

BİLGE TONYUKUK ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-I

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İKSAD
Publishing House

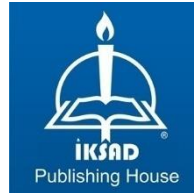
BİLGE TONYUKUK ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-I

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep

2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-605-7811-92-9
Cover Design: İbrahim KAYA
May / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

BİLGE TONYUKUK ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-I

EDİTÖR

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

YAZARLAR

Sunuş : Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Bölüm 1: Prof. Dr. Hava Selçuk

Bölüm 2: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü & Nuri Öztürk

Bölüm 3: Dr. Mehmet Ali Türkmenoğlu

Bölüm 4: Prof. Dr. Zeynel Özlü & Veysel Karkın

Bölüm 5: Doç. Dr. Mehmet Kaya & Kamil Önal

Bölüm 6: Dr. Hanife Alaca

Bölüm 7: Prof. Dr. Behçet Kemal Yeşilbursa

Bölüm 8: Semra Çerkezoğlu

Bölüm 9: Doç. Dr. Ünal Taşkın

Bölüm 10: Doç. Dr. Haydar Çoruh

Bölüm 11: Prof. Dr. Zeynel Özlü & İsmail Hakkı Üzüm

Bölüm 12: Doç. Dr. Serhat Kuzucu & Arş. Gör. Mustafa Koyuncu

Bölüm 13: Doç. Dr. Hammet Arslan

Bölüm 14: Doç. Dr. Faiq Elekberli

Bölüm 15: Dr. Osman Karlangiç

Bölüm 16: Umut Güteryüz

Bölüm 17: Dr. Orhan Turan

Bölüm 18: Dr. Tekin İdem

Bölüm 19: Arş. Gör. Ömer Faruk Kırmıt

Bölüm 20: Dr. H. Kamil Biçici

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

Bu kitabı, eşim Hatice TANSÜ'ye ithaf ediyorum

SUNUŞ

Avrasya coğrafyasında kurulmuş olan irili ufaklı tüm Türk devletlerinde Gök Türk tarihinin izleri bulunur. Gök Türk Devleti *Türk* adının resmi devlet adı olarak kullanıldığı örgütlenme ve sosyal sistem, kendisinden önce yaşayan Türk devletlerinin somut bir devamı, kendisinden sonra gelen tüm Türk devletlerinin özeti gibidir.

İlk Türk devlet modeli anlamında, hükümdarlık ve yönetim usulleri anlamında Gök Türklerin önemi büyüktür. 630-681 yılları arasında duraklama dönemine giren Gök Türk Devleti, 682 yılında Kutluğ Kağan ve Tonyukuk liderliğinde yeniden bağımsızlığını kazanır. Gök Türkler'in ünlü veziri Tonyukuk, Türk tarihinin bilgeliği ile tanınmış en önemli şahsiyetlerinden biridir.

Bilge Tonyukuk, Çin'de Türkleri yönetmek üzere kurulan bir eyalette askeri vali yardımcısı iken hapse atılır. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Gök Türk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un, Kutluğ Kağan tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle devlet esas kuvvetini almıştır. Tonyukuk'un yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtulur. Kutluğ Kağan ve Bilge Tonyukuk, Türklerin Çin egemenliğinden kurtulmasını ve devletin tekrar toparlanmasını sağlamış ve kısa sürede devletin toprakları genişlemiştir. Bu başarıda anahtar isim Bilge Tonyukuk'tur. 725'te Çinli bir elçinin raporuna göre; Bilge Kağan dost canlısı, Kültegin askeri işlerde başarılı, Tonyukuk ise olağanüstü stratejisttir.

Tonyukuk'un neden bilge olduğu konusuna gelince; 723 yılında Bilge Kağan devlet meclisini toplar, iki konuyu gündeme getirir. Birincisi etrafı surlu şehirler kurmak, ikincisi Budizmi kabul etmek, ülke içinde Budizmin propagandasına izin vermek. Tonyukuk burada açıkça Kağan'a karşı çıkar ve şöyle der; şehirler kuramayız çünkü Türklerin hala sayıları azdır. Budizm dininde insanlar az yerler, az hareket ederler, bu din savaşçı Türk toplumuna uygun bir din değildir. Budizm, Türklerin savaşçı ruhuna aykırıdır. Türkler Çinlilerden sayıca çok az olmalarına rağmen Çinlilere galip geliyordu. Türkler güçlü olduğu dönemde düşmana saldırır, zayıf olduğu dönemde geri çekilirdi. Gök Türklerin gücü yaşam tarzına dayanmaktaydı. Türkler için avcılık önemli bir meslekti, göçebe yaşarlar, otlakları takip

ederler, savaş pratiği yaparlardı. Et yemenin yasak olduğu bu dinde insanlar zayıflar, savaşçı özelliğini kaybedebilirdi.

Bilge Tonyukuk'un, iç ve dış düşmanları çok iyi tanıyacak kadar bilgi sahibi olması, çok önemli bir stratejist olması, kahraman bir savaşçı olması, kendi milletinin karakterini ve olaylar karşısındaki tavır ve davranışlarını çok iyi bilmesi, Budizm'in milletine zarar vereceğinin farkında olması, şehirleşmenin o günkü şartlar içinde Türk milletine yıkım getireceğini anlamış durumda olması, güçlenmeden düşmanlarla savaşmanın yanlış olduğunu bilmesi, vatanına ihanet edenlerin cezalandırılmasının gerektiğini ve kahramanların ödüllendirilmesi gerektiğini vurgulaması, iç ve dış düşmanların işbirliğini yapmasını önceden engellemesi, ileri görüşlülüğü onun bilge bir devlet adamı olduğunun göstergeleridir.

Bilgeliği ile tarihe mühür vuran ünlü vezir Bilge Tonyukuk'un, Çinli olduğuna dair yazılıp çizilen kaynaklar vardır. Dileğimiz genç araştırmacıların belgelere dayalı titiz çalışmaları ile bu konuları daha net aydınlatıp ışık tutmasıdır. Tonyukuk'un mensup olduğu A-shih-te ailesi Türk bir kabile olup, Bu kabile I. Göktürk Devleti'nde de devlete en çok yardımcı olan bir kabiledir.

Fetret döneminin yaşanmasına neden olan olaylar ve hatalar, ibret alınması için Bilge Tonyukuk tarafından dikilitaşlara yazılmıştır. Tonyukuk Yazıtları, Türkler için en önemli kalıntılarından. Yazıtlar II. Göktürk Devleti dönemini, Türk devlet felsefesini, halk, devlet ilişkilerini, iç ve dış düşmanların nasıl engellenmesi gerektiğini, hükümdarların görevini, Türklerin o dönem şehirlerde yaşamasının imkânsız olduğunu ve Budizm'in Türklere felaket getireceğini anlatıyor. Yazıtlarda savunma savaşı yapmanın gereksiz olduğu, yerine göre geri çekilip, güçlendikten sonra saldırıya geçmenin gerektiği yönünde askerî bilgiler bulunuyor. Tonyukuk'a ait iki yazıt bulunurken, biri 27, diğeri 35 satırdan oluşuyor.

Tonyukuk'un öğütlerini taşta yazmasını sebeplerinden biri o dönem Türklerin kâğıt kullanmıyor olmaları. Ancak daha da önemlisi bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılması. Tonyukuk anıtı gelecek nesillere ders niteliğinde öğütler veriyor. Gök Türklerin büyük veziri Tonyukuk, Türk târihinin bilgeliği ile tanınmış en mühim şahsiyetidir. Özellikle İslam öncesi, kayıtların son derece az olduğu bir dönemde

ve Çin kaynaklarının onun hakkında verdiği bilgiler son derece alaka çekicidir.

Orhun Abideleri'nde yazılı olduğuna göre; Türk devlet adamları milletine hesap verir. Bütün bir milleti ilgilendiren, milletin geleceğine ışık tutacak görüş ve fikirler, Türk milletinin hayatında huzur ve güven için girişilen mücadeleler anlatılır. Sâdece o zamanki Türklerin devlet, politika ve gelenekleri açısından değil, bütün Orta Asya medeniyetlerinin gelişim târihi açısından da önemli bir yer tutar.

TİKA tarafından “Türk Anıtları Projesi” kapsamında, Moğolistan'da iki yıl süren Tonyukuk kazılarında, Gök Türk veziri Bilge Tonyukuk'a ait, Türk târihine ışık tutan eserler gün yüzüne çıkartıldı. Tonyukuk Anıt alanı derinlemesine incelendi. Moğolistan'ın başşehri Ulanbatur'un 60 kilometre doğusundaki Bayn Çokto bölgesinde bulunan Tonyukuk Anıtı ve bu anıtın rüzgâr sebebiyle devrilmesi, toprak altında kalan parçaları Türk târihi için adeta mihenk taşı gibidir.

Moğolistan'ın doğusundan, batısına her yerde Türklere ait kalıntılar var. Arhangay, Bayan Ölgii, Hovd eyaletlerinde bugüne kadar bilinmeyen Gök Türk dönemine ait çok sayıda târihî eser bulunuyor. Bu eserler çok önemli. Karabalasagun bölgesindeki yazıtların mutlaka koruma altına alınması gerekiyor. Söz konusu eserler Türk târihi için yeni bir ufuk açıyor.

Türkiye ile Moğolistan arasında 1994'te imzalanan MOTAP (Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi) ile başlamış; Orhun Vadisi ve Tonyukuk Bölgesi'nin Moğolistan Hükûmeti tarafından 2002'de sit alanı ilan edilmesi ve her iki bölgenin 2004'te UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınmasıyla devam etmiş ve 2015'te Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik İşbirliği Hakkında İyi Niyet Anlaşması'nın, TİKA ve Moğol makamları arasında imzalanmasıyla hızlanmıştır.

Türkiye'nin yurt dışında dil, kültür ve bayındırlık gibi alanlarda faaliyet gösteren büyük kuruluşlarından olan TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı)'nın görevlendirilmesi ve desteği ile Tonyukuk Yazıtları bölgesinde 45 gün kazı çalışması yapma imkanına sahip olduk. Türk kültürümüze ve tarihimize önemli değerler kazandırdığı, bize 1300 yıl öncesine ait parmak izlerine dokunma şansı verdiği için

Tika çalışanlarına teşekkür ediyorum. Bu sayede, Moğolistan ve Sibiryaya bölgesinde milattan önce 3000 yılına kadar uzanan kadim Türklere ait kalıntı ve hayat izlerini tespit etmiş olduk. Korumaya alınan eserler hem atalarımızın hayatına ışık tutuyor hem de ilk Türk devletinin işleyişini ortaya seriyor.

Hiçbir milletin tarihi geçmişi milattan önce 3000 yılından önceye gitmiyor. Varoluşumuza ışık tutan kalıntıları muhafazaya alıp, gelecek kuşaklara aktarmalıyız. Bilge Tonyukuk, *Tonyukuk Abidesi*'nin dikilişinin 1300. yıl dönümü sebebi ile UNESCO 2020-2021 anma ve kutlama yıl dönümleri programına dahil edilmiştir. Bu vesile ile hazırlanan “Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-I” adlı bu çalışmada, emek ve katkılarını esirgemeyen sayın Doç. Dr. Yunus Emre Tansü'ye, saygıdeğer akademisyenlerimize, sevgili öğrencilerimize teşekkürlerimi sunarım

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

EDİTÖRDEN

Bilge Tonyukuk, Türk tarihinin unutulması mümkün olmayan ünlü vezirlerinden biridir. İsim ve ünvanları arasında, kaynaklarda en çok geçen ünvanı Bilge Tonyukuk'tur. Bilge; "hakim, akıllı, bilgin, alim" anlamına gelmektedir. Bilge Tonyukuk'un, olaylara hakim olması, siyasi ve askeri işlerde akıllıca çözümler bulup, gelişen olayları pratik bir şekilde halletmesi, olaylara akılcı şekilde yaklaşması "Bilge" ünvanını almasına en büyük etkendir. Tonyukuk adının da bir unvan olduğu bilinmektedir. Tonyukuk akıllı, uyanık ve çok iyi bir stratejist olarak bilinmektedir.

II. Göktürk Devleti'nde Kutlug İleriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan ile çalışmış, Türk devlet ve milletine büyük hizmet etmiş bir şahsiyettir. Özellikle devletin kuruluş aşamasında gerek askeri yönden gerek siyasi yönden, devletin tekrar toparlanmasında ve kurumsallaşmasında etkili olmuştur. Kurumsallaşmanın yanında toplumda adaleti ve sosyal yapıyı kuvvetlendirmek için gerekli olan düzenlemeleri yapmıştır.

Halk arasından çıkmış bir vezir olarak, hem Kağan'ın, hem halkın yanında olup, Türk töresine uygun hareket etmesi, danışmanlık, ordu komutanı, bilgelik, alimlik gibi meziyetlerinin bulunması Tonyukuk'u, II. Göktürk Devleti'nin vazgeçilmez veziri yapmıştır. Cesareti, kahramanlığı, öngörüsü, uyanıklığı, hoşgörüsü, otoriterliği ile kendisini kanıtlamıştır. Bir devlet adamında bulunması gereken tüm önemli özellikler Tonyukuk'ta mevcuttur.

Bilge Tonyukuk Çin'de doğmasına ve Çin'de yetişmesine rağmen Türk benliğini kaybetmemiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Tonyukuk Anıtı'nda yer alan ünlü sözü: "*Üstte gök çökmese, altta yer delinmese, Türk Boyları ilini, töreni kim bozup yıkabilirki?*" Türk töresine, Türk birliğine inancının ve bağlılığının göstergesidir.

Bilge Tonyukuk'un Anıtlığı günümüzde Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un yakınında Bayn Tsokto Tepesi denilen yerin yanında bulunmaktadır. Bilge Tonyukuk Anıtı, sadece Türk tarihinin değil medeniyet tarihinde en değerli eserlerinden biridir. Bu abideyi 716 yılında Tonyukuk bizzat kendisi yaptırmış ve kendisi yazmıştır. Bu nedenle ilk Türk tarih yazarı olarak kabul edilir. Tonyukuk bu

yazıtlarında Türk devlet ve milleti için yaptıklarından ayrıntılı bir şekilde söz eder. Onun vermiş olduğu bilgiler Türk siyasi, askeri, hukuk tarihleri ile düşünce hayatına dair kayda değer bilgiler içerir. Yazıtında bir devlet adamında bulunması gereken vasıfları da ortaya koyar.

Bilge Tonyukuk, *Tonyukuk Abidesi*'nin dikilişinin 1300. Yıl dönümü sebebi ile UNESCO 2020-2021 anma ve kutlama yıl dönümleri programına dahil edilmiştir. Bilge Tonyukuk Yılı anısına hazırladığımız, “*Bilge Tonyukuk Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmalar 1- I*” başlıklı kitabımızın hazırlanmasında emek, katkı ve desteklerini esirgemeyen; sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’a, saygıdeğer akademisyenlerimize, değerli öğrencilerimize, doktora öğrencim Semra Çerkezoğlu’na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı sayın Mustafa Latif Emek’e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanışmanı sayın Sefa Salih Bildirici ve sayın İbrahim Kaya’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İÇİNDEKİLER

YAZARLAR	i
Editörün Notu	ii
SUNUŞ	v
EDİTÖRDEN	ix
İÇİNDEKİLER	xi
BÖLÜM 1	1
ÜÇ DEVİR, ÜÇ DEVLET ve ÜÇ VEZİR	1
(BİLGE TONYUKUK, NİZAMÜLMÜLK VE LÜTFİ PAŞA)	1
Prof. Dr. Hava SELÇUK*	1
GİRİŞ	3
1. BİLGE TONYUKUK	6
2. NİZAMÜLMÜLK	12
3. LÜTFİ PAŞA	15
KAYNAKÇA	20
BÖLÜM 2	23
BİLGE TONYUKUK VE GÖKTÜRK DEVLETİ' NE KATKILARI*	23
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ* & Nuri ÖZTÜRK**	23
1. I. GÖKTÜRK DEVLETİ VE FETRET DEVRİ	27
2. II. GÖKTÜRK DEVLETİ	29
2.1. Bilge Tonyukuk	30
2.2. Bilge Tonyukuk ve Kutluk (Ku-to-lu) İl Teriş Kağan	33
2.3. Tonyukuk ve Kapgan Kagan	36
2.4. Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan	39

KAYNAKÇA	47
BÖLÜM 3	49
İSLAMİYETİN KABULÜNDEN ÖNCE TÜRKLER İLE ÇİNLİLERİN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	49
Dr. Mehmet Ali TÜRK MENOĞLU*	49
GİRİŞ.....	51
1. ESKİ TÜRKLERDE VE ÇİNLİLERDE KÜLTÜREL HAYAT ..	53
A- Türk Kültürü Meselesi	53
B- Eski Türk Kültürünün Esasları	56
C- Eski Çin Kültürü ve Çinlilerin Türklerle Kültürel İlişkileri.....	60
2. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN ÇİN İLE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	64
A- Asya Hun Devletinden Önce Türk-Çin Kültürel İlişkileri.....	65
B- Asya Hun İmparatorluğu Döneminde Türk-Çin Kültür Alışverişi	68
C- Tabgaç Devleti Döneminde Hun-Çin Münasebetleri.....	69
D- Göktürk Devleti Döneminde Türk-Çin İlişkileri	71
3. UYGURLAR VE YERLEŞİK DÜZENE GEÇİŞ.....	75
SONUÇ.....	82
BİBLİYOGRAFYA	85
BÖLÜM 4	89
20. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAYCAN ŞURA HÜKÜMETİ VE ÇALIŞMALARI	89
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ* & Veysel KARKIN**	89
GİRİŞ.....	91

TRAYNİN'E GÖRE ZAKAFKASYA VE AZERBAYCAN SOSYALİST ŞURA CUMHURİYETİ.....	97
Şuralaşma Sürecinde Zakafkasya'da (Güney Kafkasya) Durum ...	97
Azerbaycan'ın Şuralaşmadan Önceki Genel Durumu	100
Azerbaycan Sosyalist Şura Cumhuriyeti.....	100
Azerbaycan Nüfusu.....	100
Azerbaycan Şura Hükümeti ve Çalışmaları	102
Sanayii ve Tarım Alanlarında Yapılan Çalışmalar	105
Eğitim-Öğretim Alanında Yapılan Çalışmalar	107
Aile Hukuku Alanında Yapılan Düzenlemeler.....	111
Nahcivan'ın Azerbaycan'a Katılması	111
Azerbaycan'ın Şuralaşma Süreci Sonucunun Bakü Şehrine Yansımaları.....	112
SONUÇ.....	113
KAYNAKLAR	116
Arşiv Kaynakları.....	116
Telif Eserler	116
Elektronik Kaynaklar	117
BÖLÜM 5	119
AFGANİSTAN'DAKİ ÖZBEK TÜRKLERİNİN SOSYAL ve EKONOMİK DURUMU	119
Doç. Dr. Mehmet KAYA * & Kamil ÖNAL **	119
GİRİŞ.....	121
1. ÖZBEK ADI VE ÖZBEK BOYLARI	123
2. ÖZBEK TÜRKLERİNİN YERLEŞİM ALANI VE NÜFUS DAĞILIMI.....	125

2.1. Özbek Türklerinin İdari ve Nüfus Yapısı.....	127
3. SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPILARI.....	128
3.1. Dil ve Edebiyat	129
4. SİYASAL HAYAT	134
4.1. Erkin Türkistan Partisi (ETP)	135
4. 2. Cünbiş-i Milli İslami Afganistan Partisi (CMİAP).....	136
SONUÇ.....	138
KAYNAKÇA.....	141
BÖLÜM 6.....	145
XVI. YÜZYIL SONLARINDA BALKANLARDA BİR ŞEHİR: TAŞLUCA (PLEVE).....	145
Dr. Hanife ALACA*	145
GİRİŞ.....	145
1.TAŞLUCA'NIN İDARİ VE NÜFUS YAPISI	147
1.1.Taşluca'nın Merkezi/ Nefs-i Taşluca	148
1.2. Taşluca'nın Kırsalı.....	150
Tablo-1: 1570 Tarihinde Taşluca Köylerinde Nüfus	150
1.3. Nüfus	152
2.İKTİSADİ YAPI	152
2.1.Toprak Yapısı	152
2.2. Ticarî ve Sınaî Faaliyetler.....	155
2.3. Hayvancılık.....	156
SONUÇ.....	156
BİBLİYOGRAFYA	158
I.Arşiv Kaynakları	158

II. Basılı Eserler	158
BÖLÜM 7	161
İRAN’DA BİR TÜRK BOYU: KAŞKAYLAR	161
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA*	161
1. Adları, Tarihleri ve Yaşadıkları Coğrafya.....	163
2. Kaşkaylar’da Gelenek, Görenek ve Kültür Unsurları.....	176
3. Kaşkaylara Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları.....	186
KAYNAKÇA	195
BÖLÜM 8	199
TÜRKİYE’DE SELÇUKLU MEDRESELERİ	199
Semra ÇERKEZOĞLU*	199
GİRİŞ.....	201
1. ANADOLU’DA MEDRESELER	205
1.1. Medreselerinin Sistem ve Yapısına Kısa Bir Bakış.....	217
SONUÇ	219
KAYNAKÇA	223
BÖLÜM 9	229
MAARİF SALNAMELERİNDE OSMANLI VİLAYETLERİNE DAİR VERİLER: YEMEN ve HİCAZ VİLAYETLERİ	229
Doç. Dr. Ünal TAŞKIN*	229
GİRİŞ.....	231
A. SIBYAN MEKTEBLERİ.....	232
Tablo-1: Sultan Abdülhamit Devrinde Yemen Vilayetinde Açılan Mektepler.....	233

Tablo-2: Sultan Abdülhamit Devrinde Hicaz Vilayetinde Açılan Mektepler.....	235
B. ORTA ÖĞRETİM KURUMLARI	236
1. Rüşdiyeler.....	236
2. İdadiler.....	237
3. Darülmuallimin ve Darülmualimmatlar	237
4. Sanayi Mektepleri	237
Tablo-3: Yemen Vilayeti Ortaöğretim Okulları Öğrenci, Öğretmen ve Hademe Sayıları	238
Tablo-4: Yemen Vilayeti Ortaöğretim Okulları Çalışanları ve Dersleri	240
Tablo-5: Hicaz Mekteplerinin Çalışanları ve Dersleri150F	244
C. MEDRESE	244
Tablo-6: Hicaz Vilayeti Medreseleri, Kurucuları ve Müderrisleri	245
Ç. KÜTÜPHANELER.....	246
D. YABANCI OKULLAR	247
E. MAARİF İDARESİ	247
Tablo-7: Maarif İdaresi	248
F. BASIN-YAYIN.....	248
KAYNAKÇA	249
BÖLÜM 10	251
KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ’NİN KURULUŞU VE SİYASİ YAPISI (1571-1900)	251
Doç. Dr. Haydar ÇORUH*	251
GİRİŞ.....	253

1. VENEDİK DÖNEMİNİN SONU VE KIBRIS ORTODOKS BAŞPİSKOPOSLUĞUNA TANINAN İMTİYAZLAR.....	257
2. FETİH SONRASINDA NORMALLEŞME VE AVRUPA İLE YENİ İLİŞKİLERİN KURULMASI	272
3. KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ'NİN HİYERARŞİK YAPISININ YENİDEN DÜZENLENMESİ VE AYİN DİLİ OLARAK RUMCA'NIN HÂKİM KILINMASI.....	275
4. KIBRIS'TA ORTODOKS KİLİSESİ'NİN ÖRGÜTSEL YAPILANMASI	284
5. REAYA VEKİLLERİNİN YÜKÜMLÜLÜKLERİ.....	292
6. KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ'NDE REFORMİST HAREKETLER.....	299
7. BAŞPİSKOPOSLUK SEÇİMLERİNDE UYGULANAN USULLER VE BABIALİ İLE İLİŞKİLER.....	318
SONUÇ.....	322
KAYNAKLAR	325
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).....	325
Yayınlanmış Eserler	325
İnternet Adresleri.....	330
BÖLÜM 11	331
1921-1923 YILLARI ARASINDA KIRIM'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN GENEL DURUMU	331
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ* & İsmail Hakkı ÜZÜM**	331
GİRİŞ.....	347
1. KIRIM ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ	355
Tablo 1- Açlıktan etkilenen kişilerin oranı	358

1.1. Kırım’da Yaşanan Açlığın Tarım Alanlarına ve İş Hayvanlarına Etkisi	358
Tablo 2- Zarar gören arazi ve mahsul oranları	359
Tablo 3- Sayıca azalan iş hayvanları	359
Tablo 4- Üzüm üretilen yer ve mahsul oranları.....	360
Tablo 5- Bağcılık yapılan yer ve mahsul oranları	360
Tablo 6- Tütüncülük (tenbakü) yapılan yer ve mahsul oranları ...	361
1.2. Kırım’da Bulunan İktisadi ve Sosyal Yapılar (İşletmeler, Mektepler, Hastaneler).....	362
Tablo 7- Kırım’da bulunan “büyük fabrik-zavod” müesseseleri..	362
Tablo 8- Genel itibariyle 1922-1923 tarihlerindeki eğitim müesseseleri.....	363
Tablo 9- Millet itibariyle mekteplerin sayısı.....	364
Tablo 10- Hıfz-ı Sıhhat kurumları (“Kururetve senatörler” dâhil değil)	364
Tablo 11-1923 tarihkend (köy) şuralar seçkisi sonuçları.....	365
SONUÇ.....	365
Arşiv Kayıtları	368
Araştırma Eserler	368
BÖLÜM 12	371
RUSYA’NIN KIRIM HANLIĞINDAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (1774-1783) (Şahin Giray Dönemi)	371
Doç. Dr. Serhat KUZUCU* & Arş. Gör. Mustafa KOYUNCU**	371
GİRİŞ.....	373
Kırım Hanlığı’nın Bağımsız Oluşu.....	374
Şahin Giray’ın Kırım Han Oluşu ve Rusya’nın Kırım Siyaseti ...	375

SONUÇ.....	387
KAYNAKÇALAR	389
Arşiv Belgeleri.....	389
Kaynak Eserler	390
Araştırma Eserler	390
BÖLÜM 13	395
YESEVİ HİKMETLERİNDE BENCİLLİK ELEŞTİRİSİ	395
Doç. Dr. Hammet ARSLAN*	395
GİRİŞ.....	397
Ahmed Yesevi'nin Kısaca Hayatı ve Hikmetleri	397
A- BENCİLLERİN İNANÇ YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ.....	401
i- Tanrılık İddiasında Bulunur	401
ii- Şeytana Yakındır	401
iii- Şükür ve Sabır Bilmez	402
iv- Nefse Uyarlar	402
B- BENCİLLERİN İBADET YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ.....	402
i- Riyazet Yapmaz	402
ii- Manevi Yola Girmezler	403
C- BENCİLLERİN SOSYAL YAŞAM VE AHLAKİ ESASLAR YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ.....	403
i- Yardımlaşmaya Engeldir	403
ii- Dünya Hayatını Severler.....	404
iii- Dünya Malına Düşkündür.....	404
iv- Harama Düşkün	405
v- Rahat Yaşamayı Severler	406

vi- İyileri Göremez.....	406
vii- Nefsine ve Hevasına Yenilmiştir.....	406
viii- Tevazudan Yoksundur.....	408
ix- Riyakardır.....	408
x- Sahte Şeyhlik Yapar.....	408
xi- Bencil Şeyhler	409
D- BENCİLLİĞİ YOK EDEN HUSUSLAR	409
i- Pire Yakınlık	409
ii- Hakk'ın Rahmeti	410
iii- Tefekkür ve Zikir.....	411
SONUÇ.....	412
KAYNAKÇA	414
BÖLÜM 14	417
MİRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN DÜNYA GÖRÜŞÜ (İCTIMAI - SIYASI, SIYASI - IDEOLOJİ, MƏDƏNİ - TARIXI)...	417
Dos. Dr. Faiq ELEKBERLİ*	417
GİRİŞ	419
Azərbaycan türkçülüyü və milli istiqlalçılıq.	421
Azərbaycan Milli ideyası və milli soldarizm.....	433
Marksizm-leninizmin, ya da bolşevizmin tənqidi.	437
Türkçülük və turançılıq.	438
Qafqazçılıq ideyası.....	442
Mədəni-ədəbi və elmi-tarixi görüşləri.....	444
NƏTİCƏ.	446
BÖLÜM 15	449

MEHMET AKİF ERSOY'UN ESERLERİNDE MAZİ: İDEAL, İFTİHAR, TAŞTAN BELGELER	449
Dr. Osman KARLANGIÇ*	449
GİRİŞ.....	451
1. İDEAL: İSLAM, ASR-I SAADET	456
2. MUHTEREM CED: KUTSALLAŞTIRMA VE YERĞİ.....	466
3. TAŞTAN BELGELER: TÜRK-İSLAM ESERLERİ.....	479
SONUÇ.....	493
KAYNAKÇA.....	496
BÖLÜM 16	499
TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN İLK YILLARINDA SEYAHAT FAALİYETLERİ.....	499
Umut GÜLERYÜZ*	499
GİRİŞ.....	501
A- TURİZM SEYAHAT FAALİYETLERİNE YÖNELİK OLUŞTURULAN DEVLET KURULUŞLARI	502
1- Türk Seyyahin Cemiyeti (1923) - Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü (1930).....	503
B- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İZLENEN TURİZM POLİTİKALARI	514
C- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TURİZM SEYAHAT TANITIMI İÇİN YAPILAN DİĞER FAALİYETLER.....	518
SONUÇ.....	520
KAYNAKÇA.....	522
BÖLÜM 17	525

İNGİLİZ BÜYÜKELÇİ’NİN GÖZLEMLERİYLE ERZURUM, TRABZON, RİZE VE SİVAS ŞEHİRLERİNİN 1943 YILINDAKİ GENEL DURUMU	525
Dr. Orhan TURAN*	525
GİRİŞ.....	571
1. Büyükelçi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen’in Gezisine Dair Bazı Bilgiler.....	574
2. Çalışmanın Yöntemi.....	579
İNGİLİZ BÜYÜKELÇİNİN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ ŞEHİR GEZİLERİ VE GÖZLEMLERİ	580
1-Büyükelçi’nin Erzurum’a Dair İzlenimleri	580
2-Trabzon Yolculuğu ve Büyükelçi’nin Şehre Dair İzlenimleri ..	583
3-Büyükelçi’nin Rize Yolculuğu ve Şehre Dair İzlenimleri	594
4-Büyükelçi’nin Sivas Yolculuğu ve Şehre Dair İzlenimleri.....	597
SONUÇ	604
KAYNAKÇA	607
A-Arşivler.....	607
B-Kitap-Tez-Makaleler	607
C-İnternet Kaynakları	610
BÖLÜM 18	571
MİSAK-I MİLLÎ SINIRLARINA GÖRE TÜRKİYE - SURİYE SINIR HATTININ BELİRLENMESİ SÜRECİNİN TBMM GÖRÜŞMELERİNE YANSIMASI	571
Dr. Tekin İDEM*	571
GİRİŞ.....	573
1- MÎSÂK-I MİLLÎ SINIRLARI	575

2. LONDRA KONFERANSI'NDAN SAKARYA ZAFERİNE KADARKİ SÜREÇTE TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER ..	589
3. SAKARYA ZAFERİNDEN ANKARA ANTLAŞMASI'NA KADARKİ SÜREÇTE TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER ..	604
SONUÇ	629
KAYNAKÇA	636
Resmi Yayınlar	636
Kitap ve Makaleler	636
Lisansüstü Tezler	638
HARİTALAR	639
Harita 1: 1907 Mustafa Kemal Paşa'nın Önerdiği Sınırları Gösteren Harita	639
BÖLÜM 19	641
ATATÜRK DÖNEMİ ORTADOĞU POLİTİKASI	641
Arş. Gör. Ömer Faruk KIRMIT*	641
GİRİŞ	643
2. ATATÜRK DÖNEMİ ORTADOĞU DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLER	645
2.1. Türkiye-İrak İlişkileri ve Musul Meselesi	645
2.2. Türkiye-Suriye ile İlişkiler ve Hatay Meselesi	648
2.3. Türkiye-İran İle İlişkiler	651
2.4. Türkiye-Mısır ile İlişkiler	652
2.5. Türkiye-Ürdün ile İlişkiler	654
2.6. Türkiye-Yemen ile İlişkiler	655
2.7. Türkiye-Filistin ile İlişkiler	656

2.8. Türkiye-Suudi Arabistan ile İlişkiler.....	657
SONUÇ.....	658
BÖLÜM 20.....	665
ÖDEMİŞ VE BİRGİ'DE BULUNAN AHŞAP KASALI SAATLERİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	665
Dr. H. Kamil BİÇİCİ*.....	665
GİRİŞ.....	667
2. ÖDEMİŞ/BİRGİ CAMİLERİ'NE VE ÖYKAM'A AİT SAATLER	671
SONUÇ.....	683
KAYNAKÇA.....	686

BÖLÜM 1

**ÜÇ DEVİR, ÜÇ DEVLET ve ÜÇ VEZİR
(BİLGE TONYUKUK, NİZAMÜLMÜLK VE LÜTFİ PAŞA)**

Prof. Dr. Hava SELÇUK*

*Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Tarihte büyük hükümdarların yanında her zaman onların bir de önde gelen yardımcıları olmuştur. Esasen o hükümdarların başarılarında bu akıllı kişilerin rolü çok büyük olmasına rağmen çoğu zaman unutulmuştur¹. Bununla birlikte özellikle hükümdara danışmanlık yapan devlet adamlarının bazılarının isimleri unutulmamış, günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Gök-Türklerde Bilge Tonyukuk, Selçuklularda Nizamülmülk, Türkiye Selçuklularında Muineddin Pervane, Osmanlılarda Çandarlı Vezir ailesi, Sokullu Mehmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa gibi şahıslar hükümdarın mutlak vekili olarak tarihe adlarını yazdırmışlardır. Türk milleti bilge, kanun nizam sahibi ve savaşlarda hükümdarla beraber çarpışan kahraman danışmanları unutmamıştır.

Bu çalışmada aksakallı olarak nitelendirdiğimiz danışmanlar yaşadıkları sürede sadece bir hükümdara değil birkaç hükümdara danışmanlık yapan kişilerdir. Bu kişiler devletin siyasi, ekonomik, sosyal konularında söz sahibi olmuşlar ve fikirleriyle devlet yönetimine katkıda bulunmuşlardır. Bununla da yetinmeyerek kendilerinden sonra devlet yöneteceklere örnek olması için eserler bırakmışlardır. Aksakallı olarak nitelendirilen kişiler tecrübeleri ile hükümdara yönetiminde katkı sağlamışlardır. Aslında bu aksakallılar hükümdara unuttuğunu hatırlatan kimselerdir.

¹ Sadettin Yağmur Gömeç, “Bir Hun Aksakallı: Chung-Hang Yüeh”, *Prof.Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağani*, C.2, Kayseri 2015, s.1169.

Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında gerektiği zaman toy müzakerelerini idare ettiklerini gördüğümüz Ayguç ve ugelerin gerçekte hükümet başkanı oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar hanedan mensupları dışından, devlete hizmetleri ve dirayetli kişilikleri ile seçkinleşen, halk tarafından sevilmiş, tutulmuş kimseler arasından işbaşına getiriliyordu².

Ayguç *“konuşan veya emir, komut veren”*, *“devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü”* anlamına gelmektedir ve 8. yüzyılda Gök-Türk Kağanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında yer alır. Bir tür *“vezir”* veya *“sadrızam”* gibi üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan ayguç, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askeri alanda akıl hocası biçiminde değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde kağan, beg vb. unvanlar, tek kişiye özgü değilken; ayguç, Tonyukuk’a has özel bir unvan–belki de sadece bir niteleme sıfatı- olarak kendisini gösterir. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlamıyoruz. Eski Türkçede çok açık bir unvan niteleyicisi olan bilge, siyasi alanda çabışın karşılığıdır. Çabış ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; bilge ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayatı istikrarda tutar. Bilge, eski Türk devletlerinde bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Türk yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idari birliği korumayı, askeri gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştırabilecek dış etkilere karşı hassas davranmak siyasetini tam olarak başarmış kağanı

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1988, s.251.

niteler³. Dolayısıyla hem hükümdarlara hemde danışmanlık görevini yapacak kişide aranan en önemli şartlardan biri bilge olmasıydı.

Ayguç kelimesi kısa bir dönem kullanıldıktan sonra yerini vezir kelimesine bırakmıştır. Türkler'in İslamiyete girişleriyle beraber artık vezir kelimesi danışmanları ifade etmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Vezir kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, vezirlik kurumunun Sasani devlet teşkilâtından alındığı görüşüne dayanarak kelimenin Farsça'dan geldiğini ve daha sonra Arapçalaştırıldığını söylemekte diğer bazıları ise kelimenin Araplar tarafından, vezirliğin kurum olarak ortaya çıktığı Abbasiler döneminden önce de bilindiğini ve Arapça kökenli olduğunu savunmaktadır. Araştırmacıların büyük bir kısmı, hilâfetin Emeviler'den Abbasilere geçmesiyle birlikte devlet teşkilatlanmasında İran etkisinin öne çıktığını dikkate alarak bu kurumun Sasani kökenli olduğu konusunda birleşir⁴. Karahanlılar'da hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin (yuğruş) başlıca görevleri ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet sahalarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak, onların sadakatle görev yapmalarını temin etmektir. Yusuf Has Hâcib vezirin hükümdarın eli olduğunu, kanun çıkarırken daima halkın yararını düşünmesi gerektiğini belirtir⁵. Aslında Farsça olan “vezir”

³ Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Güz / 2006, sayı 39, s 219-238.

⁴ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DVİA*, C.43, 2013, s.185-186

⁵ Abdulkadir Özaydın, “Müslüman-Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DVİA*, C.43, 2013, s.82.

kelimesinin anlamı, padişahın bütün işlerini yüklenen ve hükümdarlıkla ilgili tüm konularda görüş, önerileri ve önlemleri ile ona yardımcı olan kimse demektir. Devlet memuru olarak ise vezir, Padişahın mutlak vekili olarak devletin bütün işlerini yöneten ve yürüten en yüksek yöneticidir⁶. Netice itibarıyla ismi ister ayguç ister vezir olsun hükümdarın birinci derecede yardımcıları, danışmanları, akıl hocaları ve aksakallıları olarak önemli hizmetler vermişlerdir.

1. BİLGE TONYUKUK

Bilge Tonyukuk II. Gök-Türk devletinin istiklalini kazanması sırasında İl-Teriş Kağanla birlikte hareket etmiş, savaşlarda komutan olarak görev almış bir şahsiyettir. *Tonyukuk Anıtı* olarak zikredilen anıtında olayları bizzat kendi ağzından nakletmiş, devlet yönetimi ile ilgili bilgiler vermiş, gelecek nesillere yapılan hatalardan nasıl ders alınması gerektiği konusunda öğütler vermiştir. Kaynaklarda isminin anlamı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Talat Tekin, Tonyukuk kelimesinin *vezir* anlamına gelebileceğini ileri sürerek, özellikle Karahanlılar döneminde vezir kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “*Yuğruş*” kelimesinin eski hali olabileceğini ifade etmiştir. Yani Bilge Tonyukuk=Bilge vezir demektir. Sadettin Gömeç ise Tonyukuk kelimesini “*Giysisi Mavi*” anlamına geleceğini ifade etmiştir⁷.

Bilge Tonyukuk üç dönem Gök-Türk Devletinin hükümdarları ile devlet yönetimine katkı sağlamış ve hükümdarla beraber siyasi,

⁶ Sait Aşgın, “Hadikatü'l-Vüzera Üzerine Bir İnceleme”, *OTAM*, Sayı:14, Ankara 2003, s.145

⁷ Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 37

sosyal, ekonomik faaliyetlere iştirak etmiştir. Kutlug İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan hizmet ettiği kağanlardır. *Eski T'ang Tarihi*'nde Kutluk Kağan dönemi anlatılırken dönemin ayguçısı olan Tonyukuk hakkında şu bilgilere yer verilir: “O zamanlar, *Aşit Yüan-chen* adında biri vardı. O eskiden *ch'an-yü* idaresindeki mülteci bölüklerinin yöneticisi idi. Evvelce işlediği bir hatadan dolayı. *Ch'an-yü* idaresi başkanının yaveri *Wang Pen-li* tarafından hapsedilmişti. O sırada *Kutluk*, Çin'e gelip akınlar yapıyordu. *Aşit Yüan-chen* eski görevi olan mülteci bölükleri yöneticiliğinin tekrar kendisine verilmesini istedi: *Wang Pen-li* de kabul etti. Bunun üzerine *Aşit Yüan-chen*, ilk fırsatta adamlarıyla beraber *Kutluk* tarafına geçti. *Aşit Yüan-chen*'in kendi tarafına geçmiş olmasına sevinen *Kutluk*, onu apa tarkan mevkiine getirdi ve askerî işlerin idaresinden sadece onun sorumlu olmasını emir buyurdu”⁸.

Bilge Tonyukuk Yazıtında kendisini *İlteriş Kağan'ın ayguçısı ve komutanı* (yagıçısı, düşmanla savaşanı, komutanı) olarak tanımlamaktadır⁹. Gök-Türklerde hükümdar ailesi ile onlarla evlilik aracılığıyla yakın akraba olan bazı boylar, en üst tabakayı yani soylu kesimi oluşturuyorlardı. Nitekim Bilge Kağan da Tonyukuk'un kızı “*Kutlug Sebeg Katun*” (Ku-to-lu P'o-fu K'e-tun) ile evlenmişti ki Tonyukuk da A-shih-te boyundan geliyordu¹⁰. Tonyukuk'un kızı Bilge Kağan'ın eşi olan hatun devlet idaresinde de yer almıştır. Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri kağan

⁸ İsenbike Togan-Gülнар Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2017, s. 37.

⁹ Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*, s. 153-154.

¹⁰ Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*, s. 36.

idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı¹¹. Dolayısıyla geleneksel olarak siyasi evlilikler olarak nitelendirdiğimiz hadise neticesinde devletlerarası ya da devlet yönetimindeki kişilerin ilişkilerini sağlamaştırdığı ve daha samimi ilişkiler kurdukları görülmüştür. Bir şekilde devlet meselelerine evlilikler yoluyla dâhil edilen bu kadınlar siyasî hayatta aktif rol oynamışlardır.

Tonyukuk'un Bilge Kağan'a danışmanlığı ile alakalı olarak kaynaklar şunları söylemektedir: “*Tonyukuk baş danışman yaptı. Küçük kızı Bilge kağan'ın eşi idi... Fakat görevinden alınmış ve boyuna geri dönmek zorunda kalmıştı. Yeniden göreve getirildiğinde ise artık yetmişini geçmişti. Barbarlar ona büyük saygı duyuyorlardı ve ona çok bağlıydılar*”¹².

Bilge Tonyukuk ayguçı olarak görev yaptıktan sonra *Bilge Tonyukuk Anıtı* olarak adlandırılan yazıtı diktirmiştir. Bu yazıt aynı zamanda onun bir nevi halkına, gelecek nesillere yaptığı faaliyetler hakkında hesap vermesidir. Anıttaki Tonyukuk tipi, bilge hem de büyük komutan, muharip olarak karşımıza çıkar. Kendisi, her tür durumda fikir yürüterek, karar verebilmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nın başlıca özelliği, olayların bizzat Tonyukuk tarafından dile getirilmiş olmasıdır. “Tonyukuk”, anıtında önce kağanları övüyor, onlarla beraber gece uyumadan, gündüz oturmadan Türk milleti için, Türk yurdu için kızıl kanını su gibi akıtarak, terler dökerek işini gücünü sarf

¹¹ Ahmet Taşağıl, *Gök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2017, s.172.

¹² Liu Mau-Tsai, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge yayınları, İstanbul 2006, s.239.

ettiğini ve azametli, kudretli bir toplum kurabildiklerini ifade ediyor. Bilge kişi olarak her tür durumu değerlendirmektedir. Devlet yönetimini elinde bulunduran hükümdarla hâkimin birliği ve sözle işin bir aradan yapılması daima dikkate alınmaktadır. Birlik, beraberlik ve istiklali sağlamak için kağanın yanında yer almanın önemi bengü taş yazılmıştır. Türk yurdunun bütünlüğünün uzlaşma ile mümkün olduğu ve bütün kuvvetlerin birleşmesinin esas amaç olduğu ve birlik beraberlik içinde yaşayan Türk milletini alt edebilecek gücün dünyada mevcut olmadığı belirtilmektedir¹³.

Gök-Türk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibaren İlteriş, Kapgan, Bilge Kağan zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan, “*Boyla Baga İnançu Yargan Apa Tarkan*” unvanlarını taşıyan, “bilge” ve stratejist Tonyukuk bizzat “*bilici müşavir*”in önemini anlatır¹⁴. “*Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan ile İlteriş, kağan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kitayları, kuzeyde Oğuzları çok çok öldürdüler. Bilgesi (akıl vericisi) ve komutanı elbette ben idim. Çogay’ın kuzeyinde, Kara Kum’da oturuyorduk*”¹⁵. Gök-Türk veziri Tonyukuk’un unvanı Bilge Tonyukuk idi. Kendisi de büyük savaşlar yapmıştı. Ancak onun Alp

¹³ Bahitgül Kuljanova, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü («Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre)”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, s.522.

¹⁴ İlhan Özkeçeci, “Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, s.665.

¹⁵ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah yayınları, İstanbul 2016, s.597.

unvanı yoktu. Alp ve Bilge unvanı yalnızca hakanlara ait gibi görünüyor¹⁶.

Tonyukuk yazıtında kendisi ve yaptığı faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Kendisinin Türk milleti Çin'e tabi iken Çin ülkesinde doğduğunu ifade eder. İltiş Kağanı Tanrı akıl verdiği için bizzat kendisinin kağan yaptığını ve İltiş Kağan ile birlikte güneyde Çinlileri, Doğuda Kıtayları ve kuzeyde Oğuzları öldürdüğünü yazar. Stratjist olarak öncelikle Oğuzları hâkimiyeti altına aldığını ifade eder. Kırgızlar üzerine düzenlenen seferden ve onları nasıl bozguna uğrattığından bahsettikten sonra İltiş Kağanın bilgeliği sayesinde, yiğitliği sayesinde Çinlilere karşı on yedi kez, Kıtaylara karşı yedi kez ve Oğuzlara karşı beş kez savaştığını ve bu sırada hükümdarının kendisi olduğunu ve ordunun komutanında bizzat kendisi olduğunu yazmaktadır¹⁷.

Tonyukuk, hakanlığın ordusunu, adliyesini tanzimde başta geliyordu. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve "Ayguci" olarak devletteki büyük rolünü, o çağın dînî, kültürel cereyanlarını nasıl yakından takip edip Türk milleti açısından değerlendirdiğini ifade etmektedir. Bilge Kağan'ın düşüncesi memlekette Budist ve taoist tapınaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle dedi: "*Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratar. Kuvvet ve*

¹⁶ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken yayınları, İstanbul 2016, s. 247.

¹⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1986, s.108-123.

savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu talimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz”¹⁸.

Bilge Tonyukuk bilgisi ve tecrübesiyle hükümdarlara yol gösteren bir bilici, müşavirdir. Nitekim Bilge Kağan’ın hükümdarlığının ilk zamanlarında devlet merkezini bir surla çevirmek fikrini ortaya attığı zaman vezir Tonyukuk şu cevabı verir: “*Türk halkının nüfusu az. Tang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek (yaşamamız), oturduğumuz yerin devamlı olmaması, yabani hayvanları avlayarak (geçinmemiz) ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmasıdır. Güçlü olduğumuzda askerlerimiz ile istila ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. T’ang askerleri sayıca çok olsa da, bunun pek faydası olmaz. Eğer kale ve surlar yapıp yerleşir, eski adetlerimizi değiştirirsek günün birinde mağlup olur ve T’ang tarafından yutuluruz”¹⁹. Bu şekilde Bilge Kağan fikrinden vazgeçer. Bilge Tonyukuk II. Gök-Türk Devleti olarak adlandırdığımız Türk Kağanlığının Çin esaretinden kurtulması sırasında ve yeniden bağımsızlığa kavuşma sırasında İltiş Kutluğ Kağan ile birlikte hareket eden bir danışmandır.*

Bilge Tonyukuk İlhami Durmuş tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Bilge Tonyukuk, hanedandan olan yöneticilerin kullandığı “bilge” unvanını kullanmıştır. Gerçekten bilgelik Türklerin en yüksek unvanıdır. Bu bağlamda bilge olabilmek için birçok*

¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.116-117.

¹⁹ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 446-447.

özelliğe sahip olmak gerekir. Çünkü bilge olanlar cesaretli, kahraman, uyanık, öngörülü, adaletli, zeki, hoşgörülü vb. birçok özelliği ya da unvanı kendilerinde toplamış olmak zorundadırlar. Onlar siyaseti, iç ve dış politikayı çok iyi bilge ve stratejiler üretmek durumundadırlar”²⁰.

Bilge Kağan’a kızını vermiş ve akrabalık tesis eden Bilge Tonyukuk bu şekilde siyasi evlilik münasebetiyle hükümdarla olan ilişkisini güçlendirmişti. Özellikle devletin kuruluşu sırasında İleriş Kağanla birlikte hareket etmiş, devletin kuruluşundan sonra aygucu olarak devletin en üst kademesinde görev yapmıştı. İleriş Kağandan sonra devletin başına geçen Kapgan Kağan döneminde seferlerde bizzat başkomutan sıfatıyla görev almıştır. Bilge Kağan döneminde daha çok danışmanlık görevini sürdürmüştü. Belli bir dönemden sonra Tonyukuk Yazıtlarını diktirerek kendi yaptıklarını taşlara yazdırarak gelecek nesillere güzel bir eser bırakmıştır.

2. NİZAMÜLMÜLK

Asıl adı Ebu Ali Kıvamuğdin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi olan büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk 10 Nisan 1018’de Horasan’ın eski kültür merkezlerinden Tus şehrine bağlı Nukan kasabasında doğmuştur. İki kardeşi ile birlikte devrin en iyi şartları içinde yetişme imkânlarına sahip bulunuyordu²¹. Nizamülmülk Gazne Devleti hizmetinde çalıştıktan sonra Horasan bölgesinin Selçukluların

²⁰ İlhami Durmuş, “Bilge Tonyukuk”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1 / Cilt: 3 / ISSN: 2667-6419.

²¹ Hava Selçuk, *Selenge’den Tuna’ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Kitap arası yayınları, İstanbul 2019, s.316-317.

eline geçmesi üzerine Belh Valisi Ebu Ali bin Şâdân'ın idari hizmetlerde bulundu. Ardından onunla geçinemeyerek Merv'e geçerek Çağrı Bey'in ardından da Alp Arslan'ın hizmetine girer. Nizamülmülk, Çağrı Bey'in ölümünün ardından Tuğrul Bey döneminde Horasan'ı idare eder. Alparslan'ın kardeşi Süleyman ile giriştiği taht kavgası sırasında ise Alparslan'ın yanında yer alır. Önce Alparslan'a (1063-1072), ardından Alparslan'ın oğlu Melikşah'a (1072-1092) toplamda otuz yıl civarında vezirlik yapmıştır. Nizamülmülk Türk tarihinin en önemli savaşlarından biri olan Malazgirt muharebesine askeri mühimmatla birlikte İran'a gitmek üzere görevlendirildiği için katılamamıştır²².

Melikşah'ın 1077-78 yılında devlet idaresine dair bir kitap yazılması için kendi devlet adamları arasında bir yarışma açmıştır. Sultan verdiği emirde eserin çerçevesini çizmiş ve konusunu belirtmiştir. Sultan sunulan eserler içerisinde en çok Nizamülmülk'ün yazdığı eseri beğenmiştir²³. Nizamülmülk tarafından kaleme alınan Siyasetname isimli eser 51 fasıldan oluşuyor. Vezirler nasıl davranmalıdır, hükümdar reayaya ve tımar sahiplerine nasıl davranmalıdır, hükümdarın devlet yönetimi, elçilere nasıl davranılır gibi konular bilgi verir ve her konu bitiminde konuyla ilgili hikâye anlatılmıştır²⁴. Vezir ve güvenilir adamların durumları ile ilgili bilgilerin verildiği 4. Fasılda şu şekildedir:

²² Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, T.T.K., Ankara 1999, *giriş*.

²³ Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, s.IX-X.

²⁴ Selçuk, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, s.316-317.

“Vezir ve Mutemed Adamlarının Ahvali:

Padişah (vezir ve mutemed adamlarının), devlet işlerini usulünce idare edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır. Çünkü, padişahın ve memleketin iyiliği veya karşılığa düşmesi onlara bağlıdır; vezir iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; orda ve reaya memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü ferah olur. (Vezir) kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülür ve mustarib olur”²⁵.

18. fasılda devlet işlerinde padişahların âlimlerle istişare etmeleri dair şunlar söylenmektedir:

“Bütün tedbirler âlimler ve tecrübelilerle alınmalıdır: Birinin daha keskin zekâsı vardı, işleri daha çabuk görebilir. Biri de daha geç anlar. Âlimler(şöyle) söylemişlerdir: Bir kişinin(aldığı) tedbir, tek bir kişinin gücü gibidir. İki kişinin aldığı tedbir iki kişinin gücü gibidir: Her bir durumda 10 kişinin gücü bir kişininkinden daha kuvvetli olur...”

“Netice olarak, karşısına bir iş çıkınca, padişahın, herkesin (aklına) geleni söylemiş, ortaya atılan fikri; her birinin sözü ile karşılaştırılması, doğru olanı tercih etmesi için, ihtiyarlar, âlimler ve dostları ile meşveret etmeyi vazife bilmelidir. Allah’a hamdolsun, Âlemin Efendisi-(Melikşah)-Allah saltanatını daim etsin- hem kavi

²⁵ Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, s. 16-17.

reylidir hem de o işin sahibidir ve tedbir bilir. Biz (yazdığımız) kitabın şartı bakımından bu kadar yadettik. İnşallahu Teâla vahdehu”²⁶.

Nizamülmülk’ün Fars kökenli olması, Selçuklu Devleti’nin de Fars coğrafyası üzerinde kurulması bölgedeki kültürel yapı, izlenecek siyasetin belirlenmesinde önemli bir şahsiyet haline gelmesini sağlamıştı. Eserinde hükümdara devleti yönetirken dikkat edilmesi gerekli hususları ayrıntısı ile vererek, tarihteki İslam ve Türk-İslam dünyasındaki hükümdarların devlet yönetimi konusundaki tecrübelerinden örnekler vererek tavsiyelerde bulunmuştur.

3. LÜTFİ PAŞA

Arnavut kökenli bir devşirme olan Lütfi Paşa, II. Bayezid’in saltanatının ortalarında saraya alınmış ve burada iyi bir tahsil görmüştür. Yavuz Sultan Selim döneminde çeşitli devlet kademelerinde çalışan Lütfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman döneminde sancakbeyliği, beylerbeyliği, III. Vezirlik, II. Vezirlik gibi makamların ardından, 1539 yılında sadrazamlık makamına getirilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman’ın kız kardeşi ile evlenerek saraya damat olmuştur. İki yıl boyunca bu görevi sürdürdükten sonra 1541 yılında görevinden azledilen Lütfi Paşa, bundan sonraki ömrünü Dimetoka’daki çiftliğinde eserlerini yazmakla geçirir. 1563 yılında Dimetoka’da vefat etmiştir²⁷.

²⁶Nizamü’l-Mülk, *Siyaset-name*, s. 66.

²⁷Ahmet Altay, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer 2011, p.1795-1809.

Lütfi Paşa devletin en küçük aşamalarından başlayarak en yükseğine ulaşmış ve o aşamaya gelene kadar, kendisini alacağı görevlere hazırlamıştır. Böyle bir kimse tabi olarak devletin içte ve dışta saygınlığını yükseltecektir. Kendisi yalnız bir yazar ve devlet adamı değil aynı zamanda bir komutandır. Paşa defalarca karada ve denizde yapılan savaşlara katılmış, savaşı bazen tek başına kendisi yönetmiştir. Vezir-i azamlık görevine getirildiği zaman bozuk bulduğu devlet çarkını düzeltmiş ve yeni önlemler almıştır. Bu başarısının sebebi ise onun hem dünya ve hem de din ilimlerini bilip onları uygulayan bir kimse olmasıdır. Onun yönetiminde başardığı en önemli iş ulak(haberleşme) işlerini düzeltmesidir²⁸.

Fuat Köprülü Lütfi Paşa ile ilgili şunları söylemektedir: *“Makbul İbrahim Paşa ve Rüstem Paşa gibi parlak bir zekaya sahip olmamakla beraber, keskin görüş sahibi, dürüst ve idarenin bozuk noktalarını düzeltmeye özenen, saray entrikalarına alet olmayacak kadar kendi başına davranan bir kişi idi...İmparatorluk tarihini inceleyenler, paşanın daha o zaman belirttiği bozuklukların 16.yy bile ne korkunç sonuçlar verdiğini pekala bilebilirler”*²⁹.

Bir devlet adamı olarak yaptığı icraatlardan başka, Lütfi Paşa'nın bir müellif olarak bilinmesini sağlayan eser *Âsafnâme*'dir. Risaleyi dört bab olarak düzenleyen vezir, bu bölümleri şöyle ifade eder: *“Bâb-ı evvel; etvâr u ahlâk-ı vezîriazam ne resm olmak gerekdür? Padişah ile nece muamele gerekdür, ve reâyâ ahvâliyle nice takayyüd lâzımdır?*

²⁸ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.4-5.

²⁹ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, s.5.

Anı bildirür (Birinci bölüm; vezir-i azamın davranış ve hareketleri ve ahlakı nasıl olmalıdır; padişah ile münasebetleri nasıl yürütülmelidir ve halk ile olan ilişkileri nasıl olmalıdır, bunları bildirir). Bâb-ı sâni, tedbîr-i sefer beyanındadır (İkinci bölüm, sefer(savaş) ile ilgili tedbirleri açıklar. Bâb-ı sâlis, tedbîr-i hazine beyanındadır (Üçüncü bölüm; Hazine (maliye) ile ilgili tedbirleri açıklar). Bâb-ı râbi ‘, tedbîr-i re’âyâ beyanındadır (Dördüncü bölüm; reaya (halk) ile ilgili tedbirleri açıklar”. *Âsafnâme* daha sonra kaleme alınan birçok siyasetnameye kaynaklık eden bir eserdir. Lütfi Paşa’nın devlet görevindeki tecrübelerini ve tavsiyelerini samimi bir üslupla ortaya koyması itibarıyla çok alaka görmüştür³⁰.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bilge Tonyukuk Çin’de doğmuş, Çin’de yetişmiş, Çin adet gelenek göreneklerini ve Çin siyasetini iyi bilen bir Türk aksakallısıdır. Gök-Türk Devleti’nin Çin ile olan münasebetlerinde hükümdara büyük katkı sağlamıştır. *Bilge Tonyukuk Anıtı* onun gelecek nesillere bıraktığı en güzel eserdir. Bilge Tonyukuk ömrünün son zamanlarını muhtemelen küskün olarak geçirmiştir. Zira Tonyukuk’un yaşlanması Kül Tegin’in komutan olarak daha da ön plana çıkmasını sağlamıştı. Bu durum Tonyukuk’un devlet idaresinde geri plana düşmesine de sebep olmuştur. Bununla birlikte İltiş Kağan’dan Bilge Kağana kadar uzun yıllar Gök-Türk devletine hizmet

³⁰ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, s. 11; Asım Cüneyd Köksal, “Bir İslâm Âlimi Olarak Lütfi Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.50, Sayı:50, 2017, s.29-72.

etmiştir. Devletin istiklalini kazanmasında İlderiş Kağanla birlikte mücadele vermiş, Kapgan Kağan döneminde savaşlarda başkumandan olarak görev yapmış, Bilge Kağan döneminde ise tecrübesi ile danışmanlık yapmıştır.

Nizamülmülk Fars kökenlidir. İran coğrafyasında doğup, büyümüş, eğitim almış, Fars kültürünü çok iyi bilen ve İran coğrafyasında kurulan Selçuklu Devleti'ne hizmet eden önemli bir şahsiyettir. *Siyasetname* isimli eseri dönemin hükümdarlarına ve daha sonra gelecek hükümdarlara devlet yönetimi konusunda ışık tutacak mahiyettedir. Melikşah'ın emri ile bu eseri kaleme almıştır. Yerleşik kültüre adapte olmaya çalışan Selçuklular için yönetim açısından önemli katkı sağlamıştır.

Lütfi Paşa Arnavut kökenlidir. Balkan topraklarında doğmuş, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yetişmiş, Vezir-i azamlık makamına kadar yükselmiş devlet adamıdır. Devlet yönetimi içerisinde bütün kademelerden geçerek en yüksek memuriyete kadar ulaşmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra kaleme aldığı eserler içerisinde devlet yönetimi ile alakalı *Asafname*'si gelecekte karşılaşılabilecek problemlere getirdiği çözüm önerileri açısından önemli bir eserdir.

Devletin bizzat idaresinde yer alan kişilerin bu tür siyasetname türü eserler yazmaları onların teorik bilgilerle pratikte uygulamaya dönük bilgilerin bir arada sunularak, yeni çözüm yolları aramalarını kolaylaştırmıştır. Özellikle Bilge Tonyukuk ve Lütfi Paşa artık devlet yönetiminden el etek çektikleri dönemlerde eserlerini vücuda getirmişlerdir. Dolayısıyla dışardan devletle alakalı meseleleri daha iyi

görebilmektedirler. Çözüm önerilere de daha sağlıklı olmaktadır. Nizamülmülk bir yarışma neticesinde Sultanın emri ile devlet yönetiminde ve işleyişinde görülen aksaklıkları kaleme alarak çözüm yolları sunmuştur. Hükümdarın mutlak otoritesinin bir temsilcisi olarak vekil-i mutlak olarak kabul edilen bu danışmanlar, vezirler aynı zamanda hükümdarın keyfi idaresini kısıtlayıcı rolde üstlenmekte idiler.

Danışmanlık ve vezirlik makamında bulunan bu şahıslar sadece devlet idaresinde söz söylemeleri ile değil aynı zamanda komutan olarak savaşlara katılmaları ile de hükümdarı en büyük yardımcısı konumunda idiler. Tonyukuk üç hükümdar döneminde çeşitli savaşlara katılmış iyi bir komutandır. Nizamülmülk çeşitli savaşlara katılmış ordu yönetmiş bir komutandır. Lütfi Paşa hakeza yine çeşitli savaşlara iştirak etmiş önemli bir komutandır. Üç önemli Türk devletinde Uluğ Türkistan'da kurulan Gök-Türk, İran coğrafyasında kurulan Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu-Balkanlarda kurulan Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan devlet adamlarının devlete, halka ve gelecek nesillere bıraktıkları eserler, danışmanlık sürelerince verdikleri hizmetler isimlerinin unutulmamasını ve bu devletlerle birlikte anılmaları sonucunu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

- Aşgın, Sait, “Hadikatü'l-Vüzera Üzerine Bir İnceleme”, *OTAM*, Sayı:14, Ankara 2003, s. 145-162.
- Ahmet Altay, “Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer 2011, p.1795-1809.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Vezir”, *DVIA*, C.43, 2013, s.185-186.
- Durmuş, İlhami, “Bilge Tonyukuk”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1 / Cilt: 3 / ISSN: 2667-6419.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah yayınları, İstanbul 2016.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Gömeç, Sadettin Yağmur, “Bir Hun Aksakallı: Chung-Hang Yüeh”, *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, C.2, Kayseri 2015, s.1169-1176.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1988.
- Köksal, Asım Cüneyd, “Bir İslâm Âlimi Olarak Lütü Paşa”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.50, Sayı:50, 2017, s.29-72.

- Kuljanova, Bahitgöl, “Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü («Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre)”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, s.522.
- Lütfi Paşa, *Asafnâme*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge* yayınları, İstanbul 2006.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, T.T.K., Ankara 1999.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde devlet Anlayışı*, Ötüken yayınları, İstanbul 2016.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1986.
- Özaydın, Abdulkadir, “Müslüman-Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DVIA*, C.43, 2013, s.82.
- Özkeçeci, İlhan, “Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi”, 3. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, s.665.
- Selçuk Hava, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Kitap arası Yayınları, İstanbul 2019.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Togan, İsenbike -Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2017.

User, Hatice Şirin, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı zerine", *Bilig*, Gz / 2006, Sayı:39, s 219-238.

BÖLÜM 2

BİLGE TONYUKUK VE GÖKTÜRK DEVLETİ' NE KATKILARI*

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ* & Nuri ÖZTÜRK**

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi

** Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi

GİRİŞ¹

Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti Göktürkler, Orhun yazıtlarından okunduğuna göre kendilerini Türk adıyla anan ilk devlettir. Kuruluşu 552 yılına tekabül eden devlet tarih sahnesinde yerini almıştır. Kimi tarihçilere göre Göktürk kimi tarihçilere göre ise Köktürk adıyla anılmaktadır. İster Göktürk ister Köktürk olsun net olan tek şey Ötüken merkezli Türk adıyla kurulmuş ilk Türk devletidir. Başlarında Bumin Kağan komutasında, Juan Juan devletine karşı savaşarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Şahin, 2018, s.127 ve 128). Göktürkler küçük boylar halindeki Töleslerden meydana gelmekteydi. Tölesler Hunlar zamanında kalma boylar idi. Bu boylar Göktürk devletinin kuruluşunda Juan Juan'lara karşı saldıracaklarken Bumin Kağan tarafından egemenlik altına alınarak itaat etmeleri sağlanmıştır. Töleslerin büyük kitleler halinde hakimiyet altına alınmaları Göktürk devletinin güçlenmesine neden olmuştur (Taşağıl, 2008, s.22).

542 yılından önce Altay dağlarının güney eteklerinde hüküm sürmeleri Hunların kuzeyde yaşayan boylarından gelme oldukları yönünde görüşler belirtilmesine neden olmuştur. Turfan bölgesinin kuzeybatısı, Altay dağlarının güney etekleri civarında yaşadıkları ve burada hüküm sürerek buradan çıktıkları görüşü hakim ve menşeleri hakkında bize bilgi vermektedir. Bu bölgeler Göktürklerin ilk çıkış noktası olarak kabul görmektedir (Taşağıl,2002, s.9).

¹ Bu makale, 3-5 Nisan tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen 5. *Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi*'nde bildiri olarak sunulmuştur.

Bumın Kağan'ın 456 yılında Töleslerin isyanlarını isyanını bastırarak onları hakimiyeti altına alması ve Juan Juan hakaniyla eşdeğer de olduğunu göstermek için Juan Juan Hakanının kızını istemesi ve aşağılanarak reddedilmesi Tabgaç hükümdarının kızını alarak Juan Juan'lara karşı savaş açması ve savaşı kazanması Bumın Kağan'a, İl Kağan unvanı verilmesine neden olmuştur. Böylece ataları Hun'ların Başkenti olan Ötüken'i devletin merkezi yaparak (552) kardeşi İstemi'ye devletin batısını vermiştir. Böylece devlet doğu merkez olmak üzere doğu ve batı olarak yönetilmeye başlanmış ve aynı yıl Bumın Kağan ölmüştür (Yağmur, 2015, s.134). Bazı yöneticilerin tecrübesizliğinden dolayı devlet zayıf düşmüştür. Hüküm sürdükleri bölgeye kısa sürede hakim olmaları ve o bölgeleri egemenlikleri altına alarak o bölge de bulunan Türk boylarıyla birleştirmeleri geniş topraklara yayılmalarına neden olmuştur. Yine Göktürklerden önce o bölgelerde hüküm süren Hun devletinin varlığı ve Hunların devamı olmaları bu topraklardaki yaşayan halkın desteğini almalarını devleti benimsemelerine neden olmuştur.

Devleti Türk töresine uygun olarak doğu ve batı veya sağ ve sol olarak ikiye ayırmaları yönetimin rahatlamasına neden olmuştur. Yönetim de Bumın Kağan'dan sonra meydana gelen iç karışıklıklar devletin güçsüz düşmesine ve gerilemesine neden olmuştur. Kağanların tecrübesiz yönetimi Göktürk devletinin Çin'in egemenliğine girmesine neden olmuştur. Bu nedenle devlet yıkılma tehlikesi yaşamış ve tamamen duraklamıştır. 630-680 yılları arasındaki 50 yıllık Fetret dönemi devleti her açıdan zayıflatmış

egemenlik alanının daralmasına neden olmuştur. Çin baskısı ve zulmü baş göstermiştir.

1. I. GÖKTÜRK DEVLETİ VE FETRET DEVRİ

630 - 680 Yılları Göktürk devleti için Fetret dönemidir. Kültür, dil ve inançlarını muhafaza etmeyi başarmış olsalar da bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi. Bu da esaret altında yaşamalarına neden olmuş ve Çin egemenliğini kabul etmelerine zemin hazırlamıştır (Kafesoğlu, 2000, s.111). 630 yılında Kara Kağan yönetimindeki Göktürlere komşusu Çin güçlü ve kalabalık bir ordu hazırlayarak Türk topraklarına saldırır. Bu saldırıda Kara Kağan esir düşmüş ve Çin egemenliğini zoraki olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece doğu da kurulmuş olan doğu Göktürk devleti sona ermiştir. Her ne kadar doğu Göktürk devleti sona ermiş olsa da Türk Kağan'ları esareti asla kabul etmemiş ve zaman zaman Çin' e karşı bağımsızlık hareketi başlatmış, bağımsızlıkları için isyana kalkışarak esaretten kurtulmak için mücadeleye girişmişler (Güngör, 2000, s.26).

Çin'in saldırısı ve sürekli baskısı esaret altındaki Türkleri yıldırılmış ve Türkler sürekli olarak bu baskıdan kurtulmaya çalışmıştır. Tarihte birçok Türk Kağan'ı bu baskı ve saldırılara karşı direnmiştir. Esareti asla kabul etmemiş ve her zaman özgürlük için mücadele etmiştir. Bu mücadelelere karşı çözüm aramak zorunda kalan Çin, Türkleri kontrol altında tutmak için çözüm yolu aramış ve onları öldürmek yerine tutsak etmiştir. Hatta daha ileriye giderek bazı Türk beylerine belirli görevler vererek onların sadakatini sağlamaya çalışmıştır. Yine de bu görevlere ve verilen unvanlara aldanmayan

Türk beyleri, Kürşad gibi beyler özgürlükleri için Çin sarayını basarak Türk halkının özgünü sağlamaya çalışmıştır (Ögel, 1971, s.122).

Fetret döneminin yaşanmasına neden olan olaylar ve hatalar, Bilge Tonyukuk anıtında üç ana neden belirtilmiş ve bunlardan ibret alınması için Fetret döneminde yapılan hatalar Bilge Tonyukuk tarafından dikilitaşlara yazılmıştır. Birinci neden olarak devleti yöneten Kağan'ların tecrübesiz olması ve devleti yönetmedeki tecrübe eksikliği yerinde kararlar alamaması, millete karşı sorumluluklarını yerine getirememesi. İkinci neden olarak Türk milletinin Kağanına karşı sorumluluklarını yerine getirememesi ve Kağanına itaat etmemesi. Üçüncü neden olarak Çinin politikaları ve kurnaz siyaseti, Çinli prensesler aracılığıyla devlete müdahale etmeleri ve Çinli prenseslerin Kağanları tesir altın da bırakması gösterilmiştir (Taşağıl, 2002, s.29).

Bu gibi sebeplerin tespitini yapan Bilge Tonyukuk Aygucuğunu yaptığı Kağanları bu hatalara düşmemeleri ve devletin tekrar bir Fetret dönemi yaşamaması için büyük çabalar sarf etmiş ve kendisinden sonra da Türk devletlerin de bu hatalara düşmemesi için Bilge Tonyukuk anıtında bunları belirtmiştir.

Hiçbir zaman esaret altında yaşamayı kabul etmeyen Türkler tarihin her döneminde bağımsızlıkları için mücadele etmiş ve devletsiz tek bir günü dahi olmamıştır. Ne zaman esaret altında kalsalar mutlaka bir kurtarıcı lider çıkıp yeni devleti tesis edip Türk milletini esaretten kurtarmak için öncülük etmiştir. Kendi tarihleri boyunca Türkler sürekli bağımsızlıklarını korumuş ve bunun için mücadele

etmişler. Gerek Kağanların devleti töreye göre ve adil olarak yönetememeleri, gerek Türk halkının Kağana karşı itaatsiz asi tutumları ve kağanın sözünü dinlememeleri, gerekse en büyük rakibi Çinin Türk devletini karıştırmak için uyguladığı politikalar Türk devletlerinin ya yakılmasına ya da Çinin esareti altına girmelerine neden olmuştur.

2. II. GÖKTÜRK DEVLETİ

630 - 680 yılları arası Fetret döneminden sonra özellikle Göktürk anıtlarındaki metinler nedeniyle hakkında birçok bilgiye sahip olduğumuz Kutluk (Ku-to-lu) Kağan bağımsızlık hareketine kalkışarak devleti tekrar toplama yoluna gitti. Buna kalkışma nedeni ise Türklerin esaretten bıkmaları ve özürlüğü susamaları idi. Bu nedenle Göktürk beylerini bağımsızlık mücadelesine davet etti. Kısa sürede sayı binleri bulmuştu. Bu çağrıya iştirak edenler arasında Göktürklerin ünlü Aygucusu Bilge Tonyukuk'da vardı (Kafesoğlu, 2011, s.113). Kutluk (Ku-to-lu) Kağan hakkında en net bilgiyi Göktürk kitabelerinde Kutluk (Ku-to-lu) Kağanın oğlu, Bilge Kağanın, Bumin Kağan hakkında "atam, dedem" demesi Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın menşei hakkında bize net bir bilgi vermektedir. Bilge Kağanın verdiği bilgiler neticesinde Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın A-shih-na (Aşina) soyuna mensup olduğunu bize kanıtlamaktadır. Yani Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın aileden meşruiyetini kanıtlanmış oluyordu (Kurat, 2002, s.97). Kutluk (Ku-to-lu) Kağan ve Bilge Tonyukuk'un esaret altındaki Türklere liderlik etmeleri Türklerin kısa zaman da toparlanmasına neden oldu. Çin

egemenliği altındaki Türkleri Çin'e düzenledikleri seferlerle kurtaran Kutluk (Ku-to-lu) Kağan ve Bilge Tonyukuk Türklerin Çin egemenliğinden kurtulmasına ve devletin tekrar toparlanmasına neden oldu. Devlet kısa sürede topraklarını genişletmeyi başardı (Taşağıl, 2002, s.34 ve 35).

Kutluk (Ku-to-lu) kağan davet ettiği Türk boylarıyla Çin'e karşı verdiği mücadeleyi kazanarak 682 yılında bağımsızlığını ilan etti. Dağılmış Türk boylarını tekrar bir bayrak altında topladığı için kendisine İleriş unvanı verilmişti. Türk devletini tekrar ihtişamlı günlerine döndürmeyi başarmıştı. Ölünce yerine kardeşi Kap(a)gan Kağan daha sonra kap(a)gan Kağan'ın üç oğlu ve onlarda öldürülünce yerine İleriş Kutluk (Ku-to-lu) Kağan'ın oğulları Bilge Kağan ve Kül Tegin ülkenin başına geçerek ülkeyi iç karışıklıktan kurtardılar (Güngör, 2000, s.27 ve 28). Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağanın ölümüyle ilgi kesin tarihi bilmiyoruz. Devletin başında kısa bir süre kalan Kutluk (Ku-to-lu) Kağan bu süre içerisinde devleti toparlamayı başarmış esaret altın da olan Türk boylarını ve kavimlerini bir bayrak altında toplamıştır. Çin'e karşı mücadelesinde başarılı olan Kutluk (Ku-to-lu) Kağanın en büyük yardımcısı Aygucusu Bilge Tonyukuk ve Kutluk (Ku-to-lu) Kağanın ailesi olmuştur (Kurat, 2002, s.101).

2.1. Bilge Tonyukuk

Bilge Tonyukuk, bilindiği üzere, Orta Asya Türk tarihinin unutulması mümkün olmayan büyük adlarından biridir. İl-Kagan'ın 630 yılının mart ayın da Çin'e tutsak düşmesi ile Türk için başlayan o ızdıraplı o korkunç yıllarda Çin'de doğmuş, Çin'ce bir ad (A-shih-te

Yüan ehen) almış, bir Çinli gibi yetiştirilip bir Çinli memur olmuş olmasına rağmen Türklüğünü unutmamış, milletinin içinde bulunduğu düşkün, acıklı durumdan kurtarıp yeniden devletine kavuşması için A-shih-na (Gökbörü?) oğullarının istiklal bayrağını kaldırmamasını dört gözle bekler olmuştur.

Gerçekten, A-shih-na oğlu Kutluk'un 682 yılının ekim ayında dalgalandırdığı üçüncü ve sonuncu kurt başlı bayrak altına koşmuş, Gökbörüoğlu Kutluk'un eli, kolu ve beyni olarak onun başarıya ulaşmasında, devletin yeniden kurulmasında en büyük amil olmuştur. denilebilir ki, eğer Bilge Tonyukuk olmasaydı Kutluk'un temsil ettiği sonuncu Türk istiklal hareketi de başarıya ulaşamaz, Türk tarihinin gidişi bugünkünden bambaşka olurdu (Gökalp, 1972, s.18).

Bile Kağan, Kapgan Kağan'ın çocuklarıyla yapmış olduğu taht mücadelesini kardeşi Kül Tegin sayesinde kazanmıştır. O yüzden kardeşi Kül Tegin'e ordu komutanlığını, oldukça yaşlanmış olan kayınbabası Bilge Tonyukuk'a ise babası zamanındaki makamı olan Ayguculuğa getirmiş ve devlet yönetiminde Bilge Tonyukuk'un bilgilerinden faydalanmıştır (Kurat, 2002, s.106).

Bilge Kağanın, Bilge Tonyukuk'un devlet tecrübesinden faydalanması komşu ülkelerle olan ilişkilerin tekrar düzelmesine neden olmuş ve devletin içte huzuru sağlamasına neden olmuştur. Bilge Tonyukuk Çin'de doğmasına ve Çin'de yetişmesine rağmen Türk benliğini kaybetmemiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin İmparatorluğu sınırları içerisinde devletin çeşitli kademelerinde almış olduğu görevlerden biriken devlet tecrübesini Türk devletinin

tekrar ayağa kalmasında kullanmış ve Kutluk Kağan'a bu tecrübelerini aktarmayı başarmıştır. Bu tecrübeler ve bilgi birikimi nedeniyle Kutluk (Ku-to-lu) Kağan'dan sonra devlet yönetiminde söz sahibi olmasını bilmiştir. Bilge Tonyukuk'un, Bilge unvanını almasının en büyük nedeni olaylara hakim olması, siyasi ve askeri işlerde akıllıca çözümler bulup gelişen olayları pratik bir şekilde halletmesi, olaylara akılcı şekilde yaklaşması kendisine bu unvanın verilmesine neden olmuştur. Kağan'a devlet yönetiminde yapmış olduğu katkılar bu unvanı hak ettiğinin en büyük göstergesidir (Durmuş, 2017, s.32). Bilge Tonyukuk anıtında Kağan'ların tecrübesiz yönetiminden dolayı devletin düştüğü güç durumu, bunun yanında halkın da Kağan' a karşı görevlerini yerine getirmediğini anlatmaktadır. Bunları taşta yazmasının yegane nedeniyse bu olayların kendisinden sonraki nesillere aktarılması ve ondan ibret almalarını istemesidir (Barthold, 1927, s.17).

Bu tecrübelerinden dolayı 2. Göktürk devletinde üç Kağan'a Ayguculuk etmiştir. Göktürk devletinde yaşadığı dönemde ağırlığını hissettirmiştir. Bu dönem Kağanların vazgeçilmez Aygucusu olmuş, Türk devlet yönetiminde ve sosyal hayatında belirleyici kuralların uygulanmasında önder olmuştur. Özellikle devletin kuruluşundan itibaren Kağan'ın yanında Kağan'a yol göstermesi ve devlet yönetiminde akılcı kararlar alması ve bu kararları alırken Türk töresine uygun hareket etmesi Göktürk devletinde itibar sahibi olmasına neden olmuştur. Yaşadığı dönem boyunca devlet ricalinin vazgeçilmezi olmuştur. Her ne kadar Çin doğup büyüse de, Çin'de devlet kademelerinde görev olsa da Türk devleti içerisinde yapmış

olduğu görevler ününün ve şöhretinin artmasına, otoritesinin sarsılmaz bir şekilde devam etmesine neden olmuştur.

2.2. Bilge Tonyukuk ve Kutluk (Ku-to-lu) İl Teriş Kağan

Bilge Tonyukuk, Kutluk (Ku-to-lu) İlteriş Kağan'a aktardığı tecrübe ve birikimler devletin her kademesinde hem bulunduğu döneme hem de sonraki dönemlere katkı sağlamıştır. Özellikle devletin kuruluş aşamasında gerek askeri yönden gerek siyasi yönden Kağan'lara katkıları çok büyük olmuş ve devletin tekrar toparlanmasında ve kurumsallaşmasında ön planda olmuştur. Kurumsallaşmasının yanında adalet duygusunu ve sosyal yapıyı da kuvvetlendirmek için gerekli olan düzenlemeleri yapmış ve bu konuda Kağan'ın yardımcısı olmuştur (Aytaç, 2014, s.36).

Özellikle devletin kuruluş aşamasında kuzey Çin eyaletine baskın yaparak yüklü ganimet ve canlı hayvanları bu baskında elde etmeleri ekonomik olarak rahatlamalarına neden olmuştur. Daha kuruluş aşamasında başarılı hareketleri kendilerine yeni kuvvetlerin katılmasına neden olmuştur (Kafesoğlu, 2000, s.113). Kutluk (Ku-to-lu) İlteriş Kağan Aygucusu Bilge Tonyukuk'u yanına alarak birçok savaşta mücadele etmiştir. Özellikle Bilge Tonyukuk'un savaşlarda göstermiş olduğu başarılı stratejiler Kutluk (Ku-to-lu) İlteriş'in, Kağan unvan'ı kazanmasına, devleti kurmasına neden olmuştur. Bilge Tonyukuk önderliğinde yapılan seferlerin tamamını kazanan Kutluk (Ku-to-lu) İlteriş Kağan 47 sefer 20 savaş yapmıştır. Hiçbir zaman yanından Aygucusu Bilge Tonyukuk'u ayırmamış ve onun direktifleri doğrultusunda hareket etmiştir (Erkoç, 2006, S.204 ve 205). Bilge

Tonyukuk'un direktifleri doğrultusunda hareket etmesi ve Türk devletini bir bayrak altında toplama çabası kendisine İleriş unvanını verilmesine neden olmuştur. Bunu yaparken Türk töresine göre hareket etmesi, Türk töresinin yeniden canlanmasına neden oluyordu. Kutluk (Ku-to-lu) unvanını ise Tanrıdan Kut almış kutlu anlamına gelmekteydi. Eski Türklerde meşruiyetin aileden A-shih-na (Aşina soyundan) veya Tanrıdan gelmesi gerekmektedir (Ögel, 1971, s.125). Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın devleti toparlamaya çalışırken en büyük avantajı kendisine, Bilge Tonyukuk gibi devlet tecrübesi bulunan danışman, alim ve pratik zekalı Çin'de devlet kademesinde bulunmuş bir şahsiyetin katılması ve Türk halkının bağımsızlığa duyduğu özlemidir.

Fetret döneminde Çin'in çeşitli zulüm ve baskılarına maruz kalan Türk boyları hemen bir devletleşme hareketini destekleyerek bu harekette yer almaları yeni Türk devletinin kurulmasına kolaylık sağlamıştır. Sadece askeri adımların atılmasının yeterli olmayacağını bilen Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan ve Bilge Tonyukuk Türk töresini de yeniden canlandırmayı ve töreye göre hareket etmeye özen göstermişlerdir. Bunun yanında Türklerin töreleri haricinde kültürlerine de dikkat edilmiş ve süregelen kültürün yaşatılması ve devam ettirilmesi öncelikli hal almıştır. Bu nedenle Bilge Tonyukuk'un, Türklerin ilk etapta yerleşik hayata geçmesini istememesi Bozkır kültürünün yaşatılmasını istemesi kalabalık Çin nüfusuna karşı bir avuç Türk nüfusunun asimile olmasını istememesindedir. Çin kalabalık nüfusu sayesinde hem askeri yönden hem kültürel yönden Göktürk devleti için hala potansiyel bir

tehlikeydi. Bunu iyi gören Bilge Tonyukuk Türklerin şehir yaşantısına geçmesi için daha erken olduğuna karar vermişti (Gökmen, 1994, s.94).

Türkler göçebe olarak yaşadıklarından dolayı yaşam kültürlerini değiştirmeleri hem kültürel açıdan hem siyasi açıdan sıkıntılı bir dönem geçirecekleri şüphesizdir. Çünkü Türkler yazları yazlıklarda kışları kışlaklarda yaşamaya alışkın göçebe bir topluluktur. Yerleşik yaşama geçmeleri hayvancılıktan tarım toplumuna dönüşmelerine neden olacaktı. Türklerin böyle bir tecrübesi ise mevcut değildi. Bu durum aynı zaman da ekonomik olarak da Türkleri etkileyecekti. Çin'in kalabalık nüfusu dağınık olarak yaşamakta olan Türkleri tamamen tehdit etmekteydi. Büyük çabalar neticesinde bir kısmı toparlanabilen Türk boylarının yerleşik yaşama hemen geçmesi biraz sıkıntı arz etmekteydi. Çünkü devlet tamamen gelişimini tamamlayamamıştı. Bunu çok iyi gören Bilge Tonyukuk biraz daha zamana ihtiyaç olduğunun farkındaydı. Yeniden toparlanmaya çalışan devletin açık hedef haline gelmesini istemiyor ve bunun için gerekli olan tedbirleri almak istemektedir.

Bilge Tonyukuk devlet tecrübesinin getirdiği birikimle devletin dışarıdan ve içeriden ne tür tehlikelerle karşı karşıya kala bileceğini kestirebiliyordu. Bunun nedeni ise Göktürklerin bağımsızlık için Çin, Kara Hıtaylar ve Oğuzlara daha önce saldırımlarıydı. Bilge Tonyukuk'un teşvikiyle bu saldırılar gerçekleşmişti ve Bilge Tonyukuk bu milletlerin tekrardan kendilerine saldıracağını çok iyi biliyordu. Bu nedenle tedbiri elden bırakmamak gerekti. Çünkü devlet

yeniden tesis edilmiş Türklerin tekrar esarete düşemeye tahammülleri yoktu (Ögel, 1971, s.126). Bilge Tonyukuk, Kutluk (Ku-to-lu) İltiş Kağan döneminde Kağan'a danışmanlık yapmakta iken, devlet yönetimindeki görevlerini kullanarak attığı adımların, devletin genişlemesine neden olmuştur.

Altay dağlarından, Baykal gölüne kadar dağınık halde yaşamakta olan Türk boylarının birleşmesi için strateji adımlar atmış ve Türk boylarıyla ittifaklar yaparak Türkleri birleştirmeyi başarmıştı. Bu akıllıca adım sayesinde dönemin en güçlü boylarında birisi olan Oğuzlarla ittifak yapmıştır (Mangaltepe, 1998, s.63). İşte bundan dolayı gerekli her türlü tedbirler Bilge Tonyukuk tarafından düşünülüyor ve bir bir uygulamaya konuluyordu. Ne hakanın ne de halkın alınan tedbirler hususunda Bilge Tonyukuk'a karşı çıkılmıyor ve alınan kararlara riayet ediliyordu. Devlet işlevsel hale gelmeye başlamıştı. Gerek yaşanan elli yıllık Fetret devri gerekse Türklerin esaret altında kaldığı dönem daha akılcı sistemli hareket etmelerini sağlamıştır.

2.3. Tonyukuk ve Kapgan Kagan

691 Yılında vefat eden Kutluk (Ku-to-lu) İltiş Kağan'ın yerine kardeşi Kapgan Kagan geçer. 691 yılından 705 yılına kadar devleti istikrarlı bir şekilde yöneten Kapgan Kagan 705 yılından sonra anlamsız ve sert bir şekilde boyları yönetmesi devleti tekrar duraklamaya doğru götürmüştür. 716 yılına kadar devleti sert bir şekilde yönetmiştir (Taşağıl, 2008, s.28).

Kapgan Kağan isimli hükümdarın asıl ismi bilinmemekle beraber sadece Göktürk kitabelerinden edindiğimiz bilgilerde amcam Kapgan Kağan olarak geçmektedir. Çin kaynaklarında “Meçue” olarak bildirilen isim Bilge Tonyukuk kitabesinde Böğü veya Kapgan Kağan olarak geçmektedir (Kurat, 2002, s.101). Bundan dolayı ismi tam tespit edilememiş olsa da Kutluk (Ku-to-lu) İltiş kağan’ın kardeşi olduğu kesindir. Kapgan Kağan baştayken Aygucusu yine Bilge Tonyukuk’tu. Bu dönem hanedan üyelerinin parladığı dönemdi. Kapgan Kağan kendine göre stratejiler belirleyip bunları uygulamak istiyordu. Belirlediği strateji Çin’i baskı altında tutup bütün Türk boylarını tek bayrak altında toplayarak Türk birliğini kurmaktı. Kapgan Kağan ve Bilge Tonyukuk uyumlu bir şekilde devlet yönetimi sürdürüyor ve fetihlere devam ediyorlardı (Kafesoğlu, 2000, s.115 ve 116).

Çin’le ilk savaş Wu Hou’nun kurduğu Zhou sülalesiyle olmuştur. Kapgan Kağan ve Bilge Tonyukuk’un komutasında kuzey Çine doğru savaşlarıyla başlar. Bu sefer Kansu ve Ordos bölgelerine yapılan büyük bir seferdir. Bu Savaşta Kültegin ordu komutanlığı yapmış ve büyük bir zafer kazanılmıştır. Özellikle Bilge Tonyukuk’un bulunduğu savaşlar genellikle başarılarla sonuçlanmıştır (Erkoç, 2006, s.207 ve 208). Devletin sınırları Demir kapı’ya kadar genişlemiştir. 709 yılına kadar diğer boylara boyun eğdirmeyi başarmışlardı. Yanında Aygucusu Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kültegin komutasındaki orduyla başarılı seferler yaparak devletin sınırlarını genişlettiler. Kapgan Kağan’ın 705 yılından sonraki sert tutumu bazı Türk boylarının Çin’ e sığınmasına ve isyan etmesine neden oldu. Bayırku

isyanının bastırılmasından dönerken tedbirsiz bir şekilde hareket eden Kapgan Kağan Bayırku' ların saldırması sonucu 716 yılında hayatını kaybetti ve yerine Kutluk (Ku-to-lu) İlateriş Kağan'ın oğlu Bilge, Kağan oldu (Taşağıl, 2012, s.470).

Kapgan ile Bilge Tonyukuk arasında ilk anlaşmazlık Bolçu savaşıyla baş göstermiştir. Bolçu savaşında Kapgan Kağan'ın orduya, Bilge Tonyukuk'un emirlerini dinlenmemesini gizlice emir buyurmuştur. Fakat ordu Bilge Tonyukuk'un sözünü dinleyerek hareket etmesi üzerine Bolçu savaşı kazanılmış ve Göktürk ordusu galip gelmişti. Türgiş ordusu Bilge Tonyukuk'un Stratejik hamlesi Kültegin'in cesareti sayesinde bozguna uğratılmıştı (Erkoç, 2006, s.211 ve 212).

Bilge Tonyukuk, Kutluk (Ku-to-lu) İlateriş Kağan gibi Kapgan Kağan'ın da Ayguculuğunu yapmış ve devlet yönetiminde ona yardımcı olmuştur. Özellikle Kapgan Kağan'ın topraklarını genişletme döneminde her türlü desteği veren ve boyların itaat altına alınmasında büyük katkısı olan Bilge Tonyukuk Türk devleti için ve devletin yeniden tesisi için hep ön planda olarak katkıda bulunmuştur. Özellikle Bilge Tonyukuk'un Ayguculuktan çekilmesinden sonra Kapgan Kağan devlet yönetiminde boşluğa düşerek hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Hakimiyeti kaybetmesi zamanla sert bir yönetimle devleti yönetmesine neden oldu. Sert yönetime karşı direnen birçok boy ve boy beyi devlete karşı isyan etmeye başladı ve Çin'le ittifak yaptı. Bu ittifak neticesinde devletin temelleri sarsılmaya başladı ve anlamsız bir şekilde duraklama başlamıştı. Çin'in beklediği

fırsat eline geçmiş oluyordu. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Çin bir an bile tereddüt etmeden üzerine düşeni yapmaya başlamıştır. Devlet yönetimindeki boşluğu fark eden Çin diğer boyları kışkırtarak bağımsızlıkları için onları teşvik etmiştir.

Tek kalan ve nasıl davranacağını bilemeyen Kapgan Kağan tamamen agresif bir yönetim sergileyerek kendisine bağlı diğer yöneticileri ve boyları da küstürmeyi başarmıştır. Bu da devletin zamanla güçsüzleşmesine neden olacaktır. Zamanla otoritesini tamamen kaybetmeye başlayan Kapgan Kağan seferlerinde başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

2.4. Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan

716 yılında Kapgan Kağanın ölümüyle yerine oğulları geçse de devlet yönetiminde pek başarılı olamadılar ve aynı yıl başa Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağanın oğlu Bilge (Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge) Kağan oldu. Devletin sol tarafının yönetimini kardeşi Kültegin getirdi. Yargu üyeliği yapmakta olan Bilge Tonyukuk ise tekrar Ayguculuğa getirildi. Bilge Kağan Çin ile iyi ilişki kurmak istiyordu. Fakat Bilge Tonyukuk devletin yorgun olduğunu söylemesiyle bundan vazgeçildi. Bilge Tonyukuk'un önemli stratejik hamleleri ve Külteginin askeri yeteneğiyle devlet isyanları bastırdı. Çin'i yenilgiye uğratarak kendisine sığınan asi boy beylerini bertaraf etti. Bilge Tonyukuk ile ilgili son bilgi Çin'in 725 yılında yazmış olduğu bilgilerdir. Bu tarihten sonra Bilge Tonyukuk ile bilgiler mevcut değildir (Kafesoğlu, 2000, s.124 ve 125). Kapgan Kağan ölüp yerine oğulları tahta geçince Bilge Kağan ve kardeşi Kültegin, Kapgan

Kağanın oğullarıyla taht mücadelesine girişir ve bu mücadeleyi kazanırlar. Kapgan Kağan döneminde devlet yönetiminde bulunan Bilge Tonyukuk haricinde herkesi öldürülür. Tonyukuk'un gerek devlet tecrübesi gerekse Bilge Kağan'ın kayınbabası olması hasebiyle öldürülmedi. Ama en önemli neden devlet yönetimine yeni geçmiş olan Bilge Kağanın onun tecrübesinden faydalanmak istemesiydi. Çünkü ilerlemiş yaşına rağmen Bilge Tonyukuk, bilge, akıllı ve pratik bir Aygucuydu (Kurat, 2002 , s.107).

Türk devletinde bir gelenek oluşturmaya çalışan ve devleti kurumsallaştırmaya çalışan Bilge Tonyukuk üç kağana da hizmet ederek millete karşı sorumluluğunu yerine getirmiştir. Onun yerleştiği devlet geleneği II.Göktürk devletinin refah içinde sürmesine neden olmuştur. aldığı kararları Türk töresine ve geleneğine göre alan Bilge Tonyukuk gerek fetihlerde gerek siyasi konularda hep ön planda olmuştur. Devlette Türk milletinin yaşam şartlarına uygun koşulların hazırlanmasında hep öncülük etmiştir. Türklerin yaşam şartlarına aykırı olan şartları asla kabul etmemiş bunun için düzenlemelere ön ayak olmuştur. Göktürk devleti 6. yüz yılın sonuna kadar yerleşik hayata geçememiştir. Bunun nedeni Bilge Tonyukuk'un Türklerin, göçebe topluluk olduğu için yerleşik hayatta yapamayacağı sürekli Çin tarafından hedef haline geleceğidir (Karahana, 2012, s.429). Özellikle Bilge Kağan'ın Çin yanlısı politikalarına çıkararak onun Çin tarzı yaşam kurallarını benimsemesini istemiyor ve bu konuda katı davranarak Kağan'a bunun sakıncalarını anlatmaya çalışmıştır (Mangaltepe, 1998, s.64). Çinli bir kaynakta Bilge Kağan'ın ülkenin yönetim merkezinde Budist ibadethanesi yaptırmak istemesine Bilge

Tonyukuk karşı çıkararak Budist öğretilerin Türklerin sosyal, siyasi en önemlisi de askeri yönden hayatlarını olumsuz yönden etkileyeceğini söylemesi Bilge Kağan'ın bu fikirden vazgeçmesine neden olmuştur. Savaşçı ve atlı göçebe bir kavim olan Türklerin yaşam tarzı Budizim'e tamamen ters idi (Barthold, 1927, s.18).

Fakat Çin'den daha büyük tehlike Oğuz'lar ve Tatar'lardı. Sürekli savaşların yaşadığı Oğuz'lar, Göktürkleri yılgınlığa uğratiyordu. Oğuz'ların, Göktürlere saldırma nedeni bağımsızlıklarını kazanmak istemeleriydi. Oğuz'lar kardeş kavim Göktürklerle uzun süre mücadelede bulundu. Göktürk devletinin büyük tehlikeler atlmasına neden oldular. Oğuz'lar, Tatar'larla birlikte ittifak yaparak Göktürk devletine saldırılarda bulunuyorlardı (Sümer, 1994, s.500 ve 502). Türk boylarının bağımsızlıkları uğruna birbirleriyle savaşmaları en çok Çin'in işine geliyordu. Çünkü Çin zayıflayan boyları egemenliği altına alıyordu. Kağan'ların devlet yönetiminde tecrübesizliği ve onlara danışmanlık yapan Aygucuların ise Kağan'lara yönetim hususun da yardımcı olacak kabiliyete sahip olamamaları yönetim de ve komşu boylarla iletişimsizliğe ve zafiyete düşmelerine neden oluyordu. Oysa Bilge Tonyukuk, devletin selameti için boyları ikna etmeyi ve Türk halkı ile Kağan'ı arasında iletişimi sağlayabilmişti. Boylar birliğini bir nebzedede olsa kurabilmişti. Bu da devletin yavaş yavaş toparlanmasına neden olmuş ve eski günlerine dönmesi için bir fırsat olmuştu.

Devletin her kademesinde mücadele eden Bilge Tonyukuk devleti tekrar tesis etmek için Kağan'a hizmet ediyor ve hiçbir

fedakarlıktan kaçınmıyordu. Bilge Tonyukuk sadece Ayguculuk değil aynı zaman da ordunun başkomutanı, Kağan'ın danışmanı gibi görevleri vardı. Daha önce yetişmiş olduğu devlet geleneğini Türk devletine oturtabilmişti. Devletin tekrar toparlanma döneminde dağınık Türk boylarını birleştirecek kabiliyete sahipti. Bunun yanında savaşı bir kişiliğe sahip olması onun ordu komutanı olmasında belirleyici bir unsur olmuştu. Stratejik bakımından akıllı, yerinde adımlar atmasını bilmesi birçok savaşta devletin başarı kazanmasına neden oldu. Savaş meydanında kullandığı akıllıca yöntemler kiminle ne zaman nerede hangi zaman da savaşılmasını ve hangi şartlara göre hareket edilmesinde belirleyici unsurdur (Durmuş, 2017, s.36).

Bilge Tonyukukun Ayguculuk, danışmanlık, ordu komutanı, bilgelik, alimlik gibi mezziyetlerinin bulunması Kağan'lar için devlet yönetiminde kendilerine pozitif katkıları sağlayacak bir yöndü. Devletin her alanında tecrübeye sahip bir yardımcı, Kağan'ın yükünü hafifletecek bir gelişmeydi. Gerek Kutluk (Ku-to-lu) İltiş Kağan, gerek Kapgan Kağan, gerekse Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk'un tecrübelerinden faydalanmış onun devlet yönetimindeki tavsiyelerine uymuşlar ve sözünden çıkmamışlar. Bunun yanı sıra hem ordu hem de dış işlerinde Bilge Tonyukuk'un göstermiş olduğu başarıları Çin'in ve diğer Türk boylarının da dikkatini çekmiş devletin başarısının akıllı bir Aygucu olan Bilge Tonyukuk'un devlet yönetimindeki stratejik hamlelerinin olduğunun farkına varılmıştır. Sadece siyasi ve askeri alanda değil aynı zaman da sosyal ve kültürel gelişmelerde de Bilge Tonyukuk öncülük etmiştir. Göktürk yazıtlarından da bu anlaşılmaktadır.

Bilge Kağanın gerek Budda dini benimsemek istemesini gerekse yerleşik yaşama geçmek istemesini Bilge Tonyukuk'un engellediğini görüyoruz. Bu nedenle Budda dinin yumuşak davranışlı olduğunu ve Budda dinine göre et yemenin yasak olmasını Türklere uymayacağını söylemesi isabetli kararlarından biridir. Yerleşik yaşam konusunda ise Türklerin göçebe bir kavim olduğunu kale ve surların arkasında yaşayamayacağını söylemesi o dönem şartlarına göre akıllıca bir karar olduğunun göstergesidir. Çünkü kalabalık Çin sabit bir yerde iskan etmiş olan Türkleri kolayca yenebileceğini biliyor ve ona göre tedbirler alınmasını istiyordu (Kurat, 2002, s.108).

Türk devletinin Fetret devrinden çıkıp tekrar güçlenmesinde Aygucu Bilge Tonyukuk'un katkısı çok büyüktür. Her ne kadar da Çin topraklarında doğup yetişse de Türklüğünü asla unutmamıştır. Kendi tarihini iyi bilen Bilge Tonyukuk devletin otoritesinin tekrar sağlaması için elinden geleni yapmıştır. Bilge Tonyukuk adına dikilen anıttan kendi hayatını anlatıldıktan sonra Göktürk devleti ileri gelenlerinin savaşlarda kazandığı başarılarından da bahsedilmektedir (Yalınkılıç, 2013, s.38). Döneminde Kağanlara devlet işlerinde yardımcı olması devletin zafiyete düşmemesi içindi. Bu nedenle Bilge Kağanın Aygucusu ve kayın babası Bilge Tonyukuk'un devlet yönetimindeki tecrübesi ve Kardeşi Kültegin'in ordu komutanlığı sayesinde doğu Türk devletini birleştirmiş ve egemenliğini sağlamıştır. Devletin kurulmasında yardımcıları olan beyleri maddi yönden ihya etmiş ve refah seviyelerini yükseltmiştir (Kurat, 2002, s.111 ve 112).

Devletin kısa zaman da toparlanıp tekrardan yükselişe geçmesi hiç şüphesiz iyi bir yönetim ne başarılı askeri operasyonlarla mümkündür. Bilge Tonyukuk'un bu süreçte katkıları inkar edilemez. Türk devlet yönetiminde önemli işler yapmış olan Bilge Tonyukuk kendisinden sonra da uygulanan sistem devam ettiği sürece devlet yönetimi aksamamıştır.

SONUÇ

Hunların yıkılmasından sonra 552 yılında Hunların hakim olduğu coğrafya da kurulan Göktürk devletinin en önemli özelliği Türk adıyla kurulan ilk Türk devletidir. Kurulduğu coğrafya da Türk boylarının olması Göktürklerin hakimiyet alanlarının kısa zaman da genişlemesine zemin hazırlamıştır. Bunun yanı sıra güçlü Çin devletinin varlığı sürekli baskı altında kamalarına neden olan ve zaman zaman devletin duraklama yaşamasının en büyük nedenidir. Özellikle Bumin Kağan'ın devletin kuruluş aşamasında küçük Türk boylarının desteğini alması ardından bu boyları kendi hakimiyeti altına alması devletin topraklarını genişletmesinde belirleyici etken olmuştur. Kısa zaman da Çin esaretinden kurulan Türkler müstakil devletlerinin bayrağı altın da birleşmeye başladılar. Devletin topraklarının genişlemesi yönetimin iki koldan yapılmasına neden oldu. Fakat bu ikili yönetimde devlet merkezden yönetiliyordu. Merkezde sağ veya doğu da Kağan veya Hakan batı veya sol tarafta hanedandan biri Kağan'a bağlı olarak bulunuyordu.

Devletin topraklarını genişletmesi ve Bumin Kağandan sonra devlet yöneticilerinin devleti idare edememesi üzerine Çinin boylar

arasındaki birliği bozmak için karışıklık çıkarması devletin elli yıllık Fetret dönemi yaşamasına neden olmuştur. Elli yıllık Fetret dönemi içerisinde devlet Çin'in egemenliği altına girmiştir. Bu dönem içerisinde birçok Türk beyi isyan etse de Çin hepsini bastırmayı başarmıştır.

680 yılında Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın Türkleri bir bayrak altına toplamak istemesiyle yaptığı çağrıya Bilge Tonyukuk ve bazı Türk boylarının olumlu cevap vermesiyle Türk devletinin tekrardan toparlanma sürecine girmesine neden olmuştur. Özellikle Bilge Tonyukuk'un Aygucu olarak Kağan'a devlet yönetiminde yol göstermesi belirleyici unsur olmuştur. Devletin Kuruluşunda Kağan'ın yanında onunla birlikte hareket eden Bilge Tonyukuk idari, askeri ve toplumsal alanda Kağan'a danışmalık görevinde bulunmuştur. Her ne kadar Çin de dünya'ya gelmiş, Çin de yetişmiş olsa da, Çin devletinde yönetim kademesinde görev almış olan Bilge Tonyukuk Türklüğünü asla unutmamış göreve çağrıldığında devletin ve Kağan'ın yanın da olmuştur. Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağan'ın özellikle yönetimde ve askeri seferlerde başarılı olmasının nedeni Bilge Tonyukukun Kağan'a yol göstermesi olmuştur. Bilge Tonyukuk Kutluk (Ku-to-lu) İleriş Kağandan sonra Kap(a)gan Kağan ve Bilge Kağan'a da devlet yönetiminde yardım etmesi Türk devletinin gelişmesine neden olmuştur. Bilge Tonyukuk özellikle siyasi konularda Türk devletine önemli katkılarda bulunmuştur.

II. Göktürk devletine yaptığı katkılar devletin on yıl gibi kısa bir süre tekrardan toparlamasına ve genişlemesine neden olmuştur.

Özellikle dağınık Türk boylarının toparlanması ve devletin siyasi otorite haline gelmesinde önemli katkıları olmuştur. Devlet yönetiminde Kağan'ın nasıl davranması gerektiği husun da Kağan'ı yönlendirmiş aynı zaman da Kağan'ın almış olduğu kararları sorgulaya bilmiştir. Bu nedenle Bilge Tonyukuk'un sadece bir Aygucu, danışman değil devlette ikinci adam olduğunun göstergesidir. Otoritesi ve saygın kişiliğiyle sözü dinlenen bir devlet adamı olmayı başarmıştır. Özellikle savaşlarda elde edilen başarının komşu devletlerce de Bilge Tonyukuk tarafından kazanıldığını belirtmeleri çok akıllı ve stratejik kararlar aldığının göstergesi olmuştur.

İlerlemiş yaşına rağmen Bumın Kağan tarafından tekrar Ayguculuğa, getirilmesi vazgeçilmez bir kişilik olduğunun ispatıdır. Devletine hizmetten kaçınmayan ve her türlü fedakarlık da bulunan Bilge Tonyukuk devletini ayağa kaldırmak için çalışmıştır. Türk devletinin siyasi askeri ve kültürel açıdan belirli kurallara oturtulmasında Kağan'a tecrübeleriyle yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- AYTAÇ Pakize Pervin, “Kültürel Kimlik ve Ergenekon Destanı”,
Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, Net
Ofset Matbaacılık, Yıl 5, Sayı 26, Ankara, Mart 2014
- BARTHOLD Vasili Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında
Dersler 1927*, (Çev. Hüseyin DAĞ), Çağlar Yayınları, Ankara,
2004
- DURMUŞ İlhami, “Bilge Tonyukuk”, *Asya Araştırmaları Uluslar
Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Cilt 3, Ankara, 2017
- ERKOÇ H. İhsan, “Askerî Tarih Açısından Kök Tigin”, *Gazi Eğitim
Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, Ankara, 2006
- GÖKALP Cevdet, “Bilge Tonyukukun “Shan - Tung” Seferi (Deniz
Seferi)”, *Töre Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Emel Matbaacılık,
Yıl 4, Devre 2, Sayı 15, Ankara, Ağustos, 1972
- GÜNGÖR Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- HACIGÖKMEN M. Ali, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ekim, Bilge
Dergisi, Güz 2, Ankara, 1994
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat,
İstanbul, 2000
- KARAHAN Rana Ece, “Eski Türklerde Şehircilik”, *A. Ü. Türkiyat
Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, Erzurum, 2012

- KURAT Akdes Nimet, “Göktürk Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara, 2002
- MANGALTEPE İsmail, *Rene Giraud ve Göktürk İmparatorluğu Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1998
- ÖGEL Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, Ankara, 1971
- SÜMER Faruk, “Dokuz Oğuzlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Sayfa 500 - 502, İstanbul, 1994
- ŞAHİN Çiğdem, “Göktürk Devleti Diplomasisi (552 - 630)”, *Karadeniz Uluslar Arası Bilimsel Dergisi*, Ardahan, 2018
- TAŞAĞIL Ahmet, *Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, 2008
- TAŞAĞIL Ahmet, “Türk” , *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, Sayfa 470, İstanbul, 2012
- TAŞAĞIL Ahmet, “Göktürk Kağanlığı Göktürkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara, 2002
- YAĞMUR Sinan, *16 Türk Devleti*, Hayy Kitap, İstanbul, 2015
- YALINKILIÇ Tuba, “Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı - Kül Tigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırması”, *Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 2/4, Bursa, 2013

BÖLÜM 3

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN ÖNCE TÜRKLER İLE ÇİNLİLERİN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Dr. Mehmet Ali TÜRK MENOĞLU*

*Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğr. Üyesi,
maliturkmenoglu@harran.edu.tr

GİRİŞ

Bu bölümde Eski Türklerin Çin ile kültürel ilişkilerinin ele alınması planlanmıştır. Konunun özellikle Çin Kültürü olarak sınırlandırılmasında Türklerin özellikle İslamiyet'in kabulüne kadar karşılıklı münasebetlerde bulunduğu en önemli kültür çevresinin Çin bölgesi olması önemlidir. Bu durumun ortaya çıkışında her iki kültür çevresinin coğrafi yakınlığının yanı sıra Çin'de gelişmiş bir medeniyetin var oluşunun da payı olmalıdır. Bunun yanında yeri geldikçe diğer komşu kültür çevreleri ile Eski Türklerin ilişkilerine de temas edilmiştir.

Konu ile alakalı kullanılan temel kavramları mütalaa etmek istediğimizde ilk olarak “culture” (kültür) kavramına bakılabilir: Kültür Voltaire tarafından “insan zekasının oluşumu, yüceltilmesi ve geliştirilmesi anlamında kullanılmıştır.¹ İ. Kafesoğlu kültürü geçmişten gelen maddi ve manevi değerler bütünü, bir toplumun yaşam tarzı gibi genel değer hükümlerinin ifadesi olarak tanımlamaktadır.² Bu tanıma göre uzun zamandan beri var olan Türk toplumun da bir kültürü olmalıdır.

İkinci olarak “civilisation” (medeniyet) kavramı mütalaa edilirse medeniyet kavramının da XVIII. yüzyılda ortaya çıktığı ve Batı'nın öncülüğünü yaptığı yenilikler bütünü olarak tanımlandığı görülür. Günümüzde ise medeniyetin yalnız şehirlerde oluşan maddi yönünün

¹ Ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. François Marie AROUET (VOLTAIRE), *Felsefe Sözlüğü*, Çeviren: Lütfi AY, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011.

² İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, 9. Baskı, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1993, s. 167.

ötesinde fiziki ve kültürel yönlerine de vurgu yapılarak “milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtalarının bütünü” şeklinde tanımlandığı ifade edilebilir.³

Medeniyet ve kültür arasındaki en önemli fark ise medeniyetin evrensel kültürün ise ulusal olmasıdır. Diğer bir ifadeyle medeniyetler kültürlerin etkileşimi sonucu doğarlar. Kültürleri birbirine yakın ve etkileşimleri daha çok olan toplumlar ise aynı kültürün oluşumuna katkıda bulunurlar. Bir medeniyetin diğer bir medeniyetten farklı oluşu da din, dil, ırk, coğrafya ve iklim, ticaret ve ticaret yolları, sosyal çevre ile fikir ve ideolojilerin farklılığı ile açıklanmaktadır.⁴

Konu ile alakalı bir diğer kavram ise “Kültürel Etkileşim” dir. Kültürel etkileşim; alışverişler, yönetim ve denetim sistemleri, evlilik ve akrabalık ilişkileri gibi kültürel ilişkiler sonucu bir toplumun herhangi bir alanda ortaya koyduğu bir değer, bir inanın diğer toplumlarda da benzer şekilde gözlemlenmesi olarak tanımlanabilir. Bazı toplumlarda bu tür ilişkilerin biri ya da ikisi görülebileceği gibi diğer bazı toplumlarda her biri ve hatta daha başka iletişim kanalları üzerinden etkileşimlerde görülebilir. Mesela bahsi geçen ilişkiler ilkel ve geleneksel toplumların incelenmesine elverişli olan ve bu kültürler üzerinde yapılan çalışmalara gözlemlenmiş ilişki türleridir.⁵

³ Özkan İZGİ, *Türk Tarihi*, Ankara, 1994, s. 2.

⁴ KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, ss: 26-30.

⁵ Bozkurt GÜVENÇ, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, ss: 134-135.

1. ESKİ TÜRKLERDE VE ÇİNLİLERDE KÜLTÜREL HAYAT

A- Türk Kültürü Meselesi

Bilindiği gibi Türk tarihinin en eski dönemleri Orta Asya bozkırlarında geçmiştir. Peki burada Türklerin ortaya koyduğu kültür nedir? Bu sorunun cevabını vermeye çalışmadan önce şunu belirtmek gerekir ki yazılı döneme gelinceye kadar Türk siyasi hayatı ve kültürü ile ilgili bilgileri Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Her ne kadar bu konuda bizlere kurganlardan çıkan birtakım buluntular da yardımcı oluyor ise de eski devirlere gittikçe iyice azalmaktadırlar. Çin kaynaklarında ise Türk Milletinin ana yurdu olan bölgenin medeniyetine ilişkin bilgiler sınırlı olduğu gibi tarafsız da değildir. Nitekim Çinlilerin sadece düşmanca ilişkiler içerisinde buldukları bu memleketler hakkında pek de iyi şeyler yazmayacakları akıldan uzak tutulmamalıdır. Özellikle dönem itibariyle modern tarihçiliğin hatta tarihçiliğin olmadığına dikkat edilirse eldeki kayıtlar bir devletin tamamıyla kendi bakış açısıyla yazılmış vaka kayıtları ya da propaganda metinleri ötesinde bir şey değildir.

Çin kaynaklarında bazı önemli eksiklikler de vardır. Mesela Çin kaynaklarına göre ilk dönemlerde Türkler yalnızca Moğolistan ve Kuzey Çin bölgelerinde yaşıyorlardı. Fakat tarihi gerçekler, bu açıklamaya pek uygun görülmemektedir. Çünkü Batı Asya hatta Hindistan tarihine ait pek çok şey bu bölgelerde daha önce Türk tesiri olduğu kabul edilerek izah edilebilir. Çin kaynaklarının bu sınırlılığı Çinlilerin o dönemlerde bu bölgelerden fazla haberdar olamamaları

dolayısıyla Türk halklarını o zamanlar ilişkide buldukları Kuzey Çin ve Moğolistan halklarından ibaret sanmaları olarak anlaşılabilir.⁶

Bu noktada Türk kültürünün sınırları konusunu mütalaa edilirse Türklerin hiçbir kültür ortaya koymadıkları sadece başka kültürleri taklit ederek yaşadıkları tanımlamalarından Orta Asya’da Türklerin dünyanın en eski ve zamanın en modern kültürünü ortaya koyduklarının ifade edilmesine kadar pek çok tanımlama yapılmıştır. Mesela L. Rasonyi Türk Kültürünün göçebe kültür dairesinin en yüksek seviyesinde bulunan “Atlı Kültür” olduğunu ifade ederken⁷ İ. Kafesoğlu göçebelik meselesinin Türklerle bir ilgisinin bulunmadığını, bu tezin iddia edilmesinde sadece ekonomik hayat kriterine bakıldığı için böyle bir tanımlama yapıldığını belirtir. Ona göre göçebe tanımlaması için gereken hukuki ilkelerden mahrum olma, geniş aile, ortak mülkiyet, zorba iktidar gibi göçebe toplumlarında var olan unsurların Türk toplumunda olmadığını, Türk kültürünün yaşanan coğrafi şartların tesiriyle ortaya çıkmış bir çoban kültürü olduğunu söylemektedir. Kafesoğlu ortaya çıkmasında diğer milletlerin katkıları olmuş ise de bu kültürün temel unsurlarının Türk milletine ait olduğu tezi ile tarif ettiği bu kültüre “Bozkır Kültürü” adını verir.⁸

⁶ Wolfram EBERHARD, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, S. 7-8, İstanbul, 1942, ss: 183-184.

⁷ Lazslo RASONYI, *Dünya Tarihinde Türklük*, İstanbul, 1942, s. 10.

⁸ İbrahim KAFESOĞLU, *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957, ss: 20-22.

Ö. İzgi bu konuda Türk toplumunun efsanevi devirlerden başlayarak üç ana merhalede yerleşik hayata geçtiğini, bunların avcılık ve toplayıcılık, hayvancılık nihayet ziraatçılık olduğunu belirttikten sonra Türklerin Ötüken Uygurları zamanına kadar göçer ve yarı göçebe bir hayat sürdürdüklerini anlatır. Yalnız İzgi de bu göçebelik ve yarı göçebelik tabirlerini Türklerin sosyal seviyesi olarak geri ve ilkel oldukları⁹ için değil, buldukları coğrafi bölge icabı sürekli yer değiştirmek durumunda oldukları için kullandığını belirtmiştir.¹⁰ Aynı şekilde B. Ögel de Türklerin hayvancılıkla uğraştıkları için konar-göçerler oldukları ifadesinin açıklamasında bu tabiri Türklerde kültür ve medeniyet yokluğunu anlatmak için değil büyük hayvan sürülerine sahip olduklarını anlatmak için kullandığını özellikle vurgulamıştır.¹¹ W. Eberhard da bu konuda Türklerin göçebe bir kavim olduğunu söyler ve bu durumun ekonomi şekillerinden kaynaklandığını açıklar.¹²

Ancak bilindiği gibi Türklerin göçebe hayat sürmesi ile ilgili tanımlamalar yerleşik hayata geçilmesine kadar olan dönemi ifade etmektedir. VIII. Yüzyıldan itibaren ise başta Uygurlar olmak üzere birçok Türk toplumu yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu toplumların en

⁹ Geri ve İlkel kavramlarının kullanımının sorunlu olduğu izahından varededir. Bu konu gerek sosyologlar gerekse Felsefeciler -ki bunlar arasında tarih felsefesi ile uğraşan felsefeciler de bulunmaktadır- tarafından tartışılmıştır. Konu ile ilgili ayrıntı için bkz. Robin George COLINGWOOD, *Tarih Tasarımı*, İstanbul, 1993.

¹⁰ Özkan İZGİ, “Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri” *I. Türkoloji Kongresi*, 6-9 Şubat 1978, Kervan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 197.

¹¹ Bahaeddin ÖGEL, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 38.

¹² Wolfram EBERHARD, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, C. I., S. 4., Ankara, 1943, s. 29.

çok bilinenlerinden olan Uygurlar birçok dış etkenin ama özellikle de yeni kabul ettikleri Buda ve Mani dinlerinin etkisiyle yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak burada dikkati çekmesi gereken bir husus vardır ki her ne kadar yerleşik hayata geçişte Çin ve Hint gibi yerleşik kültürlerin etkisi önemli olsa da Uygurlar bu yeni medeniyet dairesine kendi kültür değerlerini de katarak bu yeni yaşam biçimini kendilerine özgü bir tarzda yorumlayarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu tanımlamayı yapan tarihçilerin kullandığı en belirgin argüman ise Uygurlar ile hemen hemen aynı dönemde yerleşik hayata geçen Tabgaçların Çinlileşmesine mukabil Uygurların kendi milli kimliklerini korumalarıdır.¹³

B- Eski Türk Kültürünün Esasları

1. Sosyal Yapı: Orhun kitabelerine dayanılarak Türk toplumunun sosyal yapısı şu şekilde tespit edilmiştir:

- a) Aile (Oğuş) Akralalık esasına dayanıyordu. Toplumun en küçük birimi idi.
- b) Boy: Ailelerin birleşmesinden oluşuyordu. Başında “boy beyi” denilen yönetici vardı.
- c) Bodun: Boylar birliğinden oluşuyordu. Başında “başbuğ” denilen yöneticiler vardı. Bağımsız ya da bir “il”e tabi olabiliyordu.

¹³ Özkan İZGİ, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’ni Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss:18-19.

d) İl (El) : Siyasi teşkilatlanmanın en üst kademesi idi. Bağımsız olması halkının yurdunun töresinin belirli olması temel şartlarındandı.

2. Türk Devletlerinde Teşkilat: Devletin en üst düzey yöneticisi hükümdar (kağan) idi. Yalnız kararları tek başına almaz “toy” denilen devlet meclisine danışırđı. Bu meclis en üst düzey karar organı idi. Alınan kararların uygulanması amacına yönelik hükümet diyebileceğimiz bir icra heyeti de ayrıca mevcuttu. Devlet ikili teşkilat şeklinde idare edilirdi. Sağ-Sol, Doğu-Batı şeklinde iki kanada ayrılan ülkenin bir kanadının -ki bu genelde batı kanadı olurdu-¹⁴ idareciliği diğer kanadın üst otoritesini tanımak şartıyla hanedandan bir kişiye verilirdi. Sınırları çok genişleyen Türk ülkesinin yönetiminde yerinden yönetimin avantajlarından yararlanmayı hedefleyen bu yöntemin en önemli sakıncası merkezi otorite zayıfladığı zamanlarda parçalanmaya yol açmasıydı. Bu sistemde devletin parçalanmasının önüne geçmek için düşünölen en önemli tedbir ise bağlı kanadın yönetiminin hanedandan bir kişiye verilmesi oluyordu. Hanedandan bu kişi merkeze uzak ve çoğu zamanda merkezden gönderilmiş olmasının dışında yönettiği insanlarla farklı bir ilişkisi mesela akrabalık gibi mahalli reislerde olan bir hakimiyet unsuru da olmadığından yani kendi otoritesinin devamının merkezinde bölge üzerinde otoritesinin devamına bağlı olduğunu bildiğinden sadakatini muhafazaya gayret ediyordu. Ancak bahsedildiği gibi yabgu farklı yollarla bulunduğu

¹⁴ Gök tanrı dinine inanan Türklerin güneşin doğudan yükselmesine bakarak doğuyu kutsal gördüğü hatırlanabilir.

yerde kuvvetlense merkezi otoritenin zayıflaması ona kendi yolunda gitme kapısını her zaman açabiliyordu.

3. Din: Türk devleti dini bir cemiyetten çok, siyasi bir teşekkül idi. Bunula beraber dinin toplum hayatında çok önemli bir yeri mevcuttu. Eski Türk inancı olan Şamanizm bozkır hayat şartlarının bir ürünü olarak ortaya çıkmış milli bir dindi. Burada belki şunun ifade etmek daha doğru olur. Eski Türkler yaşadıkları gibi inanıyorlardı. Yani göçebe bir toplumda dönemin geleneksel çok tanrılı dinlerine inanılması bunun sonucunda her tanrıyı temsilen birer heykel tabii ki bu heykelleri muhafaza için tapınaklar yapmak çok da rasyonel olmasa gerekti. Zaten sürekli mobilize olan bu toplum eşyasını sürekli taşıyordu. Hayvanları da kendisi ile taşıyordu. Böyle bir toplumun bir de tanrısını taşımaya ne vakti ne de gücü vardı. En iyisi bu tanrı gökte olmalı güneşle temsil edilmeliydi. Nihayetinde güneş nereye gitseler geliyordu.

Bununla beraber bu dinin tesirlerini diğer milletlerde de görmekteyiz. Mesela Eski Çin'de bu konuya ait birçok belgenin varlığından söz edilebilir. Bu belgelere göre Çin Devletinin dini merasimlerine şamanlar da katılmaktadır. Bu da bize şamanlığın Eski Çin'de kabul edilmiş, mensupları olan bir din olduğunu düşündürmektedir. Çin'de bu tesirin ortaya çıkmasında Hun Devletinin yıkılmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan ancak daha sonra Çin hâkimiyetine giren Tabgaçların etkisi olduğu

düşünülmüştür.¹⁵ Ne var ki Tabgaçlar zamanla Çin dinlerini kabul etmiş ve Çinlileşmişlerdir.

Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra da özellikle sosyal yaşamlarında Eski Türk dininin tesirleri görülmüştür. Bu tesir daha çok tarikatlar ve onların ritüelleri aracılığıyla ifade edilmiştir. Mesela Orta Asya’da ortaya çıkan en eski tasavvufi tarikat olan Yesevîye tarikatı, özellikle ilk kurulduğu zamanlardaki haliyle Rufâiye tarikatı kısmen şamanlığa dayanmaktadırlar.¹⁶ Bunlardan başka eski şaman kültüründen kalan inanışlar halk arasında bugün dahi yaşamaktadır. Mesela halk arasında yaygın olan cenaze ile ilgili âdetler türbe ziyaretleri gibi gelenekler şamanlığın birçok izini hâlâ taşımaktadır.¹⁷ Şamanlıktan başka Eski Türklerde Gök Tanrı inancı da önemlidir. Her şeyin yaratıcısı olarak görülen bu gök tanrıya zaman zaman milli bir şahsiyet de atfedilmiştir.

Bunlardan başka Türkler çeşitli dönemlerde değişik dinlere de girmişler mesela Tuna Bulgarları Hristiyanlığı, Hazarlar Yahudiliği kabul etmişlerdir. Ancak bu dinlerin hiçbirisi Türk toplumunda uzun süre yaşamamış, bu dinlere inanan Türkler ya sonradan İslamiyet’e dâhil olmuşlar ya da yeni dâhil oldukları dinin yaşandığı kültürler içerisinde erimişler kendi millî benliklerini kaybetmişlerdir. Bu tanımlamaya Bulgarların Slavlaşması, Macarların Katolik bir millet

¹⁵ Wolfram EBERHARD, *Çin’in Şimal Komşuları*, TTK yayınları, Ankara, 1942, s. 228.

¹⁶ Lazslo, RASONYI, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, s.53.

¹⁷ Bu konuda ayrıntılı çalışmalar için bkz. Ahmet Yaşar OCAK, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2015.

görünümü kazanması veya Hazarların Yahudiler içerisinde kaybolması örnek verilebilir.

4. Sanat: Türk sanatında Atlı Kültür ve yerleşik dönemlerin farkları belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Çünkü yerleşik kültürlerde sanat sabit ve kalıcıdır. İnsanlar taştan inşa ettikleri sağlam binalarda otururlar ve belirli yerlerdeki tapınaklarda ibadet ederler. Bozkır hayatında ise sürekli hareket halinde oldukları için sabit binalar, şehir surları gibi eserler yoktur. Bozkır Sanatı genellikle altın işlememeli kılıçlar, kullanılacak ev eşyaları ve süs eşyalarından oluşmaktadır. Burada dikkati çeken bir diğer nokta ise yerleşik dönemdeki Türk sanatında yabancı kültürlerin daha fazla etkisi görülmektedir. Bu durum Türklerin yeni tanıştıkları bu yaşam biçimine uyum sağlama ihtiyaçları ve kolayca uyum sağlama becerilerinden kaynaklanmaktadır.¹⁸ Sonuçta bilmedikleri bir yaşam biçimine uyum sağlamaya çalışan bir toplumun o yaşam biçiminin hayatın her alanında kendisine yer edindiği yeni bir toplum ile tanışması ve onun kültür çevresine girmesi sonrasında ilk yapacağı şey ya da bir diğer ifadeyle en kolay uyum süreci taklit olacaktır.

C- Eski Çin Kültürü ve Çinlilerin Türklerle Kültürel

İlişkileri

Çin kültürü dünyanın en eski kültürlerinden biridir. Çin kültürünün geçmişinin M.Ö. 4000'lere kadar geriye götürüldüğü yayınlar varsa da Çin'de köklü bir medeniyetin başlangıcı M.Ö. 2700'lere kadar geriye götürülebilmektedir. Çin'de M.Ö. 1500'lerde

¹⁸ KAFESOĞLU, *Türkler ve Medeniyet*, s. 144.

yazının icat edildiği ve Çin'in ilk sülalesi olan Shang (M.Ö.1400-1050) döneminden itibaren yazılı kaynakların başladığı bilinmektedir. Bu sayede Çin tarihinin birçok yönü aydınlatılabildiği gibi çevre milletlerin tarihlerinin aydınlatılabilmesi için de çok önemli belgelere ulaşılmıştır ki bunların en önemlisi şüphesiz Türklerdir. Bu ifadeden Türklerin hem kendilerine ait olan yazılı metinlerin çok daha sonraları ortaya çıkmış olması hem de Çin'in en yoğun ilişkilerde bulunduğu komşuları olması anlaşılabilir.

Bu dönemde Çin Kültürü yerleşik ve tarıma dayalı bir kültürdür. Türklerin ise ancak X. yüzyılda yerleşik hayata geçmiş oldukları göz önüne alındığında Türkler yerleşik hayata geçtiklerinde hemen yanı başlarında çok uzun bir yerleşik hayat deneyimi olan gelişmiş bir kültür çevresi vardır ve bu zengin kültürün yeni hayat şartları ile tanışan komşu milleti etkilemesi kaçınılmazdı. Gerçekten yerleşik kültüre özellikle ilk geçiş zamanlarında sanatta giyim ve yaşayış tarzında belirgin bir Çin etkisi görünmektedir. Tabi ki bu tesirde yerleşik hayata geçerken Çin toplumunun geleneksel dinlerinin benimsenmiş olmasının da etkisi büyüktür. Bu tesir o kadar belirgindir ki X. yüzyıl öncesinde yerleşik hayata geçen Tabgaçlar gibi bir kısım Türk toplumları Çinlileşmiştir. Gerçi bu sonucun ortaya çıkmasında yani Çinlileşmede sadece Tabgaçların diğer Türk toplumlarından daha erken dönemde Çin kültür dairesinin etkisine girmesinin payı olmadığı göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar bu önemli bir unsur olsa yani Tabgaçlar Çin dinlerine girdiklerinde ve sonrasında yerleşik hayata geçtiklerinde yeni dinlerine inanan başka millettaşları olmasa da diğer bir önemli unsur Tabgaçların Çin'in hemen kuzeyinde yaşamakta

oluşlarıdır. Dolayısıyla Çin bunların Çinlileşmesi için başka bölgelerdeki toplumlardan daha isteklidir. Çünkü Çin dinlerine bağlı yerleşme ve sonuçta Çinlileşme Çin için en başta bu bölgedeki Türkler için arzu edilen bir durumdur. Nihayetinde bu sayede hem bu milletlerin kendinde gelen akınlarından korunacak hem de daha kuzeydeki milletlerin akınlarına karşı bu yeni Çinlileşen toplumlar Çin için bir ileri karakol görevi göreceklerdir.

Tabii ki Türk ve Çin kültürleri arasındaki etkileşim tek yönlü bir etkileşim değildir. Gerek kültürel olsun gerekse devletler arasında olsun etkileşimde her millet ve devletin üstün olan yanlarının diğer toplum ve devleti etkilediği göz önüne alınırsa Türklerin etkin ve üstün olduğu devlet yönetimi ve ordu teşkilatı sahalarının da Çin'i etkilediği tahmin edilebilir. Gerçekten Çin'in ikinci sülalesi Chou (M.Ö.1050-M.Ö.247) döneminde kuzeyden gelen Türklerin ve Tibetlilerin özellikle devlet idare tarzında Çin'e önemli katkılar sağladığı görülür. Chou döneminde özellikle Türk tesiri oldukça belirgindir. Hatta bu sebeple Çin'de etken olan bazı ilim insanları ve hanedan mensuplarının Türk oldukları savunulmuştur. Bu tez doğru kabul edilmese dahi yani bu önemli devlet adamları için Türk asıllı denilmesi bile tek başına Çinlilerin yaşamlarında önemli ölçüde Türk kültürünün izlerini taşıdıkları düşünülebilir.¹⁹

Bu dönem aynı zamanda Çin felsefesinin ve toplum düzeninin oluşmaya başladığı dönemdir. Mesela Çin'in en büyük filozofu kabul edilen Konfüçyüs (M.Ö. 551-479) bu dönemde yaşamıştır. Onun

¹⁹ Emel ESİN, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, ss: 10-22.

düşüncelerinde Gök Tanrı dininin unsurlarının önemli bir yeri vardır. Ayrıca daha önceki zamanlarda Türkler tarafından evcilleştirilen at bu dönemde Çin'e girmiştir. Yine bu dönem Çin'de sözlü edebiyatın ilk örneklerinin ortaya çıktığı bir zaman dilimidir.

Kısa bir dönem hüküm süren Ch'in sülalesinden sonra Çin'de Han Sülalesi (M.Ö. 206-M.S. 220) işbaşına gelmiştir. Dönemlerinde devlet sisteminde önemli değişiklikler olmuş derebeylik diye tanımlayarak anlamaya çalışabileceğimiz gevşek federatif yapı eski gücümü kaybetmiştir. Ressamlık ilk defa ortaya çıkmış, geleneksel Çin dinleri yanında Buda dini yayılmaya başlamıştır. Buda dininin kabulünün bir sonucu olarak da Buda heykelleri vasıtasıyla heykel sanatı ortaya çıkmış gelişme göstermiştir. Han sülalesinden sonra Çin'de uzun süren bir karışıklık ve parçalanma dönemi yaşanmıştır. Bu dönem Çin'e dış etkilerin en çok olduğu dönemdir.

Karışıklık dönemi sonrasında Çin'de Tang Sülalesi (618-906) hâkim olmuştur. Bu dönemde değişik bölgelerde ekonomik ve ticari merkezler oluşmaya başlamış, kültürel merkezler ortaya çıkmıştır. Yabancı tüccarlarla ticari münasebetlerde bulunulmuş, yabancılar da buralara ticari ürünleriyle birlikte kültürlerini de getirmişlerdir. Tahmin edilebileceği gibi bu yabancı tüccarlar arasında en önemli guruplardan birisi de Türkler olmalıdır. Bu durum Çin kültürünün gelişmesi açısından faydalı sonuçlar doğurmuştur. 751 de yapılan Talas Savaşı ise Çin'in Orta Asya'dan siyasi olarak çekilmesini beraberinde getirmiştir. Ancak bu çekilme siyasi bir çekilmedir. Çin gibi büyük bir kültür dünyasının devleti siyasi olarak hâkimiyet

kurmasa da başka bölgeleri etkilememesi düşünülemezdi. Nitekim gerek savaşlarda esir edilen Çinliler gerekse ticaret yoluyla Çin kültürünün, medeniyetinin ürünleri batı dünyasına aktarılmaya devam edilmiştir. Bunlar arasında kağıt ve para en önemlileri olarak sayılabilir. Hatta bu vesileyle hemen belirtelim ki, Türklerin Çinlilerden öğrendikleri ipekten kağıt yapma işlemini daha da geliştirerek İslâm dünyasına taşıdıkları bilinmektedir.²⁰

Bu noktada sonuç olarak şu ifade edilebilir ki bütün göçebe halklarında özellikle ekonomi şekillerinden dolayı gelişen siyasi teşkilat kabiliyeti Türklerin, Çin kültürünün oluşumuna en önemli katkısı olmalıdır. Bundan başka aile düzeni de yine Çin kültürünün oluşumunda Türklerin katkısı olan bir diğer saha olarak görülebilir.²¹

2. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN ÇİN İLE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Dünya üzerindeki bütün yüksek kültürler değişik kültürlerin birbirleri üzerindeki tesirlerinin ürünüdür. Bunun aksini iddia etmek yüksek kültürler meydana getirmiş kavimlerin daha kabiliyetli ırklara mensup olmalarını kabul etmeyi gerektirir ki bu iddianın bilimsel hiçbir geçerliği olmadığı açıktır. İlkçağlardan itibaren insan toplulukları ayrı ayrı yaşamamış sürekli bir iletişim ve etkileşim içinde bulunmuşlardır. En ilkel topluluklar dahi gerek savaş vesilesi gerekse barış zamanlarında ticaret başta olmak üzere çeşitli

²⁰ Mehmet Emin ŞEN, Selçuklu Öncesi İslâm Beldelerinde İlim ve Kültür Hayatında Türkler, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 76 , Güz 2019, ss: 49-64.

²¹ EBERHARD, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, s.29.

kanallardan münasebetler tesis etmişlerdir. Bu münasebetlerin zamanla birbirlerinin kültürel hayatlarında çeşitli sonuçlar meydana getirmiş olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim Türk ve Çin kavimlerinin ilişkileri de bu çerçevede mütalaa edilebilir.

A- Asya Hun Devletinden Önce Türk-Çin Kültürel İlişkileri

Yapılan araştırmalara dayanılarak Orta Asya'daki Türk kültürü M.Ö. IX. yy. a kadar indirilmeye çalışılmıştır. Bu konu hakkındaki en somut bilgi Orta Asya Türk kavimlerinin M.Ö. II. Yüzyılda Mete (Mou-toun) tarafından tek çatı altında toplamış olmalarıdır. Bu kavimlerin ortaya koydukları sanat ilk defa avcılık ve göç sahnelerinin tasvirleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Üslupları gerçekçi fakat biraz abartılıdır. İnançlarına ve sanat üsluplarına bakıldığında yerleşik kültürlerle temasları olduğu anlaşılır. Bu yerleşik unsurların en önemlisinin Çin olduğu düşünülürse Çin'e yakın bölgelerde yaşayan kavimlerdeki yerleşik unsur tesirinin fazlalığı daha kolay açıklanabilir. Ancak Çin tesiri sadece Çin'e yakın bölgeler ve Çin dinlerine girişle birlikte yaygınlaşan yerleşik hayata geçiş ile veya ona yakın dönemlerle sınırlı değildir. Özellikle sanat alanında teknik ve üslup yönünden belirgin olan bu tesir Türklerin ilk yurdu olarak kabul edilen Altay bölgesindeki en eski mezarlardan çıkan buluntularda dahi yoğun bir şekilde gözlemlenmiştir. Bu durum Türklerin Çin ile münasebetlerinin çok eskilere dayandığını düşündürmektedir.²²

Diğer taraftan Eski Türk kavimleri sadece Çin'den etkilenmiyorlar özellikle göçebe hayatının geliştirdiği bazı konularda

²² ESİN, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, s. 17.

Çin kültürüne önemli katkılar da sunuyorlardı. Mesela Türklerin eskiden beri bildikleri otağ yapımını iki toplum arasında ilişkiler geliştikçe Çinlilere öğrettikleri düşünülebilir. Yine Türklerin en başarılı oldukları sahalardan idare ve yönetim işinde de Çin devlet idarecilerine yol gösterdikleri saraya danışmanlık yaptıkları görülmektedir. Bu danışmanlar vesilesiyle Çin devlet yönetiminde Türk üslubu diyebileceğimiz unsurlar yer almıştır. Mesela ülke yönetiminde hükümdar ailesinin etkinliğinin Türk kaynaklı olabileceği iddia edilmiştir. Nihayetinde ülkenin hanedanının ortak malı kabul edilmesi esasına dayalı birlikte yönetim anlayışı Türk kaynaklı bir yönetim anlayışıdır. Türk kökenli yöneticilerin Çin sarayında devlet yönetiminde görev almaları ötesinde zaman zaman Çin Devletinde idareyi ele aldıkları da iddia edilmiştir. Bu iddialara örnek olarak Chou ailesi örnek verilmiş, Türk kökenli oldukları ifade edilmiştir. Aynı şekilde Kuzey Çin’de devlet kuran Juan Juan’ların da Göktürklerin ataları olabileceğini iddia eden çalışmalar yapılmıştır.²³

Kültürün bazı unsurlarının aidiyeti meselelerinde ise ihtilaf vardır. Yani bir unsurun Türkler tarafından mı geliştirilip Çinlilere öğretildiği veya Çinliler tarafından mı geliştirilip Türklere öğretildiği tartışmalıdır. Mesela on iki hayvanlı takvim konusu bunlardan biridir. L. Bazin on iki hayvanlı Türk takvimini Çinlilerin geliştirip Türklere öğrettiğini ifade ederken O. Turan bu takvimin Türklerin eseri olduğunu iddia etmiştir. Bunlardan başka her iki görüşün ortası

²³ Bu konudaki tartışmalar ve ayrıntılı bilgi için Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*;

Osman TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul,1978.

diyebileceğimiz bazı tanımlamalar da vardır. Bu şekilde olayı izah etmeye çalışanlardan Ö. İzgi ise bu takvimin Türkler tarafından icat edilerek kullanıldığını, onlardan Çinlilere geçtiğini ancak Çinliler tarafından bazı eklentiler yapılarak kullanılmaya devam edildiğini açıklamaktadır. Bu ifadelerden her iki milletin ortak kültürü sonucu bu takvimin ortaya çıktığı anlaşılabilir ise de İzgi'nin görüşlerini savunan tarihçiler arasında da bu takvimin ortaya çıkmasında hangi kültürün etkinliğinin daha fazla olduğu tartışmaları ortaya çıkmıştır.²⁴ Yine matbaanın aidiyeti konusunda da tartışmalar yapılmıştır. Genel kabul olan matbaanın Çinliler tarafından icat edildiği tezine itirazlar da olmuş, matbaanın Uygurlar tarafından icat edildiği de iddia edilmiştir. Bu konuda daha yaygın görüş matbaanın Çinliler tarafından icat edilmiş olmasına rağmen Uygurlarca da geliştirilerek kullanılması şeklinde ifade edilebilir.

Sonuçta bu devirde ortaya konulan en Eski Türk kültürünün esas itibarıyla daha sonraki zamanların Türk kültürüne temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. İlk dönemlerden itibaren Türkler hayvancılıkla uğraşır, sınırlı ölçüde ziraat ile meşgul olurlardı. Dini olarak ise Gök Tanrı inancına mensup idiler. Ancak bu konuda da farklı etkileşimlerde bulunulduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Buna ateş kültü örnek verilebilir. Bu unsurun ise milli ya da en yakın komşuları Çin kaynaklı olmasının ötesinde batıdaki zerdüştlük inancından etkilenme

²⁴ Louis BAZIN, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Çev. Vedat KÖKEN, Ankara, 2011;

Osman TURAN, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004; İzgi, *Türk Tarihi*.

ile kültüre dâhil edildiği daha doğru bir değerlendirme olarak ifade edilebilir.²⁵

B- Asya Hun İmparatorluğu Döneminde Türk-Çin Kültür Alışverişi

Hunlar tarihte ilk defa Orta Asya halklarını bir bayrak altında toplayan kavim olarak bilinirler. M. S. II. yüzyılda siyasi alanda büyük başarılar kazanan Hunlar aynı zamanda kendilerine has bir kültürün meydana getiricisi olmuşlardır. Bu kültür dünyanın en eski kültürlerinden biridir ve kendisinden sonra gelişen birçok kültüre önemli katkıları olmuştur. Hun Kültürü olarak da andırılabilir bu kültürün merkezi Altay Dağları ve çevresidir. Kültürel açıdan İran ve Çin tesirlerinin hâkim olduğu bir bölgedir. Bunu kurgan denilen mezarlardan anlıyoruz. Bu mezarlardan çıkan buluntular arasında önemli miktarda Çin ipeklileri ve İran üslubu tarzında süslemeler bulunmuştur. Bu mezarlarda dönemin silahları ok ve yayların yanında Çin usulünce yemek yemede kullanılan çubuklar Çin kültürünün bölgedeki tesirini anlamamızı sağlamaktadır. Bu tesir zaman ilerledikçe artmaktadır ki bu durum bize Hunların gerilemeye ya da başka bir ifadeyle Çinleşmeye doğru gittiğini göstermektedir. Bu Hun eserlerinde gittikçe artan Çin tarzı süslemelerden ve eserlerdeki Çince yazılardan anlaşılmaktadır. Tabii ki bu eserlerde Çin tarzı süslemelerin olması ya da Çince yazılar bulunması bu döneme ait eserlerdeki Hun kimliğinin tamamen ortadan kalkmış olduğu anlamında değildir. Nitekim bu döneme ait Hun eserleri Çin

²⁵ EBERHARD, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, s.29.

eserlerinin aynısı olmayıp, aralarında Hun eseri denilmesini tanımlayacak önemli farklar bulunmaktadır. Ne var ki bu farklar zamanla azalmıştır. Bu durum ayrıca siyasi üstünlükle kültürel üstünlüğün eş zamanlı olduğunu da anlatır.²⁶

Sosyal hayatları itibariyle göçebe bir kavim olan Hunların esas ekonomik faaliyetleri büyük hayvan sürüleri ile meşguliyetleri olup, ihtiyaçları ölçüsünde sınırlı olarak tarımla uğraşıyorlardı. Hun tarımı büyük ölçüde Çin'den etkilenmişti. Bu etkilenme sadece tarımsal ürün elde etmede Çin metotlarını uygulamadan ibaret olmayıp kullandıkları aletler bizzat Çin malı idi. Zira kurganlarda bulunan tarım aletleri üzerinde Çince yazılar tespit edilmiştir.

Ancak Hunlar da yaşadıkları bölgenin Doğu ve Batı Kültürlerinin karşılaştıkları bir saha olması itibariyle yabancı kültürlerin tesiri çok yoğun hissedilir. Çünkü kendisi de zengin bir kültür sahası olan Hun ülkesi antik çağın iki büyük kültür çevresi Fars ve Çin kültürlerinin buluşma noktası idi. Anlaşılan iki büyük kültürün karşılaştığı bu sahada yeni bir medeniyet oluşmuştu.²⁷ Asya Hun İmparatorluğu M.Ö. I. yy'da hükümdarları Çi-çi'nin ölümü üzerine dağıldı. Bu bölgede yaşayan Hunlarda çeşitli bölgelere göç etti.

C- Tabgaç Devleti Döneminde Hun-Çin Münasebetleri

Tabgaç devleti IV. yy'da Kuzey Çin bölgesine göç eden Hunlar tarafından kurulmuştur. Halkının önemli bir kısmı Çinli ve Moğol

²⁶ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara, 1962, ss: 50-51.

²⁷ Bahaeddin ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 1, MEB yayınları, İstanbul, 1971, s. 20.

olmasına rağmen devleti kuran ve idare eden zümre Türk'tür. Bu durum özellikle devlet teşkilatında Türk devlet yönetim geleneklerinin birçoğunun yaşatılmasından çıkarılmaktadır. Tabgaçlar V. yy başlarında Kuzey Çin ve İç Moğolistan'da hızla yayıldılar ve İpek yolunun denetimini ele geçirdiler. Bu dönemdeki Tabgaç hükümdarı Tai-wu o sıralarda Çin'de hızla yayılmakta olan Budizm'in Türkler arasında yayılmasını engellemeye çalışıyordu. Bunun sebebi Türklerin Budizm'i kabul ederek Çin Kültürü içinde erimelerinin önüne geçmek isteğiydi. Nitekim daha sonraki hükümdarlar dönemlerinde askeri alanda gerçekten büyük başarılar, zaferler kazanıldı ise de Budizm'in yayılışı hızlandı. Hatta bir süre sonra Tabgaç yöneticileri Budizm'i himaye etmeye başladılar. Bu durum etkisini kısa zaman sonra gösterdi. Neticede 495 yılında imparator II. Hong Tabgaç dinini, örfünü ve adetlerini tamamen kaldırarak, yerlerine Çin kültürel unsurlarını benimsedi. Anlaşılan dinini kabul ettikleri toplumun kültürünü de alıyorlardı. Buna karşı bir müddet devam eden isyanlar bastırıldı ve bu durum Tabgaç toplumunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. Süreç tam da Çin'in istediği gibi işliyordu. Çinlileşmeyi isteyenler ile istemeyenler savaşıyor neticede Türkler zayıflıyordu. Bu mücadelelerin sonucunda VI. yy'da Tabgaç Devleti Doğu ve Batı Tabgaç Devletleri olmak üzere ikiye ayrıldı ve kaçınılmaz son her iki parçayı da buldu. Bölgeleri kısa zaman sonra Çin hâkimiyetine girdi. Zaten Kültürün Çinlileşmesi devletin Çin hâkimiyetine girmesinin habercisi idi. Bununla beraber Tabgaçlar Çin kültürüne önemli öğeler kattılar. Mesela Çin'de "Wei Sanatı"nın kurucusu oldular.²⁸

²⁸ KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, ss: 85-88.

D- Göktürk Devleti Döneminde Türk-Çin İlişkileri

Göktürk Devleti 552 yılında Bumin Kağan tarafından kuruldu. Ölümünden sonra yerine oğlu Mu-kan geçti. Amcası İstemi ile birlikte Orta Asya'ya kısa sürede hâkim oldular. Bu devir buluntularının Hun dönemi buluntularından en önemli farkı özellikle II. Göktürk döneminden itibaren yazılı kaynakların da bulunmasıdır.

Göktürklerde diğer Türk kavimleri gibi hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bunun yanında Hun döneminde çok sınırlı da olsa başlamış olan tarım devam etmekteydi. Göktürklerde Çin'den çok İran etkisi belirgindir. Hatta Göktürk dininde Zerdüşť dininin özelliklerini taşıyan inanışlar da bulunmaktadır. Ancak bu etki tek taraflı olmamış İran kültüründe de Göktürk unsurlarına rastlanılmıştır. Bu konuda İran ülkesinde bir dönem Göktürk yazısının kullanılmış olabileceği dahi öne sürülmüştür. Bu etkilenişimin sebebi Orta Asya içlerine kadar yayılan Soğd'lu tüccarlar ve onların bazı yerlerde kurdukları ticaret kolonileri olarak görülebilir.²⁹

Göktürklerde çok önemli bir gelenek de heykelciliktir. Ancak heykellerin Çin kültürü etkisiyle Türkler tarafından mı yapıldıkları yoksa Çinliler tarafından yapılarak ithal edilmek suretiyle Türk yurtlarına gelmiş oldukları tartışma konusudur. Neticede geleneksel Türk kültüründe ve inancında heykelin yeri yoktur. Her halükarda bu heykeller üzerinde Çin kültür ve inancının tesiri belirgindir. Heykellerin Çinlilere ait olduğunu iddia eden araştırmacılar bir yana B. Ögel gibi Türkler tarafından yapıldığını ifade eden araştırmacılar

²⁹ ÖGEL, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, ss: 170-180.

dahi bu noktayı vurgulamakta Türkler tarafından yapılan bu heykellerdeki Çin unsurlarının ağırlığı dolayısıyla dönemin Türk toplumu üzerindeki Çin etkisine vurgu yapmaktadırlar ki gerçekliğe daha yakın olanın da bu olması gerekir.³⁰ Çünkü her ne kadar Çine ait kültürel unsurları taşısa da bu heykellerin tümüyle Çinliler tarafından yapıldığı ve Çin'den getirildiğini iddia etmek çoklukları nazara alındığında çok uygun görünmemektedir. Nihayetinde ithal bir unsurun yaygınlığı sınırlı olmalıdır. Aksi takdirde Türklerin ithalatının büyük bir kısmının heykel olduğunu düşünmek gerekecektir. Daha da ötesi heykel yapımı işi Türkler için bu kadar önemli ise -ki öyle görünmektedir- bunu kendilerinin yapması için bir mani yoktur. Bunların Çin'den getirilmiş olduklarını iddia edenlerin en temel argümanı olan üzerlerinde Çin kültür unsurlarının belirginliği ise bu yeni inanç çevresi ile açıklanmalıdır. Tahmin edilebileceği gibi yeni bir dine, kültür çevresine giren toplumların ilk davranış biçimi taklittir.

Bundan sonra bazı engelleme çabalarına rağmen Göktürk devleti üzerinde Çin tesirinin gittikçe arttığı anlaşılmaktadır. Çinli devlet adamları önemli görevlere getirilmiş ve devlet yönetimi alanında Çin tarzında önemli değişiklikler yapmışlardır. Bu durum özellikle tâbi kavimler arasında ciddi rahatsızlığa sebep oldu. Meydana gelen rahatsızlık o kadar önemli idi ki Çin kaynaklarında Göktürklerin yıkılma sebeplerinden birisi olarak kabilelerin Çinlileştirme çabalarına karşı devlete isyan etmesi gösterilir. Bu isyanlarla sarsılan Göktürk

³⁰ ÖGEL, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 165.

devleti 629'da Çin'e karşı yaptığı bir savaşta yenildi. Ancak Çin'e karşı savaş ve yenilgi dahi Çinleşmeyi durduramadı. Anlaşılan dini ve kültürel asimilasyon siyasi rekabetten daha baskın çıkmıştı. Nitekim Çin ile savaşan ve yenilen Göktürklerden önemli bir nüfus yine Çin'e sığındı Çin ise bu halkları hem yerleşik hayata geçip Çinleşmelerine zemin hazırlamak hem de kuzeyden gelen Türk akınlarına karşı kullanmak amacıyla ülkenin kuzey bölgelerine yerleştirdi.

Ancak Göktürklerin bu dönemi fazla uzun sürmedi. Bağımsızlığı yeniden kazanmak için kabileleri teşkilatlandıran Kutlug 682'de bağımsızlığını ilan etti. Onun döneminde Çin ile siyasi olarak iyi ilişkiler kuruldu ise de Çinin kültürel tesirine karşı sistemli bir mücadele politikası izlendi. Mesela bu dönemde Bilge Kağan Budizm'i himaye temek isteyince veziri Tonyukuk Buda dininin insanlara yumuşaklık ve meskenet telkin ettiği için Türk yaşayışına uymayacağını, kültürel yönden yabancılışmaya yol açacağını, söyleyerek Bilge Kağanı bu düşüncesinden vaz geçirmiştir. Bilge Kağan da bu tavsiyeleri yerinde bulmuş ve adına diktirilen kitabesinde Türk Milletini yabancı ve bilhassa Çin tesirine karşı duyarlı olmaya çağırmıştır.³¹ Mesela kitabelerde I. Göktürk Devletinin yıkılma sebepleri olarak şunlar gösterilmektedir:

1. Sonraki devlet adamlarının yetersizliği sonucu Türk beylerinin Çin kültürünü benimseyip Çin tabiiyetine girmeleri;

³¹ TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 130.

2. Türk kavminin yaşadığı bölgeleri bırakıp başka bölgelere -ki burada özellikle Çin kastediliyor- göç etmeleri;

3. Çin siyaseti ve propagandası sonucu devlet yöneticileri arasında anlaşmazlıklar çıkması.³² Bu noktada Göktürk sarayına gelin giden Çinli prenseslerin önemli bir yeri olduğu ayrıca vurgulanmaktadır. Çünkü bu prensesler Türk saraylarına gelin geldiklerinde kendi kültürel unsurlarını da beraberlerinde getiriyorlardı. Dolayısıyla bu prenseslerin gerdirdikleri kültürün etkisi saray çevresinde daha fazla hissediliyor bu durum toplum ile yöneten arasında kültürel bir mesafe açılmasın gibi bir mahzurun da sebebi oluyordu. Bu noktada sadece Çin prenseslerinin Türk sarayına değil Türk prenseslerinin de Çin saraylarına gelin getiriliği göz önüne alınmalıdır. Bu durumda Çin saraylarında da Türk kültürünün temsilcileri mevcuttur. Ancak Çin üzerinde Türk kültüründeki Çin tesiri tarzında bir Türk tesirinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nokta ayrıca farklı yönlerden mütalaa edilmiştir. Mesela şu bir vakiadır. Çin yönetim sistemi üzerinde Türk tesiri mevcuttur. Bu durum özellikle oryantalistler tarafından her milletin daha üstün olduğu noktadan diğer toplumlar için yönlendirici olabileceği Türklerin yönetsel açıdan bir takım meziyetlere sahip olsalar da Çin kültürünün daha gelişmiş bir kültür çevresi olduğu şeklinde isimlendirilse de din faktörü daha belirgin olmalıdır. Nihayetinde Çinlerin Türk dinini değil Türklerin Çin dinlerini benimsemiş olması gibi bir vakıa ile karşılaşılmaktadır.

³² KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, ss: 106-107.

3. UYGURLAR VE YERLEŞİK DÜZENE GEÇİŞ

Göktürklerin maddi ve manevi mirası üzerine kurulan Uygur Devleti Göktürklerin kurup geliştirdiği devlet anlayışı ve felsefesinin devam ettiricisi ve geliştiricisi olmuştur. Uygurların toparlanmaya başlanması 630 yılında I. Göktürk Devletinin Çinliler tarafından yıkılmasıyla başlamıştır. Bu dönemde Uygurlar bir taraftan Çin Kültürü diğer taraftan Doğu Türkistan'daki kültürler ile temas kurma imkânına sahip olmuşlardır. Bu durumun ileride kuracakları devlet için önemli katkıları olmuştur. Mesela Uygurlarda Soğd, Mani, Brahman gibi farklı alfabelerin kullanılmasını bu şekilde açıklamak mümkündür.³³

Ancak Uygurların temas ettiği ve en çok etkilendiği kültür Çin Kültürüdür. Bu noktada Çin kaynaklı dinlerin kabulü ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar Hint Kültürü kaynaklı olsa da Türklere ulaşması ve dolayısıyla taşıdığı kültürel unsurların Çin kaynaklı olması sebebiyle Türkler üzerinde Çin Kültürünün tesirine vasita olan Budizm bu dinlerden birisi ve belki de kronolojik olarak bakıldığında birincisidir. Aslında Buda dini rahipleri dinlerini VI. yy'den itibaren Türkler arasında yayılması için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ancak bu din ilk dönemlerde bazı devlet adamları hariç Türkler arasında özellikle de göçebe kitlelerde kabul görmemiştir. Budizm'i VIII.ve IX. yy'da kabul eden halk ise bu dinin daha çok kendi âdetlerine uyan taraflarını almışlardı. Mesela göçebe Uygur halkı bu dönemde Budizm'i kabul ettikleri halde Budizm'de yasak olan et yemekten ve

³³ ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 110.

savaşçı geleneklerinden vaz geçmemişlerdi. Zaten bunları yapmak göçebe yaşam şekliyle mümkün olmayıp yerleşmeyi zorunlu kılıyordu ki nitekim bu arzu onları yerleşmeye yöneltecektir.³⁴ Bu durum yani Budizm'in kabul edilmesi ve O dinin yaşanması için gerçekleşen yerleşik hayata geçiş ise Uygurların kendi benliklerini ve savaşçı kimliklerini kaybetmeye başlamaları sonucunu hazırlaması bakımından büyük önem taşımaktadır.³⁵ Ancak yerleşik hayat geçişte olayın bağımsız devlete sahip olmak boyutu da göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar Uygurların bir kısmı Budizm'in kabul edilmesiyle yerleşik hayata geçmiş ise de asıl yerleşik düzene geçiş Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla Uygurların Turfan ve Kansu bölgelerine çekilmesinden sonradır.

762 yılında Böğü Kağan zamanında kabul edilmeye başlanan Maniheizm dini de Uygurların kültürel hayatında önemli sonuçlar doğurmuş ve yerleşik hayata geçilmesini hızlandırmıştır. Bunun yanında Maniheizm dininin kabul edilmesi Türklere savaşçılık özelliklerini kaybettirdiği gerekçesiyle eşleştirilmiş ise de farklı sahalarda kazanımları da olmuştur. Bu dinin resim ve musiki sanatlarına önem vermesi dolayısıyla Türklerin bu sanat alanındaki gelişimine sağladığı katkı bu ifadeye örnek olarak verilebilir. Burada şu noktaya dikkat edilebilir ki Mani dini de Buda dini gibi belirli bir süreç içerisinde Türkler tarafından kabul edilmiş, yine aynı şekilde ilk zamanlarında sadece başkentteki kağan, ailesi ve yakın çevresi ile sınırlı kalmıştır. İlk zamanlarda bu dini kabul eden az sayıdaki göçebe

³⁴ ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 119.

³⁵ TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, ss: 128-130.

topluluklarının da bu hayatlarına devam etmeleri dikkat çekicidir. Yani Mani dini de Buda dini gibi ilk önceleri kabul edenler tarafından sadece kendi tarz ve telakkilerine uygun tarafları ile yaşanmıştır. Ya da bir başka ifadeyle yeni dini yaşamak için belli bir çoğunluğa ulaşmayı beklemek gerekmiştir ki aslında bu tüm din ve yani hayat tarzları için geçerli bir durumdur. Mesela İslamiyet'in ilk tebliğ edildiği zaman ve toplum olsun Türk Milletinin İslam dinini kabulü olsun bu durum geçerlidir. Nitekim ilk Müslümanlar ancak belli bir sayıya ulaştığında ya da daha önemlisi zamanın Arap toplumunda önemli kişiler İslam dinini kabul ettiğinde açıkça Kâbe'de ibadet edebilmiştir. Bir başka açıdan bakıldığında ise Türklerin İslam'ı kabul etmelerinden sonra da aynı durumun görülmesi eski din unsurlarının İslami bir kisve altında varlığını devam ettirmeleri bunun örnekleridir. Bu konuda mesela Eski Türk dininde önemli bir yeri olan kabirlere hürmetin türbe geleneği olarak devamı hatırlanabilir.³⁶

Mani dini de Uygurlara Çin tesirlerini beraberinde getirmiştir. Çünkü her ne kadar Suriye'de doğmuş ve buradan Türkistan'a ondan sonra Çin'e gitmiş olsa da Uygur toplumu tarafından yaygın olarak benimsenmesi Çin'in kabulünden sonra olmuştur. Aslında bu yeni din Türkistan üzerinden Çin'e doğru yayılırken Uygur yöneticileri Maniheizm dinini kabulden sonra Çin'de bu yeni dinlerinin koruyuculuğunu üstlenmişler ve yayılması için çalışmışlardır. Bu durum Uygur yöneticilerinin planlı bir tercihidir. Çünkü hiç de yabancı olmadıkları bu yol sayesinde Çin içişlerine karışabilecekler

³⁶ OCAK, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 54.

ve Çin’de kültürel açıdan kendilerine bağlı bir topluluk meydana getirebileceklerdi. Ancak süreç umdukları gibi gelişmedi. Her şeyden önce kabul ettikleri yeni dinlerini Türkler arasında yayamadılar. Bilindiği gibi Türkler eski devirlerde Şaman inancında iken bir kültür birliğine de sahip bulunuyorlardı. Fakat VI. yy’dan itibaren aralarında yabancı dinlerin yayılmaya başlanması bu kültür birliğinin parçalanması sonucunu doğurduğu gibi siyasi birliklerinin de bozulmasını getirdi. Daha da ötesi Türklerin yeni kabul ettikleri dinler uğruna birbirleri ile savaflara girdikleri anlaşılmaktadır.³⁷ Gerçekten Türklerin kendi milli dinlerini terk ederek başka dinlere geçişleri sancılı olmuş yani hem uzun bir mücadeleyi getirmiş hem de Şamanlık çeşitli Türk toplulukları arasında XIII. yy’a kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten sonra da Şaman kültürü tamamen kaybolmamış özellikle halk arasında çeşitli inanç kalıpları içerisinde varlığını sürdürmüştür.³⁸

Türk milletinin farklı dinleri kabulü bir başka açıdan da ele alınabilir. Yeni kabul edilen dinlerin Türk tarihinin oluşumuna önemli katkıları olmuştur. Bu konuda dikkate değer bir tespit de dünyada

³⁷ Bu birlik ancak İslamiyet’in kabulü ile yeniden sağlanmış Türk Milleti VII. yy’dan başlayarak X. ve XI. yy’lara kadar geçen sürede büyük ölçüde İslamiyet’e inanmışlardır. Bu dönemden sonra sayıları az da olsa İslamiyet’i kabul etmeyen Türk topluluklarının yeni kabul ettikleri dinin yaşandığı kültürü benimsedikleri ve zamanla bu yeni girdikleri kültürün çevresinde eriyerek kendi kimliklerini kaybettiklerini görmekteyiz. Bu durumun bir çok sebebi tartışılmıştır. Bu noktada İslam dininin Türk milli yapısına en uygun din olması tanımlamasından çoklukla Müslüman olmaları sebebiyle bu yeni çevrede varlıklarını devam ettirebildikleri sayıca çok daha az olan diğer dinlere geçen mensupların ise kaynaşmış olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda yapılan tartışmalar ile ilgili olarak bkz. TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, ss: 128-129; KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, s: 290.

³⁸ OCAK, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 58.

Türkler kadar çok din değiştiren, bir diğer ifadeyle bulunduğu muhite ve çevreye göre çeşitli inançlara ayak uyduran bir başka millete de rastlanılmamaktadır. Bu durum Kafesoğlu'na göre din hususunda Türklerin hoşgörölü olmasına bağlanmalıdır.³⁹

Uygurlar 840 yılında devletleri Kırgızlar tarafından yıkılınca Turfan ve Kansu bölgelerine giderek yerleştiler. Çin sınırına giden Uygurları ise Çin kendi yerleştirme siyaseti doğrultusunda kuzey bölgelere yerleştirdi. Bu konuda Çinlilerin özelikle kalabalık kavimleri Çin'in iç bölgelerine yerleştirmeleri dikkat çekicidir. Anlaşılan sayıca çok olanların tekrar siyasi bir hareket başlatabileceklerinden endişelenmektedir. Yoksa Çin siyaseti asıl olarak kendi toplumunun Türklerle karışmamasını arzu etmektedir. Bunun en önemli sebebi kültürel etkileşim ile Çinlilerin Türkleşmelerinin önüne geçmek olmalıdır. Nitekim Çin ülkesine göç eden Türklerle ilgili imparator “Barbarlarla Çinlilerin ayrı yerlerde yaşamamaları uzun bir geleneğe dayanmaktadır. Bu itibarla biz nasıl birlikte yaşayabiliriz” diyerek tavrını belli etmiştir.⁴⁰ Çin'in Hunlar zamanından beri bütün Türk kavimlerini sınırda tutma çabaları o kadar belirgindir ki iki toplumun ticari etkileşiminin yaşandığı pazarlar da sınır bölgelerinde kurulmuştur. Tabii ki bu pazarlar ticari hayat ile birlikte kültürel alış-verişin de en yoğun olduğu yerlerdir.

Turfan ve Kansu bölgelerine göç eden Uygurlar ise bu bölgelerde şehirler kurdular ve yerleşik hayata geçtiler. şehirlerinin etrafını surlarla çevirdiler. Bu surlar Çin seddinin duvarlarına çok

³⁹ KAFESOğLU, *Türkler ve Medeniyet*, s. 70.

⁴⁰ İZGİ, “Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri”, s. 203.

benziyordu. Şehir mimarisi konusunda ise Sasani ve Budist Hint tesiri ağır basmaktaydı. Bu noktada şu tespit yapılabilir: Türkler yeni kurdukları şehri surlara çevirecekleri zaman yüzyıllardır tanıdıkları Çin'in kendilerine karşı yapmış olduğu seddin yapılış tarzından etkilenmişler, ancak mevzu yeni kabul ettikleri dinin mabetlerini yapmak olduğunda bu dinlerin ortaya çıktıkları bölgeler olan İran ve Hint etkisi ağır basmıştır. Zaten Uygurların yerleştiği bölge olan Doğu Türkistan bölgesi Budist ve İran kültürlerinin etkin olduğu bir saha idi. Daha önce hemen hemen hiç görülmeyen Çin tesiri ise bölgeye Uygurlar ile beraber gelmişti.

Türkler her çağda geniş bölgelerde yaşamış ve çeşitli bölgelere göç etmişlerdir. Yeni göç ettikleri yerlere uyum sağlamasını bilmişler, bu çerçevede yeni göç ettikleri bölgelerin şartları yerleşik hayata uygun ise yerleşik hayata kolaylıkla geçmişlerdir. Mesela göç ettikleri yer Turfan ve Kansu gibi yerleşik hayat düzenine uygun coğrafi ve iklim şartlarını taşıyorsa bu geçişi kısa sürede ve başarıyla gerçekleştirmişlerdir. Zaten bölümün başında bahsedildiği gibi Türklerin göçebe ve konar-göçer bir hayat sürmeleri büyük ölçüde yaşadıkları coğrafi koşullarla alakalıdır. Hayat şeklinde coğrafi koşullar o kadar belirgindir ki yeni kabul ettikleri dinleri icabı mesela et yememek yerleşik, sakin bir hayat geçirmek tavsiye edilmiş olsa dahi eğer şartlar bu tarzda bir hayatı desteklemiyorsa bu hayat tarzına mesafeli kalabilmişlerdir.

Bununla beraber Türklerin yaşamak için genellikle kendi hayat tarzlarına uygun coğrafi özellikler taşıyan yerleri tercih etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Çünkü kendi hayat tarzlarına uymayan yerlere göç eden Türk topluluklarının bu toplumların dinlerini kabulden almış oldukları motivasyonu ihmal edilemese de farklı coğrafyalarda yaşayan bu kendi kültürlerine ve hayat tarzlarına yabancı unsurlar içinde eriyerek kayboldukları tespit edilmektedir. Bu tespite Kuzey Çin’de Tabgaçlar, Batı Avrupa’da Hunlar, Balkanlarda Bulgarlar örnek verilebilir.⁴¹ Fakat Uygurların durumu bundan hariçtir. Uygurların yerleşik hayatında önemli Çin tesiri olmakla birlikte Uygurlar Çinlileşmemiş, kendi benliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Bu durumda Çin ile ilişkiler Uygurların hayatına daha çok kültürel zenginlik olarak yansımıştır. Bununla beraber bu tespitler mutlak değildir. Ötüken Uygur Devletinin dağılmasından sonra bazı Uygur guruplarının Çin’e gidip yerleştikleri de malumdur. Bunlar daha çok Kuzey Çin’de ticaret kolonileri meydana getiren ve Kuzey-Güney ticaretini elinde bulunduran Uygurlardır.

Uygurların yerleşik hayata geçişleri uzun bir süreç içerisinde meydana gelmiş ve göçebelik dönemi adetleri uzunca bir süre devam etmiştir. Mesela ilk dönemlerde yerleşik hayata geçen Uygurlar göçebe hayatının temel unsurlarından at beslemeyi uzun bir süre devam ettirmişlerdir.

Uygurlar Göktürklerden ayrılıp bağımsız bir devlet kurduktan sonra sanat alanında önemli gelişme göstermişlerdir. X. ve XI

⁴¹ İbrahim KAFESOĞLU, “Asya Türk Devletleri” *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s.111.

yüzyıllarda orijinal bir Uygur sanatı oluşturulmuştur. Bu yeni sanat yorumu Budist ve Çin üsluplarının kendine has bir tarzda yorumlanması ve özümsemesidir. XIII. yy'a gelindiğinde Uygurlar siyasi olarak değişik bölgelerde değişik siyasi otoritelere bağlı olarak yaşıyorlardı. Ticaret, madencilik, sebze ve meyve tarımı gibi konularda önemli gelişmeler yaşanan bu dönemde sanat alanında kendilerini ifade edebildikleri daha bağımsız ya da başka bir deyişle kendilerinden birçok unsuru katabildikleri yeni bir sanat üslubuna sahip bulunuyorlardı. Bu yüzyılda zirvesine ulaşan bu yeni yorumun hâkim olduğu zamana sanatta Türk-Çin üslubu dönemi denilmektedir.⁴²

SONUÇ

Eski Türk ve Çin medeniyetleri antik ve orta çağlarda Orta ve Güney Asya'nın iki gelişmiş medeniyeti idi. Bu medeniyetlerin ortaya konulduğu toplumlar birbirleri ile birçok sahada olduğu gibi kültürel sahada da çeşitli etkileşimlerde bulunuyorlardı. Bu ilişkiler savaş durumunda olabildiği gibi barış durumunda da olabiliyordu.

Bu kültürel alışverişler sonucu her iki kültür de bünyelerine daha önce kendilerinde olmayan bazı unsurlar katıyorlardı. Bu katkı maddi bir unsurun veya manevi bir değer, bir inanışın yeni temasa geçilen kültür çevresinin tesiriyle alınması şeklinde olabileceği gibi kendisinde var olan maddi bir unsurun veya manevi bir değer, yeni temasa geçilen ya da yeniden yorumlanan kültür çevresinin etkisiyle değişik bir mahiyet alması şeklinde de olabilmekteydi. Bu mahiyet

⁴² ÖGEL, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 361.

değişikliği her zaman bir gelişme anlamına gelmemekte bazı durumlarda geriye dönüş manasını da ifade edebilmektedir. Bu tür kültürel etkileşimler sonucu bir kültürün sıklıkla kendisinden daha fazla gelişmiş bir kültürün bütün unsurlarını kabul edip bireylerinin bu yeni kültür atmosferi içinde kendi kültürel kimliklerini kaybetmeleri söz konusu olabileceği gibi her iki kültürün katkıları ile ortak değerler ortak medeniyetler ortaya konulması da söz konusu olabilmektedir. Mesela Türk Medeniyeti, Çin Medeniyeti gibi tabirler kullanılırken bu milletlerin kültürlerinin başka kültürler ile etkileşimleri sonucu Türklerin veya Çinlilerin ortaya koyduğu medeniyetler anlatılmak istenmektedir. Bu noktada karşılaşılabilecek bir problematik mesela Türk-Çin kültürleri arasındaki bu etkileşimde hangi tarafın daha hâkim etkileyici unsur olabileceği meselesidir. Mevzuya bu zaviyeden bakıldığında özellikle maddi yönden daha gelişmiş bir kültür ortaya koyabilen toplulukların daha hâkim unsur olabileceği düşünülebilir. Kültürün maddi unsurları ise şehirlerde yerleşik bir hayat düzeni içinde meydana gelir. Ancak tabii ki gelişmiş bir kültür ortaya konulması sadece yerleşiklik ile temin edilebilecek bir seviye değildir. Her şeyden önce fikri planda gelişkin bir değerler sistemine ihtiyaç vardır.

Sonuç olarak Türk-Çin kültürleri arasındaki etkileşimde Çin tarafının daha baskın karakter olduğunu söylenilebilir. Tabii ki burada karşılıklı bir etkileşim söz konusu olduğuna göre Türk Kültürü'nün de Çin Medeniyetine birçok unsuru ile katkı sağladığı açıktır. Bu noktada özellikle devlet yapısı ve teşkilatlanması gibi siyasal konularda ya da göçebelerin temel uğraşı sahası olan hayvancılık ile ilgili noktalarda

Türk Kùltürünü Çin'e katkısı belirgindir. Ancak özellikle Türklerin yerleşik hayata geçmelerinden sonra uzun bir yerleşiklik kùltürüne sahip Çin'den şehir hayatının temel dinamikleri denilebilecek sosyal yapı, şehir düzeni gibi konularda etkilenmişlerdir. Zaten yanı başlarında binlerce yıllık birikime sahip dönemin en modern kùltürü olan Türk Milletinin bu gelişkin kùltürü örnek almaması mümkün olmadığı gibi rasyonel de değildir. Bu örneklik Çin kökenli olmasa da Türklere Çin üzerinden gelmiş olan Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin kabulü ile daha da artmıştır. Nihayetinde bir toplum diğer bir toplumda uzun süredir yaşayan bir dini kabul edince ister istemez başka alanlarda da yeni kabul ettiği dinin yaşandığı toplumdan etkilenebilecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- AROUET François Marie (VOLTAIRE), *Felsefe Sözlüğü*, Çeviren: Lütfi AY, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011.
- BARTHOLD, V. Viladiriroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- BAZIN, Louis, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Çeviren: Vedat KÖKEN, Ankara, 2011.
- COLINGWOOD, Robin George, *Tarih Tasarımı*, İstanbul, 1993.
- EBERHARD, Wolfram “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti” *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, S. 7-8, İstanbul, 1942.
- , *Çin'in Şimal Komşuları*, TTK yayınları, Ankara, 1942.
- , “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *DTCF Dergisi*, C. I., S. 4., Ankara, 1943.
- ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976
- GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- İNAN, Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.
- İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

- , “Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri” *I. Türkoloji Kongresi, 6-9 Şubat 1978*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1980
- , *Türk Tarihi*, Ankara, 1994.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Asya Türk Devletleri” *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992
- , *Türk Milli Kültürü*, 9. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- , *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2015.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara, 1962
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.
- , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 1, MEB yayınları, İstanbul, 1971
- RASONYI, Lazslo, *Dünya Tarihinde Türklük*, İstanbul, 1942.
- , *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971

ŞEN, Mehmet Emin, Selçuklu Öncesi İslâm Beldelerinde İlim ve Kültür Hayatında Türkler, *The Journal of Academic Social Science Studies* S. 76, ss: 49-64, Güz 2019.

TURAN, Osman, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

-----, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1978.

BÖLÜM 4

20. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAYCAN ŞURA HÜKÜMETİ VE ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ* & Veysel KARKIN**

* Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, GAZİANTEP/zeynelozlu@hotmail.com

** Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, GAZİANTEP/krknvysl@gmail.com.

GİRİŞ

Kafkasya birçok etnik unsuru bünyesinde barındıran coğrafi bölgeye verilen isimdir. Kafkasya, farklı milletlerden ve farklı dil konuşan unsurlardan oluşan bölgenin ortak adı olarak da kullanılmaktadır¹. Eski Yunanlılar bölgeyi *As* şeklinde isimlendirmişlerdir. Kafkasya ise *As*'ların dağı anlamına gelmektedir. Yine eski Yunanca'da Kafkasya'ya *Dev İlahların Ülkesi* anlamı da yüklenmiştir. Bir başka araştırmaya göre Farsça *Kuh-kah-koh* anlamı *dağ* olan sözcük ile anlamı *beyaz* olan Türkçe kelime *Kas*'ın birleşmesi sonucunda oluşmuş, *Beyaz Dağ* olarak adlandırılmıştır². Kafkas adının menşei konusunda bölgeyle ilgili birçok rivayet veya hikâye de anlatılmaktadır. Bunlara örnek verecek olursak:

“Yunan yazarı Aiskhylos (Eshilos)’un M. Ö. 490 yılında yazdığı Zincire Vurulmuş Prometheus (Prometheus Desmotes) adlı romanında (trajedyasında), Yunan tanrısı Zeus’un medeniyet tanrısı Prometheous’u Caucasus (Kavkasos) Dağı’na hapsedtiği ve akbabalara yedirdiği anlatılmaktadır. İsim, M. S. 430 yılında Gürcü (Kartel - İber) Alfabeti’ne çevrilen destanı Gürcistan Tarihi Kartlis Çkhovreba’da geçmekte ve bu eserde “Dağıstan’daki Lekan (Lekler ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları” anlamında bir kavim adı olarak kullanılmıştır. Hikâyeye göre, Nuh Peygamberin Yafes adlı oğlunun torunu Togarma’nın oğlu Kavkas, günümüzdeki Kafkasyaluların atasıdır. Onun soyundan gelenler Kas-Kaspi Kavmi olarak ifade edilir. İsimlerine “-ler, -lar” anlamındaki -pi

¹ Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, Ötüken Yay. 2008, s. 19.

² Taşkın Deniz, *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü*, Pegem Akademi, 2015, s. 1.

ekinini eklenmesi ile Kaspiler şeklinde bilinirlik kazanmışlardır. Togarma'nın diğer oğlu Kartos ise Gürcülerin atasıdır."³

Kafkas adıyla ilgili yukarıda anlatılanlar dışında da birçok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ortak noktasını ise dağ kelimesi oluşturmaktadır. Bölgenin yüksek ve dağlık olması bu teorilerin üretilmesine etki etmiştir. Kafkasya adını bir millete bağlamak da doğru olmayacaktır. Çünkü burada yaşayan etnik unsurların farklılığıyla ve oluşturdukları ortak kültürün neticesiyle bir coğrafya tanımlaması olduğu kabul edilebilir.

Kafkasya, Karadeniz ile Azak denizinin doğu kesimi arasında bir set oluşturan Anapa yarımadasından Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına kadar Büyük Kafkas dağlarını ve iki yanında bulunan toprakları içine alan bölgenin adıdır⁴. Bölge günümüzde iki kısma ayrılmaktadır. Bölgenin kuzey kısmını hâlâ içinde tam bağımsız olmayan özerk cumhuriyetlerin bulunduğu yönetimler oluştururken, Güney Kafkasya'yı bağımsız cumhuriyetler oluşturmaktadır. Kafkasya'nın sınırlarını; doğuda Hazar Denizi, batıda Azak Denizi ve Karadeniz, kuzeyde Kuban ve Kuma nehirleri, güneyde Türkiye ve İran oluşturmaktadır. Kafkasya coğrafi olarak dağlık bir bölgedir ve bölgeyi ikiye ayıran Kafkas dağlarının yüksekliği 1200 metredir. Bu dağların en yüksek yerlerini ise Elburz (5642 m) ve Kezбек (5033 m) dorukları oluşturmaktadır. Bölgede Deryal ve Derbent adlı iki önemli geçit bulunmaktadır. Bu geçitlerin önemi ise iki bölüme ayrılan

³ Taşkın Deniz, a.g.e., s. 2.

⁴ Davut Dursun, "Kafkasya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafkasya#1> (26.02.2020).

Kafkasya'yı birbirine bağlamasından ileri gelir. Güney bölgesinde bulunan Küçük Kafkas dağlarının yüksekliği 4.000 metreyi geçmemektedir. Güney Kafkasya volkanik çöküntü ovaları, düzlükleri ve sulak alanları ile verimli bir bölgedir. İki bölüme ayrılan bölgenin güneyinde; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri bulunurken, Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk⁵, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan bulunmaktadır⁶.

Asya ve Avrupa arasında bir geçiş noktası konumunda olan Kafkasya, bu geçiş noktası olma özelliği sebebiyle geçmişten günümüze birçok medeniyete ait izler taşımaktadır. Bölgenin geneline bakıldığında günümüzde Kafkasya'da Adige, Abhaz, Çerkez (Çerkes), Çeçen, Dargın, Hevsur, Gürcü, İnguş, Kabartay, Svan, Laz, lek, Lezgi, Mergel, Türk vs. birçok etnik unsur yaşamaktadır. Kafkasya'nın doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde bir geçiş noktası olması sebebiyle bölgede tarih boyunca birçok devlet hüküm sürmüştür. Kafkasya tarihine bakıldığında bölgede hâkimiyet kuran devletleri geçmişten günümüze Kimmerler, İskitler, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Romalılar, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, Kıpçaklar, Moğollar, Osmanlılar, İngilizler ve Ruslar olarak sıralayabiliriz.⁷

⁵Oktay Berber, "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı), c. II, S. 72 (Temmuz-Aralık 2015), s. 374.

⁶ Ahmet Sapmaz, a.g.e., s.19.; Taşkın Deniz, a.g.e., ss. 3.; Nurhan Aydın ve Elif Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019, s. 90.

⁷Nurhan Aydın ve Elif Ergün, a.g.m., s. 91.

Jeopolitik konumu nedeniyle bölge sürekli hâkimiyet çatışmalarına sahne olmuştur. İslamiyet öncesinde bölgede Roma, Sasanî ve Hazarlar arasında çekişmeler yaşanmıştır. Bu çatışma iklimi VI. yüzyılda Hristiyanlığın bölgede yayılması ile Zerdüşî Sâsânîler ve Gürcüler arasında yaşanmıştır. VII. yüzyılda bölgede İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Müslüman Arap Devleti'ni bu bölgede Hazarlar durdurmuştur. IX. yüzyılda Abbasiler bölgede hâkimiyet kurmayı başarmışlardır⁸. Kafkasya X. ve XI. yüzyılda Selçuklu akınlarına uğramıştır. Bölgede Doğu Roma (Bizans)'ın desteği ile küçük prensliklere Selçuklular son vermişlerdir. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise hâkim güç dengeleri Moğollar ile bozulmuştur⁹. Bu dönemde Selçuklular ile bölgeye gelen Oğuz bakiyeleri bugünkü Azerbaycan Devleti'ni oluşturmuştur. XIV. yüzyılda Timurlular, XV. yüzyılda Akkoyunlu ve Karakoyunlular, XVI. yüzyılda Safevîler bölgeye hâkim olmuşlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede Osmanlı Devleti etkileri görülmeye başlanınca, Ruslar kendileri için önemli bir konuma sahip olan Kafkasya üzerine planlar yapmaya ve uygulamaya başlamıştır. Ruslar için denizlere ve Süveyş Kanalı'na ulaşmanın tek yolu Kafkasya'yı elde tutmak olarak görülmüştür. Osmanlılar ve Ruslar arasındaki çatışmalar XVII. yüzyıldan Rusya'nın bölgeyi işgal ettiği XIX. yüzyıla değin sürmüştür¹⁰.

⁸Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kafkasya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafkasya#2-tarih> (26.02.2020).

⁹Oktay Berber, a.g.m., s. 363.

¹⁰Nurhan Aydın-Elif Ergün, "Kafkasya Gazavâtı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars, 2019, s. 90.

XIX. yüzyılda Türkmençayı Anlaşması (1828)¹¹ ile İran, Edirne Anlaşması (1829)¹² ile de Osmanlılar Ruslar tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bu dönemde Osmanlılar Kafkasya'dan İran gibi el çekmemiş, XIX. yüzyıl boyunca bölgede Müslüman halkları gözetmek ve bölge halkıyla soy bağları nedeniyle mücadelesini sürdürmüştür¹³. Nitekim sonraki dönemde tek bir etnik unsurdan oluşmayan Kafkasya'da Osmanlıların çalışmaları ile İslâm'ın diri tutulması bölgede yaşayan halklar için birleştirici bir etken olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesiyle Rusya bölgede tam hâkimiyet kurmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere de bölgede nüfuz oluşturmaya başlamıştır. Rusya'yı Hindistan yolu için bir tehdit olarak gören İngiltere bölgedeki Ermenileri etkisi altına almaya çalışmış, kurulacak Ermenistan Devleti ile bunda başarılı olacağını düşünmüştür¹⁴. Rusya'nın bölgedeki etkisi 25 Ekim 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile kesintiye uğrasa da 1922 yılında Güney Kafkasya'da bulunan ve kısa süreliğine bağımsız kalabilen Azerbaycan, Gürcistan

¹¹ Ahmet Toksoy, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası", 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 2015, s. 46.

¹² Araz Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği", *Yeni Türkiye*, Ankara, 2014, s. 3.

¹³ Ramazan Coşgun, "Türkiye-Kuzey Kafkasya İlişkileri: Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye Öğrenci Hareketliliğinin Değerlendirilmesi", *T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi*, Ankara, 2014, s. 64.

¹⁴ Erdal İltter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 6, Ankara, 1995, ss. 161.

ve Ermenistan 1922’de Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlanmıştır¹⁵.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bölgede büyük bir etki alanına sahip olan Rusya, Kafkasya’da kaldığı süre zarfında bölge kaynaklarını ve uluslarını sürekli sömürme ve asimile etme çalışmaları yürütmüştür. Bölgede yaşayan milletlerin çoğunluğunun Müslüman olması bu çalışmaları çoğunlukla engelleyici bir faktör olmuştur. Rusya’nın bölgeyi işgal sebebi olarak gösterdiği Ortodoks Hristiyanlığının koruyuculuğu rolü de Rusların bölgeyi kontrol altında tutma çabaları için yeterli olmamıştır. XX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde birçok Kafkas ulusu bağımsız olmuştur¹⁶.

Kafkasya coğrafyasının dönüşümünün tarihi sürecini geçmişten günümüze anlatan birçok kaynak bulunmaktadır. Bu kaynakların içerisinde bölgeyi bir bütün olarak ele alan kaynakların yanı sıra bölge milletlerinden hareketle parça parça anlatan kaynaklar da bulunmaktadır. Bölgeyi yaşanan dönem üzerinden, gelişmeleri doğrudan aktaran Traynin’in gözlemleriyle incelediğimiz dönem, Bolşevik İhtilali ve sonrasında Güney Kafkasya’da bulunan üç ülke üzerinden anlatılmıştır. Traynin’in anlattığı dönem 1917-1924 yılları arasında kapsamaktadır. Traynin Kafkasya’nın bu dönemdeki dönüşümünü anlatmıştır. Bu dönüşüm süreci bölge milletlerinin şuralaşma sürecinde yaşadıklarını anlatmaktadır. Çalışmamızın konusunu oluşturan Azerbaycan dışında Kafkasya’da birçok millet

¹⁵Vügarİmanbeyli, “Modern Dönemde Kafkaslarda İşbirliği Modelleri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul,2016, s. 237-243.

¹⁶ Nurhan Aydın-Elif Ergün, a.g.m., s. 89.

yaşamaktadır. Traynin’de bu milletlerin de o dönemdeki ahvaliyle ilgili birçok orijinal veri sunmuştur. Çalışmamız bu eserin sadece bir bölümünü içermektedir. Bu bölümde ise Güney Kafkasya’da bulunan Azerbaycan konu edilmiştir. Bu çerçevede Azerbaycan’ın sosyal, iktisadi ve kültürel alanlarda şuralaşma süreci boyunca yaşadıkları gelişmeler ayrıntılı olarak işlenmiştir. Azerbaycan’ın şuralaşmak adına Ruslara karşı verdikleri mücadeleler anlatılmış, bu amaçla kurulan hükümetin çalışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan milletlerin soy ve din bağlarının büyük devletlerce kullanıldığı ve bunun sonucunda burada yaşayan milletlerde milli devlet şuurunun geç uyandığı da vurgulanmıştır.

TRAYNİN’E GÖRE ZAKAFKASYA VE AZERBAYCAN SOSYALİST ŞURA CUMHURİYETİ¹⁷

Şuralaşma Sürecinde Zakafkasya’da (Güney Kafkasya) Durum

Zakafkasya¹⁸ ahalisinin pek karışık bir terkibe malik olması burada yaşayan milletler arasında birçok müteşekkil alakalara bilhassa

¹⁷ İ. P. Traynin, *S.Ş.C. İttifakı ve Milli Mesele* (Şuralar ittifakının milli cumhuriyeti ve eyaletleri dairesinde), Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926, s. 257-268.

¹⁸ “Za+kafkaz, Maver-i+Kafkas, Trans+caucasusya gibi ifadelerde yer alan “Za / Maver / Trans“ ekleri, eklendikleri kelimeye “Ötesi” anlamı katmaktadır. Yani Kafkas Ötesi. Bu açıdan ele aldığımızda, bağımsız devletlerin (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) yer aldığı ve Kafkas Ötesi olarak adlandırılan saha aslında Güney Kafkasya’dır. Za+kafkaz, Maver-i+Kafkas, Trans+caucasusya gibi ifadelerde yer alan “Za / Maver / Trans“ ekleri, eklendikleri kelimeye “Ötesi” anlamı katmaktadır. Yani Kafkas Ötesi. Bu açıdan ele aldığımızda, bağımsız devletlerin (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) yer aldığı ve Kafkas Ötesi olarak adlandırılan saha aslında Güney Kafkasya’dır.” Taşkın Deniz, a.g.e., s. 3.

Çarizim zamanında pek keskin bir hal alan vakalara sebebiyet vermiştir. Çar hükümeti her yerde olduğu gibi burada da kasten milletler arasında adavet türeterek geniş halk kitlesinin nazar-ı dikkatini inkılâptan uzaklaştırır. Bütün bunların neticesi olarak herkes için malum olan Ermeni Müslüman vuruşmaları ve birçok talanlar meydana gelmiştir. Bu ve birçok bu gibi vaziyetlerin neticesi olarak burada birçok muhtelif millet taassubu oluşmuştu. Bu milliyet taassubunun da carçıları (tebligatçıları) yalnız burada yaşayan halkların burjuvazileri değil, belki Gürcü federalistleri ve Menşevikleri ve Ermeni Taşnakları gibi kendilerine "sosyalist" namı veren birçok muhtelif gruplardan ibarettir¹⁹.

“Fiyoral inkılâbı” bu "milletçileri" (milliyetçileri) münferit çıkışlarda bulundurmaya ilk sebep ilk hareket oldu. Rusya inkılâbının mukadderatında o kadar feci roller oynayan “Çheidze, Sereteli Chankali” gibi bazı Kafkasya "sosyalistleri" kendi çıkışlarında (savundukları düşüncelerde), onlar: Zakafkasya Rey-i umumiyesinin (kamuoyunun) ifadecisi (sözcüsü) olduklarını tekrar ediyor ve Rusya'dan hiçbir zaman ayrılmayacaklarını²⁰, vaat ediyorlarsa da fakat asıl iş ve asıl hakikatise, büsbütün bunların aksini meydana koydu. Bunları hükümet başından temizleyen octuyaber-Oktober

¹⁹ Bu Burjuvaziler bölge milletleri içerisinde birçok farklı isimle birlikler kurmuşlardır. Bu oluşumlara; Menşevikler (Bolşevikler), Gürcü Federalistleri ve Ermeni Taşnakları gibi isimler verilmiştir. Nigar Shiralizade, Güney Kafkasya'nın 100 Yaşlı 'Genç' Devletleri: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinden Alınacak Dersler, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Analiz No: 17, Ankara, 2018, s. 2.

²⁰ Bu hususta Moskova Devlet'i Şura'da çıkışta bulunan "Chankali" 'nin sözleri pek meraklıdır. Söz arasında Chankali ant içiyor ki onlar (Kafkasya Nümayünderi, gösterişçileri) Rusya'nın bütünlüğünü muhafaza etmek için bütün kuvvelerini sarf edeceklerdir.

(ekim) inkılâbı patladığı gibi bunlar da sanki sözde "Zakafkasya'yı Rusya tahribatından muhafaza etmek namına" fakat asıl hakikatte ise kendilerini inkılâptan halas etmek için Kafkasya'ya sürünerek mürteci ve taassubkar gruplar ve firkalar ile birlikte Zakafkasya'nın Rusya'dan ayrı istiklalietini ilan ile 9 april (Nisan) 1918'inci senede "Zakafkasyaseymeni" teşkil ediyorlar. Fakat bütün burjuva milletçilerinin (milliyetçilerinin) tabiatı böyle bir mahiyettedir ki onlara hatta en dehşetli bir düşman -alevlenmekte olan inkılâp-karşı durduğu zaman bile birbiriyle mihriban yaşayabilmiyorlar (dost bir şekilde yaşayamıyorlar). Yalnız 1 tam 1/2 yıl birlikte yaşadıktan sonra bunlar 1918'inci sene mayıs ayının 26'sında ayrılarak Zakafkasya'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan adında üç müstakil cumhuriyetin tesis ettiğini (edildiğini) ilan ettiler.

Tabidir ki bunların "istiklalietini" ta iptidadan (başlangıçtan) bile kuru bir sözden ibaretti. Zira bunların bütün siyasetleri bazen Almanya ve Türkiye'nin göstermesi ve bazen de idareleri altında buldukları İngiltere, Fransa ve İtalya'nın göstermesiyle aparılırdı. Kendilerinden evvel gelmiş milletçilerin yolu ile giderek bunlar ayrıldıktan sonra da sulh ve emniyet ile yaşamaya muktedir olmadılar. Az geçmeden Ermenistan-Gürcistan muhaberesi başladı. Bu biter bitmez yeniden Ermeni-Müslüman kırgını türedi. Yakşı ki (Yahşi ki, Güzeldir ki) -hükümet adamlarının maceraları esnasında kanlarını akıtan zahmetkeşler (zahmet çekenler) bütün bu oyuncakları vakitli vaktinde başa düşmüş oldular. Evvelce Azerbaycan'da sonra Ermenistan'da ve nihayet en ahirde Gürcistan'da zahmetkeşler kendi

burjuva hükümetlerini hal ederek Zakafkasya’da şura hükümetini tesis ettiler (kurdular).

Zakafkasya hükümetlerini ayrı ayrı tetkik edecek olursak zahmetkeş kitlelerini birliğe doğru sevk eden mübarezenin sebepleri ve genişlemesi daha aydın (açık) görülebilir.

Azerbaycan’ın Şuralaşmadan Önceki Genel Durumu

Azerbaycan Sosyalist Şura Cumhuriyeti

Azerbaycan Sosyalist Şura Cumhuriyeti’nin siyasi serhadleri (sınırları) bu ülkeleri havidir (içerir): Sabık Bakü ve Gence vilayetleri (Karabağ’ın bir kısmı, Zenkazur kazası ve Kazah (Kazak) kazasının bir kısmı dâhil değildir) ve “zâkâtel”daresi. Azerbaycan Sosyalist Şura Cumhuriyeti’ne dâhil olan Nahcivan eyaleti: Nahcivan, Şurur (Surur) ve Ordubad kazalarından ibarettir.

Cumhuriyetin merkezi Bakü şehridir.

Azerbaycan Nüfusu

1921-1922’inci senesinin malumatına göre. Azerbaycan’da 1.970.000 ahali vardır.

Bunlardan: (Azerbaycan Nüfusu)

Yerleşim Türü	Nüfus miktarı	Yüzdellik (Faiz)	Dilim
Kent ahali (kırsal kesim)	1.490.000	76 faiz (%)	
Şehir ahali	480.000	24 faiz (%)	

Milliyet itibariyle kent ahalişehir ahalisine nispeten demek olur ki sık bir kitleden ibarettir.

1921'inci senenin tahrir-i nüfusuna göre kent ahalişi milliyet itibariyle bu miktardadır:

Milletler	Yüzdelik Dilim (Faiz)
Azerbaycan Türkleri	61.3 faiz (%)
Ermeniler	13.4 faiz
İranlılar	11.9 faiz
Şarki Kafkasya Dağlıları	6.8 faiz
Ruslar	2.8 faiz
Kürtler	2.2 faiz
Gürcüler	0.7 faiz
Gayrileri	0.8 faiz

Şehirlerde (Bakü ve Gence) başlıca üç halk yaşamaktadır: Azerbaycan Türkleri, Ruslar ve Ermeniler.

Azerbaycan-ekincilikte ve bostan işlerinde geri kalmış arı (sırf) maldar-göçeri (göçebe) bir ülkedir. Bakü etrafında külli (çok) miktarda ve bütün cihan mikyasında (ölçüsünde) büyük bir ehemmiyeti haiz olan nefti (petrol) sanayii bu ülkenin kent tasarrufatına derin tesir edebilmemiştir. Fabrika-zavod sanayide zayıf bir haldedir.

Azerbaycan Şura Hükümeti ve Çalışmaları

Azerbaycan'da Şura Hükümeti 1920'inci sene aprilinde (nisanında) tesis etmiştir (kurulmuştur). Azerbaycan şuralaştıktan sonra müsavat²¹ hükümetinin başçıları (başları) Gürcistan'a kaçmış ve buradan birçok kere Azerbaycan halkını şura hükümeti aleyhine isyan (a) kaldırmaya çalışmışlardır.

Cihangirlik Muharebesi zamanında ve bilhassa bundan sonraki Ermeni-Müslüman kırgını zamanında ülkenin tasarrufatı düşmüş ve nihayet tamamıyla mahvolmuştur. Yüzlerle kentler dağılmış ekin yerleri pek ziyade azalmış. İpekçilik ve pamukçuluk işleri tamamıyla yok derecesine gelmiş ve en büyük ve esas sanayiden olan petrol işlerinde ülke illere nispeten pek fena bir vaziyete düşmüştür.

Azerbaycan'da toprak işleri tamamıyla tahkimcilik (karaborsacılık) bir mahiyetteydi kentlileri inkılâp harekâtının girdabına sevk etmek için mutlaka mülkdarların topraklarını bunlara vermek lazım gelirdi. Fakat bunu da yapmak o kadar kolay değildi. Etrafında türeyen bu kadar hadiselerle tamamıyla lakayt kalan Azerbaycan kentlileri inkılâp harekâtına inanmayarak mülkdarların topraklarına el vurmaktan korkuyorlardı. Komünist fırkası ve kırmızı ordu kentlilerin imdadına koşarak mülkdarları koruyor ve bunların yerlerini de kentlilere veriyordu. Bundan sonra Azerbaycan kentlileri etrafında yeni bir hadise türediğine yavaş yavaş inanmaya başlıyor ve evvelerde mülkdarların ve beylerin toprağına el vurmaya cesaret

²¹ “müsavat”- “müstakil” (olarak) adlanan (adlandırılan) Azerbaycan'ın siyasetini idare eden burjuva milletçi bir firkadır.

etmeyen kentli biraz geçmeden artık bu yerleri sahipleniyor ve buralarını ekerek mahsulünü topluyor.

Pek büyük maliye meşgulatına bakmayarak, Şura Hükümeti buralarda birçok yerleri suvarmak (su vermek) işine nail oluyor. Bu ise ülke ekin yerlerinin çoğalmasına sebep olur. Aynı zamanda Kür (Kura)²² çayının etrafında bazı inşaat yapılarak, karlarında (kenarlarında) sakin kent ve kasabalar su taşkını tehlikesinden muhafaza edilir.

İki sene Şura Hükümetinin devamı neticesinde kentlilerin ekin yerlerinin miktarı 2.995.840 dîsyatînden (dîsyatînden)²³ 3.934.984 dîsyatîne kadar çoğalmasa gibi büyük muvafakiyeti kayıt etmek elbette lazım gelir. Sabık han ve beğlerin topraklarının %98'i kentlilere verilmiştir. Pek büyük ve inatlı zahmetten sonra, kentliler de Şura Hükümetine itimat uyandırmaya nailiyet elde edilmiştir. Lakin Ermenistan Cumhuriyeti de Şuralaştıktan sonra, bu itimat pek muhkemlenmiştir (sağlamlaştırılmıştır). Eski milli adavet avzına, serhatler açıldıktan sonra Azerbaycan'nın maldar göçeri halkı (zengin

²² Kaynağını Allahuekber dağlarından alan Kura (Kür) nehrinin toplam uzunluğu 1515 km'dir. Türkiye ve Gürcistan'ı geçen nehir Azerbaycan içerisinde Aras nehri ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Nehirde yaşayan Kuri balıklarından siyah havyar elde edilmektedir. Adı geçen üç ülkede nehirden sulama işleri için yararlanmaktadır. Ramazan Özey, "Türkiye'nin Sınırtaşan Suları ve Sorunları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3 (2), Erzurum, 2011, s. 53.

²³Desyatın: Bir dessiatın veya desyatına (Rusça: десятина) çarlık Rusya'sında kullanılan arkaik bir arazi ölçümüdür. Bir dessiatın(desyatın) 702 İngiliz dönümüne veya 10.926.512 metrekareye (1.09 hektar) eşittir. <https://en.wikipedia.org/wiki/Dessiatin>, (27.02.2020); Rusya'da 15. yüzyılın sonundan itibaren kullanılan, 1,092 hektara eşit tarım alanları ölçü birimi. 1927'de kullanımdan kaldırılmıştır. https://marksist.net/kitaplik/onlineKitap/1905/03.htm#_ftnref1, (27.02.2020).

göçmen halkı) dağ yaylaklarından da istifade etmeye başlamışlardır. Bu ise maldarlık terakki etmesine (artmasına) büyük sebep olmuştur.

Azerbaycan halkının esas meşguliyetlerinden birisi olan maldarlık muharebeye²⁴ kadar olan zamana nispeten 40-50 faiz (%40-50) azalmıştır. Şimdi ise, yavaş – yavaş düzelmektedir.

Pambuk (pamuk) tarlalarının genişlemesi için, ciddi tedbirler görülmektedir. Bu maksat ile suvarmak işine artık ehemmiyet veriliyor.

İnkılâba kadar pambuk (pamuk) ekini “bu karar” idi.

Yıl	Miktar (dîsyatîn)
1914	108 000 dîsyatîn
1916	56 000 dîsyatîn
1917	31 000 dîsyatîn

1918 -1920 senelerinde vatandaş muharebesi ve milli çarpışmalar dolayısıyla pambuk (pamuk) ekini tamamıyla mahvolur. Yalnız pambuk (pamuk) değil, diğer ekinler de hiç derecesine düşer. 1921’inci seneden yine de ekin işlerine başlanır. Böyle ki: 1922’nci senede ...yine de ekin işlerine başlanır. 1000 dîsyatîn. 1923’üncü senede ...yine de ekin işlerine başlanır. 20380 dîsyatîn ekilmiş idi.

²⁴*Ermeni-Müslüman savaşı* olarak adlandırılan olaylar, başlangıçta Gence ve Bakü olmak üzere Güney Kafkasya’da Türk ve Müslüman nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskıları arttırmıştır. Traynin’in muharebe dönemi diye adlandırdığı bu olaylar sonunda Azerbaycan Türklerinin milletleşme çalışmaları hız kazanmıştır. Beşir Mustafayev, “Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2 (2013), 2002, s. 205.

1924'üncü senede 52500 dîsyatîn pambuk (pamuk) ekmek teşebbüsü vardı.

Hâl-i hazırda Azerbaycan'da 1.000.000 dîsyatîne kadar su verilmemiş yer vardır. 400.000 dîsyatîn Mogan Çölü'nden, 60.000 dîsyatîn suvarılmıştır (sulanmıştır). Fakat bütün dikkat ve ehemmiyet Mogan'ı Zakafkasya tasarrufatının "inci" köşesi haline salmaya (getirmeye) sarf edilmektedir. Bu maksat ile de bütün cumhuriyetler ittifakının yardımıyla buraya 150'den ziyade traktör gönderilmiştir. Kent tasarrufatı kooperasyonu sahasında büyük işler görülmüştür. Azerbaycan'da 94.000'den ziyade kent tasarrufatını bir araya toparlayan 60 kent tasarrufatı kooperatif cemiyetleri vardır.

Sanayii ve Tarım Alanlarında Yapılan Çalışmalar

Sanayi işçinin, bilhassa petrol) sanayinin yeniden tesis etmesi için, ciddi mübareze aparılmıştır. Bu işi kendisi için vacip bir mesele addeden bütün şuralar ittifakı, bu mübarezede büyük rol oynamıştır.

Canlı uzviyete kan lazım olduğu gibi petrol) sanayide bütün şuralar cumhuriyetlerine o derecede lazım ve vaciptir. Zira şura hükümetlerinin hayatlarında o kadar mühim rolleri oynayan taş kömür ve maden sanayine yalnız petrol vasıtasıyla nail olmak mümkündür. 1920- 21'inci senelerde şura hükümetleri kendileri aç oldukları hâlde, petrol sanayini elde saklayabilmek için, her zaman Bakü faâlelerine tahlil göndermekteydiler. Azerbaycanlılar kendileri de petrolün kıymetini pek güzel düşünürler. Azerbaycan petrolü için İngiltere ve Fransa devletlerinin birbirini çiğneyerek, nihayet burasını ellerine salmak

için, kendi pençelerini Batum şehrine attırmak istediklerini görünce, Azerbaycanlılar kendi servetlerinin kadir kıymetini daha da güzel düşünmüşler.

Azerbaycan şuralaştıktan biraz sonra Nerimanofyoldaş bütün Azerbaycan zahmetkeşleri namından: “Bakü nefti umum şura cumhuriyetlerinin malıdır” diye tantanalı surette ilan etmiştir. Şura cumhuriyetleri de bunun mukabilinde ellerinden geldiği kadar neft sanayinin terakkisi için çalışmışlardır.

Bu sahada da elde edilen muvaffakiyeti kaydetmek olur (gerekir):

(Çıkarılan petrol miktarı)

1913'üncü senesinde çıkarılmıştır	418.8 milyon put ²⁵ .
1920'nci senesinde çıkarılmıştır	110 milyon put.
1921'inci senesinde çıkarılmıştır	110 milyon put.
1922'nci senesinde çıkarılmıştır	190 milyon put.
1923'üncü senesinde çıkarılmıştır	219.2 milyon put.

Bunlardan başka birçok yeni madenler de kazılmaya başlamıştır.

1923'üncü senede sanayinin diğer sahalarında da terakki müşahede edilmiştir.

İpek “zavodları” tarafından 1922. senede 4.402 put kuru “bârâmâ” hazırlanmıştır. 1923. senede bu hâsılat 10.486 puta kadar

²⁵ Put: “Rus ağırlık ölçü birimidir. Putun metrik değeri, 16,38 kg denktir. İskandinav dilinden Rusçaya geçmiştir. Kazak Türkçesine bu biçimiyle Rusçadan geçmiştir.”, Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27. Sayı, İstanbul, 2009, s. 29.

kaldırılmıştır. 1922. senede 624 put ve 1923. senede ise 866 put has ipek hazırlanmıştır.

1923. senede 5.642 put Zek; 1.500.000 put “Şurdüz”; 1.200.000 puttan ziyade “beyan kökü” toplanmıştır. İnşaat işleri de “geyiş” bir surette terakki etmiştir.

Gence şehrinde mâhût fabrikası ve kent tasarrufatı makineleri hazırlayan zavod dikilmektedir. Azerbaycan’ın bütün büyük mıntıkaları ılıktırıklaştırılmış (elektirikleştirilmiş) yollar ve telgraf işleri düzelmiştir. Bunlardan ilave sosyalist şura cumhuriyetleri ittifakını İran pazarıyla birleştiren Bakü-Culfa demir yolunun çekilmesi de pek mühimdir.

Maldarrayonlarda diri zavodları açmak ihtimali vardır.

Sanayii ve tasarrufat büyüdükçe feâlelerde (işçiler) çoğalıyor. 1923’üncü senede Azerbaycan hem-kârlar (aynı işi yapan kişiler) ittifaklarının-12.000 ve 1924’üncü senede ise, 20.000 feâle uzuvları vardır.

Eğitim-Öğretim Alanında Yapılan Çalışmalar

Maarif sahasında pek büyük işler yapılmıştır. 1920’nci senede Azerbaycan mekteplerinde 30.000 talebe okumaktaydı.

1923’te içtimaî terbiyeye mahsus müesseseler de vardı.

Seviye	Müessesese (adet)	Talebe (adet)	Muallimler (adet)
1. derece	1000	90.587	2.977
2. derece	37	4.737	307
Pedagoji mektepleri	10	1.222	143

Aşağıda gösterilen rakamlar yerli ahalinin ne derecede maarif işine celp edildiğini (teşvik edildiğini) aydın (açıkça) gösterir:

Milletler	Hepsi	Oğlanlar (Erkekler)	Kızlar
Türkler	59.937	51.448	8.489
Ruslar	20.183	11.861	8.302
Ermeniler	13.483	7.679	5.804
Almanlar	1.956	1.165	791
Gürcüler	164	110	54
Yahudiler	594	446	148
Gayrileri	248	141	107

Milliyet itibariyle muallimlerinin sayısı:

Türkler	2.415 nefer
Ruslar	448 nefer
Ermeniler	395 nefer
Almanlar	64 nefer

Sanat tahsili de Azerbaycan'da mühim bir yer tutuyor. Azerbaycan'da beş âlî mektep vardır.

1) "Vladimir İliç Lenin" namına Devlet-i Azerbaycan Dar'ül-Fünunu (Dar'ülFünun'da: Tıp, İctimaiyat, Şark, Fizik, "Riyasiyat" ve amele fakülteleri vardır.)

2) Aziz Bekof namına Azerbaycan "Polithik" Enstitüsü (Enstitüde: tihnoloji (Teknoloji), Kent tasarrufatı, inşaatçı-mühendislik ve iktisadiyat fakülteleri vardır.

3) Pedogoji Enstitüsü.

4) Musiki Mektebi

5) Âlî Ressamlık Mektebi (Bedâyi Mektebi).

Orta ve ibtidai sanat tahsiline gelince Çar hükümeti zamanında burada yalnız sekiz mektep ve bunlarda da 1.200 talebe vardı. 1923'üncü senede ise, Azerbaycan'da: On iki "tahikom", üç imalathane mektepleri, dört ressamlık (bedayi) mektebi, on fabrik-zavod mektebi, on sanat- tihnik(teknik) mektebi vardı.

Bütün sanat mekteplerinde 8.693 talebe vardır. Bunlardan; 2.199'u Türk, 3.753'ü Rus, 1.428'i Ermeni, 1.023'ü Yahudi ve kalan 290 neferi de gayri milletler idi.

Siyasi maarif işleri de geniş mikyastadır. Birçok kulüpler, tiyatrolar vardır. Sevâdsızlığı tesviye işlerine büyük ehemmiyet verilir. "446 sevâdsızlığı" tesviye mekteplerinde 1923'üncü senede 14.336 adam vardı. Bunlardan 6.954 neferi Türk, 1.562 neferi Rus, 1.846 neferi Ermeni ve kalanlar da gayri milletler idi.

Neşriyat işleri daha da iyi bir vaziyette aparılmaktadır (yapılmaktadır). Milli lisanlarda gazete, jurnal, tedris kitapları neşredilmektedir. İptidaî ve orta mektep talebelerine kitap vesaire hazırlamak için Moskova Merkezi Şark Neşriyat Şubesi ile sıkı rabıta temin edilmiştir.

Azerbaycan da Arap alfabesini Latin alfabesiyle arz etmek işine başlamıştır. Bu Tanzimat ise, Müslüman âleminin bütün cihan medeniyetine yaklaşmasında pek mühim rol oynayabilecektir.

Şura idarelerinde Arap alfabesi ile beraber Latin alfabesi de kullanılmaktadır. Bu ise, şark lisanlarının “geyiş” (çok, geniş) surette işlenmesine büyük yardım ediyor. Latin harfleriyle Türk lisanında haftalık gazete, kitap vesaire neşredilmektedir.

İki milyon ahalisi olan Azerbaycan’da, inkılâba kadar Bakü’de olan bir mektepten başka, kadınlar için hiçbir mektep yoktu. Bu mektepte okuyanlar da yalnız burjuvaziye kızlarıydı.

1920'nci seneden itibaren, Azerbaycan’da Şura hükümeti tesis olunduktan sonra, birçok İnas (kız) mektepleri açılmıştır. 1921-24 sene müddetlerinde bunların adedi gitgide çoğalmıştır. Kazah (Kazak) kazasında 5.000 nefer okuyanların 1.500 neferini kızlar teşkil ediyor. Nuha Kazasında 6.000 talebenin 1.600 neferi kızlardır. Umumiyet itibariyle Azerbaycan mekteplerinde 12.069 nefer kız okumaktadır. Birçok Türk muallimleri hazırlamak için, kısa vakitli muallimlik kurslarından başka, Bakü; Nuha, Kazak gibi büyük şehirlerde Dar'ül-muallimatlar açılmıştır. Bu Dar'ül-muallimatlarda 350 kız

okumaktadır. Bunlardan başka Bakü’de bir de İnas Enstitüsü açılmıştır. Burada da 80 kız okumaktadır.

Aile Hukuku Alanında Yapılan Düzenlemeler

Azerbaycan Merkezi İcrayie Komitesi’nin üçüncü devreyi içtimânda (2. çağırışta) aile hukuku hakkında birçok yeni kanunlar tasdik edilmiştir. Bu kanunlara göre çok “arvat” (kadın) almak yasak edilmiş ve gönüllü olarak, evlenmek kaidesi tatbik edilmiştir. Bütün bunların neticesi olarak, genç nesil arasında “çadra ve çarşaf” tamamıyla kıymetini kaybetmiştir. Hükümet idareleri millileştikçe ve Türk lisanı burada tatbik edilmeye başlandıkça, Türk kadınları da içtimâi faaliyet sahasına çıkmaya başlıyor.

Nahcivan’ın Azerbaycan’a Katılması

Azerbaycan Sosyalist Şura Cumhuriyeti’ne bir de muhtariyetli Nahcivan eyaleti dâhil oluyor.

Ülkenin başlıca serveti pambuktur. Burada 1923’üncü senede, ekilmiş 13.000 dîsyatîn pamuğun avzında 1924’üncü senede 18.000 dîsyatîn ekilmiştir. İkinci esas servet “daşdüz” [taş kömürü (maden)] dir.

Nahcivan “daşdüz” madenleri umum ittifak madenleri arasında ikinci yer tutuyor. 1923’üncü senede her gece gündüzde 5.000 put çıkarılmakta idi. Rayonlarılıktırıklaştıktan (elektrikleştikten) ve buralara şose yolları çekildikten sonra, hâsılat iki kere çoğalmıştır. Ordubad Kazası ipek ve meyve ile zengindir. Hâl-i hazırda burada dört ipek zavodu işlemektedir. İşlemîn (işlemler) üç zavodda tâmir

edilmektedir. Bundan ilave Ordubad kazasında “mis” ve gümüş madenleri de olduğu anlaşılmıştır.

Azerbaycan’ın Şuralaşma Süreci Sonucunun Bakü Şehrine Yansımaları

İran serhadlerine (sınırlarına) yakın şuralar ittifakının şarkta en parlak feneri ve aynı zamanda bütün Azerbaycan’ın en mühim iktisadi ve madeni ve zayi merkezi olan Bakü şehrinin muvaffakiyetlerini ayrıca kayıt etmek lazım geliyor.

1920’nci senede yapılmış tahrir-i nüfusun gösterdiğine göre, Bakü ve rayonlarının ahalisi 235.000’e(balığ oluyor (ulaşılıyor). 1923’üncü senede 337.000 (82 bin) ahali “seyyahiye” almıştır. Maarif sahasında hele birçok işler yapmak lazım ise de, fakat şimdilik bazı muvaffakiyetleri kayıt etmek mümkün oluyor. 1921-22’nci senelerde Bakü’de rayonlarında ve kazalarında okuyan talebelerin umumi miktarı 22.421 nefere kadar idi. 1922-23 senelerinde ise, bu miktar 43.101 nefere balığ olmuştur.

Milliyet itibariyle bunlar böyle taksim ediliyorlar: Ruslar 50 faiz (%), Türkler 30 faiz, Ermeniler 15 faiz, Gayri milletler 5 faiz.

90 faizi (%) sevadsız olan yerli ahaliyi medeni maarif işlerine ve mektebe doğru çekmek için, hele pek çok işler yapmak lazım gelir. Bakü rayonunda sevadsızlığı tesviye etmek için, 340 mıntıka açılmıştır burada okuyan 7.000 sevadsızların 4.360 neferi Türklerdir.

Bakü şehrinin yakşılaşması (güzelleşmesi) ve sıhhiye işlerinin düzelmesi için, büyük işler yapılmıştır (Elektrik tramvay çekilmiştir).

Azerbaycan'ın iktisadi ve siyasi menafî (menfaatleri), burasının Rusya Sosyalist Şura cumhuriyeti ile ittifak bağlamasını (ittifak kurmasını) talep ediyordu. Komşuları olan Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri de şuralaşmaya başladıkça bunların isterse dâhili ve harici siyasi vaziyetleri ve ister iktisat ve sanayi işleri, bu üç millet arasında sıkı bir ittifak yapılmasını arzu ediyordu.

İşte bütün bunların neticesi olarak Azerbaycan'da şura himayesi altında tam bir sulh ve hem de kuru ve sade bir sulh değil belki berbat olmuş tasarrufatını yeniden canlandırmak için her bir Azerbaycan faale ve kentlisinin arzu ettiği sulh temerküz ettiğini söyleyebiliriz. Böyle bir sulhun burada temin edilebilmesine yardım eden sebeplerden biri ve belki de birincisi bütün yerli hususiyeti dikkatli bir surette nazara alan şura hükümetinin, tatbik etmiş olduğu sağlam milli siyaset olmuştur.

SONUÇ

Kafkasya günümüzde birçok medeniyetin izlerini taşıyan kültürel çeşitliliğe sahip olan bir bölgedir. Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan önemli konumu nedeniyle de sürekli çıkar çatışmalarının yaşandığı bir yer olagelmıştır. Günümüzde dahi bölgede birçok devletin etki sahası oluşturma çabasında olduğu bir konuma sahiptir.

Kafkasya'dan geçen birçok millet burada izler bırakmış, birçoğu da bölgeye yerleşmiştir. Kafkasya'ya sonradan gelenler ve bölgede yaşayanlar arasında yaşanan etkileşim veya çatışma durumları, ortak bir kültür oluşmasında da rol oynamıştır. Kafkasya halkları etnik

kökenleri ya da inançları sebep gösterilerek birçok büyük devletin etkisinde bırakılmıştır. Bölgeyi etki altına almak isteyen devletlerin gerçek sebepleri hiçbir zaman görünen sebep olmamıştır. Kafkasya'da hem süre hem de etki sahası olarak en çok bulunan ülke Rusya olmuştur. Rusya bölgede yaşayan milletleri sürekli asimile etme ve sömürme yoluna gitmiştir. Rusya'nın Kafkasya'yı elde tutma gayesi ise deniz yollarına ulaşabilmesi için tek çıkar yolunu oluşturmasından ileri gelmektedir. I. Petro döneminden Ekim ihtilaline değin Ruslar bölgeyi ellerinde tutmak için İran, Osmanlı ve İngiltere gibi birçok devlet ile mücadeleler sürdürmüş, sonucunda bölgenin tek hâkimi olmuştur. Bolşevik ihtilali ile monarşi yönetimden komünist yönetime geçen Ruslar bölgede yaşanacak milliyetçilik çalışmalarına karşı önlemler almış, bölgeyi ellerinde tutabilmek için de bir dizi planlar hazırlamış ve uygulamıştır. Bölgedeki bazı devletlerin yarı bağımsız haldeyken kalkınmak ve etnik kimliklerini korumak için yürüttükleri çalışmalar, bölgeyi anlatan birçok kaynağa yansımıştır. Zülfikar Abdullahzade'nin tercüme ettiği eserde Güney Kafkasya'nın üç devleti hakkında verdiği malumatlar Rusların bölgedeki çalışmalarını ve bölgede yaşayan halkların kendi kültür ve değerlerini korumak için yaptıkları mücadeleleri gözler önüne seren doğrudan bir kaynak özelliğindedir. Rusların bölgedeki etkisi azalınca özellikle Güney Kafkasya'da üç millet oluşumundan üç ayrı devlet doğmuştur. Azerbaycan'ın diğer iki milletten farkı Türk ve Müslüman olmaları olmuştur. Bölgede başlangıçta Türk-Ermeni çatışması olarak adlandırılan olaylar sonrasında Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmüştür. Bu

durumun olumsuz sonuçları çok olsa da olumlu yönde de etkileri olmuş, nitekim Azerbaycan'ın millileşme ve milli bir devlet olma çalışmalarına hız kazandırmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

TRAYNIN I. P., *S.Ş.C. İttifakı ve Milli Mesele (Şuralar ittifakının milli cumhuriyeti ve eyaletleri dairesinde)*, Mütercim: Zülfikar Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926.

Telif Eserler

ASLANLI Araz, “20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya’da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği” , *Yeni Türkiye*, Ankara, 2014.

ATMACA Emine, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27. Sayı, İstanbul, 2009.

AYDIN Nurhan-ERGÜN Elif, “Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019.

BERBER Oktay, “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”, *Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı)*, c. II, S. 72 (Temmuz-Aralık 2015).

COŞGUN Ramazan, “Türkiye-Kuzey Kafkasya İlişkileri: Kuzey Kafkasya’dan Türkiye’ye Öğrenci Hareketliliğinin Değerlendirilmesi”, *T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi*, Ankara, 2014.

DENİZ Taşkın, *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya’nın Zorunlu Dönüşümü*, Pegem Akademi, 2015.

- İLTER Erdal, “Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 6, Ankara, 1995.
- İMANBEYLİ Vügar, “Modern Dönemde Kafkaslarda İşbirliği Modelleri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul, 2016.
- MUSTAFAYEV Beşir, “Resulzade Hükümeti Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2 (2013), 2002.
- ÖZEY Ramazan, “Türkiye'nin Sınıraşan Suları ve Sorunları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 3 (2), Erzurum, 2011.
- SAPMAZ Ahmet, "Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri", *Ötüken Yay.*, 2008.
- SHİRALİZADE Nigar, "Güney Kafkasya'nın 100 Yaşlı 'Genç' Devletleri: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinden Alınacak Dersler", *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, Analiz No: 17, Ankara, 2018.
- TOKSOY Ahmet, “XIX. Yüzyılda Rusya'nın Kafkas Politikası”, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 2015.

Elektronik Kaynaklar

- ALİEV Saleh Muhammedoğlu, "Kafkasya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafkasya#2-tarih> (26.02.2020).
- DURSUN Davut, "Kafkasya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafkasya#1> (26.02.2020).

https://marksist.net/kitaplik/onlineKitap/1905/03.htm#_ftnref1,
(27.02.2020).

BÖLÜM 5

AFGANİSTAN'DAKİ ÖZBEK TÜRKLERİNİN SOSYAL ve EKONOMİK DURUMU

Doç. Dr. Mehmet KAYA* & Kamil ÖNAL**

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

GİRİŞ

Afganistan tarih boyunca birçok millete ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarihi binlerce yıl öncesine dayanan Afganistan birçok büyük kültürün kesişip, kaynaştığı bir coğrafyadır. Bu özelliği ile dünyada eşine az rastlanan farklı kültürel zenginlikleri bir arada tutan önemli bir yerdir. Günümüzde de Afganistan'da yaşayan millet ve etnik grup sayısı oldukça fazla olup bunların kullandıkları dil ve lehçeler de oldukça çeşitlidir.

Etnik gruplar temel alınarak Afgan toplumu incelendiğinde, karşımıza on sekiz grup çıkmaktadır: Peştunlar, Tacikler, Türkler (Özbek, Türkmen, Kızılbaş, Kazak, Kırgız, Karakalpak), Hazaralar, Aymaklar, Beluciler, Brahuiler, Beluçlar, Nuristaniler, Rajasthaniler, Araplar, Hindular, Pamiriler, Sihler, Yatlar, Pencabiler, Darvaziler, Paşhailer (Çınarlı, 2012: 75). Görüldüğü gibi Afganistan'da çok sayıda etnik grup olmakla birlikte, ülkede tek başına siyasi bir güç oluşturabilecek kadar nüfusa sahip sadece dört topluluk vardır. Bunlar da: Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralar'dır.

Afganistan ulusal marşında adı geçen etnik gruplar: Peştun, Tacik, Özbek, Hazara, Türkmen, Beluci, Kızılbaş, Nuristani, Pamiri, Arap, Peşayi, Brahui, Kurjarve Aymak etnik gruplarıdır. Pakistan ve İran ülkedeki kimi etnik gruplar üzerinde egemenlik kurmaya çalışırken, Afganistan'ın kuzey komşuları olan Türkmenistan ve Özbekistan'ın İran ve Pakistan'a benzer girişimleri bulunmamaktadır (Siddique, 2012: 2).

Afganistan’da Türkler, Peştun ve Taciklerden sonra ülkedeki en kalabalık dördüncü gruptur. Türkler Afganistan Türkistanı olarak adlandırılan Kuzey Afganistan’da yaşamaktadır. Herat bu bölgenin en güneyini ve batısını oluşturmaktadır. Herat’tan kuzey doğu istikametinde uzanan Tirbendi Türkistan Dağları, Hindikuş Dağları ve Pamir, Vahan Koridoruna kadar olan bölge, tarihte “Uluğ Türkistan” denilen “Büyük Türkistan” ülkesinin güneydeki doğal sınırlardır. Afgan Türkistan’ının kuzey sınırı Amuderya (Ceyhun) Nehri’dir. Amuderya’nın kuzeyinde ise batıdan doğuya doğru, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan uzanmaktadır. Afganistan Türkistan’ı doğuda Kunduz ve Katagan, batıda Şıbirgan ile Türkistan iki büyük bölgeye ayrılmaktadır. Katagan Bölgesinde Kunduz, Tahhar, Semengan, Bağlan ve Badahşan vilayetleri, Türkistan Bölgesinde ise Cevizcan, Belh, Faryab, Serapul, Badğis ve Herat vilayetleri bulunmaktadır (Oğuz, 2004: 43).

Özbekler Afganistan’daki en kalabalık ve en önemli Türk grubudur. Afgan Türkistan’ında Kunduz, Şıbirgan, Taş Kurgan, Mezar-ı Şerif, Belh, Meymene, Aliça ve Bala Murghab’ta yaşamaktadırlar. Kendi aralarında kabilelere ve klanlara bölünmelerine rağmen en önemli ayrım, Afganistan’da yüzyıllardır yaşayan Özbeklerle, buraya Rus baskısından kaçarak kuzeyden gelen Özbekler arasındadır. Sonradan gelen Özbekler “muhacir” adı altında kendilerine has farklı bir alt kimlik oluşturmuşlardır (Glatzer, 1998: 4).

Afganistan'daki ikinci kalabalık Türk topluluğu Türkmenlerdir. Afgan Türkistan'ında özellikle Kunduz ve Herat arasında yaşamaktadırlar. Kabile sistemi Türkmen toplumunda son derece etkilidir. İran'daki Yomut, Türkmenistan'daki Teke Türkmenlerine karşılık Afganistan'daki Türkmenlerin tamamına yakını Ersari boyuna mensuptur. Ancak, Afganistan'da az sayıda Teke ve Yomut Türkmeni de vardır (Oğuz, 2004: 48).

Afganistan'da Özbek ve Türkmenlerin dışında, nüfusları oldukça az olan Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Kızılbaş gibi başka Türk grupları da vardır. Kazaklar ülkenin kuzey kesimlerinde Özbeklerle iç içe yaşamaktadırlar (Laruelle-Axyonova, 2013:5).

1. ÖZBEK ADI VE ÖZBEK BOYLARI

Özbek adının, 14.yüzyılda Kıpçak bozkırlarındaki Altınorda Hanlığının hükümdarı olan Özbek Han'dan geldiği bilinmektedir. Bu görüşe M. A. Aristov, A. Y. Yakubovski, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Huklem ve Barthold gibi birçok bilim adamı da katılmaktadır (Gurnar, 1937:7). Bu kelime kişi adıyla ünlenen bir kelimedir (Erol-Burget.2001:103-113).

Günümüzde Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda yaşamakta olan Özbek Türklerinin boy bölümlerinin tespiti oldukça zordur. Çünkü eskiden konargöçer ve yarı konargöçer olan ve şimdi yerleşmiş Özbek Türkleri arasında boya ait herhangi bir teşkilat yoktur. Çünkü bunlar daha önce hangi boydan olduklarını hatırlamamaktadırlar. Ancak yarı konargöçer ve henüz yeni nesil Özbek köylüleri arasında

bazı boya ait şuur mevcuttur (Merçil.1966:269-270). Badahşan, Tahar, Baglan, Semengan, Belh, Faryab ve Sarpul illerinin dağlık kesimleri ve köylerinde yaşayanlar, hangi boya ait olduklarını bilmektedir. Jarring, Özbek Türkleri arasında yüze yakın boy veya alt bölüm sayarken, Khanikof (97), Logufit (102), Khuruşkin (72) rakamlarını vermektedir (Gurnar,1937:8). Bazı bilim adamları, Togan ve Dr. M. Yakub Cuzcani, 92 sayısını kabul etmektedir (Yarkın, 2009: 23). Togan, Özbek Türklerinin boyları hakkında şu bilgileri vermektedir: *Özbekleri her yerde “doksan iki boy Özbek” (Toksan iki bavlı Özbek) diye anılıyorlar. Bav “boy” demektir. Özbeklerde bu 92 kabileyi sayan bir “nesepname” vardır* (Togan, 1981: 45).

Afganistan Özbeklerinin boylarına dair Sarepulda “Ming”, kabilesinin “Açamaylı” oymağı, Sayyad adlı yerde “Açamaylı”ve “Kazayağlı” Mingleri, Sençeyrek’te “Kıpçak” uruğu, Kunduzda tamamen “Katagan”, Belh civarında “Saray” ve “Möyten” uruğları, Badahşan’da “Katagan”ların“Bürge” ve “Timiş” adlı oymakları, Narinde “Çağatay” uruğu vardır. Möyten ve Katagan uruklarının oymakları ile ilgili bilgiler yer almaktadır (Mahmod, 2012: 9).

Khanikof, 19. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan’ın kuzeyinde 28 boydan oluşan Özbek Türklerinin bulunduğunu bildirmiştir. Bu boylardan bazıları şunlardır: Nayman, Katagan, Koşçı, Kurama, Ming, Sari, Barlas, Karluk, Kolturat, Mangıt, Kıyat, Timur, Birke, Tubalı, Kıpçak, Argun, Togul, Yüz, Celayir, Sarıbaş, Moğol (Yarkın, 2009: 34).

Afganistan Özbeklerine, Karluk, Kıpçak, Kongurat, Çağatay ve Katagan Özbekleri gibi farklı isimler verilmektedir. Diğer yandan Özbekler kendilerini eskiden kullanılan Kamaki, Mangit, Ming, Şişkara ve Teymus gibi isimlerle adlandırmaktadırlar (Erol-Burget, 2001:130). Bunun yanı sıra Kiyameddin Barlas, Afganistan Özbek Türklerinin boylarını şöyle sıralamaktadır: Ming, Kıpçak, Katagan, Saray, Möyten, Burge, Timiş, Nayman, Kuşçi, Korama, Sari, Barlas, Mingit, Kungirat, Kolturat, Otaring, Kengli Kazaklı, Girmsili, Kiyak, Oymaut, Çoçmen, Şibağli, Yüz, Celayir, Çağatay, Kevçin, Togil, Tolegeçi'dir.

Bu boyların bazıları günümüzde Badahşan ve Tahar illerinde yaşamaktadır. Bunlar: Barlas, Erlat, Kineges, Kongirat, Çigil, Doglat, Torig, Saray, Karluk, Otarçi, Şoran, Oz, Argun, Moğol'dur (Yarkın, 2009: 35). Yukarıdaki sırlamalardan da görüldüğü gibi boylar arasında farklılıklar bulunmaktadır, bu farklığın nedenine ilişkin kaynaklarda tutarlı ve doyurucu bilgiler bulunmamaktadır.

2. ÖZBEK TÜRKLERİNİN YERLEŞİM ALANI VE NÜFUS DAĞILIMI

Afganistan Özbek Türkleri, Afganistan'ın kuzey ve doğu bölgelerinde, yani Güney Türkistan olarak adlandırılan bölgede yaşamaktadırlar. Güney Türkistan, Türkistan ve Katagan olarak iki idari bölgeye ayrılmıştır. Türkistan bölgesi, İran sınırındaki Herat ilinden başlayarak Özbekistan sınırındaki Belh ve Samangan bölgelerine kadar uzanan yedi ilden (Herat/Herat, Badgiz/Kale-i Nev,

Faryab/Meymene, Cuzcan/Şibirgan, Sarepu/Sarepul, Belh/Mezar-ı Şerif, Samangan/Aybek) oluşmaktadır (Mahmod.2012: 6).

Türkistan bölgesinin doğusunda bulunan Katagan bölgesi, Türkistan şehirleriyle Kabil yolunun kesiştiği Bağlan vilayetinden başlayarak Afganistan'ın en doğusundaki Badahşan vilayetine kadar uzanan dört ilden (Bağlan/Pulihumri, Kunduz/Kunduz, Tahar/Talikan, Badahşan/Feyzabad) oluşmaktadır. Son zamanlarda iş, eğitim ve ticaret amacıyla Kabil ve diğer bölgelere gidip yerleşenler dışında, Özbek Türkleri çoğunlukla Herat ve Badgis illerinde yaşamaktadırlar.

Özbek Türkleri dışında diğer Türk boyları da bu bölgelerde yaşamaktadır. Türkmenler, Cuzcan, Faryab, Belh, Kunduz, Herat, Badgis ve Tahar illerinde, genellikle Amu-Derya'nın kenarında yaşamaktadırlar. Kırgızlar, Badahşan ilinin Pamir bölgesinde; Afşarlar Kabil ve Herat illerinde; Kazaklar, Faryab ilinin Andhuy ilçesinde, Kunduz ilinin Hanabad, Cuzcan ilinin Akça ilçesinde ve Tahar ilinde; Uygurlar, Badahşan, Tahar, Kunduz ve Kabil'de, Karakalpak Türkleri ise Belh ve Celalabad vilayetlerinde yaşamaktadırlar (Mahmod, 2012: 7).

Afganistan'da bugüne kadar güvenilir ve resmi nüfus sayımı yapılmamıştır. Devlet politikasına uygun olarak resmi makamlarca tahmini rakamlar açıklanmaktadır. Afganistan tarihi boyunca sadece iki kez (1962, 1974) nüfus sayımı yapılmıştır. Bu iki sayım da birbiriyle çelişmektedir. Yönetimde olan Peştunlar bölgedeki Peştun nüfusunu daha fazla göstermeye çalışmışlardır. Ülkenin nüfusu, 1974 yılında yirmi milyon kabul edilerek tahmini nüfus verilmiştir:

Peştunlar: %60 (12.000.000), Tacikler %30 (6.000.000), Türkler, Hazaralar ve diğer etnik grupların toplamı: %10 (2.000.000) olarak gösterilmiştir (Erol-Burget, 2001: 105). Bu rakamlar, Birleşmiş Milletlerin ilgili kuruluşlarına bildirilmiş ve araştırmacılar da bu rakamları dikkate alarak Afganistan etnik grupları hakkında yanlış bilgiler vermişlerdir. Bazı yazarların verdiği rakamlar da Özbeklerin yaşadıkları bölgeleri görmedikleri için tahmini nüfusu ifade etmektedir. Bu anlamda A. Snesev (1921) 800.000, İ.M Resner (1936) 500.000, Gunnar Jarring (1939) 500.000, Boçkarev (1953) 1.000.000 olarak vermektedirler (Barlas, 1987: 5). En güvenilir nüfus sayımı olarak kabul edilen 1962 yılındaki istatistiğe göre, ülkenin toplam nüfus sayısı 15.271.687 kişi olup, bölgedeki Özbeklerin sayısı 1.000.000'dur. 1974 sayımında ülke nüfusu yaklaşık 20 milyon iken, Özbekler önceki sayıma göre daha düşük olmak üzere 820.000 bin kişidir (Mahmod, 2012: 8).

Günümüzde Afganistan nüfusu 30.000.000'a yakındır. Afganistan'daki diğer etnik gruplarda olduğu gibi bölgedeki Özbek Türklerinin sayısı hakkında da kesin bir şey söylemek zordur. Türk boylarının %25, Özbek Türklerinin de en az %15 nüfusa sahip olduğu düşünülmektedir.

2.1. Özbek Türklerinin İdari ve Nüfus Yapısı

Türkistan ve Katagan olmak üzere iki bölgeye ayrılan Güney Türkistan 19. yüzyıldan sonra dokuz ile bölünmüştür. İller cumhurbaşkanı temsilcisi olan valiler tarafından yönetilmektedir. Her bir ilin nüfusuna ve bazı özelliklerine göre parlamento ve il meclisinde

farklı sayıda milletvekili bulunmaktadır. Yukarda da belirttiğimiz gibi güney Türkistan'da dokuz şehir vardır. Bunlardan dördü Katagan'da, beşi ise Türkistan bölgesindedir. Katagan'daki şehirler Bağlan, Kunduz, Tahhar ve Badahşan; Türkistan'dakiler ise Faryab, Cevzican, Belh, Seripul ve Semangan'dır. Katagan bölgesindeki Tahhar ilinin merkezi Talikan, Kunduz'un Kunduz, Bağlan'ın Polhumri, Badahşan'ın Feyzâbat'tır. Türkistan bölgesindeki Belh'in Mezar-ı Şerif, Cevzican'ın Şibirgan, Faryab'ın Maymana, Semangan'ın da Aybek şehirleridir (Mahmod, 2012: 7).

Ülkede tutarlı bir nüfus sayımı olmadığı için Türkistan bölgesinin nüfusu tam olarak belli değildir. Tahminen, bu bölge nüfusu 17.000.000'nun üzerindedir. Güney Türkistan'da yaklaşık olarak 7.000.000 Özbek, 3.000.000 Türkmen, 1.000.000 fazla Kazak, Kırgız, Tatar, Aymak, Karluk, Kızılbaş, Kıpçak, Bayat ve Karakalpak Türkleri yaşamaktadır (Mahmod, 2012: 11). Güney Türkistan'da Türklerden sonra Tacikler ve Hazaralar ağırlıklı nüfusa sahiptirler. Bölgede Araplar, Belüçler, Şigniler, Göcerler ve sonradan yerleştirilen Peştunlar da bulunmaktadır.

3. SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPILARI

Afganistan'ın bir tarım ülkesi olmasından kaynaklı ülke nüfusunun büyük bir bölümü tarım ve hayvancılıkla, geriye kalan kısmı ise ticaret, esnafılık ve memurlukla uğraşmaktadır. Ülke nüfusunun toplam yüzde 87'lik bir bölümü, yerleşik hayat yaşarken, %13'ü konargöçer hayat sürmektedir. Yerleşik hayatı benimseyenlerin bir kısmı, şehirlerde yaşayarak ticaret, esnafılık ve devlet memurluğu

gibi işlerle meşgul olmaktadır. Geri kalan büyük bir bölümü ise köy ve kasaba gibi kırsal alanlarda tarımla uğraşmaktadır (Mahmod, 2012: 11). Dış ülkelere ihraç edilen halı, kilim, karakul gibi mallar özellikle Özbek Türkleri tarafından üretilmektedir.

Hükümetlerin takip ettikleri asimilasyon politikası neticesinde Türk boyları ülkede ikinci sınıf vatandaş statüsünde görülmektedir. Bu durum, doğal olarak Türk topluluklarının ekonomik durumlarını olumsuz etkilemektedir (Abdülhamitoğlu, 1982: 415). Bu nedenle Özbek Türklerinin çoğu çiftçilik, hayvancılık, zanaatkarlık, esnafılık yaparak, pamuk ve gaz fabrikalarında çalışarak geçimlerini sağlamaktadır. Bunların dışında geleneksel el sanatlarından halıcılık, dokumacılık, çömlekçilik, demircilik ve marangozluk da önemli geçim kaynakları arasında yer almaktadır (Mahmod, 2012: 10).

Eskiden konar-göçer olan Özbek Türkleri, nereye giderlerse aileleri ve sürülerini de götürürlerdi. Özbek Türkleri Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesi ve iç savaşla birlikte yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. 1990'lı yıllarda özellikle Faryab, Sarepul ve Tahar şehirlerinde kışın yerleşik hayat şeklinde, yazın ise bağ ve bahçelerdeki "yurt" denilen evlerde oturlardı. Yurdun etrafını çeviren ağaçtan yapılan duvara "kirega", üst kısmına "çengerak" ve kapsına ise "eşik" denirdi. Yurdun duvarı "kiiz" veya "kigiz" denilen keçe ile kaplanırdı (Vogelsing, 2002: 24).

3.1. Dil ve Edebiyat

Dil ve edebiyat açısından bugüne kadar Afganistan Özbek Türkçesi üzerine yapılmış çalışmaların sayısı azdır. Bu alanda ilk

çalışma, İsveçli Türkolog Gunnar Jaring'in 1938'de "Uzbek Texts from Afghan Turkestan" isimli çalışmasıdır. K.K. Yudahin'nin de "Uzbek text from Afghan Turkestan with glossary" adlı çalışması da bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Afganistan'da Özbek Türklerinin genelde Uygur-Karluk ve Kıpçak Türkçeleri ile konuşmaları iki farklı topluluk anlamında düşünülmemelidir. Özbek boylarının bazıları yabancı misyonerlerce, Özbek Türkçesini "celavçılar (kelime başını /c/li konuşanlar)" ve "yelavçılar (kelime başını /y/li konuşanlar) olarak ikiye ayrılmaktadır. Afganistan'da (Güney Türkistan'da) konuşulan Özbek Türkçesi üzerine dilbilim çalışmaları yapılmadan Özbek Türkçesinin ağızları hakkında bilgi vermek doğru değildir.

Afganistan Özbek edebiyatı, Çağatay edebiyatının devamı niteliğindedir diyebiliriz. Afganistan, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmişse de, bu işgalin dil ve edebiyat alanında köklü etkiler meydana getirecek kadar uzun ömürlü olmaması, bölgede yaşayan Özbeklerin dili ve edebiyatı üzerinde Rusçanın etkili olmasını önlemiştir. Bu durum dil özelliklerinin korunmasını sağlamanın yanında, şiir ve nesirde edebi özelliklerin, ses, biçim, motif vb. şekillerde de Çağatay edebiyatıyla olan ilişkisini ve yakınlığını, çok fazla etkilememiştir. Afganistan'da Rusların ve Rusçanın etkisi hissedilmemekle beraber Farsçanın (Darice-Afganistan Farsçası) etkisi iyice artmaktadır. Uzun yıllar boyunca okullarda Özbek ve Türkmençe eğitimin olmaması, uzun bir süre bu dillerde basın ve yayın yapılamaması, eğitim, sanat, günlük hayat ve her türlü sosyal

ortamda özellikle Özbek ve Türkmenlerin yaşadığı büyük şehirlerde Farsçanın kullanılması bu etkiyi pekiştirmiştir (Mahmod, 2012: 13).

Afgan veya Peştun yöneticilerinin Peştun olmayan gruplara özellikle Türklere karşı uyguladıkları baskı ve asimilasyon politikası yıllar geçtikçe şiddetini artmıştır. 1963'te bir takım demokratik düzenlemeler yapılsa da, Özbek Türkleri yine özlenen politika, sosyal ve kültürel gelişmelere erişememiştir. Ülkedeki Türk toplumu boğucu bir siyasi ve sosyal atmosfer altında yaşasa da, kendi edebi, tarihi ve kültürel geçmişinden kopmayıp bu zenginliklerini korumaya ve geliştirmeye çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle, halkla bütünleşen aydın çevresi, kendi milli ve edebi varlığına sahip çıkıp Lutfi, Atayi, Nevayi, Babür, Baykara ve Mahdumkulu Firakı gibi Türk büyüklerinin düşünce ve edebi mirasını yazdıkları şiir ve edebi eserleriyle yaşatmaya başlamıştır (Barlas, 1996: 351).

Özbek edebiyatındaki şekillerin yanında motifler de Çağatay edebiyatındakilerle büyük benzerlikler göstermektedir. Afganistan'da otuz yıldan fazla devam eden karışıklık ve savaş ortamı insanların hemen hemen yüz yıl önceki hayata benzer bir hayat sürmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla köy ve kırsal alanlarda eskiden olduğu gibi komşuluk ilişkileri ve sözlü edebiyat bütün canlılığı ile devam etmektedir (Kazım Emîni, 2006: 26). Afganistan Özbek edebiyatının, Çağatay edebiyatı ile kuvvetli bağlarla birbirine bağlı olmasının güçlü bir sebebi de Çağatay edebiyatının en güçlü temsilcilerinden olan, Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara, Zahirüddin Muhammed Babür Şah, Şeybani, Şah Garib Mirza vb. önemli isimlerin bu bölgede yaşamış

olmalarıdır diyebiliriz. Eserleri ve hatıraları ile hemen her zaman karşılaşılması, saraylarının kalıntılarının, yaptırdıkları binaların varlığı, mezarlarının birer ziyaret yeri olarak görülmesi de Çağatay edebiyatının halkın gözünde her zaman canlı kalmasına sebep olmaktadır (Akyüz, 2012: 32). Özbek Türklerinin Timurluları, Şeybanileri, Babürileri hatırlayıp, geçmişteki parlak günleri yâd etmeleri, Çağatay edebiyatının eserlerini birer başvuru kitabı kabul etmeleri, günümüz Afganistan Özbek edebiyatının Çağatay edebiyatıyla ayrılmaz ilişki içinde olmasına neden olmaktadır.

Coğrafik, siyasi ve kültürel sebeplerden dolayı Afganistan Özbekleri arasında dil ve edebiyat alanında değişik muhitler ortaya çıkmıştır. Yukarıda izah ettiğimiz şartlar sebebiyle insanların ulaşım, haberleşme, teknolojiyen faydalanma imkânlarının kısıtlı olması bu muhitlerin daha belirgin olmasına sebep olmuştur. Bu şartlar altında ortaya çıkan Afganistan Özbek Edebi Muhitleri: Katagan Bölgesi: Tahhar, Kunduz, Badahşan ve Bağlan, Faryab: Faryab Vilayeti Meymene ve Anthoy şehirleri; Cevizcan Bölgesi: Cevzcan ve Serapul; Belh Bölgesi Edebi Muhiti: Mezarı Şerif ve Semengan; Herat: Herat Vilayeti; Kabil: Kabil ve çevresini kapsamaktadır.

Afganistan'daki Türk edebiyatı meşalesini 20. yüzyılda canlı tutup halkın milli uyanış yolunda kendi şiirleriyle büyük emekleri geçen aşağıdaki şair, âlim ve siyasetçileri örnek olarak gösterebilir: Ebülhayr Hayri, Nazar Muhammed Neva, Hadim Sarepuli, Nadim Memeneli, Azimi Sarepuli, Nefir Faryabi, Mevlevi Abdulgani İlmî, Mevlevi Alauddin Meymeneli, Siddik Gevheri, Ergeş

Uçkun, Üstat Furkat ve Muhammed Amin Uçkun. 1978 yılında komünist partisinin ve ardından 1979 yılında ülkenin eski Sovyet ordusu tarafından işgal edilmesi ile Afganistan'ın siyasi ve sosyal hayatında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Yeni yönetim kendi varlığını sürdürebilmek amacıyla önceki adaletsizliklere karşı mücadele edip sosyal adalet temelli yönetim sözünü vermiş, yeni uygulamalar esasında tüm etnik ve dil gruplarının eşit haklara sahip olmaları doğrultusunda politika izlemeye çalışmış ve Sovyet politikasını benimsemiştir. Özbek, Türkmen, Beluç ve Peşeyi gibi toplulukların dillerine resmi statü tanınarak, bu dillerde eğitim yapılmasına, radyo programları hazırlanmasına ve yayıncılığa olanak sağlanarak, özellikle Özbek Türklerine devlet ve Komünist yönetiminde üst konumlarda görevler verilmesi vaat edilmiştir (Paleczek, 2004: 191-237).

Böylece Türkler (Özbekler ve Türkmenler) kendi ana dillerinde eğitim ve yayın yapma imkânını elde etmişlerdir. Böylelikle çeşitli etnik grupların özellikle Özbek Türkçesinde radyo ve gazete yayınına başlanırken, başkent Kabil'de ilk olarak Amin Uçkun tarafından Özbekçe "Yılduz" ve Abdurrahim Oraz tarafından çıkartılan "Güreş" adlı gazeteler yayımlanmıştır. Bu dönemde birlik ve beraberlik şuurunu yaşatmak için "Vatan" adında Özbekçe ve Farsça yazılar içeren bir dergi de yayımlanmaya başlamıştır. Aynı zamanda Özbek ve Türkmen Türkçelerinde şarkılar da bestelenerek radyo ve televizyonda yayımlanmıştır (Mahmod, 2012: 11).

Taraki zamanından Necibullah yönetimine kadar yani 1978–1992 yılları arasında Afganistan Türk (Özbek ve Türkmen) aydınları, bu imkânlardan az da olsa, faydalanıp edebi ve sosyal-kültürel kimliklerini pekiştirebilmişlerdir. Bu dönem içerisinde Nevayi, Baykara, Babür ve Mahdumkulu gibi klasik şairlerin yanında, genç şair ve yazarların divanları ve hikâyeleri de basılmıştır. Ülkem Baharı (1980), Sulak (1985), Babürge Armağan (1983), Afganistan Türkmen şairlerinin şiir toplamı (1985) gibi eserler örnek olarak gösterebilir. 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve NATO'nun üleye girmesi ile yeni bir sayfa açılmıştır. Bu dönemin eserlerinde anadil, birlik ve beraberlik ile milli duygular sıkça karşımıza çıkar.

Babrak Karmal döneminde 1983 yılında, Kabil Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde, "Özbek Dili ve Edebiyatı" bölümü açılmıştır. Bunun yanı sıra Cuzcan Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde "Özbekçe ve İngilizce" bölümü, daha sonra 2006-2007 yıllarında Tahar Üniversitesinde de "Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü" açılmıştır.

Alanında uzman öğretim elemanlarının bulunmaması, yeterli kaynak ve ders kitaplarının bulunmaması vb. ayrıca baskıcı yönetim tarafından bu bölümlerin kapatılma düşüncesi gibi sebeplerden dolayı bu bölümler yeterince gelişip kökleşememiştir. (Barlas, 1996: 996).

4. SİYASAL HAYAT

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler (Özbek, Türkmen, Kızılbaş, Kazak, Kırgız, Karakalpak) Afganistan'da dördüncü en kalabalık gruptur. Bu özelliği ile Türkler ülkede sosyal ve ekonomik

bakımdan önemli bir yere sahiptir. Özbek Türklerinin ülkede kurduğu çeşitli siyasi oluşum ve partiler de ayrıca ülke ve bölge siyasetinde önemli rol oynamıştır.

4.1. Erkin Türkistan Partisi (ETP)

ETP Abdülkerim Mahdum tarafından kurulan Kümitey-i Farhangi Türkhayi Afganistan (Afganistan Türklerinin kültürel komitesi) adıyla başlatılan kültürel faaliyetler neticesinde 1971 yılında Turancı ve Türk birliğini savunan bir parti olarak kurulmuştur. Partinin genel başkanı ve ilk milletvekillerinden biri olan Abdülkerim Mahdum bazı Türk kökenli milletvekillerinin de desteğini alarak Afganistan Radyosunda Özbekçe ve Türkmençe yayın yapılmasını sağlamıştır.

Abdülkerim Mahdum Turancılık faaliyetleri yürüttüğü gerekçesiyle tutuklanmış ve 14 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Abdülkerim Mahdum 12 Eylül 1980 tarihinde Pakistan'a gitmiş ve bir süre siyasetten uzaklaşmıştır. Ancak Güney Türkistan'da yaşanan sıkıntı ve zorluklar kendisini tekrar partinin başına dönmeye mecbur etmiştir. Güney Türkistan'daki Türkleri desteklemek amacıyla 1980 yılında Pakistan'ın Peşaver kentinde Erkin Türkistan partisi yerine İttihad-i İslâmi-i Velâyât -i Şimâli-i Afganistan (Kuzey Vilayetlerinin İslami İttihadı) partisini kurmuşlardır. Daha sonra Abdülkerim Mahdum'un Türkiye'ye göç etmesiyle partinin liderliğini Azad Beg Kerimi üstlenmiştir (Yusofi, 2013: 96-99).

4. 2. Cünbiş-i Milli İslami Afganistan Partisi (CMİAP)

CMİAP 1992 yılında kurulmuştur. Parti ilk kongresini 1992 yılında çeşitli siyasi partilerin liderlerinin de bulunduğu 500 kişilik bir grubun bir araya gelerek General Dostum'u lider seçmeleri ile gerçekleştirmiştir. Bu partinin kurulması ile birlikte ilk defa Güney Türkistan'da yaşayan Türkler birleşme fırsatı bulmuşlardır. Parti programına göre; Afganistan'da İslami devlet kurmak, ülkenin toprak bütünlüğünü korumak, sosyal adaletin yaygınlaşmasını sağlamak, ülkedeki bütün etnik grupların eşit haklara sahip olmaları, ifade özgürlüğü, insan hakları sözleşmelerine uygun politikalar yürütmek ve federal sistem çerçevesinde yönetim kurmak gibi bazı kararlar almıştır.

Afganistan'da iç savaşın başlaması ile General Dostum Güney Türkistan'da kendi hâkimiyetini kurmuş ve Komünist rejimden kalan bütün silahlara sahip olmuştur. Peştun yönetiminden sonra ilk defa Afganistan Türkleri kendilerine özgü bir yönetim ve ciddi askeri güce sahip olmuşlardır.

Parti yönetimi uluslararası ilişkilere büyük önem vermiş Pakistan, İran, Özbekistan ve Türkmenistan'da temsilcilikler açmıştır. General Dostum, Burhanüddin Rabbani liderliğinde kurulan hükümete müttefik olarak katılmış ancak daha sonra Türklerin haklarının verilmediğini ileri sürerek Hikmetyar, AbdulAli Mezari ve Sibgatullah Mucaddadi ile birleşerek Rabbani hükümetine karşı savaşmıştır. General Dostum 1994-1996 yılları arasında Taliban'ın Kabil ve Herat şehrini ele geçirmesine yardımcı bulunmuştur. General Dostum ve

Abdul Ali Mezari'nin hükümete karşı Hikmetyar ile birleşmesinin asıl nedeni Rabbani ve Ahmet Şah Mesut tarafından, Afganistan Türklerinin hükümetten uzaklaştırılma çabaları olmuştur. (Yosufi, 2013: 100-104).

Nesim Mehdi, 1996 yılında CMİAP'den ayrılıp Taliban'a katılmıştır. 1997 yılında Dostum'un yardımcısı General Abdulmelik Pakistan İstihbaratı Örgütü tarafından ikna edilerek partiden ayrılıp Taliban'ın Mezar-ı Şerifi almasına yardımcı olmuş ve daha sonra kendisini partinin lideri ilan etmiştir. Bu olaydan sonra Türkiye'ye gelen Dostum, 11 Eylül olaylarından sonra Amerika'nın Taliban rejimine karşı açtığı savaşa katılmış ve Taliban'ın yıkılmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Taliban'dan sonra kurulan yenedüzen çerçevesinde 2004 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanlık seçimlerinde, Cumhurbaşkanlık için adaylığını koymuştur (Zeki, 2015: 89-91).

General Dostum Güney Türkistan'da yaşayan bütün Türk toplulukları için birleştirici unsur olarak görülmektedir. Bu nedenle ülke siyasetinde önemli bir figürdür. Diğer taraftan Afganistan Türkleri General Dostum'un ve faaliyetlerini siyasi olmaktan ziyade fikir ve bir düşünce hareketi olarak nitelendirmektedirler (Yosufi, 2013: 100-103). Türkiye Cumhuriyeti destek vermiştir. Dostum'a verilen destek maddi ve manevi birçok şeyi değiştirmiştir. 1992 yılı sonrasında General Dostum'un Türkiye'ye gelmiş ve dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal kendisine makam arabasını hediye etmiştir. Bu durum bölge siyasetine verilen anlamlı bir destek olarak

değerlendirilmiştir (Zeki, 2015: 90). Yine 1992 yılında Türkiye 4 milyon dolar Azad Beg'e 6.milyon dolar ise Dostum'a yardım yaparak Cünbiş Partisini desteklediğini göstermiştir (Giusozzi, 2004: 4).

SONUÇ

Önemli göç ve ticaret yolları üzerinde bulunan Afganistan tarih boyunca birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Tarihte olduğu gibi bugün de Afganistan farklı etnik grup ve kültürleri bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmamızın temel konusunu oluşturan Afganistan'daki Özbek Türkleri Peştun, Tacik ve Hazara'lardan sonra ülkedeki dördüncü en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Türkler Afganistan'ın Kuzeyinde Güney Türkistan olarak adlandırılan bölgede yaşamaktadırlar.

Afganistan Özbeklerine, Karluk, Kıpçak, Kongurat, Çağatay ve Katagan Özbekleri gibi isimler verilmektedir. Güney Türkistan, Türkistan ve Katagan olarak iki idari bölgeye ayrılmıştır. Türk boylarının nüfusu %25, Özbek Türklerinin en az %15 oranında nüfusa sahip olduğunu düşünülmektedir.

Ülkede yaşayan Özbekler genellikle çiftçilik, hayvancılık, zanaatkârlık, esnafılık yaparak, pamuk ve gaz fabrikalarında çalışarak geçimlerini sağlamaktadır. Son yıllarda devlet memuru olan Özbekler de bulunmaktadır. Bunların dışında bütün Türk toplumlarında olduğu gibi halıcılık, dokumacılık, çömlekçilik, demircilik ve marangozluk geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Kısaca Özbekler Afganistan'da hayatın her alanında yer almaktadırlar.

Ülkede yaşayan Özbeklerin en dikkat çekici özelliklerinden biri şüphesiz dil ve edebiyatıdır. Özbeklerin, tarih boyunca Afganistan coğrafyasında kurulmuş olan Gazneli, Timuri, Şibani ve Babür devletlerinin bakiyesi olması dil ve edebiyatına da yansımıştır. Bilindiği gibi Türkçenin sınıflandırma çalışmalarında Özbek Türkçesi Karluk grubuna dahil edilmektedir. Ancak yapılan çalışmalar Afganistan'da yaşayan Özbeklerin konuştuğu dilin Özbekistan'da konuşulan dilden farklı olduğunu Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesi ile büyük benzerlikler taşıdığını ortaya koymuştur.

Afganistan Özbek edebiyatı, Çağatay edebiyatının devamı niteliğindedir. 14. yüzyılda Herat şehrinde Türk şairi Emir Alişir Nevâî ve Hüseyin Baykara'nın öncülüğünde Çağatay dili ve edebiyatı bu topraklarda gelişmiştir. Malum olduğu üzere Çağatay edebiyatı 17. yüzyılda Nevâî ile en parlak dönemini yaşamıştır.

Afganistan Özbek edebiyatı, Afganistan'ın, Rus Çarlığı işgaline ve idaresine girmemiş olması, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesine rağmen, bu işgalin dil ve edebiyat alanında köklü tesirler gösterecek kadar uzun ömürlü olmaması, Afganistan Özbeklerinin dili ve edebiyatı üzerinde Rusçanın etkili olmasını önlemiştir.

Afganistan Özbek Edebiyatının en dikkat çekici özelliklerinden biri coğrafi siyasi ve kültürel sebeplerden dolayı Afganistan Özbekleri arasında, dil ve edebiyat alanında değişik muhitlerin ortaya çıkmasıdır. Bu muhitler Faryab, Cevizcan, Belh, Herat, Kabil ve Katagan edebi muhitleridir.

Afganistan Özbekleri 1960'lı yıllardan itibaren siyasi hayata katılmaya başlamışlardır. Siyasi faaliyet ve oluşumların sonucu birtakım haklar da elde etmişlerdir. Ancak bunlar radyo yayını ve Özbekçe gazeteden öte gitmemiştir. Erkin Türkistan Partisinin kurucusu Abdülkerim Mahdum ve Cünbiş-i Milli İslami Afganistan Partisinin kurucusu General Dostum yalnızca Özbekleri değil ülkede yaşayan bütün Türk topluluklarını temsil etmiş ve bütün Türk topluluklarının desteğini almışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdülhamitoğlu, Necip (1982), "Afganistan Türkleri ", *Türk Kültürü*, S. 229, Ankara.
- Abubakar, Siddique (2012), *Afghanistan's Ethnic Divides, Sources of Tension in Afghanistan and Pakistan'a Regional Perspective*, Norwain Ministry Foreign Affairs, Oslo.
- Akyüz, Murat (2012), *Geç Dönem Çağatay Edebiyatından Günümüze Afganistan Özbek Edebiyatının Tarihsel Gelişimi ve Faryab Edebi Muhiti*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Aysultan, Hayri (2017), *Afganistan'da Türkçe Eğitiminin Tarihi*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Barlas, Kıyameddin (1987), "Afganistan Türklerinin Dünü ve Bugünü ", *Türk Kültürü*, Sayı. 290, Ankara.
- Barlas, Kıyameddin (1996), "Afganistan Türk Şiiri ". *Türk Dili*.
- Çınarlı, Özgür (2012), Afganistan'ın Etnik Yapısı, *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1. Aksaray.
- Erol, M.S., Burget, F.A (2001), Afganistan Özbekleri, *Avrasya Dosyası*, C. 7, S. 3.
- Giusozzi, Antonio (2004), *The Ethnicisation of an Afghan Function: Junbesh-I Milli From Its Origins to the Presidential Elections*, Crisis States Research Centre.

- Glatzer, Bernt (1998), *Afghanistan: Ethnic and Tribal Disintegration?*
London.
- Jarring, Gunnar (1939), *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan An Attempt at a Preliminary Classification.*
(Farsça'ya Çeviren: Celayir Azimi), Leipzig.
- KazımEminiElhac (2006), Muhammed, *Tezkere-i Şu'ara-yı Cevzcanan*, Kabil.
- Laruelle, Marlene Sebastien Peyrouse, Vera Axyonova (2013), *The Afghanistan-Central Asia Relationship: What role for the EU?*,
Finnish Ministry of Foreign Affair, Oslo.
- Merçil, Erdoğan (1966), 'Afganistan Özbekleri', *Türk Kültürü*, S. 39,
Ankara.
- Oğuz, Esedullah (2004), *Hedef Ülke Afganistan*, Doğan Kitap.
- Özdemir, Serdar (2007), *Özbek Türkçesinde Eylemsilerin Batı Türkçesindeki Eylemsilerle Karşılaştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Paleczek, Gabriele Rasuly (2004), "Afganistan'da Devlet Kurma Mücadelesi". (Çeviren: S. Samancıoğlu), *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, İstanbul.
- Sayed Farid Sayed Mahmud (2012), *Afganistan Özbek Türkçesi'nde Birleşik Fiiller*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Togan, Zeki Velidi (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. II. Baskı, İstanbul.
- Vogelsing, Willhem (2002), *The Afghans*. (Farsça'ya Çeviren: Suhl Sabzvari), Lieden.
- Yarkın, Halim (2009), *Bargha-i ez Tarih-i Özbekan-i Afganistan*, Çaphane-i Mirza Ulugbeg, Mezar-i Şerif.
- Yusufi, Sayed Hanon (2013), *Afganistan'da Siyasi Partiler, (1990-2010)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Zeki, İzzetullah (2015), *1973 Sonrası Afganistan'da Siyasi Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

BÖLÜM 6

XVI. YÜZYIL SONLARINDA BALKANLARDA BİR ŞEHİR: TAŞLUCA (PLEVE)

Dr. Hanife ALACA*

* Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
h.alaca67@gmail.com

GİRİŞ*

Taşluca, Bosna-Hersek coğrafyasının stratejik açıdan önemli bir noktasında bulunmaktadır. Bu bölge, aynı zaman da Osmanlı Devleti'nin, Adriyatik kıyıları ile Niş ve İstanbul karayolu üzerinde geniş bir ticari yola sahip olmasından dolayı ekonomik alanda önemli bir merkez durumundadır (Car Drnda 2010:213). Bu konumundan ötürü Taşluca, tarihsel süreç içerisinde gerek idari ve gerekse iktisadi ve demografik bakımdan sürekli bir gelişim göstermiştir.

Bosna, Fatih Sultan Mehmed kumandası altında bulunan Osmanlı ordusu tarafından 1463 yılında feth edilmiştir (Uzunçarşılı 1983: 82). Taşluca ve çevresi ise 1465 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Car Drnda 2010:214). Ancak, Hersek bölgesinin tamamının Osmanlı hâkimiyetine geçişi 1480 yılında olmuştur (Danişmend 1947:302).

Taşluca'nın idari ve iktisadi yapısını tahlil etmeden önce, Klasik dönem Osmanlı taşra teşkilatı yapısı hakkında kısa bilgi vermemiz icap etmektedir. Osmanlı taşra idari teşkilatının temeli olan Sancak, kelime anlamı olarak “ucu sivri direk üzerinde olan bayrak” demektir (Deny 1967:186-187). Askeri anlamda ise sancak, savaşta aynı bayrak altında toplanan ve savaşa giden askerler anlamına gelmektedir. (Baykara 2000:26). Sancak, idari bakımdan devlet teşkilatının temelini oluşturuyordu. Sancakların oluşumunda tarihi, coğrafi, toplumsal ve iktisadi yapı daima göz önünde bulundurulmuştur.

* Bu makale 1-5 Haziran 2016 tarihinde Bosna-Hersek'te gerçekleşen IV. Uluslararası Balkan tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur.

Ancak özellikle sancak idari yapısını belirleyen en önemli unsur kuşkusuz askeri yapıdır. Başlangıçtaki askeri teşkilatlanma süreci zamanla idari düzeni de beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle Osmanlı askeri ve idari düzeni iç içe geçmiştir. Bundan dolayı bir sancağın başında bulunan sancak beyi o bölgenin hem askeri komutanı hem de en büyük idari yöneticisidir (Akdağ 1975: 88).

Klasik dönem Osmanlı sancakbeyi taşra teşkilatının en temel idarecisidir. Osmanlı tahrirleri sancak esasına göre tutulduğu için, sancakbeyi de idari ve askeri alanda devletin muhatap olduğu esas yönetici konumundadır. Merkezden gelen emirler daha çok sancakbeyi adına gelir. Ancak, bu dönemden itibaren sancakbeyi, taşra idaresinin temel yapısını oluşturan ve idari-adli yetkileri elinde bulunduran kadı ile neredeyse dengede tutulmuştur (Akdağ 1974: 94).

Kaza, Osmanlı Devleti'nde hem kadının idari alanını, hem de belirli bir coğrafi alanı tanımlayan bir terimdir (Baykara 2002:119). Kazanın adli ve idari amiri olan kadı, merkez tarafından tayin olunuyor ve merkezde bulunuyordu. Bu nedenle, merkez ile reaya arasındaki ilişkiler açısından kadı ve kadının bulunduğu idari birim olan kaza önemli idi.

Nahiye, Osmanlı idari sistemi içerisinde bazen bir yönetim ünitesini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan idari üniteyi ifade eder (Şahin 2006: 306-307). Nahiye, Osmanlı Devleti'nde askeri ve idari bir ünite olarak XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Şahin 2006:307). Bu yüzyılda, bir livanın, belli bir şehir, kasaba veya büyük yerleşim birimleri ile bunlar etrafındaki yerleşim birimlerini

ifade eden ve bazen de bu yerleşim birimlerine tabi olan alanlar için kullanıldığı görülmektedir (Gökbilgin 1964: 37).

Osmanlı fetihleri genişleyince sancakların sayısı da artmaya başlamıştır. Özellikle Rumeli'ye geçtikten sonra birçok sancağın yeniden teşkilatlanması sonucunda idari ve askeri bir üst yönetim birimine ihtiyaç duyulmuştur. İlk defa 1364'de Rumeli beylerbeyliği teşkilatlanarak bu bölgedeki birçok sancak bu beylerbeyliğine bağlanmıştır. Beyliğin Paşa sancağı başlangıçta, Edirne daha sonra Sofya ve Üsküp olmuştur (İnalçık 2008:234).

Sancakta, nahiyeleri oluşturan bir alt idari birim ise köyler, mezralar ve çiftliklerdir. Köyler, tahrir defterine “karye” olarak kayıt edilmiştir. Karyeler, bölgedeki ana yerleşim birimleridir.

1.TAŞLUCA'NIN İDARİ VE NÜFUS YAPISI

Bosna sancağı ilk kuruluş yıllarında (1468/69) altı büyük vilayetten meydana geliyordu (Oruç 2006:255). Taşluca, bu vilayetlerden Hersek sancağına tabi Kukan nahiyesinin merkeziydi. Bu nahiyenin, iktisadi faaliyet alanının da merkezini teşkil eden Taşluca, aynı zamanda bölgenin pazar yeri idi. Taşluca, tahrir defterleri kayıtlarında, “nefs-i Pleve nam-ı diğer Taşluca” şeklinde ifade edilmekteydi (BOA TD 7: 130). Bu idari teşkilatlanmanın son tahrir yılı olan 1570 yılına kadar devam ettiğini görmekteyiz.

1530 tarihli mufassal tahrir defterinde Taşluca; “Nefs-i Bazar-ı Taşluca nam-ı diğer Pleve tab-i Kukan” başlığı altında kaydedilmiştir.

Bu tarihte sadece pazar olarak kaydedilen Taşluca'nın bu tarihte 5 mahalleden oluştuğunu görmekteyiz (BOA TD 22997: 26-27).

1570'de Taşluca'da idari anlamda büyük değişiklikler görülmektedir. Bu tarihlerde Hersek'e bağlı Taşluca adı altında yeni bir nahiye ihdas edilmiştir. Kokan nahiyesinde ayrılan 17 karye, Taşluca'ya bağlanarak müstakil bir nahiye halinde teşkilatlanmıştır. Bu tarihlerde Taşluca, Hersek'in önemli idari bir merkezi haline geldiğine şahit oluyoruz.

1.1.Taşluca'nın Merkezi/ Nefs-i Taşluca

1570 yılındaki tahrir defterine göre, Taşluca'nın müstakil nahiye olmasında, Diyarbakır sancak beyi olan Hüseyin Paşa'nın burada bir vakıf kurmasının büyük etkisi olduğu görülmektedir. Hüseyin Paşa, burada bir cami ve bir kervansaray da kurmuştur. Taşluca bu dönemde kasaba statüsünde teşkilatlandıktan sonra, burada yaşayan reayanın vergiden muaf olmuştur. Bunun ile ilgili kayıt defterse şu şekilde geçmektedir: *“Haliyan Diyarbekir Beyler Beyisi olan Hüseyin Paşa kasaba-i mezburede Hasbinallahu Teala bir cami ve kerbansaray bina edüb ve bazardır kurup civarında temekkün olanlar cümle rüsumdan ve tekelifden ve avarız-ı divaniyeden muaf olmaları için südde-i saadetten emr-i şerif ibraz etmek ber mucceb-i hükm-i hümayun kasaba-i mezburda sâkin olanlar sair kasabat ahalisi ki icaplarında ziraat ve hiraset edenler ekip biçtikleri yerlerin öşürlerden sahib-i arza eda ettiklerin cümle tekalifden ve avarız-ı divaniyeden ve*

rüsumdan muaf ve müsellemler olalar deyü defter-i cedid-i sultaniye kayd olundu (BOA TD 654:40).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, Taşluca'da, 3'ü müslim 1'i gayr-i müslim olmak üzere 4 mahallenin var olduğunu görmekteyiz. Bu mahallelerden birincisi "Mahalle-i Hüseyin Paşa, mir-miran-ı Vilayet-i Diyarbakır" adıyla Diyarbakır sancak beyi Hüseyin Paşa'nın adıyla kurulduğunu şahit oluyoruz (BOA TD 654: 40). Bu mahallede 52 Müslüman hane kayıtlıdır.

Taşluca'da kurulan ikinci mahalle ise, vakfın mütevellisinin kurmuş olduğu "Mahalle-i Mustafa Mütevellî Bey" mahallesidir. Bu mahallede 42 Müslüman haneden meydana gelmektedir. Taşluca'da kurulan en son mahalle ise kasabanın kethüdası tarafından kurulmuştur. Bu mahalle defterde "Mahalle-i Muslihiddin, ser-bazarı" adı altında kayıtlı olup, 31 Müslüman haneyi içerisinde barındırmaktadır.

Kasabada yaşayan Müslüman reaya ziraat yaptıkları yerlerin öşürlerini ve aynı zamanda, 6 akçe resmi duhan vergisi ödemekle yükümlü oldukları belirtilmiştir (BOA TD 654: 42-b).

Taşluca'nın, Cemaat-i Knez Kara Petar veled-i Radosav adı altında "Mahalle-i Gebran-ı Kasaba-i Taşluca" mahallesi de bulunmaktadır. Bu mahallede 20 hane başına tasarruf eden gayr-i müslim kayıtlıdır.

1.2. Taşluca'nın Kırsalı

1570 tarihinde müstakil nahiye haline gelen Taşluca'nın 19 karyeden meydana geldiğini görmekteyiz. Bu tarihlerde Kukan nahiyesi parçalanarak merkezi Taşluca etrafında ayrı bir nahiye teşkil edildiğine şahit oluyoruz. Kukan nahiyesinin diğer karyeleri ise, aynı adla nahiye olarak devam etmiştir.

Tablo-1: 1570 Tarihinde Taşluca Köylerinde Nüfus

MAHALLE	KARYE	MÜSLÜMAN HANE	G.MÜSLİM HANE	MÜSLİM MÜCERRED	G.MÜSLİM MÜCERRED
Hüseyin Paşa mir- miran-ı Vilayet-i Diyarbakır		52			
Mustafa Mütevveli Bey		42			
Muslihiddin Ser-bazarı		31			
Mahalle-i Gebran-ı Kasaba-i Taşluca	Storine?		20		
			38		
			11		
			5		
	Dolna-Betice		17	1	2
	Yugova		23	10	

	Hukovine		8	8	
	Gorna-Rudniçe		16		10
Sredne-Rudniçe			7		11
	İzbiçine		20	10	
	Dolna-Şuman	1	6	2	
	Dolna-Luhoke		7		
	Dolna-Rudniçe		9	7	
	İzbilova		25		
	Vidre		20	11	
	Siratine nam-1 diğەر ...	2	11		2
	Ladyane		11	4	
	Radovine		17	10	
	Gorna-Şuman nam-1 diğەر ...		7		
	Buşna		25	8	
	Zabigle		15		
	Dobro-polye?		3	3	
	Dolna-...		6		
TOPLAM		128	327	74	25

1.3. Nüfus

Tablo 1 görüldüğü üzere, Taşluca'nın nefsinde ise 125 Müslüman ve 20 gayr-ı Müslim olmak üzere 145 vergi nüfusu bulunmaktadır.

Taşluca'ya bağlı 19 karyede toplam 310 hane ve 99 mücerredten meydana gelmekteydi. Hanelerinin 307'si gayr-i Müslim 3'ü Müslimdir. Mücerretlerin ise, 75'i gayr-i Müslim, 25'i Müslim idi. Yani Taşluca'nın karyelerinde toplam 409 vergi nüfusu bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında bu dönemde Taşluca'da toplam 554 nefer vergi nüfusu bulunduğunu görmekteyiz.

2.İKTİSADİ YAPI

2.1.Toprak Yapısı

Taşluca'nın zirai yapısına baktığımız zaman, ne kadar vergi alındığı yazılmasa da üretilen ürünler verilmiştir. Buna göre kasabada en fazla *Hububat* üretiminin yapıldığı görülmektedir. Hububat ürünlerinden en çok yetiştirilen ürünler, gendüm (buğday), cev (arpa), çavdar, mahlut, alef ve kapluca önemli yer tutmaktadır. Buğday defterde “gendüm” olarak kayd edilmiş olup, üretilen hububat arasında nahiye genelinde ilk sırada yer almaktadır. Bunun sebebi, halkın temel gıda maddelerinin buğdaydan yapılması ve buğdayın her iklim şartlarında yetiştirilebilmesidir.

Taşluca nahiyesinin toprak yapısı, esas itibariyle, çiftlik ve baştinalardan meydana gelmektedir. Müslümanların, miri arazi düzeni

çerisinde tasarruf ettikleri toprak parçaları belirli bir dönümün (60-150) üzerinde ise çift vergisi ödemektedirler (İnalcık 1993:313). Çiftlik, ziraat yapılan yer anlamında kullanıldığında, bir çift öküzün işleyebileceği arazi olarak da tanımlanmıştır (İnalcık 2009:38). Bu çiftlikler *reaya çiftliği* olarak da addediliyordu. Bunun yanı sıra, yine miri arazi içerisinde *hususî çiftlik* tabir edilen ve daha geniş ve daha bütünsel bir arazi yapısını teşkil eden toprak parçaları da bulunmaktaydı. Bu çiftlikler bir karyenin en verimli arazilerinden olup, reayadan ziyade, yönetici ve askeri kesimden olanlar tasarruf etmekteydi.

Taşluca'nın hem merkezi, hem de karyelerinde Müslümanların tasarruf ettikleri araziler, hususî çiftlik kabilinden olan topraklardandı. Her karyede bu çiftliklerden birkaç tane mevcuttu. Hatta bazı karyelerde bu sayı 4'e, 5'e kadar çıkıyordu. Genellikle bir çiftlik kaydı tahrir defterine şöyle yazılmaktaydı: “Çiftlik, an hisse-i Karye-i Dolna Niçe ve Baştina-i Radon ve Baştina-i İvolu maa otlak ve yaylak, çayır ve orman, der-tasarruf-ı Kurd veled-i Hürrem ve Hızır veled-i Abdullah, merdan-ı kal'a, tabi-i Taşluca, hin-i tahrirde ber-muceb-i hüccet-i şeriyeye tasarrufda bulunmağın defter-i cedidde üzerine kayd olundu, hasıl” (BOA TD 654:45). Buradaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, bir çiftliğin var olduğunu, karyenin hissesini teşkil ettiğini, çiftlikte vergiye tarh olan kalemleri (baştina, otlak, yaylak....) zikrettiğini, çiftliği tasarruf edenlerin unvanıyla birlikte yazıldığını ve ilk tahrirde kadı hüccetiyle kendisine tahsis edildiğini ve yine mevcut tahrirde de aynı haklarının devam ettiğini ifade eden kayıtlar bulunmaktadır.

Çiftliklerin çoğu, sipahi ve kale merdleri ve yöneticilerin tasarrufunda bulunmaktaydı. Az da olsa reayanın tasarrufunda bulunan çiftlikler de mevcuttu.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanların tasarrufunda bulunan çiftliklerin yanı sıra gayr-ı Müslimlerin tasarrufunda bulunan çiftliklerde mevcuttu. Bu çiftlikler *baştina* adı altında kayd edilmiştir. Osmanlı Devleti Balkanlar'ı feth ettikleri yerlerdeki bağ ve bahçe ve evlerin babadan oğula geçmesine izin vermişler fakat arazinin intikaline izin vermeyerek, araziye devlet malı saymış, bununla birlikte Hristiyanlara ekip-biçmek ve mahsulünü satmak hakkı vermişlerdir (Pakalın 1971:170). Bu topraklar tahrir defterlerinde *baştina* adı altında kaydedilmiştir. Esasen, Osmanlı Devleti'nde, raiyyet baştinası ve askerî hizmet sahiplerine tahsis olunan *baştina* olmak üzere birbirinden ayrı başlıca iki çeşit arazi söz konusudur (İnalçık 2014:177). Raiyyet baştinasının, Müslümanların elinde bulunan müstakil çiftliklerden pek farkı yoktu. Tek fark, Gayr-ı Müslimlerin elinde olmasıydı (Emecen 1992:135-136). Bu baştinalar, Müslümanların eline geçse bile vergi vermek zorunda idiler. Askerî baştinalar yani voynuk baştinaları ise, vergilerden muaf olup, ziraatle meşgul olan çiftlik sahipleridir.

Taşluca'daki toprak yapısının esasını baştinalar oluşturmaktaydı. Bölgeyi, bu toprak yapısından dolayı, Osmanlı öncesi feodal yapının tam anlamıyla tatbik edildiği yerlerden biri olarak addedebiliriz. Öyle ki her karyede *baştina* toprakları mevcuttur.

Hatta Müslümanların tasarrufunda olan hususi çiftlikler de benzer özelliklerinde dolayı, baştinalardan dönüştürülmüş olmalıdır.

Baştinalar tahrir deftere kaydedilirken, mutlak suretle ismi, mesela “Baştina-i Dimitri” şeklinde yazılmaktaydı. Daha sonra bu ibarenin altında “der-yed-i Radovan” kaydedilerek bu baştınanın kimin tasarrufunda olduğu belirtilmekteydi. Baştinaları esasen gayr-i Müslimler tasarruf etmesine rağmen, Taşluca’da Müslümanların da bu toprakları tasarruf ettiğine şahit oluyoruz, hatta Müslüman isimli baştinalar bile bir hayli bulunmaktaydı. Bazen toprağı tasarruf edenin ismi Müslim, babası gayr-i Müslim de olabiliyor, bazılarında da babasının ismi “Abdullah” olarak kaydedilenler de mevcuttur.

Bu bilgiden anlaşılacağı üzere, Taşluca’nın toprak yapısını verimli arazileri teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu araziler, önceki dönemlerin feodal yapılanmasının izlerini de taşımaktadırlar. Keza toprak tasarrufunda bulunanların kimliklerinden hareketle, bu yapı, gerek baştinaları tasarruf edenlerin, gerek hususi çiftlikleri tasarruf edenlerin İslamlaşmasında önemli rol oynadığını düşünüyoruz.

2.2. Ticarî ve Sınaî Faaliyetler

Taşluca’nın ticarî ve sinaî faaliyetlerine baktığımız zaman, bağlı olduğu sancağın, çalıştığımız döneme ait vakıf defteri bulunmadığından, ticari ve sinaî işletmelere dair somut bilgiler elde edemedik. Ancak, Taşluca’nın nefsinde yaşayan birçok reayanın kayıtları üzerinde meslek isimlerinin yazılması, bu alandaki canlılığa delalettir. Keza, Taşluca’nın nefsinin bizzat pazar yeri olması

dolayısıyla, çevresindeki birçok yerleşim biriminin ticari merkezi olduğunu göstermektedir.

Taşluca'nın kırsal kesimine ait işletme diyebileceğimiz yegane tesis değirmenlerdir. Defterlerde “*resm-i asiya*” olarak kaydedilen, “değirmen”in hemen hemen her köyde bulunduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni, Taşluca'nın su kaynakları açısından zengin olması ve kasabadaki hububat ürünlerinin işlenmesi için değirmene olan talebin yüksek olmasından kaynaklıdır.

2.3. Hayvancılık

Taşluca'da hayvancılık ile ilgili verileri reayadan alınan verilerden çıkarmak mümkündür. Bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olarak görünmektedir. Resm-i ağnam vergilerinin birçok karyede mevcut olması bu alandaki faaliyetin yoğunluğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra karyelerde bal üretiminin de yapıldığı görülmektedir. Arıcılık defterde “resm-i kovan” olarak kaydedilmiştir.

SONUÇ

Bosna'nın fethinden itibaren, Hersek vilayetinin önemli ticari ve idari merkezi olan Taşluca, Kukan nahiyesinin merkezi durumundaki bir kasaba idi. Taşluca aynı zamanda bölgenin önemli bir pazar yerlerinden biriydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, müstakil bir nahiyeye dönüştürülen Taşluca'ya, Kukan nahiyesinden alınan 19 karye de bağlanarak küçük bir nahiyeye halinde teşkilatlandırılmıştır. Taşluca'nın çevresi ise, verimli bir tarımsal potansiyele sahiptir.

Osmanlı öncesi Boşnak feodalitesinin özelliklerini taşıyan toprak yapısında büyük çiftliklerin mevcudiyeti dikkat çekicidir.

BİBLİYOGRAFYA

I.Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri, Defter No:
5, H.882 (M.1477)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri, Defter
N:22997, H.936- (M.1530)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri (TD), Defter
No: 654, H.977 (M.1570)

II. Basılı Eserler

AKDAĞ, M. (1974), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c.II, Cem
Yay. - İstanbul.

AKDAĞ, M. (1975), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi
Yay., Ankara.

BAYKARA, T. (2000), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara Üni. Basımevi, Ankara.

BAYKARA, T. (2002), "Kaza", *DİA*, c.25, Ankara, s.119-120.

CAR DENDA, H. (2010). "Pljevlja'da (Taşluca) Nüfusunun Yapısı-
15. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 16. Yüzyıl", *Bellekten*, 269,
c.LXXIV, s.269, Nisan, s.113-126.

DANIŞMEND, İ.H. (1947). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.I,
Türkiye Yayınevi, İstanbul.

- DENY, J. (1967). “Sancak”, *İA*, c.X, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.186-189.
- EMECEN, F. (1992). “Baştına”, *DİA*, c.5, İstanbul, s.135-136.
- GÖKBİLGİN, M. T. (1964). “Nahiye”, *MEB*, c. IX, İstanbul, s.37-39.
- ORUÇ, H (2006). “15. Yüzyıl Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, 18/2005, Ankara, s.249-271.
- İNALCIK, H (1993). “Çiftlik”, *DİA*, c.8, İstanbul, s.313-314.
- İNALCIK, H. (2008). “Rumeli”, *DİA*, İstanbul, s.232-235.
- İNALCIK, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul.
- İNALCIK, H. (2014). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar-I*, TTK, Ankara.
- NEŞRİ, M. (1987), *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, Çev. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, c.II, TTK, Ankara.
- PAKALIN, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, MEB, İstanbul.
- ŞAHİN, İ. (2006). “Nahiye”, *DİA*, c.32, İstanbul, s.306-308.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi*, c.2, TTK, Ankara.

BÖLÜM 7

İRAN'DA BİR TÜRK BOYU: KAŞKAYLAR

Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA*

* Bursa Uludağ Üniversitesi, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

1. Adları, Tarihleri ve Yaşadıkları Coğrafya

Türk tarihinin el değmemiş nice bakir sahaları vardır. İşte bu sahalardan biri de Kaşkay Türk boyudur. Şüphesiz bugüne kadar Kaşkay Türk adı ya hiç duyulmamıştır veya herhangi bir kitle iletişim aracında duyulmuş olsa bile kısa bir süre sonra unutulmuştur. Çünkü Kaşkay adı gerisinde size herhangi bir şey hatırlatacak ne bir yazılı tarih, ne bir folklor araştırması ne de bir sosyolojik inceleme vardır. İşte bu sebeple Kaşkaylı soydaşlarımızı Anavatandaki soydaşlarına tanıtmayı kendimize bir görev addettik.

Tarihimizde nice Türk boyu vardır ki adlarını sahip oldukları hayvanlarının renklerinden almışlardır. İşte Kaşkaylar da bu geleneğe uymuşlardır. Kelimenin kökü olan “Kaşka” Türkçe’de at, koyun ve sığır gibi hayvanların alnındaki akıtma (beyaz leke) demek olduğu gibi Çağatayca’da parlak ve yiğit anlamlarına da gelmektedir. Ayrıca W. Radloff lüğatinde Kaşka, “alnı beyaz lekeli at” manasındadır. Bu bilgilere dayanarak araştırmacılar, Kaşkay adının “Kaşka” kelimesinden türediğini ileri sürmüşlerdir. Yani alnı beyaz lekeli atlara bindikleri için bugüne kadar Kaşkaylar olarak anılagelmişlerdir.

Bugün Güney İran’da yaşayan Kaşkaylar’ın ilk yerleşim yerlerinin burası olmadığı yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmıştır. Önceleri Doğu Türkistan’da yaşayan Kaşkaylar, 13. Yüzyılda Kuzeybatı İran’a gelerek Azerbaycan bölgesinde yurt tutmuşlardır. Fakat daha sonra 16. Yüzyılda Güney İran’a göç ederek bugünkü yurtları olan Fars eyaletine yerleşmişlerdir. Kısa sürede bu bölgedeki aşiretlerin en kalabalığı ve en nüfuzlusu olan Kaşkaylar, bu özellikleri

ile de büyük bir bölgeyi göç sahası olarak işgal etmişlerdir. Kuzeybatıda Bahtiyari, batıda Kuh-Giluye ve Mamasani, doğuda da Hamse aşiretleri ile komşu olan Kaşkaylar, kışı Basra Körfezi kıyılarındaki sıcak bölgelerde, yazı ise, kuzeydeki Zagros ve Elburuz dağlarının serin yaylalarında geçirirler. Bu suretle Kaşkaylar'ın enine-boyuna yayıldıkları bölge, yarım ay şeklinde Kara-Ağaç Irmağı kıyıları boyunca uzanan saha ile buraya giren Arap, Ferrasbend, Firuzabad, Hineşur kasabalarını ve İsfahan-Şiraz yolu batısındaki çevre ile Şikanrud ve Melbur ırmaklarının üst mecrasını sınırları içerisine almaktadır. Bu göç sahası İran hükümetince son zamanlara kadar “Vilayet-i Kaşka’i” adı ile ayrı bir idari bölgeye ayrılmış ve 15 kazaya bölünmüştü.

Son araştırmalara göre Kaşkay Türk boyunun 55 oymağa ayrıldığı tespit edilmiştir. Bu oymaklardan Şeşbölük, Derşuri, Keşkuli, Amele ve Farsimadan en büyük olanlarıdır. Her biri ayrı ayrı sahalarda uzmanlaşmış olan bu oymaklardan Derşuri oymağı cins atlar yetiştirmekle, Keşkuli oymağı en iyi ve en güzel halı ve kilimleriyle tanınmaktadırlar. Amele oymağı ise doğrudan İlhan'a (aşiret reisine) bağlı olup onun hizmetinde çalışır. Halaç, Bayat, Ali Beğlü, Şeyhvand, Feyli, Kelband, Faraband ve Liravi gibi yerleşik hayata geçen oymakların yanında tarihi oymaklar da mevcuttur.

Ciddi bir sayım yapılmadığından veya İran resmi makamlarının gerçek sayılarını bildirmekten kaçındığı Kaşkayların nüfusları da bugüne kadar kesin olarak ortaya konmamıştır. Ayrıca verilen rakamlar da hane sayısı olarak verildiği için gerçek sayıları yerine

yaklaşık nüfusları tahmin edilebilmektedir. Bu sebeple Kaşkayların nüfusları hakkında tam ve doğru bir rakam vermek zordur.

Lord Curzon Kaşkayların 1870 yılına kadar 60.000 aileden fazla olduklarını fakat bu rakamın 1871-1872 kıtlığından sonra 12.000'e düştüğünü yazmaktadır. Demorgny 1913'de Kaşkayları 64.300 hane olarak kaydetmiştir. Ayrıca Demorgny Kaşkayların aynı tarihte 19.000-20.000 kadar süvari asker çıkardıklarını da kaydetmektedir. Mehmet Emin Resulzade Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Kaşkayların 350.000 civarında olduklarını ve her an savaşa hazır 40.000-50.000 arasında atlı asker çıkardıklarını yazmaktadır. Sir Percy Skyes Kaşkayların 1918'de İngilizlere karşı 8.000 atlı asker çıkardıklarını fakat bunun mevcut kapasitenin çok altında olduğunu belirtmektedir. Zira Kaşkayların normal zamanda 25.000 atlı kuvvet çıkardıklarını fakat 1918'de iae darlığı sebebiyle bu kuvveti çıkaramadıklarını yazmaktadır. İranlı araştırmacılardan Mesud Kayhan 1932'de Kaşkayların 30.330 hane, Bahman Begi 1945'de 20.000-30.000 hane arasında, Razmara ise daha da düşük bir rakamla Kaşkayların 14.000 hane olduklarını belirtmiştir. 1955-1958 yılları arasında Kaşkayların nüfusuyla ilgili verilen rakamlar ise şöyledir: Malek Mansur Han'a göre 1955'de nüfusları 400.000'dir. Fakat aynı yıl İran resmi kaynaklarına göre 300.000'dir. Fransız belgelerine göre 350.000, Naraghi'ye göre 400.000 ve Sovyet kaynaklarına göre de 600.000'dir. İran nüfusunun halen 80 milyon civarında olduğu göz önüne alınarak Kaşkayların bugün (2020) 2.000.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir. Zira 1980'de Kaşkayların 1.000.000 civarında oldukları bilinmektedir.

Kaşkayların tarihi de çeşitli rivayetlere dayanmaktadır. Çünkü bugüne kadar karanlıkta kalmış bu tarihi gelişimi aydınlatacak kaynaklar henüz bulunamamıştır. Bu sebeple nesilden nesile aktarılan şifahi bilgiler oldukça çoktur.

Bazı Kaşkay büyükleri kendilerini Akkoyunlulardan sayarlar. 13. Yüzyılda Kuzeybatı İran'da Erdebil bölgesinde yurt tutmuşlardır. 16. Yüzyılda Basra Körfezi kıyılarında Portekiz tehlikesi baş gösterdiğinde Şah İsmail bu dinamik ve cengâver Türk boyunu şimdiki yurtları olan Fars eyaletine iskân etmiştir. Bazı Kaşkay büyükleri de Kaşgar ile Kaşkay arasında bir münasebet kurarak kendilerinin Kaşgar civarından geldiklerine inanmaktadırlar.

Kaşkayların Halaç Türklerinden ayrılma bir kol olduğu da söylenmektedir. Halaç Türklerinin 10. Yüzyılda Hindistan ve Afganistan ile birlikte İran'da Halacistan bölgesine yayıldıklarına dair bu yüzyıl Müslüman kaynaklarında bilgi bulunmaktadır Halaçlardan ayrılan bir kolun 18. Yüzyılın ilk yarısında Afgan istilası sırasında güneydeki diğer Türkmen boylarıyla birleşerek Kaşkay Elini oluşturdukları da söylenmektedir.

Kaşkayların Anadolu'dan İran'a geldikleri söylenmekle birlikte Nadir Şah tarafından Türkistan'dan İran'a tehcir ve iskân edildiklerine dair görüşler de mevcuttur. Ayrıca Kaşkayların Selçukluların bir kolu olduğu ve onlar zamanında Kuzey İran'da yaşadıkları da ileri sürülmektedir.

Kaşkay Hanlarının taşıdığı “İlhan” unvanına bakarak Kaşkayların Moğollardan geldiği bile ileri sürülmüştür. Oysa aynı unvanı Kaşkayların komşusu ve bir Acem aşireti olan Bahtiyariler de kullanmaktadırlar. Ayrıca İlhanlılar devrinde Kaşkay Hanlarının bu unvanı kullandıkları da söylenemez.

Bütün bu ileri sürülen görüşlerden ve anlatılan rivayetlerden başka Kaşkay İlhan'ı Nasır Han ve kardeşi Malek Mansur'un söyledikleri gibi araştırmacıların da umumiyetle kabul ettikleri görüş Kaşkayların bir Oğuz boyu olduğudur. Doğu Türkistan'da Kaşgar civarında yaşarlarken 13. Yüzyılda Cengiz Han'ın harekâtına katılarak Kuzeybatı İran'a gelip yerleşmişlerdir. Uzun süre Azerbaycan bölgesinde yaşadıktan sonra 16. Yüzyılda şimdiki yurtları olan Fars eyaletine göç etmişlerdir.

Yeni yurtlarında da konar-göçer hayat tarlarını devam ettirmekle birlikte 18. Yüzyıla kadar bu bölgede dağınık bir halde yaşamışlardır. Bu sebeple İran siyasi tarihinde bu yüzyıla kadar varlıkları pek hissedilmez. Ancak bu yüzyılda Cani Ağa'nın Zend Kerim Han tarafından “İlhan” olarak tanınmasıyla Kaşkaylar İran siyasi hayatında dinamik bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Şahlu oymağına mensup bu güçlü lider kısa sürede Kaşkayları dağınıklıktan kurtarmış, düzeni sağlamış ve aşireti yeniden eski Türk Devlet Teşkilatına göre teşkilatlandırmıştır. Kurulan bu güçlü teşkilat sayesinde Kaşkaylar İran siyasi hayatında varlıklarını yavaş yavaş hissettirmeye başlamışlardır.

1871-1872 kıtlığında ve bu sırada vuku bulan salgın hastalıklardan fazlaca etkilenen Kaşkaylar büyük insan ve hayvan kayıplarına uğramışlardır. Başlıca geçim kaynakları olan hayvanlarının telef olması onları uzun yıllar zor hayat şartları ile karşı karşıya bırakmıştır. Ayrıca bu kıtlık yıllarında İlhanları olan Sultan Muhammed Han'ın vefatı Kaşkay oymakları arasında bir iç savaşa sebep olmuştur. Uzun süre devam eden iç savaşın ve kıtlığın verdiği ıstırap sebebiyle birçok Kaşkay oymağı istemeyerek de olsa komşuları olan Bahtiyari ve Hamse aşiretlerine katıldıkları gibi bir kısmı da yerleşik hayata geçmiştir. Böylece kıtlık öncesi 60.000 hane olan Kaşkay nüfusu 25.000 haneye düşmüştür.

20. yüzyılın başlarında eski güçlerine yavaş yavaş kavuşmaya başlayan Kaşkaylar Birinci Dünya Savaşı öncesinde İlhanları Savlet-üt Devle (Devlet Atılganı) liderliğinde eskisinden daha güçlü ve daha derli-toplu olarak ortaya çıkmışlardır. O zamanki İran hükümeti bu güçlü Kaşkay liderine “Serdar-ı Aşar” unvanını vermiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kaşkaylar maneviyat bakımından olduğu kadar sayı ve silah bakımından da oldukça güçlü durumdaydılar. Öyle ki İsveçli subayların nezaretinde yetiştirilen İran kuvvetlerine ve yine İran'da bulunan İngiliz kıtalarına bile karşı koyabilecek güçteydiler. Nitekim savaş sırasında işgalci İngilizlere ve onların kuklası İran hükümetine karşı önemli başarılar elde ederler. Bu başarılı mücadele karşısında Kaşkayları silahla yenemeyeceklerini anlayan İngilizler klasik İngiliz oyununa başvururlar. Savlet-üt Devle'ye karşı üvey kardeşi İhtişam'ı desteklerler. Savlet-üt Devle İngiliz desteğindeki

İhtişam'a yenilir. Daha sonra da yakalanarak hapsedilir ve oğulları da İran'dan sürülür.

1925'de koyu bir Fars milliyetçisi olan Rıza Şah'ın başa geçmesi Kaşkaylar için karanlıklar zincirine yeni bir halkanın eklenmesi olmuştur. Çünkü Rıza Şah'ın ilk işi azınlık olan konar-göçerleri yerleşik hayata geçirerek asimile etmek olmuştur. İlk uygulamaya 1930'da Fars eyaletindeki en kalabalık, en nüfuzlu ve törelerine en çok bağlı olan Kaşkaylar'dan başlamıştır. Bu tehcir politikası Kaşkaylar'dan başka hiçbir aşirete uygulanmamıştır. Aksine Kaşkayların elinden alınan topraklar bir Acem aşireti olan Bahtiyarilere dağıtılmıştır. Kaşkaylar zorla iskân için ayrılmış verimsiz ve çorak topraklara yerleştirilerek adeta ölüme terk edilmişlerdir. Göçebe hayat tarzına alışkın bu dinamik insanlar yerleşik hayatın monotonluğu, toprakların çoraklığı, kıtlık ve salgın hastalılar sebebiyle büyük kayıplar vermişlerdir. Büyük liderleri Savlet-üt Devle hapiste vefat etmiş ve oğulları da ancak 1941'de Rıza Şah'ın tahttan indirilmesiyle İran'a geri dönebilmişlerdir.

Bunlardan Nasır Han İlhan seçilerek aşiretin başına geçmiştir. Babası gibi güçlü bir lider olan Nasır Han zamanında Kaşkaylar hızlı bir gelişme göstererek İran'da tekrar siyasi bir kuvvet olarak ortaya çıkarlar. Rıza Şah zamanında el konulan aşiret toprakları tekrar geri alınarak aşiretin fakir üyelerine dağıtılıp; sürüsü olmayanlara da belli oranda hayvan verilir. Böylece konar-göçer hayat tarzlarını tekrar tesis ederler. Kısa zamanda aşiretinde işleri düzene koyan Nasır Han, babasının ölümünden İran hükümetini sorumlu tuttuğu gibi güçlü ve

müstakil bir Kaşkay aşireti kurmak ve babasının gerçekleştirmek istediği aşiretler konfederasyonunu kurarak işgalci İngilizleri İran'dan atmayı planlamıştır. Bu sırada aşiretlerine sığınan iki Alman casusunun etkisiyle Kaşkayların Almanlara karşı ilgisi iyice artar. Almanların yardımıyla İran'daki aşiretler arasında bir birliğin sağlanıp, Sovyet ve İngiliz hegemonyasından kurtulma fikri aşiret üyelerinde yer eder. Alman yardımının düzenli olmamasına rağmen Kaşkaylar hükümet kuvvetlerine karşı büyük başarılar kazanırlar. İngiltere ve ABD'nin Sovyetlere yaptıkları yardımın ulaştırıldığı Güney Şimendifer Hattı (Trans-İran Demiryolu) Kaşkayların yaylaklarından geçtiğinden İngiliz kuklası İran hükümeti Kaşkayların yaylaklarına çıkmalarını yasaklar. Fakat Nasır Han bu karara uymayarak aşiretini yaylaklara göç ettirir. Bunun üzerine İngilizler iyice tedirgin olur. Kaşkaylar yapmasa bile Alman casusları Schulze ve Holthus Güney Şimendifer Hattının stratejik noktalarını her an havaya uçurabilirlerdi. İran hükümeti ve İngilizler uzun süredir bu cengâver Türk boyundan kurtulmak istediklerinden, bu defa onları toptan imha etmeyi kararlaştırırlar. İran Hava Kuvvetlerine bağlı uçaklar Elburuz Dağlarındaki Kaşkay obalarını bombalamaya başlar. İşte tam bu sırada o zamanki Tahran Büyükelçimiz Cemal Hüsni Taray araya girerek büyük bir soykırımı önler. Yapılan bir dizi diplomatik temastan sonra Kaşkaylarla İngilizler anlaşır ve bu mesele de barışla sonuçlanır. Fakat İran hükümeti Kaşkaylarla uğraşmaktan vazgeçmez. Bu defa Kaşkayların elinden yaylaklarını alır. Bu sebeple de 1943 baharında Kaşkaylar silahlı mücadeleye girişerek hükümet kuvvetlerine büyük kayıplar verdirirler. Barış yapmaktan başka çaresi

kalmayan hükümet Ağustos ayında Kaşkaylarla anlaşma yapmayı kabul eder. Yapılan anlaşmaya göre hükümet yaylakları tekrar geri verdiği gibi konar-göçer hayatı kısıtlayıcı hiçbir tedbir almayacağını da kabul eder.

Rıza Şah ile başlayan Kaşkayların milli şuurlarını, törelerini, birlik ve beraberliklerini bozma kısaca onları Farslaştırma politikası zaman içerisinde bir devlet politikası haline gelmiştir. Fakat 1944 yılına gelindiğinde bu defa Kaşkaylarla birlikte İran devleti de büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalır. Bu tehlike Moskova desteğindeki Tudeh yani komünizmdir. İran Komünist Partisi (Tudeh) Güney İran'daki aşiretler arasında geniş çaplı bir istismarcılık faaliyetine başlar. Birçok aşiret ilk anda Tudeh'in hangi amaçla çalıştığını anlayamadıklarından onun yaptığı propagandanın etkisinde kalırlar. Fakat Kaşkayların uyanık milli şuurları, o sıralarda Tahran'da öğrenim gören yüzlerce gencinin siyaset bilgisiyle yoğrulunca, Tudeh'in hangi amaç peşinde olduğunu kolayca anlarlar. Bu sırada birçok milletvekili kısa bir süre önce düşman olarak gördükleri Kaşkayların Güney İran'daki anti-komünist hareketlerini överek, onları destekler. Nasır Han'ın da milletvekillerinin bu olumlu yaklaşımlarına cevaben verdiği bir bildiri yayınlayarak teşekkür etmesi sebebiyle, Kaşkaylar Tudeh'le açık bir mücadeleye başlamış olurlar. Bunun üzerine Nasır Han, Sovyet ve İran komünist yayın organlarının büyük bir hücumuna uğrar. Bu siyasi yıpratma çabalarına aldırmayan Nasır Han, bir zamanlar babasının ve kendisinin işgalci İngilizlere karşı kurmak istedikleri aşiretler konfederasyonunu bu defa Tudeh'i saf dışı bırakmak için kurar. Kurulan bu konfederasyona

Kaşkaylarla birlikte nüfuzlu bir Acem aşireti olan Bahtiyariler ile Huzistan ve Basra Körfezi kıyılarındaki birçok aşiret katılmıştır. Yeteri kadar kuvvet topladığına inanan Nasır Han, Şah'a ve hükümete sert bir muhtıra verir. Fakat bir müddet sonra hükümetin bu muhtıraya pek önem vermediğini gören Nasır Han konfederasyona bağlı aşiretlerle birlikte Güney İran'ın büyük bir bölümünü işgal eder. Ele geçirilen bölgelerdeki bütün Tudeh üyeleri yok edilir. Kaşkaylar bu isyanlarına milli bir karakter de kazandırmış olduklarından, bu hareketleri, güneydeki din adamları tarafından da benimsenerek desteklenir. Nasır Han hükümete 24 saat süre tanıyan bir ultiatom daha verir. Bu ultiatom üzerine hükümet ister istemez anlaşma yapmayı kabul eder. Nasır Han ile Şiraz müstahkem mevki kumandanı Zahidi arasında yapılan anlaşmayla hükümet aşiretlerin bütün isteklerini kabul eder. 17 Ekim 1946'da Başbakan Kıvamussaltana Ahmed kabine üyeleriyle istifa ederek tekrar yeni bir kabine kurar. Böylece aşiretlerin istemediği Tudeh'li bakanlar saf dışı bırakılmış olur. Aşiretlerin parlamentoda temsilci sayısı arttırır.

Kaşkayların bu hareketinin İran siyasi tarihinde meydana gelen ilk anti-komünist hareket olması dolayısıyla ayrı bir önemi vardır. Bu hareket sayesinde Güney aşiretleri bazı haklar elde ettikleri gibi Tudeh'in Güney İran'a yayılması ve Tahran'daki komünist sızması önlenmiştir. Ayrıca Tudeh'in iktidarı ele geçirmesi ve ardından İran'ın bir Sovyet peyki olması da Kaşkaylar tarafından bertaraf edilmiştir.

İran'da ilk anti-komünist hareketi yapan Kaşkayların 1953'te bu defa bir sosyalist Başbakanın savunuculuğunu yaptıkları görülür.

Buna sebep hapsedilen Başbakan Musaddık'ın yerine geçen General Zahidi'nin Kaşkayların Musaddık zamanında elde ettikleri yarı muhtariyet haklarını tanımaması ve elde etmiş oldukları bazı haklarını da ellerinden almasıdır. Bu yüzden çıkan çatışmalarda hükümet kuvvetleri büyük kayıplar verir. Bu mücadelede diğer aşiretler de Kaşkayları yalnız bırakmazlar. Fakat Nasır Han böyle bir mücadelenin her iki tarafın aleyhine olduğunu ve tek kazançlı tarafın da komünistler olacağını bildiğinden meselenin barışçı yollarla çözümlenmesini ister. Bu isteği olumlu karşılayan hükümet ile Kaşkaylar arasında meseleler, yapılan müzakereler sonucunda barışla sonuçlandırılır.

1930'da Rıza Şah'ın uyguladığı tehir hareketi 1962'de tekrar nükseder. Hükümet 1959'da kabul ettiği toprak reformunu 1962'de "Ak Devrim" adı altında uygulamaya koyar. Fakat uygulamaya konan bu reformun da öncekiler gibi sadece Kaşkaylara uygulanmak istenmesi dikkat çekicidir. Burada dikkati çeken diğer bir husus da Kaşkaylara uygulanmak istenen reform öncesinde yaylakların ellerinden alınarak göç yapmalarının yasaklanmasıdır. Bundaki amaç Kaşkayları güneydeki Fars nüfusu içinde iskân ederek, onların dillerini ve kültürlerini bozmak, kısaca onları Farslaştırmak, asimile etmektir. Çünkü Kaşkaylar ataları gibi yüzyıllardır sürdürdükleri konar-göçer hayat tarzı sayesinde kalabalık Fars nüfusu içinde dillerini ve kültürlerini korumasını başarmışlardır. İşte İran hükümetleri her defasında bu hayat tarzını ve onun doğurduğu töreyi bozmak istemişlerdir. 1962'de Kaşkaylar, uygulanmak istenen bu reformun kendi topraklarında uygulanamayacağını zira bu toprakların

şahıs malı olmayıp töre gereği aşiretin mülkü olduğunu hükümete bildirdiler. Ayrıca Kaşkaylar bu toprak reformunun arkasındaki gerçekleri de çok iyi bilmekteydiler. Hükümet Kaşkayların bu uyarısına pek önem vermeyerek bölgeye mühendislerini gönderir. Fakat Kaşkaylar mühendislerden Malik Abdi'yi öldürerek bu konudaki niyetlerini ve ne kadar ciddi olduklarını açıkça ortaya koyarlar. Uzun süre devam eden ve yankıları basınımızda da yer alan silahlı mücadelenin sonunda hükümet bu reformu uygulamaktan vazgeçer. Fakat şurası acı bir gerçektir ki basınımızda yer alan haberler sadece İran hükümetinin beyanatları olup, Kaşkaylı soydaşlarımızın haklı sesine yer verilmediği gibi İran hükümetinin asılsız ve mesnetsiz suçlamaları da aynen yayınlanarak büyük bir sorumsuzluk örneği verilmiştir. Bu da Türk kamuoyunun öteden beri Dış Türkler meselesinde ne kadar şuursuz olduğunu göstermektedir.

Son yüzyıl içerisinde kaderlerinde herhangi bir değişiklik olmayan ve hep imha edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kaşkayların, 10 Haziran 1980 tarihinde basınımızda (Tercüman Gazetesi) yer alan bir haber ile bu kötü kaderlerinin değişmediği bir kez daha ortaya çıkmış oluyordu. Böylece Kaşkayların, Humeyni'nin "İslam Cumhuriyeti" inde de huzur yüzü görmeyecekleri belgelenmiş oluyordu. Kaldı ki İran'da ilk anti-komünist hareketi yapan ve Şah'ın zulmüne karşı Ayetullahlardan önce bayrak açan da Kaşkaylardı. Hal böyle iken Humeyni yönetimi de Kaşkaylara hür olarak yaşama hakkı tanımamıştır. Humeyni, Hüsrev Han'ın Türkiye ve ABD adına çalışan bir ajan olduğunu ileri sürerek kendisini parlamentodan atmıştır. İlhanları Hüsrev Han'ın bir iftira ile parlamentodan atılması üzerine

Kaşkaylar isyan eder. Devrim muhafızları ile silahlı mücadele devam ederken, bizzat Başbakan Beni Sadr'ın araya girmesi ve mollaların Hüsrev Han hakkındaki delillerinin yanlış olduğunu ispatlamasıyla Hüsrev Han serbest bırakılır. Tekrar aşiretinin başına geçen Hüsrev Han, Humeyni diktacılarına karşı yapılacak mücadele de Şii, Sünni mezhep farkı gözetmeden bütün Türk boylarının birleşmesinin gerekli olduğuna ve milli mücadelenin ancak bu şekilde başarıya ulaşabileceğine inanmıştır. Bunun için büyük dava adamı General Muhtar Karabağ ile birlikte “Azerbaycan, Türkmen ve Kaşkay Türk Boyları Milli Kurtuluş Harekâtı Partisini” (Milliyetçi Müsavat Partisi) kurarak, partinin genel başkan yardımcılığını da yüklenir. Böylece Caferi mezhebine mensup Azeri Türkleri ile Hanefi mezhebine mensup Türkmenler ve Kaşkay Türkleri bir uğurda birleşerek tek bir vücut olurlar. Fakat bu büyük mücadele devam ederken, hiç beklenmedik bir anda şanlı mücahit Hüsrev Han Devrim Muhafızlarına yakalanır. Gerek gözü pek Kaşkay mücahitlerinin gerekse kendisinin kurduğu Milliyetçi Müsavat Partisi'nin tüm çabalarına rağmen büyük Türk kahramanı Hüsrev Han, Humeyni cellatlarının elinden kurtarılamayarak idam edilir.

Haksız yere vahşice işlenen bu cinayet Kaşkayları olduğu kadar diğer Türk boylarını da mateme boğmuştur. Fakat Türk Dünyasını asıl mateme boğan ve şaşkına çeviren Türk basınının ve Hariciyesinin bu acı olay karşısında vurdumduymaz bir suskunluk içinde bulunmuş olmasıdır. Dünyanın herhangi bir köşesinde meydana gelen müessif olaylar karşısında insanlık duyguları kabaranlar, her defasında insan haklarını dillerine dolayanlar büyük bir Türk evladının, bir

kahramanın öldürülmesi karşısında suskun kalmışlardır. TRT ve basınımız dünyanın falanca ülkesindeki birkaç yüz çapulcunun anarşi hareketlerine sosyalizm adına yer verirken, yurt dışındaki soydaşlarımızın haklı seslerine yer vermemişlerdir.

Bu vahim olay karşısında biz sussak bile Kaşkay Türklerinin dolayısıyla 20-22 milyon (1988) İran Türkünün susmayacağı ve şehit Hüsrev Han'ın aziz kanının yerde kalmayacağı muhakkaktır. İran'ın Türk nüfusu asimile ederek ülkede hâkim kılmak istediği Fars milliyetçiliğine ve nüfuzuna rağmen 20-22 milyon İran Türk'ünün kendi kaderlerine kendilerinin hâkim olma mücadelesini yürütmek azim ve kararında oldukları da kesindir. Ayrıca Kaşkaylar törelerini ve milli şuurlarını daha yüzyıllar boyu tazeleyerek korudukları sürece de İran'da güçlü Kaşkay Türk varlığını devam ettireceklerdir.

2. Kaşkaylar'da Gelenek, Görenek ve Kültür Unsurları

Kaşkaylar ataları eski Türkler gibi konar-göçer bir topluluktur. Bu hayat tarzlarını yüzyıllardır hiç bozmadan günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Atalarının mirası olan bu hayat tarzı, onlar için çok önemlidir. Çünkü yaşadıkları bölgedeki kalabalık Fars nüfusunun içinde Kaşkay Türk boyu olarak kalabilmelerinin tek garantisi bu hayat tarzı ve onun doğurduğu töredir. İran'ın senelerdir uyguladığı asimilasyon politikasını başarısızlığa uğratan da bu hayat tarzları ve töreleridir.

Kaşkaylar, kışı Basra Körfezi kıyılarındaki sıcak topraklarda yazı ise kuzeydeki dağların bol otlaklı serin yaylalarında geçirirler. Nisan ayı yaylalara göçme zamanıdır. Fakat bu göç alelade bir göç

değildir. Her şey en ince teferruatına kadar hazırlanır. Yapılan bu göç adeta bir askeri harekâtı andırır. Çünkü iki ay sürecek olan yolculuk sırasında at, koyun ve deve gibi hayvanlarla birlikte yüzbinlerce insanın göçü ve organizasyonu söz konusudur. Göçten önce oldukça hareketli ve yorucu günler yaşanır. Kadınlar yayla yiyeceklerini hazırlar, eşyalar denk yapılır, çadırlar tamir edilir ve sürüler kontrol edilip, yolculuğa dayanamayacak kadar zayıf olanlar yenmek üzere kesilir. Aksakallı yaşlı kişiler çadırdan çadıra dolaşarak hazırlıkların yolunda gidip gitmediğini kontrol ederler. Bütün bu hazırlıkların sonunda göç gecesi İlhan obasında büyük bir şölen yapılır. Ortada yanan büyük bir ateşin çevresinde toplanılarak davul-zurna eşliğinde geleneksel oyunlar oynanır, gençler güreş tutar, at yarışları yapılır ve cirit oynanır. Şölen gece yarısına kadar büyük bir coşku ile devam eder. Ertesi gün şafakla birlikte verilen bir işaretle hemen çadırlar sökülüp eşya denkleleriyle beraber develere yüklenir. Bir saat içinde başta İlhan obası olmak üzere bütün oymaklar yola koyulur. Aralarında bir günlük mesafe olacak şekilde bütün oymaklar aynı gün hareket ederler. Bundan maksat sürülerin üst üste yığılmasıyla çıkabilecek herhangi bir karışıklığı önlemektir. Erkekler atlar üzerinde yük taşıyan hayvanları kontrol ederler. Kadınlar develere çocuklar ise eşeklere binerler. Gençler ve erkek çocuklar ise sürülere bakarlar. Bu şekilde 100 km'yi aşan bir konvoy oluşur. Koyun sürülerini fazla yormamak için günde 10-12 mil yol kat edilir. Üç gün yol alınıp bir gün dağılan sürüleri toplamak ve meydana gelen aksaklıkları gidermek için mola verilir. Yolculuğa dayanamayan koyunlar ve kuzular hemen kesilerek mola yerlerinde yenir. Böylece 300 mil yol

kat edilerek yaylalara ulaşılır. Yaylalardan kışlağa dönüş ise Ağustos ayında başlar. Dönüş de tıpkı yaylaya çıkıştaki gibi olur. Yine her şey en ince teferruatına kadar hazırlanır.

Kaşkaylar'da ev çadırın kurulduğu yerdir. Kaşkaylılar “Halım neredeyse evim orasıdır” der. Zaten göçebenin en iyi şeyi de nerede olursa olsun daima evinde olmasıdır. Bir saat gibi kısa bir sürede kurulabilen veya sökülebilen çadırlar özel olarak yapılmış söğüt dallarıyla kurulmakta ve üzerleri de siyah keçi kılından yapılmış keçelerle örtülmektedir. Yemek ve yatak odası olarak iki kısma ayrılan çadırın içini değerli halılarla süslerler. Bir bakarsınız boş bir alan kısa sürede büyük bir yerleşim yeri oluvermiş bir de bakarsınız sanki o kadar çadır sihirliymiş gibi kaybolmuştur.

Kaşkaylar eski Türk devlet teşkilatını halen yaşatmaktadırlar. Başta belli bir aileden gelen “İlhan” vardır. İlhan aşiretin en akıllısı, en iyi binicisi ve en iyi nişancısıdır. Kaşkaylar İlhanlarında bu vasıfların bulunmasına çok dikkat ederler. Başkanlık irsî olarak babadan en yaşlı oğula geçmektedir. Fakat büyük oğulda yukarıda belirtilen vasıflar yok ise o zaman yerine küçük kardeşi geçebilmektedir. İlhan mutlak hâkimdir. Göç tarihlerini ve yollarını tayin etmek ve otlakları oymaklara paylaştırmak onun görevlerindedir. O en yüksek yasa ve yargı merciidir. İsterse emrindeki oymak beylerini azledebilir. İran hükümeti İlhanların aşiret içinde meşru kanun düzenleyiciler olduğunu kabul etmiştir. Fakat seçilen İlhan'ı hükümetin onaylaması da gereklidir.

Yönetimde İlhandan başka İlbeyi, Kalantarlar, Kethüdalar ve Aksakallılar vardır. İlbeyi aşiretin büyüklerinden olabileceği gibi genellikle İlhan'ın kardeşidir. Görevi halkın vermekle yükümlü olduğu vergileri toplamaktır. İlhan'a bağlı olan Kalantarlar (Oymak beyleri) birkaç bin haneden oluşan oymakların başkanıdır. İlhan'ın kendilerine paylaştığı otlakları onlar da 100 veya 300 hanenin başkanı olan Kethüdalara (Oba beylerine) taksim ederler. Kethüdaların emrinde de 15-20 hanenin başkanı olan Aksakallılar vardır. Bunlar Kethüdaların kendilerine ayırdığı otlakları yönetimleri altındaki ailelere paylaşırlar. Bu suretle aşiret töresi muazzam bir şekilde işler. Babadan oğula geçen Kalantarlıkta bazen oğullar arasında başa geçmek için mücadele olduğunda, İlhan oymağı merkezden gönderdiği kişi aracılığı ile de yönetebilir. Her Kaşıkaylı Kethüda veya Kalantarın kararını İlhan'a şikâyet etme serbestisine sahiptir. İlhan aşireti Kalantarlar vasıtası ile Kalantarlar başkanı oldukları oymakları Kethüdalar aracılığı ile Kethüdalar da emirleri altındaki toplulukları Aksakallılar vasıtası ile yönetirler. Böylece yönetim kademesi yukarıdan aşağıya doğru İlhan, Kalantarlar, Kethüdalar ve Aksakallılar şeklinde sıralanmış olur. Ayrıca yönetimde İlhan'ın başkanlığında ve onun çadırında toplanan bir kurul (divan) vardır. Kalantarlardan oluşan bu kurul aşiret işlerinin yürütülmesinde İlhan'a yardımcı olur. Bazen İlhan'ın vereceği kararlar bu kurulda müzakere edilebilir. Fakat müzakere sonunda karar verecek olan yine İlhan'dır. Kurul veraset, halef vb. meseleleri de görüşüp karara bağlayabilir. Mesela bu kurul bir ailede büyük oğulun babasının yerini

alabilecek durumda olmadığına kanaat getirdiği zaman aile reisliğini küçük kardeşe verebilir.

Kaşkaylar'da sosyal yardım anlayışı çok kuvvetlidir. Herhangi bir felaket sebebiyle sürüsünü kaybetmiş olan bir aileye bağlı olduğu oymak fertleri tarafından yapılan yardım sonunda aile eski sürüsünden daha fazla bir sürüye sahip olabilmektedir. Bu anlayış sayesinde hiçbir Kaşkaylı fakir kalmamaktadır. Herkes birbirinin iyi ve kötü kaderini paylaşmaktadır. Bu onların hayat tarzıdır. Oymaklar ve obalar arası karşılıklı münasebetler son derece kuvvetlidir. Kaşkayları İran'daki aşiretler arasında güçlü ve nüfuzlu yapan da bu birlik ve beraberlikleridir.

Kaşkayları güçlü yapan bir diğer sosyal yapı da ailedir. Kuvvetli aile bağlarına sahip olan Kaşkaylar, geleneksel Türk aile hayatını da halen sürdürmektedirler. Ailede kadın erkekle eşit haklara sahip olmakla beraber iş yükü onun üzerindedir. Şafakla birlikte kalkan kadınlar koyunları sağlar, çeşitli süt ürünlerini hazırlar, dikişleri dikerler, yemeği pişirirler ve çocukları büyütürler. Böylece geç saatlere kadar çalışırlar. Bütün bu günlük işlerin dışında meşhur Kaşkay halı ve kilimlerinin dokuyucusu da kadınlardır. Ayrıca Kaşkaylar'da kadın aile bankeridir. Parayı korur, faturaları öder ve aile tasarrufunu saklar. Bazen kocalarına sormadan yardıma muhtaç bir aileye yardımda da bulunabilirler. Siyasi meselelerde bazen kadınların görüşüne de müracaat edildiği olur. Bütün bunların yanında kadında aranan başlıca vasıf onun konuksever olmasıdır.

Kadınların aile içindeki bu fonksiyonlarına karşılık erkekler onlara nazaran daha az faaldir. Fakat göç ve av zamanları en çok çalışan da erkeklerdir. Ailenin reisi erkektir. İşleri planlayan ve yöneten onlardır. Boş zamanlarında genellikle at yetiştirmekle ve avlanmakla meşgul olurlar. Erkek çocuklar genellikle koyun sürülerini ve at yılmalarını otlatırlar. Boş zamanlarında da babaları gibi avlanırlar. Kız çocukları ise annelerine yardım ederler, kardeşlerine bakarlar ve kilim dokurlar.

Kaşkaylar iri yapılı, beyaz tenli ve ekseriyetle de sarışındırlar. Törelere çok bağlıdırlar. Nevruz, Ramazan ve Kurban bayramlarına büyük önem verirler. Nevruz bayramından bir gün önce ana-babalarının mezarlarını ziyaret ederler. Kadınlar ve çocuklar ellerine ve başlarına kına yakarlar. Bayram günü yıl boyunca mutlu olunsun diye herkes mutlaka tatlı yer. Dini bayramlarını da tıpkı ülkemizdeki gibi büyük bir coşku ve sevinç içinde kutlarlar. Kısaca Kaşkay ailesi klasik bir Türk ailesidir.

Lisanlarına tabiatıyla Farsça karışmakla beraber Kaşkaylar aralarında öz Türkçe konuşurlar. Konuştukları bu Türkçe temiz bir Oğuz şivesi olup Güney Türkçesi grubuna girmektedir. Fakat kendi şivelerini Azeri Türkçesinden sayanlar da çoğunluktadır. Bazı araştırmacılar Kaşkayların konuştuğu lehçeyi Türkistan'daki Kaşgarlınkine benzetmektedirler. Bir kısım araştırmacılar da Kaşkayların Kum şehrinin batısındaki Save civarında bulunan köylerdeki Halaç ve Bayat ağızlarının karışımı olan bir Türkçe konuştuklarını ileri sürmüşlerdir. İran kaynakları ise Kaşkayların

Türkleşmiş Fars olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Yüzyıllardır kalabalık Fars nüfusunun içinde yaşadıklarından lisanlarına nispeten az da olsa Farsça karışmıştır. Fakat bu durum hiçbir zaman Kaşkayların Türkleşmiş Fars olduklarını göstermez.

İran'daki Türklerin Türkçe okuyup-yazmaları yasak olduğundan Kaşkaylar arasında yazılı edebiyat gelişmemiştir. Bu durum Kaşkaylar arasında zengin bir halk edebiyatının doğmasına sebep olmuştur. Bu edebiyatları Azeri ve Türkmenler ile olduğu kadar Anadolu ile de büyük benzerlik göstermektedir. Bilhassa Âşık Kerem Divanı, Karacaoğlan ve Köroğlu Destanı Kaşkaylar arasında çok yaygındır. Bunların Anadolu'dan bu bölgelere yayılmış olduğu da kesindir. Oğuz ellerinin ozanlarına karşılık Kaşkayların tıpkı Anadolu'daki gibi âşıkları vardır. Kopuz eşliğinde aşk ve kahramanlık türküleri söylerler. Davul-zurna eşliğinde de geleneksel halk oyunlarını oynarlar.

Kaşkayların dünyaca bilinen özelliklerinden biri de at yetiştiriciliği ve biniciliğidir. Ataları gibi yüzyıllardır konar-göçer yaşadıklarından at onlar için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu hayat tarzı sebebiyle de at kültürü son derece gelişmiştir. Bu kültürlerini yüzyıllardır koruyarak günümüze binici bir Türk boyu olarak gelmişlerdir. Bu konuda Franc ve Jean Shor şöyle demektedir: “Kaşkailer mükemmel birer binicidir ve atlarına derin bir sevgiyle bağlıdırlar. Atın üstündeyken onların parlak boyunlarını okşarlar. Elleriyle dizginleri çok nazık kullanırlar.” Cemal Hüsnü Taray ise hatıralarında “Dört yaşındaki çocukları en sert başlı atlara eysiz binerler” demektedir. Bir Kaşkaylı için at onun her şeyidir. İyi bir at

Kaşkay ailesinin bir parçası olarak kabul edilir. Kaşkaylar'da halen “at utacıları-at doktorları) bulunduğu gibi hiçbir Kaşkaylı rastgele bir ata binmez. Atın kıymeti bir bakıma Kaşkaylının gururu, haysiyeti yerindedir. Bilhassa Kaşkay İlhanlarının bindiği atlar Asya'nın en soylu atlarıdır.

Kaşkay atları dünyanın en cins atlarıdır. Bunların bir kısmı İran'a göçleri sırasında Türkistan'dan getirdikleri Altay-Türk atları soyundandır. Diğer kısmı ise soyları yine Altay atlarına dayanmakla birlikte günümüzde Arap atları diye anılan atlardır. Alnında beyaz lekeleri olan bu atlar için Franc ve Jean Shor şöyle söylemektedir: “300 yıl önce Kaşkailler Arap çöllerinden ilk atlarını getirdiler. Onların soyunu bu süre içinde korudular. Safkan atların şecere defterleri dünyadaki en eskilerinden biridir. İnce boyunlu Arap atları insan gibi davranıyorlardı. Binici dörtlüğe giderken ateş etmeye başladığı zaman onun hayatı atın zekiliğine bağlıdır. Ani dönüş veya duruş bir kazaya sebep olabilir. Bu atlar tam olarak yetiştiriliyorlar. Asla koşuşlarını değiştirmiyorlar veya ani duruş yapmıyorlar. Önlerindeki engellere bakıyorlar ve yönlerini değiştirirken bu işi yavaşça yapıyorlar”.

Kaşkaylar'da at kültürüne paralel olarak av kültürü de çok gelişmiştir. Avcılık ataları olan eski Türklerde olduğu gibi Kaşkaylar'da da bir spor ve savaş manevrasıdır. Bir Kaşkaylı için avcılık vazgeçilmez bir uğraştır. İlk zamanlar çocuklar için ata binmek ve avlanmak eğlenceli birer oyun iken ileriki yaşlarda artık başlı başına bir uğraş bir hobi olur. Bir Kaşkaylı için at ve silah her şeyden önemlidir. İyi bir nişancı olma bir Kaşkaylının gurur duyduğu

övündüğü bir özelliktir. Bu sebeple Kaşkaylar İlhanlarında bu özelliğin bulunmasına çok dikkat ederler. Bir Kaşkaylı yapacak hiçbir iş bulamadığı zaman nişancılık alıştırması yapar. Bu ustalıklarını Franc ve Jean Shor şöyle ifade etmektedir: “Ustalıkları inanılmaz derecede iyiydi. Nasır Han bir dönüşte beş tenekeyi uçurdu. Ayakta rastgele ateş ediyordu. Bir sonraki avda Malek’in beş atışta beş antilop vurduğunu gördüm”.

Törelere göre avlanan Kaşkaylar dörtnala koşan atın üzerinden isabetli atışlar da yapabilmektedirler. Bazen silahsız olarak keklik avlayan Kaşkayların bu avlanma usullerini yine Franc ve Jean Shor şöyle anlatmaktadır: “Atlılar açık alanda çizgi şeklinde koşmaya başladılar. Kuşlar havalandılar ve atlar onları takip etmeye başladı, tekrar toprağa kondular ve tekrar havalandılar. Gittikçe kısalan üç uçuştan sonra kuşların küçük kanatları ağır gövdelerini daha fazla taşıyamadı. Kaşkailer atlardan inip kuşların arasına koştular ve adam başı dörder tane kuş yakaladılar”.

Kaşkaylar’da dokumacılık sanatı da oldukça gelişmiştir. Özellikle Kaşkay halı ve kilimleri dünyaca ün kazanmıştır. İran halılarından farklı olarak Türk motifleriyle ince ve zarif bir şekilde dokunmuş halılar kolayca Pazar bulabilmektedir. Bu halılar tabii boyalarla boyanmış saf yünden dokunmaktadır. Bu halılara göz nuru döken ve İran halılarından farklı bir özellik kazandıran Kaşkaylı kadınlardır. Bunlar günlük ev işlerini bitirir-bitirmez tezgâhlarının başına otururlar. Halıdan başka meşhur Kaşkay kilimlerinin dokuyucusu da kadınlardır. Kadınlar arasındaki yardımlaşma suretiyle

tezgâhlar hiç boş kalmaz. Ayrıca kadınlar giyecekleri yünlü kumaşları da kendileri dokumaktadırlar. Çadırların üzerlerini örttükleri siyah keçi kılından yapılmış keçeleri de kendileri dokumaktadırlar. Kaşkay ailesinin zenginliğini gösteren sahip olduğu halı sayısının fazlalığıdır.

Kaşkaylar'da hukuk göçebe Türk devlet teşkilatına dayanan töredir. Aşirette her şey atalarından kalma bu töreye göre düzenlenir. Bu sebeple yazılı bir hukuk sistemi söz konusu değildir. Töreye göre mutlak hâkim İlhan'dır. En yüksek ve en son başvurulacak makamdır. İran hükümeti İlhanların aşiret içinde kanun düzenleyicileri olduğunu kabul etmiştir. Her Kaşkaylı, Kalantar veya Kethüda'yı verdiği karardan dolayı İlhan'a şikâyet etme hakkına sahiptir. Böyle durumlarda İlhan'ın aşiret üyesini haklı bulduğu da olur. Şikâyetler genellikle günlük olaylarla ilgilidir. Bunların çözümüne Kalantarlar ve Kethüdalar bakar. Ancak çözülemeyen bazı anlaşmazlıklara ve aşireti ilgilendiren olaylara İlhan bakar. Mahkemeye sunulan deliller senet gibi yazılı bir belge olabileceği gibi şahitler de olabilir. Fakat İlhan'ın imzaladığı bir belge veya saygı değer bir yaşlının şahitliği bunlardan daha önemlidir. Aşiret üyeleri arasında anlaşmalar genellikle yazılı olmakla beraber sözlü ve yemine dayanan anlaşmalar da yapılmaktadır.

Kaşkayların en büyük geçim kaynağı hayvancılıktır. En çok besledikleri hayvan ise koyundur. Bunun yanında deve ve at sürüleri de önemi bir yer tutar. Bir buçuk milyon Kaşkaylının ve yine milyonlarca hayvanın beslenmesi önemli bir problemdir. Toprakları da bir yıl boyunca kendilerini ve sürülerini besleyecek kadar verimli

olmadığından bu problem kendini daha çok hissettirir. Bu durum Kaşkayları göçe zorlayan önemli faktörlerden biridir. Bu sebeple kışı güneydeki sıcak topraklarda geçirdikten sonra baharla birlikte kuzeydeki yaylalara çıkarlar. Yaylada kalınan süre içinde sürüler yeşil ve gür otlaklarda doyusuya otlatılır. Böylece hayvanların et ve süt verimleri artmış olur. Elde edilen bol miktardaki süt hemen yağ ve peynir yapılır. Bunlar Kaşkaylar için hem önemli birer besin kaynağı hem de önemli birer ihraç malıdır. Ayrıca elde edilen yün dokumacılıkta önemli bir hammaddedir. Deve sürüleri de Kaşkaylar için önemli gelir kaynaklarıdır. Çünkü develerle yapılan taşımacılık ekonomilerinde önemli bir tutar. Hayvancılığın yanında güneydeki sıcak topraklarda az miktarda ziraat de yapılmaktadır. Fakat yapılan bu ziraat hayvancılık kadar gelişmiş değildir. Bu topraklarda yetiştirilen en önemli ürün pirinç ve buğdaydır. İhraç malları arasında canlı hayvan, süt ürünleri, hayvan derisi, halı ve kilim önemli bir yer tutmaktadır.

3. Kaşkaylara Uygulanan Toprak Reformları ve Esasları

Kaşkaylara uygulanan sözde toprak reformlarını incelemeye önce toprak yönetiminin esaslarını kısaca inceleyelim. Kaşkaylar ataları eski Türkler gibi konar-göçer bir topluluktur. Bu itibarla da topraklarının çoğunluğunu, yaşadıkları hayat tarzının bir gereği olarak otlak alanlar (meralar) oluşturmaktadır. Bu sebeple enine-boyuna yayıldıkları bölge yarım ay şeklindeki Karaağaç Irmağı kıyıları boyunca uzanan saha ile buraya giren Arap, Farrasbend, Firuzabad, Hineşur kasabalarını ve İsfahan-Şiraz yolu batısındaki çevre ile

Şikanrud ve Malbur ırmaklarının üst mecrasını sınırları içerisine almaktadır. İktisadi hayatlarına ayırdıkları bu göç sahasının uzunluğu 600 km'yi aşmaktadır. Bu göç sahası İran Hükümetince son zamanlara kadar “Vilayet-i Kaşkai” adı ile ayrı bir idari bölgeye ayrılmış ve 15 kazaya bölünmüş idi. Bu kazalardan Şeş Nahiye, Cihan Dunhe, Kamfiruz, Ardakan ve Kazirun Kaşkayların yaylaklarını; merkezleri olan Firuzabad'ın da yer aldığı güneydeki 8 yerleşim bölgesi (Farrasbend, Mahal, Arbaca, Meymend, Efrez, Hunc, Mahur Milani ve Firuzabad) ise kışlaklarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla yaşadıkları bu geniş topraklar yaylak ve kışlak olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Yaşadıkları sahanın kuzeyindeki dağlarda yer alan gür ve yeşil otlaklarla kaplı yaylaklar (yaylalar) Kaşkayların adeta varı-yoğudur. Çünkü bu yaylalar en büyük iktisadi geçim kaynakları olan hayvanlarının otlama alanlarıdır. Her yıl yaylaya göçten önce bu otlaklar aşiretin başı olan İlhan tarafından Kalantarlara (birkaç bin haneden oluşan boyların başkanı) bölüştürülür. Kalantarlar da İlhan'ın kendilerine bölüştürdüğü bu otlakları emirleri altındaki 100 ile 300 hanelik toplulukların sorumlusu olan oba beylerine (Kethüdalara) paylaştırır. Kethüdalar da paylarına düşen otlakları Aksakallılar denilen ve birkaç hanenin başı olan kişilere taksim eder. Böylece uçsuz-bucaksız geniş otlaklar muntazam bir şekilde Kaşkaylı aileler arasında paylaştırılmış olur. Kışlakları oluşturan güneydeki sıcak topraklar da yine aynı şekilde muntazam olarak aşiret üyeleri arasında paylaştırılır. Kaşkaylı aileler ziraata elverişli güneydeki bu topraklarda tarımla uğraşır. Bahçe ziraatının önemsiz olduğu bu topraklarda buğday ve pirinç ziraatı önem kazanmıştır. Fakat bu topraklar bir yıl

boyunca kendilerini ve sürülerini besleyecek kadar verimli değildir. Dolayısıyla tarım hayvancılık kadar gelişmemiştir. Göç etmelerine sebep olan bu ekonomik sebep yanında sosyal ve kültürel sebepleri de göz ardı etmemek gerekir.

Anlaşılacağı üzere Kaşkaylar'da toprak töre gereği aşiretin ortak malıdır. İran Hükümetinin toprak ağaları dediği ve ellerinden alarak Fars aşiretlerine dağıtmak istediği topraklar ne İlhan'ın ne Kalantarların ne de Kethüdaların şahsi mülküdür. İran Hükümetinin toprak ağaları dediği bu şahıslar yüzyıllardır bu reformu hükümetten daha iyi ve daha adil olarak uygulamış olacaklar ki Kaşkaylar arasında bu konuda hiçbir sosyal hadise meydana gelmemiştir. Fakat İran Hükümetlerinin uyguladığı toprak reformlarına Kaşkaylar büyük bir tepki göstermişlerdir. Bu tepki niçin olmuştur? Bu sorunun cevabını İran Devletinin Kaşkaylara uyguladığı toprak reformlarının esasında aramak gerekir.

İran hükümetlerinin hep aynı şekilde toprak reformu adı altında kamufle ettikleri Farslaştırma politikalarının esası 1870'li yıllara dayanmaktadır. Yani Kaşkaylara ilk toprak reformu bu yıllarda uygulanmıştır. 1871'de Kaşkayların elindeki bütün topraklar zorla alınarak yerleşik hayata geçmeye zorlanmışlardır. Aşiretlerin büyük bir kısmı verimsiz ve çorak arazilere iskân edilirken ellerinden alınan verimli ziraat alanları ile gür ve yeşil otlaklar ise Fars aşiretlerine dağıtılmıştır. Verimsiz ve çorak arazilerde iskâna zorlanan Kaşkayların kısa sürede sağlıkları bozulmuş ve bu sırada meydana gelen salgın hastalıklar sebebiyle de çok sayıda hayvan ve insan

kaybına uğramışlardır. En büyük geçim kaynakları olan hayvanlarının telef olması onları çok zor şartlar ile karşı karşıya bırakmıştır. Salgın hastalıklar ve ardından gelen kıtlık sebebiyle 60.000 hane olan nüfusları da 12.000 haneye düşmüştür. Henüz bu yılların yaralarını yeni sarmışken Birinci Dünya Savaşının başlaması Kaşkaylar için karanlıklar zincirinin devamı olmuştur. Bu savaşın sonunu takip eden yıllarda Modern İran'ın kurucusu olarak Rıza Şah'ın (1925-1941) başa geçmesi ise bu zincire yeni halkalar eklemiştir.

Çünkü Modern İran'ı kurmak amacıyla hemen bazı reform hareketlerine girişen Rıza Şah'ın en önemli reform hareketi ise 1930'da konar-göçerlere uyguladığı toprak reformu olmuştur. Koyu bir Fars milliyetçisi olan ve ülkesinde de bu düşüncesini hâkim kılarak yepyeni bir Fars devleti kurmak isteyen Rıza Şah tamamen Kaşkayları hedef alarak giriştiği bu politikası ile konar-göçerleri yerleşik hayata geçirerek onları asimile etmek istemiştir. Burada öncelikle Kaşkayların hedef alınması onların Fars eyaleti içinde en büyük ve en güçlü aşiret olmaları yanında İran'daki aşiretler içinde gelenek ve göreneklerine en fazla bağlı aşiret olmalarından kaynaklanıyordu. Zira dilini ve töresini hala yaşattıkları gibi bu değerler için de canlarını seve seve vermekteydiler. Nitekim Kaşkayları güçlü yapan da bu değerler ve yaşadıkları hayat tarzı idi. Çünkü konar-göçer hayat onların güneydeki kalabalık Fars nüfusu içinde eriyip gitmelerini önleyen hayat sigortalarıydı. Bütün bunları çok iyi bilen Rıza Şah, onları asimile etmek için güçlü Kaşkay töresinin (Türk töresinin) bozulmasının gerektiğine ve bunun da tek yolunun Kaşkayları yerleşik hayata geçirmek olduğuna inanıyordu. Bu düşünceyle 1930'da

Kaşkaylara zorla tehcir hareketi uygulanır. Kaşkaylar önce silahtan tecrit edilir. Sonra bir kısmı zorla iskân için ayrılmış verimsiz ve çorak topraklara iskân edilir. Göçebe hayat tarzına alışkın bu dinamik insanlar, yerleşik hayatta birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Toprakların çoraklığı, kıtlık ve salgın hastalıklar sebebiyle büyük kayıplar vermişlerdir. Çünkü çadırda yaşamaya, at üzerinde hareket etmeye ve yayla havasına alışkın olan bu insanlar, yerleşik hayatın monotonluğuna ayak uyduramamışlardır. Bu sebeple bazı boylar tekrar göçebe hayata dönerken bazı boylar da ister istemez yerleşik hayat tarzına uymuşlardır. Yerleşik hayata geçen bu boylar (Halaç, Alibeğlü, Şeyhvand, Feyli, Kalband, Faraband ve Liravi) bir süre sonra dinamikliklerini kaybettikleri gibi Fars kültürünün de etkisinde kalarak törelerini ve dillerini unutmuşlardır. Bu durumu gören diğer boylar törelerine daha sıkı bir bağla bağlanmışlardır. Bütün bu olaylar sırasında büyük lider Savlet-üt Devle tutuklanarak hapsedilmiş ve oğulları da İran'dan sürgün edilmiştir. Savlet-üt Devle hapiste vefat etmiş, oğulları ise ancak 1941'de Rıza Şah'ın tahttan indirilmesiyle İran'a geri dönebilmişlerdir. Bunlardan Nasır Han, İlhan seçilerek aşiretin başına geçmiştir.

Ancak Nasır Han eskisinden daha zor şartlar altında ve daha büyük sorumluluk gerektiren olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Bir anda kendisini bu olayların en büyüğü olan İkinci Dünya Savaşının içinde bulmuştur. Bu savaşta toptan imha edilmekle karşı karşıya kalan Kaşkaylar, bir ölüm-kalım mücadelesi vermişlerdir. Savaşın yarattığı kargaşa ortamını fırsat bilen İran hükümeti, bu defa Kaşkayların yaylaklarını ellerinden alarak göç yapmalarını

yasaklamıştır. Böyle bir karara uymanın kendilerini sonu olacağını ve bunun bir Farslaştırma politikasından başka bir şey olmadığını çok iyi bilen Nasır Han, hükümete “Gücünüz varsa bizi yolumuzdan alıkoyun” diyerek aşiretini Zagros ve Elburuz dağlarındaki yaylalara göç ettirir. Bu sebeple Kaşkayları imha etmek üzere gönderilen ordunun bozguna uğratılması, hükümetin de hayallerinin sonu olmuştur. Sonuçta fırsatı ganimet bilerek el koyduğu yaylakları tekrar geri veren hükümet, Kaşkaylarla ilgili tüm yasakları da kaldırmıştır.

Fakat aradan fazla bir zaman geçmez. 1959’da hedef yine Kaşkaylar’dır. Hükümet aynı yıl toprak reformu adı altında bir kanun çıkartarak, 1962’de de bu kanunu “Ak Devrim” adıyla uygulamaya koymuştur. Bu kanunun Kaşkay topraklarında uygulamaya konması, Kaşkayların İran siyasi hayatında tekrar sahneye çıkmalarına ve daha kanlı bir mücadeleye girişmelerine sebep olmuştur. Fakat Kaşkaylar her zaman olduğu gibi bu defa da haklarını önce diplomatik ve meşru yollardan aramışlardır. Kaşkaylar bu toprak reformunun kendi topraklarında uygulanamayacağını, çünkü bu toprakların şahıs malı olmayıp, töre gereği aşiretin mülkü olduğunu bir nota ile hükümete bildirmişlerdir. Buna hiç aldırmayan hükümet, bölgeye toprak reformunu uygulamak üzere bir mühendis gönderdi. Topraklarının reform bahanesiyle Fars aşiretlerine dağıtılmak ve kendilerinin de başka yerleşim bölgelerine iskân edilmek istenmesinin hangi amaç için yapıldığını çok iyi bilen Kaşkaylar, bölgelerine gönderilen mühendisi (Malik Abdi) öldürmek suretiyle bu konuda ne kadar ciddi olduklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Bu olaylarla ilgili basınıımızda yer alan birkaç haber tamamen İran hükümetini çıkarları

doğrultusunda, Tahran gazetelerinde yer alan haberlerin aynısıdır. Dolayısıyla Kaşkaylı soydaşlarımız Türk ve Dünya kamuoyuna toprak ağaları, afyon tüccarları ve asi bir toplum olarak tanıtılmıştır. Bu konuda basınımızın ve hariciyemizin görevini layıkıyla yerine getirdiği söylenemez. Basınımız olayların esasını araştırmadan tamamen Tahran mahreçli haberlere dayanarak, soydaşlarımız için kullanılan ağır ve asılsız suçlamaları aynen yayınlamakla büyük bir gaflete düşmüştür. Bu da Türk kamuoyunun öteden beri Dış Türkler meselesine ne kadar yabancı kaldığının delilidir. Bu tutum İran makamlarının tutumundan daha acı olsa gerek. Maalesef aynı tutum yurt dışındaki diğer soydaşlarımız (özelikle Yunanistan, Bulgaristan, Irak ve Suriye'deki) için de gösterilmiştir.

Sözde toprak reformları adı altındaki soykırım 1980'de şekil değiştirmiştir. Son yüzyıl içerisinde kaderlerinde herhangi bir değişiklik olmayan ve hep imha edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kaşkayların, 10 Haziran 1980 tarihli bir gazete haberi ile bu kötü kaderlerinin değişmediği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kaşkayların, Humeyni'nin İslam Cumhuriyetinde de huzur yüzü görmeyecekleri bu gazete haberi ile belgelenmiş oluyordu. Kaldı ki İran'da ilk anti-komünist direnişi yapan ve Şah'ın zulmüne karşı Mollalardan önce bayrak açan da Kaşkaylar olmuştur. Bu uğurda binlerce insan kaybına ve maddi zarara uğradıkları gibi İlhanları Hüsrev Han İran'dan sürgün edilmiş ve hatta toptan imha edilmekle karşı karşıya kalmışlardır. Hal böyle iken, önceki yönetimler gibi Humeyni yönetimi de Kaşkaylara serbest yaşama hakkı tanımamıştır. Humeyni yönetimi işe büyük lider Hüsrev Han'ı Meclisten atmakla

başlamıştır. Meydana gelen bir dizi olay sonucunda vatan haini olarak suçlanan Hüsrev Han tutuklanır ve girişilen tüm kurtarma çabalarına rağmen Humeyni cellatlarınca idam edilmekten kurtarılamaz. Ayrıca Humeyni yönetimi, Irak'la uzun yıllar devam eden savaşında cephenin ön saflarına kasıtlı olarak Türk asıllı askerleri göndermekle açıkça soykırım yapmıştır. Anlaşılacağı üzere Humeyni yönetimi eski yönetimlerin toprak reformu adı altında yaptıklarını Türk ve Dünya kamuoyu önünde açıkça yapmıştır.

İşte o zamandan (1871) bu zamana vazgeçilmeyen Farslaştırma politikası sadece şekil değiştirmiştir. Artık İran bunu açıkça yapmaktadır. İran'ın toprak reformu olduğunu ısrarla belirttiği bu politika hiçbir zaman Fars aşiretlerine uygulanmamıştır. Bu da gösteriyor ki bu politika toprak reformundan ziyade bir Farslaştırma politikasıdır. Bu durum 1989'da Bulgaristan'daki soydaşlarımıza yapılanların yıllar önce İran tarafından toprak reformu adı altında Kaşkaylı soydaşlarımıza yapıldığının delilidir.

Bugün (2020) İran'daki azınlık Fars yönetimi konar-göçerleri yerleşik hayata geçirmek suretiyle onları Farslaştırmak ve ülkede Fars milliyetçiliğini hâkim kılmak politikasından vazgeçmiş değildir. Çünkü yaklaşık 80 milyon İran nüfusunun (2020) yine yaklaşık olarak 35 milyonunu Türkler, 10 milyonunu da diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Dolayısıyla ülkedeki Farslı nüfus halen azınlık durumundadır. Bu da asimilasyon politikasının devam edeceğini göstermektedir. Ancak bugüne kadar tüm çabalarına rağmen İran'ın bu politikasında başarılı olduğu da söylenemez. Çünkü İran'da başa geçen her yeni hükümet tarafından ısrarla uygulanan bu politika, Kaşkaylar karşısında

her defasında hezimete uğramıştır. Yıllar boyu kendilerine yapılan insanlık dışı baskılara rağmen Kaşkaylar, milli şuurlarından ve törelerinden asla taviz vermemişlerdir. Nitekim Kaşkaylar, törelerini ve milli şuurlarını daha yüzyıllar boyu tazeleyerek korudukları sürece, İran'da güçlü Kaşkay Türk varlığını devam ettireceklerdir. İran'ın ısrarla uyguladığı Farslaştırma politikasına karşı İran'daki 35 milyon Türk'ün kendi kaderlerine kendilerinin hâkim olma yolundaki mücadelelerinde ilk kıvılcımın Kaşkaylar arasında, bu politikanın bir sonucu olarak ortaya çıkacağı da kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Alper; “Kaşıkay Türkleri”, *Milli Eğitim ve Kültür Dergisi*, Sayı: 7, Ankara 1980.
- Avery, Peter, *Modern Iran*, New York, 1965.
- Bala, Mirza, “Kaşıkay”, İA, VI, 414-417.
- Barth, F., *Nomads of South Persia*, Boston, 1961.
- Barthold, W., “Kashkā’ī”, EI, II, 837-838.
- Beck, Luis, “Tribe and State in Revolutionary Iran: The Return of the Qashqa’i Khans,” *Iranian Studies* 13/1-4, pp. 215-55.
- Beck, Luis, *The Qashqa’i of Iran*, New Haven, 1974.
- Beck, Luis; *Nomad: A Year in the life of a Qashqai Tribesman in Iran*, I. B. Tauris, London 1991.
- Caferoğlu, Ahmet; “İran Türkleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 50, Ankara, 1966.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Eylül 1953, 8 ve 15 Mart 1963.
- Curzon, George Nathaniel, *Persia and the Persian Question*, 2 vols, London, 1892.
- Çelik, Muhittin, “İran’daki Kaşıkay Türkleri”, *Türk Dünyası Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Yıl: 1998, Sayı: 5, ss. 204-213.
- Çelik, Muhittin, Kaşıkay Müziği, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 84, ss. 169-174.
- Çelik, Muhittin, Kaşıkay Türkçesi Metinleri, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2014.
- Douglas, William O., *Strange Lands and Friendly People*, Garden City, 1958.
- Ergin, Muharrem, “Kaşıkay Türkleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 6, Ankara, 1962.

- Garrod, Oliver, "The Qashqai Tribe of Fars," *Journal of the Royal Central Asian Society* 33, 1946, pp. 293-306.
- İbrahimov, T. E., Kaşkaylar, Elm Yayınları, Bakü, 1988.
- İslam Ansiklopedisi (MEB)*, "Kaşkay Maddesi", Cilt: 6.
- Karaca, Ahmet; "Kaşkai Türklerinin Kahraman İlhanı Dr. Hüsrev Kaşkai'nin Acı Sonu", *Yeni Düşünce Dergisi*, Ankara, 1983.
- Kemaloğlu, B.; "Kaşkay Bombardımanının Türkiye'deki Yankıları Devam Ediyor", *Türk Kültürü*, Sayı: 7, Ankara, 1962.
- Keyhan, Mesud; *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*, Cilt: I-III, Tahran, 1931.
- Kirk, George Eden, *The Middle East in the War*, London, 1953.
- Le Monde*, 28 February ve 15 April 1967.
- Lenczowski, George, *Russia and the West in Iran, 1918-1948*, Ithaca, 1949.
- Magee, G. F., *The Tribes of Fars*, Simla, 1945.
- Mirza Bala, "Kaşkay", *İslam Ansiklopedisi*, C.6. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, ss. 414-417.
- Mounsey, Augustus H., *A Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, London, 1872.
- Oberling, Pierre, "British Tribal Policy in Southern Persia, 1906-1911," *Journal of Asian History* IV, no. 1, 1970, pp. 50-79.
- Oberling, Pierre; *The Qashgai Nomads of Fars*, Paris 1974.
- Orhonlu, Cengiz; "İran Siyasi Hayatında Kaşkaylar ve Oynadıkları Rol", *Türk Kültürü*, Sayı: 56, Ankara 1967.
- Orhonlu, Cengiz; "Kaşkaylar", *Türk Kültürü*, Sayı: 54, Ankara 1966.

- Resulzade, M. Emin, “İran Türkleri”, *Türk Yurdu*, Cilt: I, Yıl 1326.
- Roosevelt, Kermit, *Countercoup: The Struggle for the Control of Iran*, New York, 1979.
- Schulze-Holthus, Berthold, *Daybreak in Iran*, London, 1954.
- Shor, Jean ve Franc; “We Dwelt in Kashgai Tents”, *The National Geographic Magazine*, June 1952, ss. 803-832.
- Sümer, Faruk, “Kaşkay”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ss. 20-22.
- Sümer, Faruk; “İran’da Yaşayan Türk Oymakları: Kaşkaylar”, *Türk Kültürü*, Sayı: 120, Ankara 1972.
- Sykes, Christopher, *Wassmuss, the German Lawrence*, London, 1936.
- Sykes, Percy M., *A History of Persia*, London, 1951.
- Taray, Cemal Hüsnü; “Kaşkailer ve Karmakarışık İşler”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 18-21 Nisan 1963.
- Tercüman Gazetesi*, 10 Haziran 1980.
- Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1976.
- Ullens de Schooten, Marie Thérèse, *Lords of the Mountains*, London 1956.
- Ullens de Schooten, Marie Thérèse; “Among the Kashkai, A Tribal Migration in Persia”, *The Geographical Magazine*, June 1954.
- Yanar, Şenay, “Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar”, *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2 Güz 2016, ss. 154-169.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, “Kaşkaylar”, *Türk Kültürü*, c. XXVI, Sayı: 297,
Ocak 1988.

BÖLÜM 8
TÜRKİYE’DE SELÇUKLU MEDRESELERİ
Semra ÇERKEZOĞLU*

* Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, semrace27@gmail.com, Gaziantep/Türkiye, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-3046-3642>

GİRİŞ

Medrese kelimesi Arapça bir kelime olup, “de-ra-se” kökünden türemiştir (Pakalın, 1971: 436). Sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen “ders” (dirâse) kökünden bir mekân ismidir (Bozkurt, 2003: 323).

İslam dini, ilime çok önem vermiştir. Kurân-ı Kerim’in ilk ayeti “oku” emri olmuştur. Yine “Alak” süresinin, ilk satırlarında “*Seni yaratan Rabbinin adıyla oku*” geçer. Kur'an-ı Kerim’de, insanın kendisini tanımasını emreden üçyüz elli ayet, yeryüzü ilminin, incelemesine çağrı yapan elli ayet, pozitif ilimlere işaret eden yediyüz elli civarında ayet mevcuttur. Akli kullanmaya yönelik altmış beş ayet, cehaleti karalayan, yirmi beş civarında ayet mevcuttur (Kayadibi, 2001: 33-34).

Hz. Muhammed, miladi 622'de Medine'ye hicret ettikten sonra burada inşa ettiği mescidin, “Suffa” (Zulle) denilen bölümünü eğitim-öğretim merkezi haline getirmiştir. Ashaplarına mescidin bu bölümünde dini ve ilmi konularda ders vermiştir (Hızlı, 1987: 273). Sözlükte “gölgelik” anlamına gelen “suffe”, Mescid-i Nebevi'nin yanında muhtaç durumda olan ve çoğunluğu muhacirlerden oluşan sahabilerin, barınması için yapılan ve giderek bir eğitim kurumu haline gelen yerdir (Baktır, 2009: 469). Hz. Muhammed, Medine'de *Ashab-ı Suffe* ile caminin bir bölümünde eğitim faaliyetlerini icra etmiş, daha sonralarıda, uzun yıllar camiler eğitim mekanı olarak kullanılmıştır (Kayadibi, 2001:42).

Emeviler döneminde ilim, mescit ve evlerde öğretilmiştir. Abbasiler döneminde Bağdat'ta eğitim-öğretim merkezi olarak kurulan, “Beytü'l-Hikme”, “Beytü'l-İlim”, “Dâru'l-İlim” medreselerin temelini oluşturur (Hızlı, 1987: 274). IX.yy da kurulan bu kurumların işleyişi, medreselerden daha farklıdır ve tam olarak bir medrese yapısı görülmez. Bu nedenle ilk Medreselerin 907'de Maveraünnehir ve Horasanda açıldığı görülmektedir. Fatımiler, Mısırda Ezher Camii (975) etrafında medresenin de olduğu bir külliye inşa etmiş ve burada devletin ihtiyacını karşılayacak memurlar yetiştirmeyi hedeflemiştir (Kaya, 2019: 52).

Genel görüşe göre, İslam dünyasında medreseler ilk olarak IX. yy sonlarında Horasan ve Türkistan'da kurulmuştur. Türkistan'da Karahanlılar tarafından kurulan medreseler, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından geliştirilmiştir (Caymaz, 2019: 42). Medreselerin devlet tarafından resmi bir kurum olarak kurulması ilk olarak IV-X. yüzyılda Karahanlılarda görülmektedir (Hızlı, 1987: 274).

İlk Türk-İslam devletleri, Şîi tehlikesine karşı ilim ve eğitime önem vermiş, Semerkant, Buhara, Taşkent, Balasagun, Yarken ve Kaşgar gibi şehirler bilim, kültür merkezi haline gelmiştir. Farabi (870-950), İbn-i Sina (980-1037), Balasunglu Yusuf Has Hacib (1018-1077) Kaşgarlı Mahmud (1032-1074) gibi ilim alimleri yetişmiştir (Akgündüz, 1989: 158).

Karahanlılar ve Gazneliler döneminde kurulan medreseler Fatımilerin medreseleri gibi devletin resmi hedef ve ihtiyaçlarına

yönelik kurulmuş medreseler değildirler. Bu nedenle Nizamiye Medreseleri kurulana kadar eğitim-öğretim faaliyetleri dağınık bir halde devam etmiştir (Kaya, 2019: 52).

İslam alimlerinin genel olarak kabul ettiği görüş olarak, ilk medrese kurucusu; Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri (485-1092) Nizamülmülk'tür (Hızlı, 1987: 275). Fakat İslâm devletlerinde, vakıfların desteği ile kurulup, devlet tarafından desteklenen medreselerin, Nizâmülmülk'ten önce de var olduğu bilinmektedir. Nizâmülmülk ile medreseler bir dönüm noktasına uğramış, bu dönüm noktası ile medreseler, sistemli birer eğitim kurumları haline gelmiştir (Özkan, 2007:17).

Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk medrese, 1040 yılında Sultan Tuğrul Bey zamanında, Nizamülmülk tarafından, Nişabur'da tesis edilmiştir. Burada pozitif bilim ve dini ilim eğitimi verilmiştir. Eğitim dili Arapça ve Türkçe'dir (Arslan,1993:13).

Nişaburda kurulan bu medrese Cüveyni adına tesis edilmiş ve bu medreseye “*İmamü'l - Haremenyn - el- Cüveyni*” adı verilmiştir. Bağdat'ta kurulan ikinci Nizamiye Medresesinin fıkıh alimi Ebû İshak Şirazi adına kurulduğu bilimektedir.

Nizamiye medrese modellerinin temel özelliği, bu medreselerde devlet ve vakıfların desteğinde, devletin ihtiyacı olan idari ve adli memur yetiştirilmesidir. Bu özellikleri ile ünlü düşünür Gazali'nin rektörlüğünü yaptığı Bağdat Medresesi dünyanın ilk üniversitesi sayılır, benzer örnekleri dünya tarihinde çok sonraları Avrupa'da görülmektedir (Akgündüz, 1989: 159). Bu açıdan Sultan Alparslan

zamanında, Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi, dünyanın ilk vakıf üniversitesi kabul edilir. Nişabur ve Bağdat'ta sonra Musul, Basra, Belh, İsfahan, Herat, Rey, Tus, Amul ve Merv'de de medreseler açılmıştır. Bu medreseler, Ortaçağ dünyası eğitim kuruluşları içerisinde en çağdaş örneklerdendir (Arslan,1993:13).

Büyük Selçuklu Devleti'nde, Nizamiye Medreselerinin yanında, hadis eğitiminin verildiği; “*Dârü'l-hadis*”, Kur'ân-ı Kerim ile ilgili eğitim veren; “*Dârül-kurra*”, Tıp eğitiminin verildiği; ‘*Dârü't-tıb*’ kurumları tesis edilmiştir (Kemaloğlu, 2015: 68).

Büyük Selçuklu Devleti sona erdikten sonra da Irak ve Suriye'de özellikle Şam'da medrese kurumu görülür. Nûreddin Mahmud Zengî, Sam'da, Halep'te, Hama'da ve Ba'albek'te medreseler yaptırmıştır (Eyice, 1978: 53). Nurettin Zengi (577/1181), Nizamülmülk'ten sonra medreselerle en çok ilgilenen ikinci şahsiyettir. Selahhatin Eyyübi, Mısır'da “es salâhiyye” adlı bir medrese kurmuştur, ayrıca Kahire, Kudüs, İskenderiyye gibi şehirlerde de medrese kurmuştur (Hızlı, 1978: 275).

İlim ve bilim merkezi vazifesi gören Nizamiye Medreseleri, medreseyi kurumsallaştırarak, bundan sonra kurulacak olan eğitim kurumlarına örnek olmuştur. Osmanlılar dahil tüm İslam dünyası ve Batı üniversiteleri de bu medreseleri model olarak almıştır (Ocak, 2011:449). İlimin, eğitim ve öğretimin bu şekilde korunması ve yayılması Büyük Selçukluların eseri olup, medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır (Turan. 1980: 332).

1. ANADOLU'DA MEDRESELER

Nizamiye medrese modellerinin en çok uygulandığı coğrafya Anadolu olmuştur. Beylikler Dönemi ve Anadolu Selçuklu Devleti döneminde, giderlerinin vakıf yolu ile karşılandığı medrese tipi daha da geliştirilerek öğrencilere maddi destek artırılmıştır. Öğrenciler öğrenme düzeylerine göre gruplandırılmış, tıp, astronomi, hadis ve kuran eğitimi için ayrı mesleki uygulamalı medreseler inşa edilmiştir (Akgündüz, 1989: 163).

Selçuklu Türkleri, Anadolu'da fethettikleri bölgelerde ilk iş olarak cami ve medrese tesis etmiş, fethedilen bu bölgelere, Türk topluluklarını iskan etmişlerdir (Turan, 1980: 357). Fethedilen bölgelerde sağlanan istikrar, özellikle beylikler devrinde medreselerin açılması bilim ileri seviyelere yükselmiş, Batı Anadolu'da kültür hayatı canlanmıştır (Kemaloğlu, 2015: 66).

Anadolu Selçuklu dönemi mimari yapılardan, 1308 yılına kadar inşa edilmiş olan 1100 yapıdan günümüze %55'i ulaşabilmiştir. Bu mimari yapılar; 115 cami, 122 mescid, 135 türbe, 167 medrese, 70 hamam, 48 saray, 49 köprüdür.

Anadolu Selçuklu dönemi camilerin, neredeyse tamamı medresesiz inşa edilmemiştir. Cami sayısı 115 iken medreselerin ve tıp eğitiminin yapıldığı darülşifa, imar sayısı 135'tir. Camisiz inşa edilen medrese sayısı; Konya'da 23, Sivas'ta 19, Mardin'de 8, Kayseri'de 7, Amasya'da 6, Diyarbakır'da 5, Akşehir'de 5 adettir (Tekin, 2012:23.)

Anadolu’da en eski medrese, temelindeki bir kitabede 589/1193 tarihi bulunan, Kayseri’de bir medresedir. Tokat ve Niksar, Yağbasan Medreseleri Danişmentliler tarafından inşa edilmiş olup, Anadolu’da kurulan en eski medreselerdir.

İlk medreseler, II. Kılıç Arslan devrinde kurulmuştur. Siyasi istikrar sağlandıktan sonra kültür faaliyetlerine ve medrese yapımına ağırlık verilmiştir. II. Kılıç Arslan, Konya ve Aksaray’da iki medrese inşa ettirmiştir (Kemaloğlu, 2015:67). Aksaray medreselerinde yetişen alimler, XIV. yy’da Suriye ve Mısır ülkelerinde oldukça saygın bir konuma sahip olmuşlardır (Çetin, 1999: 192).

Altun-Aba Medresesi: İplikçi Medresesi olarakta bilinir. Konya’nın Alaadin Caddesi üzerinde Kürkçü mahallesinde tesis edilmiştir. İplikçi caminin güneyine bitişik olara inşa edilmiştir. Miladi, 1202 tarihli vakfiyeye göre II. Kılıçarslan (1155-1192) döneminde, Şemseddin Altun Aba tarafından tesis edilmiştir. II. Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) dönemindeki vakfiyesi Anadolu Selçuklu medreseleri eğitim sistemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Medresenin kütüphanesine, vakıf gelirleri ile düzenli olarak kitap alınmaktadır. Öğrencilere bu kitaplar belli bir depozito karşılığı verilip, öğrenci kitabı geri getirdiğinde parası iade edilmektedir.

Anadolu Selçuklu Medreselerinin ilk medreselerinden olan bu medresede, I. Alaadin Keykubat döneminde (1227-1237) Mevlana’nın babası, Bahaddin Veled’in burada müderrislik yapıldığı bilinmektedir (N. Ş. Doğan, 2013: 432-433). I. Alaaddin Keykubat, Bahaddin

Veled'in şöhretini duymuş Konya'ya davet etmiştir. Oğlu Mevlana ile birlikte Konya'ya gelen Bahaddin Veled'e burada müderrislik verilmiştir. 1231 yılında yerine oğlu Mevlana Celaleddin geçer. Bazı kaynaklarda Bahaddin Veli'nin ölümü üzerine geçtiği, bazı kaynaklarda ise Mevlana'nın halkın beğenisini kazanması üzerine babasının yerine geçtiği yazmaktadır (Tansü, 2018: 102)

Ali Gav Medresesi: Bu medrese bugün, Konya'da Ali Gâv Sokak'ta, Selçuklu Atatürk Anadolu lisesi ile bitişik bir konumdadır. Yapım yılı tam bilinmemekle birlikte, inşasında Bizans kalıntılarının kullanılması, XII-XIII. yy. Selçuklu mimarisi olduğuna işaret etmektedir. Anadolu Selçuklu devletinin il tekke örneklerindedir. Tekke Bektaşilere yönelik olup, Ali Gâv'ın burada şeyhlik yapan bir zat olduğu tahmin edilmektedir. Yapısında taş kullanılmış olup kubbesi ayaklara oturan iki eyvanlı, kapalı avlulu yapı özelliğine sahiptir. XVII. yyda harabe haline gelmiş, günümüzde restore edilmiştir (Akman&Dağ,20-22).

Alaca Hüseyin Gazi Medresesi: Çorum'un Alaca ilçesinin Söğütlü beldesinde inşa edilen bu medresenin, kesin yapım yılı bilinmemekle birlikte, XIII. yy'da tesis edildiği tahmin edilmektedir. Açık avlulu tek katlı medrese özelliğinde olan bu medresenin kuzey taraf bitişğinde aşhane olarak kullandığı tahmin edilen ikinci bir yapı mevcuttur. Medresenin iç mimari özellikleri günümüze kadar ulaşamamıştır (Şahin, 2018: 179).

Atabey Armağan Medresesi: Antalya'nın, Selçuk mahallesinde inşa edilmiştir. İnşa kitabesinde kuruluş yılı olarak, M.

1239/ H. 637 yılı yazılıdır. Yapının, mimari bilimemektedir, kurucusu ise Atabey Armağan'dır. Atabey Armağan, II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında üst düzey bir devlet adamı olup Babai İsyani'nı bastırmakla görevlendirilmiştir. Yapının taçkapısının sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir (Kaya, 2018: 112)

Atabekiyye Medresesi: Atabey medresesi olarakta bilinir. Tahminen XIII. yy ikinci yarısında, Atabey Arslan Doğmuş İbn-i Sevinç İbn-i Yarukinal tarafından, Konya'da tesis edilmiştir (Kemaloğlu, 2015: 70).

Atabey Ertokuş Medresesi: Medrese, Isparta İlinin Atabey (Agros) ilçesinde bulunmaktadır. Medresenin inşa kitabesinde, 18 Ağustos-16 Eylül M.1224 yılında, I. Alaaddin Keykubad zamanında, Mübarizeddin Ertokuş tarafından kurulduğu yazmaktadır. Kapalı avlulu, tek eyvanlı, dıştan diktörtgen görünümde olup, avlusu karedir (Çelik, 2013: 4-5)

Erzurum Çifte Minareli Medrese: Hatuniye Medresesi olarakta bilinir. Erzurum'da iki yanında yüksek minare olan medrese, ilk çifte portale sahip olması ile Anadolu'da bir ilktir. Açık avlulu iki katlı, dört eyvanlı yapı tipine sahiptir. Zemin katta on dokuz ikinci katta ise on sekiz oda olup, girişin batısında mescit olarak kullandığı, düşünülen bir oda mevcuttur.

Medrese IV. Murat döneminde (1623-1640) restore edilmiş, tophane kışlası olarak kullanılmıştır. 1942-1967 yılları arasında Erzurum Medresesi olarak kullanılan medrese günümüzde çay bahçesi, sergi alanı olarak kullanılmaktadır (Aydın, 2012: 102-106).

Anadolu'nun en büyük medresesi olarak bilinir. Moğol İstilasından dolayı günümüze ulaşabilen, çini mozaik tekniği ile yapılan mimari eserler oldukça azdır. Bu yönü ile Hatuniye Medresesi'nde, tuğlalı çini mozağı ile farklı desenlerin uygulanması araştırmacılarının dikkatinin çekmektedir. Kitabesi ya da vakfiyesi olmadığı için kurucusu, mimarı, yapım yılı bilgileri mevcut değildir (Ayduslu, 2013: 60).

Kayseri Çifte Minareli Medrese: Miladi 1205 yıllarında, II. Kılıç Arslan'ın kızı Melike Gevher Nesibe'nin vasiyeti üzerine Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından Kayseri'de inşa edilmiştir (Kemaloğlu, 2015: 69). Kayseri'de şehir merkezinde, Gevher Nesibe Mahallesinde, Mimar Sinan Parkı'ndadır. Mimari yapı olarak, iki medrese birbirine bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu şekilde yapılanması, Anadolu mimarisinde çok az rastlanan yapı modelidir.

İçinde barındırdığı Gevher Nesibe Darüşşifası günümüze kadar ulaşabilen ilk Darüşşifa örneğidir. Medresenin hangi kanadının darüşşifa olarak kullandığı tam bilinmemekle genel görüş batı kanadının medrese, doğu kanadının darüşşifa olarak kullanıldığı yönündedir. Bu medresenin medrese, şifahane ve bimârhane (akıl hastalarına yönelik) olarak üç bölümden oluştuğu düşünülmektedir (Kutlu, 2017: 366-368). Gevher Nesibe Türbesi medresenin içinde yer alır (Doğan, t.y.:524).

Halk arasında darüşşifanın kurucusu Gevher Nesibe bitişindeki medresenin kurucusuda Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev

olarak bilinir. Maristan Şifaiye, medrese ise Gıyasiye olarak adlandırılmaktadır.

Hacettepe Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi, medreseyi Tıp Tarihi Müzesi olarak kullanmıştır. 2014'ten beri *Selçuklu Uygarlığı Müzesi* olarak kullanılmaktadır (Kutlu, 2017: 366-371).

Kayseri Mahperi Huand Hatun Medresesi: Medresenin bitişiğindeki caminin batı ve doğu taç kapıları üzerindeki kitabeye göre, Mahperi Huand Hatun tarafından 1238 yılında kurulmuştur. Medresenin camiden önce yapıldığı bilinmektedir ve inşa kitabesi yoktur. Tek katlı, açık avlulu ve iki eyvanlıdır. Bu medrese hamam, cami ve türbe olarak yapılanmıştır. Caminin kuzeybatısında, Mahperi Huand Hatun'un türbesi mevcuttur. Medresenin yan güneyinde Çay Ebû'l- Mücahid Yusuf Bin Yakup türbesi bitişiktir (Doğan, t.y.: 536-538)

Huand Hatun; Alanya Ermeni kralı Kyr Vart'ın, prensen Destina adlı kızıdır. Anadolu Selçuklu sultanı I. Alaaddin Keykubad ile evlendikten sonra kendi arzusu ile İslamiyeti benimsemiş, ilme verdiği önem ile Huand (bilge, büyük), ilmi yaymaya verdiği önem ile Mahperi (ay ışığı), sultan hanım olduğu için Hatun ismini almıştır (Oral, 2014: 2-3).

Akşehir Taş Medrese: Medresenin taç kapısı üzerindeki kitabede, Anadolu Selçuklu devlet adamı Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1250'de kurulmuştur. Yan eyvanlarının bitişiğinde türbe mevcuttur (Doğan, t.y.: 524). Kurucusundan dolayı Sahaib-i Ata Medresesi olarak bilinir. Medrese portalinin üzerindeki kitabeye

göre Konya'nın Akşehir ilçesinde, Eski Afyon Caddesi üzerinde tesis edilmiştir. Külliye olarak tesis edilmiş ancak daha sonra imaret, tekke, hamam, çeşme yıkılmıştır. Darulkurra, bitişiğine inşa edilen mescit, iki şerefeli minare günümüze kadar gelmiştir. 2009 yılına kadar Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmış, 2009 yılından sonra *Akşehir Taş Medrese Taş Eserler Müzesi* olarak yeniden restore edilmiştir. Müzenin türbe bölümünde Orhan Gazi'nin kızı Efendire Hatun, Nasreddin Hocanın kızı Melike Hatun ve Şeyh Bedrettin'in kızının mezar taşları sergilenmiştir (Ertaş, 2017: 4-7).

Cacabey Medresesi: Medresenin kitabesi ve vakfiyesine göre Kırşehir Emiri Nureddin Caca Bey tarafından, 1272 yılında Kırşehir'de inşa edilmiştir (Doğan, t.y.: 524). Tepesi açık kubbeli, kapalı avlulu, dört eyvanlı yapıya sahiptir. Girişi Anadolu Selçuklu tarzı taç kapı şeklindedir. İlk etapta külliye şeklinde tesis edildiği tahmin edilmektedir. Medresenin güneydoğusunda bugün cami olarak kullanılan bir kule mevcuttur (Şimşek, 2006:22-37). Anadolu Selçuklu döneminde astronomi okulu olarak kullanıldığı yapıdan ayrı kulenin gözlem için kullanıldığı düşünülmektedir (Kemaloğlu, 2015:71).

Buruciye Medresesi: Kitabesine göre Muzafferiddin Burûcirdi tarafından yaptırılmıştır. Kurucusunun türbesi medresenin bir bölümünde bulunmaktadır. İzzeddin I. Keykavus Darüşşifası ile Çifte Minare Medresesi arasında kurulmuştur. Avlusu olan dört eyvanlı yapıdadır. Taş kesme kaplaması, taş süslemedeki ölçülülüğü oldukça estetikdir. Bir yabancı uzmanın da belirttiği gibi bu medrese

Selçuklular döneminde, Sivas'ın eriştiği medeniyet seviyesinin göstergesidir (Eyice, 1992: 465- 466).

Bu medrese, 1271 yılında Çifte Minareli Medrese ve Gök Medrese ile birlikte Sivas'ta inşa edilmiştir. 2014 yılında, ‘‘Anadolu Medreseleri’’ olarak ilan edilen medreselerden biri olarak Dünya Mirası Geçici Listesi'nde bulunmaktadır. Günümüzde sadece taç kapısı orjinallığı ile gelebilmiştir. Diğer duvarları onarımdan geçmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Ocak&Tanyeli, 2019: 39).

Sivas Gök Medrese: III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Sahip Ata Ali bin Hüseyin tarafından 1271 yılında kurulmuştur. Sahibiye Medresesi olarakta bilinir. Üzerindeki çiniler gök mavisi olduğundan bu ismi almıştır. Taç kapısının üzerindeki tablodan mimarisinin Kalûyânü'l Konevî, olduğu anlaşılmaktadır. İki katlı, açık avlulu, dört eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Eski kaynaklarda avlu etrafında iki kat üzerinde yirmi dört adet molla odası olduğu yazmaktadır. Yapı 1934-1967 yıllarında müze olarak kullanılmıştır (Ertuğrul, 1996: 138-139).

Hacı Kılıç Camî ve Medresesi: Kayseri'de bulunan bu medresenin kitabesine göre II. Keykâvus'un emri ile Selçuklu emiri Ebü'l Kasım b. Ali et- Tûsî tarafından 1250 yılında yaptırılmıştır. Cami ve medreseden oluşan bu yapı kesme taştan inşa edilmiştir. Caminin kuzey cephesinden medreseye geçiş vardır. Taçkapı işleminde olan geometrik şekiller Kayseri yöresine özel bir işçiliktir (Eryavuz, 1996: 488-489).

Alâeddin Cami ve Medresesi: Yapı bugün Ulu Cami olarak da bilinir. İbn Battûta, camiyi tek kubbeli ve ahşap maksureli tasvir etmiştir. Bu tasvirden anlaşıldığına göre yapı belirli dönemler onarım görmüştür. Candaroğlu Celâleddin Bayezid Bey tarafından 1385 yılında onarım yapıldığı kaynaklarda geçmektedir.

Yapım yılı, mimarisi tam olarak bilinmemekle beraber, yapının kuzey ana girişinde bulunan kitabede caminin Muînüddin Süleyman Pervane tarafından yaptırıldığı yazmaktadır (Esemenli, 1989: 328-329).

Hisarardı Medresesi: XIII. yüzyılda Afyon kalesinin batısında tesis edilmiştir.

Çay Medresesi: Afyon'un Çay ilçesinin girişindedir. III.Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Ebü'l Mücahid Yûsuf b. Ya'kub tarafından 1278 yılında mimar Oğulbek b. Muhammed'e yaptırılmıştır. Yakınında han ve hamamın mimariside yine aynı kişidir. Günümüze hanın kapalı kısmı ulaşmış, hamam ise yıkılmıştır. Kubbe ile örtülmüş, revaksız avlusu olup, iki eyvanlı tek katlı bir yapıya sahiptir. İnşasında kesme taş, moloz taş, tuğla süslemede çini mozaik kullanılmıştır. Bu firuze çini mozaikler, incelemeye değer özelliktedir (Altun, 1993: 239).

İhlassiye Medresesi: Bitlis Taş mahallesinde 1216 yılındainşa edilmiştir. Bitlis ve Ahlat'ta Ribat hanları, miri mektepleri ve medreseler kurulmuştur. Bitlis; medreseler şehri, Ahlat; Kubbetü'l İslam unvanları ile anılır (Arınç, t.y.: 47). Kitabesine göre Bitlis hanlarından 5. Şerefhan tarafından yaptırılmıştır

İnce Minareli Medrese: Vakfiyesine göre Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1264 yılında, hadis öğretilmek amacı ile yaptırılmıştır (Kemaloğlu, 2015: 72). Konyada kurulan bu medrese, kurucusu Sâhip Ata Dârülhadisi olarakta tanınır. Mimarının ismi, taçkapı üsttündeki iki madalyon içinde yazıya göre Kөлük b. Abdullah'tır. 1876 ve 1899 yılında onarım gördüğü bilinmektedir. Günümüzde Taş ve Ahşap Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır (Yavaş & Çobanoğlu, 2000: 269-270).

Keykavus I Darüşşifası: Sivas şehir merkezinde Sahip Ata Medrese'sinin karşısında kurulmuştur. Selçuklu sülüsü ile yazılmış kitabesinde I. İzzeddin Keykavus tarafından, 1217 yılında inşa ettirildiği, yazmaktadır. Açık avlulu, revaklı ve üç eyvanlı olarak tesis edilmiştir. Vakfiyesine göre bir tıp mektebi olarak kullanıldığı bilinmektedir (Cantay, 2002: 353-355).

Kalehisar Medresesi: XIII. yüzyılda Çorum'un Mahmudiye köyünde tesis edilmiştir (Kemaloğlu, 2015: 72).

Karatay Medresesi: Konya'da XIII. yüzyılda inşa edilmiş en önemli Selçuklu medreselerinden biridir. Kubbesi merkezi avlusunu örtecek şekildedir. Çini dekorasyonu zengin bir inceliğe sahiptir. Celâleddin Karatay tarafından 1251 yılında Sultan II. İzzeddin Keykavus zamanında yaptırılmıştır. Bu medrese Konya ilinin önemli bir kültür merkezidir. Mevlana'nın derviş ve fakihlerin buluşma noktasıdır. 1954 yılında onarılmıştır. Günümüzde Konya Müzesi Çini Eserleri seksiyonu olarak kullanılmaktadır. Bu medrese kubbesi grafik

düzeni ve renk seçimi bakımından oldukça etkileyici olup, parıldayan bir gökyüzü izlenimi sunar (Mülâyim, 2001: 475-476).

Mardin Eminüddin Külliyesi: 1108-1112 yıllarında, Artuklu sultanı Necmeddin İlgazi ve kardeşi Eminüddin yaptırmıştır (Kemaloğlu, 2015: 72). Mardin'in Mesken mahallesinde içinde çeşme, hamam, medrese ve hamamdan oluşan bir külliye'dir. Maristan adıyla bilinir. Anadolu'nun ilk şifahane örneklerindedir (Altun, 1995:119).

Siraceddin Medresesi: Kurucusu, Siraceddin Lala Bedir'dir. 1238 yılında Kayseri'nin Melikgazi ilçesinde kurulmuştur (Kemaloğlu, 2015: 72).

Sırçalı Medrese: Konya' da çinileri ile ünlü bir medresedir. İç mimarisindeki sırlı tuğla ve çini süslemelerinden dolayı Sırçalı Medrese olarak bilinir. 1243 yılında Selçuklu Emiri Bedreddin Muslih tarafından yaptırılmıştır. Muslihiyye Medresesi olarakta bilinir. Ana eyvandaki çini kitabesinde mimari Muhammed b. Muhammed et- Tûsî olarak yazar.

1943-1954 yıllarında restore edilmiş, 1960'ta Konya Müzesi Mezar Anıtları Seksiyonu olarak ziyarete açılmıştır. Açık avlulu medreseler tipinde iki talı, iki eyvanlı bir medrese olup, Anadolu Selçuklu taş işçiliğinin zengin örneklerindedir. Taç kapısının sağında Bedreddin Muslih'in türbesi vardır. Türbe kare şeklinde iki katlıdır (Uluçam, 2009: 126-127).

Şifaiye Medresesi: Niğde’de bulunan bu medrese, 1217 yılında, I. İzzeddin Keykavus tarafından yaptırılmıştır. Anadolu’daki Selçuklu tıp hastanelerinin en büyük boyutlusudur. Taç kapı süslemesi oldukça dikkat çekicidir. Sağında ve solunda aslan ve boğa kabartmaları mevcuttur (Kemaloğlu, 2015: 73).

Taşkınpaşa Külliyesi: Nevşehir Ürgüp Taşkınpaşa köyünde bulunan, bu külliye cami, medrese, türbe ve kümbetten oluşmaktadır. Kitabesi olmadığı için inşa tarihi belli değildir. Kümbet ve türbede bulunan lahitlere göre XIV yüzyıl ortalarında yaptırılmıştır. Hızır bey türbesi caminin kuzeydoğusundadır. Günümüzde restore edilmiş yapı, halk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır (Denkhalbant, 2011: 149-151).

Seyit Battal Gazi Külliyesi: Eskişehir Seyitgazi’de bulunan bu külliye Üçler tepesinin yamacında inşa edilmiştir. Emevi kumandanı Seyyid Battal Gazi VIII. yüzyılda burada şehit düştüğü için Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev’in eşi Ümmühan Hatun buraya XIII. yüzyılın başlarında bir türbe, cami ve medrese yaptırmıştır.

Seyit Battal Gazi Türbesi, cami, iki çilehane, Mihaloğulları Türbesi, Ümmühan Hatun Medresesi ve Türbesi, Kadıncı Ana, Kesikbaşlar ve Çoban Baba türbesi, Bektaşî Dergahı, aş evi fırın ve medrese odaları duvarlarla çevrili açık bir avlunun güney, doğu ve kuzey yönlerinde mevcuttur (Denkhalbant, 2009: 51-54).

Erzurum Yakutiye Medresesi: Bu medrese Erzurum’da Cumhuriyet caddesinde XIX. yüzyılda yapılmış olan Yakutiye kışlasının avlusunda bulunmaktadır. Taç kapısının iki yanında

bulunan, kabartmalar oldukça ilgi çekicidir. Bu kabartmalarda karşılıklı iki aslan, edebiyeti temsil eden sekiz yapraklı hurma ağacı üzerinde çift başlı kartal bulunmaktadır. Dört eyvanlı ve güney eyvanı mescittir (Akçay, t.y.: 146-148).

1.1. Medreselerinin Sistem ve Yapısına Kısa Bir Bakış

Selçuklu medreselerinde, dini ilimlerin yanında, tıp ve astoromi gibi ilimlerde okutulmaktaydı. Medreselerin kuruluş nedeni; din adamı yetiştirmek, yoksul ve yetenekli öğrencileri okutmak, devlet için memur yetiştirmek, İslamiyet'i yeni benimsemiş, Oğuz topluluklarına yeni dinlerini öğretme, yeni ele geçirilen topraklarda manevi fetih sağlamak amacı ile gerekli insan yetiştirmektir. Türkiye Selçuklu medreseleri, Nizamiye Medreselerinin devamı olmuştur. Anadolu, Türkler tarafından yapılan fetihler, iskan, eğitim politikalarından sonra oldukça ileri bir kültür hayatına kavuşmuş. Medreselerin, açılması ile gelişme üst merhalelere ulaşmıştır (Kemaloğlu, 2015: 63-66).

Anadolu Selçuklu medreselerin inşasında iklimsel koşullar etkili olmuştur. Bu medreseler, açık avlulu ve kapalı avlulu olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sahn, kapalı avlulu medreselerde ana kubbenin üstünü örttüğü alana denirdi. Açık avlulu medreselerde, avlu ortalarında bir havuz, şadırvan, su kuyusu bulunur, uygun alanlarda meyve ağaçları dikilirdi. Kapıları avluya açılan hücrelerde öğrenciler yatılı kalır, ders çalışırdı. Bütün hücrelerde öğrencilerin abdest alabileceği çağ denilen bir bölüm mevcuttu. Bu hücreler misafirhane

olarakta kullanılabilmekteydi. Her medresede mutlaka mescid mevcuttu.

Medresenin ayrılmaz bir parçası da kütüphanelerdi. Özellikle Konya’da bulunan kütüphaneler, kütüphanecilik tarihimizde oldukça zengin bir geçmişi vardır. Mevlana Dergâhı Kütühanesi, Şeyh Sadreddin Konevi Kütüphanesi, Yusuf Ağa Kütüphanesi, Hacı Abdurrahim Kütüphanesi, İplikçi Kütüphanesi bu kütüphanelerden dikkat çekici olanlarıdır (Arabacı, 1996: 110-116).

Anadolu Medreseleri yapı olarak, içe dönük bir mimari yapıya sahiptir. Dış yapısında belirli bir düzen bulunmaz, iç mekanı dörtgen bir avlu etrafında şekillenmiştir. Avlu içinde bulunan eyvan sayıları bir, iki, üç, dört eyvan olmak üzere değişebilmektedir. Eyvan medresenin çalışma ve istihbarat mekanıdır.

Medreselerin öğretim kadrosu müderris, muid ve talebeden oluşmaktaydı. Müderrisler öğretim elemanları olup, takva sahibi kimselerdi. Kültürleri, akılları, güzel ahlakları talebelere örnek olmaları gerekirdi. Bilgili kişilik sahibi ve dindar ilim adamları müderris olabilmekteydi.

Muid; müderrisin verdiği dersi tekrar eden kişi demektir. Talebeler içinden örnek özellikte olan kişiler seçilmekteydi. Bugünkü konumu asistan demektir. Anadolu Selçuklu Medreselerinde genellikle iki Muid bulunurdu. Konya Karatay Medresesinde bir, Sivas Buriciye Medresesinde üç muid bulunduğu bilinmektedir. Muid’in maaşı müderrisin maaşının yarısı kadardı.

Anadolu Selçuklu medreselerinde talebe sayısı genellikle yirmi ile kırk arasında idi. Burs olarak, ileri seviyede bulunan öğrencilere on beş dinar, orta seviyedeki öğrencilere on dinar, alt seviyedeki öğrenciye beş dinar verilmiştir. Beş yıl içinde mezun olamayan devamsızlık gösteren öğrencinin medrese ile ilişkisi kesilmiştir. Salı ve Cuma günleri ders yapılmamıştır (Çatakoğlu, 2002: 18-21).

Medresenin idari şekli, medrese vakfiyesinde yer alan yönetmelik ile yönetilmekteydi. Mütevelli Heyet vakfın yönetiminden sorumlu idi. Hâzinü'l- Kütüb adı verilen, kütüphane sorumluları kitapların muhafazası ve ödünç verilmesinden sorumlu idi. Medresenin yatak, temizlik işleri, döşeme işleri, kandil yakma gibi işlemlerinden, ferraşlar sorumlu idi. Bevvablar güvenlikten sorumlu bekçiler idi. Bunun yanında din görevlileri, aşçılar, gelir giderleri hesaplayan memurlar, tamir işlerine bakan ustalar, Kur'an okuyan hafızlar mevcuttu (Kemaloğlu, 2015: 63-66).

SONUÇ

Medrese kelimesi Arapça bir kelime olup, sözlükte “*ders*” kökünden gelen bir mekân ismidir. İslam dini, ilime çok önem vermiştir. Hz Muhammed, Medine'de *Ashab-ı Suffe* ile caminin bir bölümünde eğitim faaliyetlerini icra etmiş, daha sonraları da uzun yıllar camiler eğitim mekanı olarak kullanılmıştır. Emeviler döneminde ilim, mescit ve evlerde öğretilmiştir. Abbasiler döneminde, Bağdat'ta eğitim-öğretim merkezi olarak kurulan, “Beytü'l-Hikme”, “Beytü'l-İlim”, “Dâru'l-İlim” medreselerin temelini oluşturur. IX.

yüzyılda kurulan bu kurumların işleyişı, medreselerden daha farklıdır ve tam olarak bir medrese yapısı görülmez.

Genel görüşe göre, İslam dünyasında medreseler ilk olarak IX. yüzyıl sonlarında Horasan ve Türkistan'da kurulmuştur. Türkistan'da Karahanlılar tarafından kurulan medreseler, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından geliştirilmiştir. Nizamiye Medreseleri kurulana kadar eğitim-öğretim faaliyetleri dağınık bir halde devam etmiştir. Nizâmülmülk ile medreseler bir dönüm noktasına uğramış, bu dönüm noktası ile medreseler, sistemli birer eğitim kurumları haline gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk medrese, 1040 yılında Sultan Tuğrul Bey zamanında, Nizamülmülk tarafından, Nişabur'da tesis edilmiştir. Burada pozitif bilim ve dini ilim eğitimi verilmiştir. Nizamiye medrese modellerinin temel özelliği, bu medreselerde devlet ve vakıfların desteğinde, devletin ihtiyacı olan idari ve adli memur yetiştirilmesidir.

Bilim ve bilim merkezi vazifesi gören Nizamiye Medreseleri, medreseyi kurumsallaştırarak, bundan sonra kurulacak olan eğitim kurumlarına örnek olmuştur. Osmanlılar dahil tüm İslam dünyası ve Batı üniversiteleri de bu medreseleri model olarak almıştır İlimin, eğitim ve öğretimin bu şekilde korunması ve yayılması Büyük Selçukluların eseri olup, medeniyet tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Nizamiye medrese modellerinin en çok uygulandığı coğrafya Anadolu olmuştur. Beylikler Dönemi ve Anadolu Selçuklu Devleti döneminde, giderlerinin vakıf yolu ile karşılandığı medrese tipi daha da geliştirilerek öğrencilere maddi destek artırılmıştır. Öğrenciler

öğrenme düzeylerine göre gruplandırılmış, tıp, astronomi, hadis ve kuran eğitimi için ayrı mesleki uygulamalı medreseler inşa edilmiştir

Selçuklu Türkleri, Anadolu'da fethettikleri bölgelerde ilk iş olarak cami ve medrese tesis etmiş, fethedilen bu bölgelere, Türk topluluklarını iskan etmişlerdir. Fethedilen bölgelerde sağlanan istikrar, özellikle beylikler devrinde medreselerin açılması bilim ileri seviyelere yükselmiş, Batı Anadolu'da kültür hayatı canlanmışır.

II. Kılıç Arslan devrinde siyasi istikrar sağlandıktan sonra kültür faaliyetlerine ve medrese yapımına ağırlık verilmiştir. Türkiye Selçuklarında ilk medreseler, II. Kılıç Arslan döneminde Konya ve Aksaray'da iki medrese inşa ettirmiştir. Aksaray medreselerinde yetişen alimler, XIV. yy'da Suriye ve Mısır ülkelerinde oldukça saygın bir konuma sahip olmuşlardır.

Anadolu Selçuklu dönemi mimari yapılardan, 1308 yılına kadar inşa edilmiş olan 1100 yapıdan günümüze %55'i ulaşabilmiştir. Anadolu Selçuklu dönemi camilerin, neredeyse tamamı medresesiz inşa edilmemiştir. Cami sayısı 115 iken medreselerin ve tıp eğitiminin yapıldığı darülsıffa, imar sayısı 135'tir.

Selçuklu medreselerinde, dini ilimlerin yanında, tıp ve astronomi gibi ilimlerde okutulmaktaydı. Medreselerin kuruluş nedeni; din adamı yetiştirmek, yoksul ve yetenekli öğrencileri okutmak, devlet için memur yetiştirmek, İslamiyet'i yeni benimsemiş, Oğuz topluluklarına yeni dinlerini öğretme, yeni ele geçirilen topraklarda manevi fetih sağlamak amacı ile gerekli insan yetiştirmektir.

Anadolu Selçuklu medreselerin inşasında iklimsel koşullar etkili olmuştur. Bu medreseler, açık avlulu ve kapalı avlulu olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Medresenin idari şekli, medrese vakfiyesinde yer alan yönetmelik ile yönetilmekteydi. Medreselerin öğretim kadrosu müderris, muid ve talebeden oluşmaktaydı. Müderrisler öğretim elemanları olup, takva sahibi kimselerdi. Kültürleri, akılları, güzel ahlakları talebelere örnek olmaları gerekirdi. Bilgili kişilik sahibive dindar ilim adamları müderris olabilmekteydi. Muid; müderrisin verdiği dersi tekrar eden kişi demektir. Talebeler içinden örnek özellikte olan kişiler seçilmekteydi. Bugünkü konumu asistan demektir.

Anadolu, Türkler tarafından yapılan fetihler, iskan, eğitim politikalarından sonra oldukça ileri bir kültür hayatına kavuşmuş. Medreselerin, açılması ile gelişme üst merhalelere ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, H. (1989). *Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi (Klasik Dönem)* Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- AKÇAY, İ. “Yakutiye Medresesi”, (1965). *Vakıf Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Vakıflar Dergisi*, S. 6, <https://core.ac.uk/download/pdf/50613416.pdf> (13.05.2020).
- ALTUN, A. (1995). “Emînüddin Külliyesi” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.11, ss. 119
- ALTUN, A. (1993). “Çay Medresesi”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, ss.239
- ARINÇ, K. “Bitlis Eren Üniversitesi’nin Kurulması Münasebetiyle, Bitlis İlinin Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış” <http://bitliskentbellegi.com/Uploads/bitlis-ilinin-egitim-tarihi.pdf>
- ARSLAN, A. (1995). *Darülfünun’dan Üniversite’ye*; İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul, S. 13.
- ARABACI, C. (1996). *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya
- AYDIN, T. (2012). “Erzurum Çifte Minareli Medrese Taş Süsleme Örnekleri” *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.2012, S. 12, 101-107,

- AYDUSLU, N. (2013). “Erzurum Çifte Minareli Medrese’nin Çinileri ve Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.17, S. 2, ss. 59-76,
- BAKTIR, M. (2009). “Suffe” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, ss.469-470
- BOZKURT, N., (2003). “Medrese” *Türk Diyanet Vakfı*, s.s.323-327, Ankara
- CANTAY, G. (2002). “Keykâvus I Dârüşşifası”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, ss. 353-355
- ÇATAKOĞLU, M.Ş. (2002). *Anadolu Selçuklu Dönemi İlmî Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin, Osman Kuruluş Dönemi İlmî Faaliyetlerine Tesiri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta
- CAYMAZ, E. (2019). *İlmiye Teşkilatında Ayrıcalıklı Bir Kurum Olarak Payeli Tayinlerin Sürdürülmesine Yönelik Tarihsel Bir Araştırma*, Doktora Tezi İstanbul, 2019
- ÇELİK, Mesut, (2013). *Atabey Ertokuş Medresesi*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir <https://www.academia.edu/> (13.05.2020).
- ÇETİN, A. (Eylül-Aralık 1999). “İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)” *Dini Araştırmalar*, C. 2, s. 5

- DAĞ, Y. K., AKMAN, İ.H. (2015). “Konya’da Ali Gâv Tekkesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri” *Türk İslam Medeniyeti, Akademik Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.19, ss.19-34.
- DENKNALBANT, A. (2011). “Taşkın Paşa Külliyesi” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40, ss. 149-151
- DENKNALBANT, A. (2009). “Seyyid Battal Gazi Külliyesi” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, ss. 51-54
- DOĞAN, Ş. N. “Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe, <https://www.ttk.gov.tr/Dergiler/Belleten/297-Belleten/6-Nermin-Saman-Dogan.pdf> (12.05.2020).
- DOĞAN, N. Ş. (2013). “Ortaçağ’da Anadolu’nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri- Darüşşifalarından Örnekler” *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(2), ss. 429-443 <https://www.academia.edu/35709703/> (12.05.2020).
- ERTUĞRUL, Ö. (1996). “Gökmedrese”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, ss. 138-139
- ERYAVUZ, Ş. (1996). “Hacı Kılıç Cami ve Medresesi”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, ss.488-489
- ESEMENLİ, D. “Alâeddin Camii ve Medresesi”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, ss.328-329.
- ERTAŞ, Ş. (2017). “Konya Akşehir Taş Medresesinin Taş Eserler Müzesine Dönüşümü” *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, C.2, S.2, ss.1-17,

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/390740>
(12.05.2020).

EYİCE, S. (1978). “*Mescid*”, İ.A, C.8, İstanbul

EYİCE, S. (1992). “*Bûriciye Medresesi*”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, ss.465-466.

HIZLI, Mefail, (1987). “*Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*” Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, C.2, S.2, ss. 273-281

KAYADİBİ, F. (2001). “*İslam Dini'nin Eğitim ve Öğretime Verdiği Önem*”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/10104>

KAYA, B. (2019). “*Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği*”, *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.14, ss.49-66

KAYA, A. (2018). *Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Bugünkü Durumlarının Tespiti (Başlangıcından 1243 Yılına Kadar)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

KEMALOĞLU, M. XI.-XIII. (Mayıs 2015). *Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim (Medreseler) Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, S.5

KUTLU, M. (2017). “*Kayseri Çifte Medrese'de Gevher Nesibe Darüşşifası'nın Konumu Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C.24, S. 2, ss.363-377.

- MÜLÂYİM, S. “Karatay Medresesi”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.24, ss. 475-476
- OCAK, Z.İ., TANYELİ, G. (2019). *Buriciye Medresesi'nin 1956-1968 Restorasyonu Üzerinden Türkiye Koruma Tarihinin Kısa Bir Okuması*, Vakıf Restorasyon Yıllığı
- OCAK, A. (Ekim 2011). “Medrese Gelenegi İçinde Nizamiye Medreseleri'nin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu T.C. Cumhurbaşkanlığı Himayesinde Selçuklularda Bilim ve Düşünce Bildiriler/proceedings 19-21, İslami İlimler*, DEMİRCİ, M. (Ed.) , TEMİZEL, A. (Ed.) , HACIGÖKMEN, M. A. (Ed.), SOLMAZ S. (Ed.) C.1, Konya
- ORAL, O. (2014). “Prensesc Destina'nın Mahperi Hunat Hatun Oluşu”, *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, S.7/1, Kayseri <https://www.academia.edu/37626592/>
- ÖZKAN, Ş. (2007). *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya
- PAKALIN, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul
- ŞAHİN, M. K. (2018). “Çorum ve Çevresinde Anadolu Selçuklu Dönemi Düşünce ve Kültürünün Oluşumunda Bazı Yapılar Üzerine Yorumlamalar” Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 44, ss. 177-200

- ŞİMŞEK A. (2006). *Cacabey ve Medresesi*, Kırşehir Valiliği Kültür Yayınları, S. 7
- TANSÜ, Y. E. (2018). “Selçuklu Devletinde Tasavvufi Unsurların Yönetim Üzerindeki Etkileri” *Assam Uluslararası Dergi*, C. 5, S.10, ss. 101-109
- TEKİN, B. B. (2012). “Anadolu Selçuklu Kültürünü Anlamak: Sanat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 32 Yıl:2012/1 (21-32 s.)
- TURAN, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul
- ULUÇAM, A. “Sırçalı Medrese”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.37, ss. 126-127.
- YAVAŞ, D., ÇOBANOĞLU, A.V. (2000). “İnce Minareli Medrese” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.22, ss.269-270

BÖLÜM 9

MAARİF SALNAMELERİNDE OSMANLI VİLAYETLERİNE DAİR VERİLER: YEMEN ve HİCAZ VİLAYETLERİ

Doç. Dr. Ünal TAŞKIN*

* Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin tecrübelerinden de faydalanarak eğitim alanında, özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, sistematik bir yapının oluşmasını sağlamıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda, sosyal, ekonomik ve askerî alanlarda aksamaların meydana gelmesiyle devlet adamları, içinde bulunulan durumdan kurtulmak için çareler aramaya başlamış ve ilk olarak askerî alanda ıslahatlara girişmişlerdir. Avrupa'dan asker eğitmenlerin getirilerek, orduda ihdas edilmeleri ve *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* ile *Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*'un açılması ve bu okullarda, çeviri kitaplarla desteklenmiş kütüphaneler oluşturulması, yapılacak değişikliklerin ilk sinyalleridir. İşlevselliğini yitirdiği düşünülen klasik eğitim anlayışının ve kurumlarının yerini alabilecek yeni eğitim kurumlarının oluşturulması düşüncesi, askerî alan dışında da eğitim müesseselerinin yenileştirilmesi veya yeniden kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Sıbyan mektepleri düzenlenerek yeni usûlde eğitim veren ibtidailere dönüştürülmüş, orta eğitim diyebileceğimiz rüşdiye ve idadiler kurulmaya başlanmıştır. Diğer yandan yabancı devletlerin kurdukları misyon istasyonları da, Osmanlı eğitim sahasının başka aktörleri olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hamiliği iddiasıyla her kademede eğitim faaliyetine girişmişlerdir¹.

Devlet, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütebilmesi için, bu işi teşkilatlı bir hale getirmiş, 1857'de kurulan Maarif Nezareti zaman

¹ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, p. 1329.

içerisinde her vilayete birer maarif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, teşkilatın idare ve görevlerini kanunî bir hükme bağlamıştır². Gayrimüslim mektepler ise 1866'da kurulan gayrimüslim ve ecnebi mektepleri müfettişliğinin uhdesinde çalışmalarına devam etmişlerdir³.

Modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan evvel, halkın bu ihtiyacını her yerde medrese olmadığından, genelde cami ve kiliseler karşıliyordu. Eğitimin bir vechesinin din temelli oluşu ve her dinde ilk amacın, inanç sahiplerini kendi öğretileri doğrultusunda birer mümin olarak yetiştirme dürtüsünün oluşu buna sebep olmuş gibi görünmektedir⁴.

Şimdi Osmanlı devletindeki eğitim-öğretim kurumlarının genel yapısından hareketle, bu kurumların Yemen ve Hicaz vilayetlerindeki durumlarına bir bakalım.

A. SIBYAN MEKTEBLERİ

Osmanlılar ilköğretim kademesindeki kurumları tanımlarken sıbyan mektebi adını kullanıyorlardı. Sıbyan mektepleri çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştu. Kızların devam ettiği okullar *inas mektebi* erkeklerin

²Maarif Nezareti nizamnamesi için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s. 469-509.

³Ünal Taşkın, "1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi'ne Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 245.

⁴Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 344.

devam ettiği okullar ise *zekur mektebi* olarak adlandırılıyordu. Sıbyan mektepleri, 1862’de ibtidai mekteplere dönüştürülerek yeni usûlde eğitim ve öğretime başladı ve bu ıslahat 1871’de genişleyerek devam etti.

Maarif salnamelerine göre Yemen Vilayeti’nde, Sultan Abdulhamit devrinde açılan iptidailerin yeri, yapılış tarihi ve masrafları aşağıda Tablo-1’de Hicaz Vilayeti verileri ise Tablo-2’de verilmiştir.

Tablo-1: Sultan Abdülhamit Devrinde Yemen Vilayetinde Açılan Mektepler⁵

Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	Yapılış Tarihi	Masrafı (Guruş)
Sana	Sana	19 Nisan 1317	520
Sana	Sana	1 Mart 1316	1.147
Sana	Ravza	1 Haziran 1316	250
Sana	Kabil Köyü	12 Mayıs 1306	250
Sana	Cevze	5 Kanun-ı Evvel 1306	220
Sana	Valan	15 Teşrin-i Evvel 1309	200
Sana	el-Huda	19 Nisan 1317	200
Haraz	Maha	22 Kanun-ı Evvel 1315	220
Haraz	Ar	1 Şubat 1316	250
Kevkeban	Tavile	15 Şubat 1317	525
Kevkeban	Kevkeban	10 Kanun-ı Evvel 1316	200
Kevkeban	Şiyam	23 Mart 1318	220
Kevkeban	-	1 Kanun-ı Evvel 1316	232
Umran	Umran	16 Teşrin-i Evvel 1317	220
Umran	Sala	24 Kanun-ı Evvel	200

⁵ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 712-714.

		1315	
Zemar	Zemar	24 Kanun-ı Evvel 1315	1.132
Zemar	Zemar	27 Kanun-ı Sani 1315	220
Pirim	Pirim	27 Kanun-ı Sani 1315	1.246
Pirim	Pirim	15 Teşrin-i Evvel 1317	220
Rada	Rada	15 Şubat 1315	220
Anis	Zavran	-	
Taiz	Taiz	27 Teşrin-i Evvel 1317	440
Taiz	Ramime Köyü	9 Haziran 1318	200
Taiz	Kumaara Nahiyesi	9 Haziran 1317	200
Taiz	Maviye Köyü	13 Teşrin-i Sani 1316	200
Taiz	Zişrak Nahiyesi	22 Teşrin-i Evvel 1318	250
Taiz	Şurab Nahiyesi	26 Mart 1319	200
Taiz	Mukeyne	1 Eylül 1318	200
Taiz	Hebab	1 Mart 1319	200
Taiz	Talak	18 Kanun-ı Evvel 1315	200
Taiz	Ab	18 Kanun-ı Evvel 1315	1.230
Taiz	Ab	22 Teşrin-i Sani 1317	220
Ab	Cile Köyü	22 Teşrin-i Sani 1318	200
Hicriye	Türbe Köyü	8 Haziran 1317	200
Hicriye	Esil' Köyü	8 Haziran 1317	200
Hicriye	Yakras Köyü	21 Haziran 1317	200
Hicriye	Kuds İzlesi Köyü	26 Mart 1319	200
Hicriye	Kabita Köyü	26 Mart 1319	200
Katibe	Nadara Nahiyesi	26 Mart 1319	200
Adin	Adin	9 Haziran 1317	260
Hudeyde	Hudeyde	16 Eylül 1315	446
Zebid	Zebid	15 Kanun-ı Evvel	200

		1315	
Beytü'l-Fakih	Beytü'l-Fakih	-	200
Bacil	Bacil	1 Kanun-ı Evvel 1317	280
Cebel Rime	Cebel Rime	1 Eylül 1319	157
Asir	Ebha	12 Şubat 1315	220
Asir	Ebha (inas)	19 Ağustos 1314	420

Sana kazasında 7, Taiz'de 11, Hivriye'de 5, Kevkeban'da 4, Haraz, Pirim, Zemar, Asir ve Umran'da 2, Rada, Anis, Ab, Cebel Rime, Bacil, Beytü'l-Fakih, Adin, Hudeyde, Katibe ve Zebid'de 1 ibtidai mekteb Sultan II. Abdulhamit devrinde açılmıştır. Taiz en fazla mektebin faaliyete geçtiği yer olarak görülmektedir. Vilayet genelinde açılan okullar genellikle 1315-1319 (1897-1902) yılları arasında faaliyete geçmiştir.

Tablo-2: Sultan Abdülhamit Devrinde Hicaz Vilayetinde Açılan Mektepler⁶

Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	Yapılış Tarihi	Masrafı (Guruş)
Yenbu	-	1308	-
Yenbu	Babü'l-Mecidi	1319	3.600
Yenbu	Avali Köyü	1319	3.600
Yenbu	Muğile Köyü	1319	3.600
Yenbu	Hif Köyü	1319	3.600
Yenbu	Münaha	1308	2.400
Yenbu	Babü'r-Rahme	1308	2.400

Hicaz vilayetinde Sultan II. Abdülhamit devrinde hepsi Yenbu kazasında olmak üzere toplam 7 İbtidai mektep faaliyete başlamıştır. Bunlardan üçü 1308'de (1890), dördü ise 1319'da (1902) açılmıştır.

⁶ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 454.

B. ORTA ÖĞRETİM KURUMLARI

1. Rüşdiyeler

Sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullara Rüşdiye veya Rüşdi adı veriliyordu. Rüşdiyelerin açılmasını hazırlayan süreç, Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında, ülkede Avrupa tarzı eğitimin kurulmasını öngören bir ferman yayınlamasıyla başladı⁷. Açıldıkları yıllarda yükseköğretime öğrenci hazırlayan bir kurum özelliği gösteren rüşdiyeler, zamanla ilköğretim kademesine kaydırıldı. 1880'li yıllarda rüşdiyeler, vilayet merkezinde ise 7, sancak merkezlerinde ise 5 yıllık olan idadilerin birinci kademesini oluşturuyordu⁸. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksek okullardan istedikleri birine alınacaklardı⁹. 1867'ye kadar rüşdiyelere yalnızca müslüman öğrenciler alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınma başlandı¹⁰. Bunun yanında kızların eğitilmesi için rüşdiyelerin kızlara mahsus olanlarının açılmasına karar verildi. Rüşdiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde yapı ve program değişiklikleri yapılmış, 1913 yılında rüşdiyeler ibtidailerle birleştirilmiştir. Fen ve sayısal derslerin ağırlık kazandığı II. Meşrutiyet Devri'nde, Avrupa müfredatını takip edecek müstakil numune rüşdiyeleri kurulmuştur¹¹.

⁷ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, XXXV, 2008, s. 301.

⁸ C. Öztürk, "Rüşdiye", s. 302.

⁹ Muammer Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s. 45.

¹⁰ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, XI, 2002, s. 455.

¹¹ M. Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 54

2. İdadiler

1869 yılında orta öğretimin II. kademesi olarak açılan bu okullar, daha öncesinde 1845'te Harbiye'ye girecek gençleri yetiştirmek amacıyla oluşturulmuş hazırlık sınıflarına ad olarak verilmiştir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle, İslam ve Gayrimüslim tebaayı birbirine kaynaştırmak amacıyla, dört yıllık rüşdiyelerin üstünde öğrenim süresi üç yıl olacak şekilde açılmıştır. Sancak merkezlerinde açılacak bu okullarda, çift öğretim dili bulunan bir okul tipi düşünülmüş ve Rüşdiyelerle beraber eğitimi yedi yıla çıkarılmışsa da, bu tasarı belli bir süre akamete uğramış, nihayet 1873'te ilk Mülki İdadi'nin açılmasıyla uygulamaya konulmuştur¹².

3. Darümuallimin ve Darülmualimmatlar

Osmanlı vilayetlerindeki erkek okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere açılmış olan öğretmen okullarına Darümuallimin; kız okullarındaki öğretmen eksikliğinin giderilmesi için açılan okullara ise Darülmualimat deniyordu. Zamanla ilköğretim ve ikinci kademe için farklı öğretmenlerin yetiştirilmesi için bazı vilayetlerde Darümualliminlerin ibtidai kısımları açılmıştır¹³.

4. Sanayi Mektepleri

Mithat Paşa, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1865'te Rusçuk'ta bir ıslahhane açmıştı. Bu ıslahhaneler, temelde kimsesiz

¹² Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 45; Cemil Öztürk, "İdadi", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 464-466.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Öztürk, "Darülmualimat", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 549-550; Cemil Öztürk, *Darümuallimin*, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 551-552.

çocuklar için açılmış olsa da sonradan hali vakti yerinde olanlardan belli bir ücret karşılığında öğrenci alımı da yapılmıştır. Mithat Paşa, Tuna valiliğinden sonra, Şura-yı Devlet reisliğine atanınca, ıslahhaneler ile ilgili çalışmalarını İstanbul’da yürütmüş ve Islah-ı Sanayi komisyonuyla çalışmalar yapmıştır. Bunun neticesi olarak 1868 yılında ilk sanayi mektebi İstanbul’da açılmıştır. Bu tarihten sonra ihtiyaca cevap verdiği için Osmanlı vilayetlerinden bir kısmında daha sanayi mektepleri açılmaya başlandı¹⁴.

Aşağıda Tablo-3’te Maarif Salnamelerine göre, Yemen Vilayeti’nde bulunan Rüşdiye, İdadi, Darülmuallimin ve Sanayi mekteplerinin öğrenci, öğretmen ve hademe sayıları verilmiştir¹⁵.

Tablo-3: Yemen Vilayeti Ortaöğretim Okulları Öğrenci, Öğretmen ve Hademe Sayıları

Adı	Öğrenci Sayısı			Hademe Sayısı		
	1318	1319	1321	1318	1319	1321
Sana Sanayi Mektebi			23		4	5
Hudeyde Sanayi Mektebi			30		6	7
Sana İdadisi			23		7	5
Sana Darulmuallimini	40	47	15	1	1	1
Taiz İdadisi			84			7
Taiz Darulmuallimini			20			1
Sana Rüşdiyesi	45			1		
Taiz Rüşdiyesi	56	37		1	1	
Haraz Rüşdiyesi	24	27	52	1	1	1
Zemar Rüşdiyesi	60	70	37	1	1	1
Pirim Rüşdiyesi	30	35	53	1	1	1
Ab Rüşdiyesi	30		37	1		1

¹⁴ Ünal Taşkın-Metin Kopar, “Maarif Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Devrinde Osmanlı Vilayetlerinde Açılan Eğitim Kurumları”, 3. Uluslararası Gap Sosyal Bilimler Kongresi 21-23 Haziran 2019 Adıyaman, İksad Yayınevi 2019, s. 585.

¹⁵ 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1620-1622; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 944-948; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 707-711.

Hudeyde Rüşdiyesi	47	51	27	1	1	1
Zebid Rüşdiyesi	47	41	40	1	1	1
Beytü'l-Fakih Rüşdiyesi	50	47	29	1	1	1
Asir Rüşdiyesi		65			1	
Ebha Rüşdiyesi			48			1

Tablo-3'e göre, Yemen vilayetinde 2 sanayi mektebi, 2 İdadi ve 2 Darülmualimin faaliyet gösteriyordu. Vilayette eğitim hizmeti yürüten rüşdiye sayısı ise 11 idi.

Aşağıdaki Tablo-4'te Maarif salnâmelerine göre, Yemen Vilayeti'nde bulunan orta öğretim okullarının idarecileri, öğretmenleri, diğer görevlileri ve dersleri verilmiştir¹⁶.

Tablo-4: Yemen Vilayeti Ortaöğretim Okulları Çalışanları ve Dersleri

ADI	DERSLER VE ÖĞRETMENLERİ
Sana İdadisi	Müdür İsmail Efendi Müdür Muavini İbrahim Efendi ¹⁷ Mektep Katibi Nuri Efendi ¹⁸ Sermubassır ve Depo memuru İbrahim Edhem Efendi Birinci Sene Türkçe Muallimi Ahmed Efendi Kitabet, Üçüncü ve Dördüncü Sene Türkçe Muallimi Hüsnü Efendi Hesap, İhtiyat Sınıfı ¹⁹ ve İkinci Sınıf Türkçe Muallimi, Hafız Ahmed Efendi İdadi ve Rüşdiye Hesap Nazırı Muallimi Mehmed Vehbi Efendi Kuran-ı Kerim Muallimi, Seyyid Abdullah Cenani Efendi ²⁰ Ulum-ı Diniye Muallimi Seyyid Abdullah Efendi ²¹ Coğrafya Tahsin Efendi Tarih, Arapça ve Ahlak Muallimi İsmail Efendi Hüsn-i Hatt Muallimi, Galip Efendi ²² Hendese ve Resim Muallimi Nazmi Efendi ²³ Hıfz-ı Sıhha, Tıp, İlm-i Eşya ²⁴ Malumat Muallimi İsmail Bey Farsça Muallim Vekili Mustafa Efendi Rüşdiye İmla Muallimi Tevfik Bey İhtiyat ve Rüşdiye Birinci Sene İmla Muallimi Hamdi Efendi Vekilharç Mustafa Efendi Mubassır Hacı Yaver Efendi

¹⁶ 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1620-1622; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 944-948; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 707-711.

Taiz İdadisi	Müdür İbrahim Efendi Muavin Şükrü Efendi Tabip Besim Efendi Katip Hilmi Efendi Mübayaa ve Anbar Memuru Ali Efendi İmam ve Mubassır-ı Evvel Sırrı Efendi Tarih, Coğrafya, Ahlak ve Hesab Nazırı Muallimi İbrahim Efendi Arapça, Farsça ve Hendese Muallimi Şükrü Efendi Tecvid, Kuran ve Ulum-ı Diniye Muallimi Hilmi Efendi Hıfz-ı Sıhha ve İlm-i Eşya Muallimi Besim Efendi Hesab-ı Ameli ve Resim Muallimi Süleyman Efendi İkinci Kısım Türkçe ve Kitabet Muallimi Hilmi Efendi Birinci Kısım Türkçe Muallimi Münip Efendi Hüsn-i Hatt Muallimi Necib Efendi İhtiyat Sınıfı Muallimi Ahmed Efendi
Sana Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel İbrahim Efendi Muallim-i Sani Mustafa Efendi Riyaziye Muallimi Yüzbaşı Efendi Mubassır Ahmed Ceradi Efendi
Hudeyde Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi ²⁵ Muallim-i Sani Hakkı Şinasi Efendi ²⁶ Hüsn-i Hat Muallimi Mahfuz Efendi ²⁷
Taiz Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Hüseyin Şükrü Efendi Muallim-i Sani Mehmed Efendi
Beytü'l-Fakih Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Yusuf Cemil Efendi ²⁸ Muallim-i Sani Seyyid Efendi ²⁹

¹⁷ 1321'de Hafız Ahmed Efendi.

¹⁸ 1321'de Katip ve Mübayaa Memuru Nazmi Efendi.

¹⁹ 1321'de İhtiyat sınıfı Sarf-ı Osmanî Muallimi Seyyid Ali Efendi.

²⁰ 1321'de Tecvid ve Kuran-ı Kerim Muallimi Seyyid Mehmed Efendi.

²¹ 1321'de Mustafa Efendi

²² 1321'de Reşid Bey.

²³ 1321'de Bahaeddin Efendi.

²⁴ 1321'de İlm-i Eşya Muallimi İbrahim Efendi.

²⁵ 1321'de Halil Efendi.

²⁶ 1321'de Ahmed Hamdi Efendi.

²⁷ 1319'da Hüsn-i Hat dersi ve hocası yoktur. Mubassır olarak Seyyid Mahfuz Efendi kaydedilmiştir. 1321'de ise Hatt Muallimi Seyyid Efendi'dir.

Zebid Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Mustafa Efendi ³⁰ Muallim-i Sani Mehmed Abdalbaki Efendi ³¹
Haraz Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Vekili Mehmed Zayid Efendi ³² Muallim-i Sani Ahmed Efendi Hüsn-i Hatt Muallimi Vacid Zihni Efendi ³³ Mubassır Ali Ahmed Efendi ³⁴
Pirim Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Ahmed Nuri Efendi ³⁵ Muallim-i Sani Mehmed Mehdi Efendi ³⁶
Zemar Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel İsmail Hakkı Efendi ³⁷ Muallim-i Sani Lütü Efendi ³⁸
Ab Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel İsmail Efendi ³⁹ Muallim-i Sani münhaldır
Asir Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Vekili ve İbtidai Kısmı Muallimi Hacı Osman Efendi İnas Kısmı Muallimi Sabri Efendi
Ebha Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Ahmed Hamdi Efendi Muallim-i Sani Vekili Nasır Efendi Hatt Muallimi Mehmed Şükrü Efendi
Sana Darülmuallimini	Müdür Ali Cerahi Efendi Sarf ve Nahiv Muallimi Mehmed Efendi ⁴⁰ Kuran-ı Kerim Muallimi Mehmed Muhsin Ekva Efendi Şeyhülkuran Ali Şerifi Efendi ⁴¹ Hesap ve Türkçe Muallimi Hafız Ahmed Efendi ⁴² Mubassır Hüseyin Efendi ⁴³

²⁸ 1319'da İsmail Efendi, 1321'de münhaldır.

²⁹ 1321'de Seyyid Mehmed Efendi.

³⁰ 1321'de Yusuf Cemil Efendi..

³¹ Sadece 1321'de kayıtlıdır.

³² 1321'de Muallim-i Evvel Fahreddin Efendi.

³³ Sadece 1321'de kayıtlıdır.

³⁴ 1319 ve 1321'de mubassır yoktur.

³⁵ 1321'de Muallim-i Evvel ve Hatt Muallimi İsmail Hakkı Efendi.

³⁶ 1321'de Mehmed Efendi.

³⁷ 1321'de münhaldır.

³⁸ 1318'de münhaldır.

³⁹ 1321'de Muallim-i Evvel ve Hatt Muallimi Şerif Efendi.

⁴⁰ 1321'de Arapça Muallimi Seyyid Abdulkadir Efendi.

⁴¹ 1321'de yoktur.

⁴² Sadece 1321'de kaydedilmiştir.

⁴³ 1321'de yoktur.

<p style="text-align: center;">Taiz Darülmuaallimini</p>	<p>Muallim-i Evvel Hasan Şükrü Efendi Muallim-i Sani Hulusi Efendi Muallim-i Salis Hilmi Efendi Mubassır Seyyid Ali Efendi</p>
<p style="text-align: center;">Sana Sanayi Mektebi</p>	<p>Müdür ve Marangoz Ustası Hüsrev Efendi Katip ve Türkçe Hamdi Efendi⁴⁴ Arabça Muallimi ve İmamı Abdullah Efendi Terzi Ustası Mihail Efendi⁴⁵ Dokumacı Ustası Azmi Efendi⁴⁶ Kunduracı Ustası Ahmed Efendi Demirci Ustası Hüseyin Efendi Vekilharç (Anbar Memuru) İsmail Efendi Mubassırlar Hasan ve Seyyid Mehmed Efendiler</p>
<p style="text-align: center;">Hudeyde Sanayi Mektebi</p>	<p>Müdür⁴⁷ ve Türkçe Muallimi Kemal Bey Katip Mehmed Sadık Efendi⁴⁸ İmam ve Kuran-ı Kerim Muallimi Seyyid Hüseyin Efendi Demirci Ustası Mehmed Ağa⁴⁹ Marangoz Ustası Mösyö Arpitonalis⁵⁰ Dokumacı Ustası Ahmed Efendi Terzi Ustası Habip Efendi Anbar Memuru ve mubassır münhaldir Aşçı Rızk Ağa⁵¹</p>

⁴⁴ 1321'de Samih Efendi.

⁴⁵ 1321'de Kayd Ağa.

⁴⁶ 1319'da münhaldir.

⁴⁷ 1319'da münhaldir.

⁴⁸ 1321'de Hafız Cevdet Efendi.

⁴⁹ 1321'de Hüseyin Efendi.

⁵⁰ 1321'de Ali Mekki Efendi.

⁵¹ 1321'de yoktur.

Tablo-5: Hicaz Mekteplerinin Çalışanları ve Dersleri⁵²

Adı	Dersler ve Öğretmenleri
Medine Hamidiye İdadisi	Müdür, Coğrafya ⁵³ , Tarih ⁵⁴ , Hıfz-ı Sıhha ve Ahlak Muallimi Kenan Bey ⁵⁵ Müdür Muavini, Hesap, Cebir, Usul-ı Defteri, Hendese ve Türkçe Muallimi Mehmed Tevfik Bey Arapça ⁵⁶ , Farsça ⁵⁷ ve Türkçe Muallimi Hacı Ahmed Nazif Efendi Ulum-ı Diniye Muallimi Hacı Salih Efendi Şube Muallimi Ömer Efendi Hüsn-i Hatt Muallimi Ahmed Efendi ⁵⁸
Mekke Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Şirvani İsa Ruhi Efendi Muallim-i Sani Veliyüddin Efendi
Taif Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel İbrahim Hakkı Efendi Hüsn-i Hatt Muallimi Tevfik Efendi
Cidde Rüşdiyesi	Münhaldır

Medine Hamidiye İdadisinde bu zamanda 138 öğrenci kayıtlı iken toplam 3 hademe de okulda hizmet ediyordu⁵⁹.

C. MEDRESE

Osmanlı klasik döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir. Yemen Vilayeti'nde 1319'da Taiz'de Abdullatif Efendi'nin müderrisliğini yaptığı 45 öğrencili bir medrese

⁵² 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 527; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 453.

⁵³ 1321'de Kenan Bey ve Ali Efendi.

⁵⁴ 1321'de Kenan Bey ve Emin Efendi.

⁵⁵ Kenan Bey 1321'de Kitabet ve Ziraat muallimliği de yapmaktaydı. Diğer yandan Hıfz-ı Sıhha dersi yoktur.

⁵⁶ 1321'de Abdulvehhab Efendi ve Ahmed Efendi.

⁵⁷ 1321'de Ahmed Efendi.

⁵⁸ 1321'de Tahir Efendi ve Hamdi Efendi.

⁵⁹ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 453.

bulunuyordu⁶⁰. 1321’de Abdullatif Efendi’nin 45 öğrencili medresesi faal halde bulunmakla birlikte, Umran kazasında 2, Ab, Hicriye ve Hudeyde kazalarında 1 olmak üzere toplam 5 medresenin daha kaydedildiğini görüyoruz. Umran kazasında Umran mahallinde Ali Şevkani Efendi’nin müderrisliğinde 30; Sala mahallindeki Seyyid Hamud Efendi’nin müderrisliğindeki medresede ise 45 öğrenci eğitim alıyordu. Ab kazasında Ali Mücahid Efendi’nin medresesinde 37, Hicriye kazasındaki Ömer Lütfi Efendi’nin medresesinde 43 ve son olarak Hudeyde kazasındaki Seyyid Mehmed Efendi’nin medresesinde ise 25 öğrenci tahsil görmekteydi⁶¹.

Hicaz Vilayeti’nde ise tamamı Medine kazasında kayıt altına alınmış 13 medrese bulunuyordu. Bu medreselerin, kurucuları, öğrenci sayıları ve müderrisleri aşağıdaki Tablo-6’da verilmiştir⁶².

Tablo-6: Hicaz Vilayeti Medreseleri, Kurucuları ve Müderrisleri

Kazası	Adı	Müderrisi	Öğrenci Sayısı	Kurucusu
Medine	Hamidiye	Mehmed Said Efendi	19	Devlet eliyle
Medine	Mahmudiye	Osman Efendi	45	Sultan Mahmud
Medine	Beşir Ağa	Arif Efendi	25	Beşir Ağa
Medine	Hüseyin Ağa	Hamza Efendi	16	Hüseyin Ağa
Medine	Şifa	Ömer Efendi	15	Sünbülü Ali Efendi
Medine	Karabaş	Mehmed Efendi	10	Karabaş
Medine	Servet	Abdullah Efendi	4	Servet Efendi
Medine	Emin Ağa	Mehmed Efendi	7	Emin Ağa
Medine	Zekanlı	Zarif Efendi	26	Abdussettar Efendi

⁶⁰ 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 948.

⁶¹ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 712.

⁶² 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 454.

Medine	İhsaniye	Adem Efendi	5	Arnavud Mustafa Efendi
Medine	İrfaniye	Arif Efendi	14	Arif Efendi
Medine	Kılarzade	Halil Efendi	16	Kılarzade
Medine	Sakızlı	İsmet Efendi	6	Seyyid Ahmed Sakızı

Hicaz Vilayeti'ndeki medreseler içinde en fazla öğrenci, Mahmudiye Medresesi'nde eğitim alıyordu. İhsaniye ve Sakızlı medreseleri ise sırasıyla 5 ve 6 öğrenci ile en az öğrenciye sahip yerlerdi.

Ç. KÜTÜPHANELER

Osmanlı döneminde şahıs evlerinde, sahaflarda, camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen hafız-ı kütübler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bazen köy camilerinin bile kendine ait kütüphaneleri olduğuna tesadüf edilir.

Hicaz vilayetinde Mahmudiye, Arif Hikmet Bey, Emin Paşa ve Sakızlı kütüphaneleri bulunuyordu. Mahmudiye Kütüphanesi, Sultan Mahmud tarafından Babü's-Selam'da kurulmuş olup 5.707 adet kitaba ev sahipliği yapıyordu. Arif Hikmet Bey'in Diyar-ı Aşere'deki kütüphanesinin 7.400 kitabı, Emin Paşa'nın Bab-ı Mecidi'deki kütüphanesinin 771 kitabı ve Seyyid Ahmed Sakızı'nın Darü'z-

Zafa'da kuruduğu Sakızlı kütüphanesinin ise 810 adet kitabı bulunuyordu⁶³.

Yemen Vilayeti'nde ise kayıt altına alınmış bir kütüphane yoktur.

D. YABANCI OKULLAR

Yemen vilayetinin Hudeyde kazasında Fransiskenlere (Fransız) ait bir ilk mektep bulunuyordu. 1301 yılında kurulan ve ruhsatsız olarak faaliyet gösteren bu okulun 5 erkek ve 8 kız olmak üzere toplam 13 öğrencisi vardı⁶⁴. Hicaz Vilayeti'nde faaliyet yürüten yabancı devlet okulu yoktu.

E. MAARİF İDARESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda da bazı tedbirler alınmıştı. 1879 yılında maarif merkezî teşkilatında yapılan değişikliklerle, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması konusu ele alınmış ve hemen uygulamaya geçilmiştir⁶⁵.

Nihayet 1882 tarihli resmî ilanla hükümet, maarif müdürlüklerinin kuruluşunun gerekçelerini açıklayarak⁶⁶, büyük bir özenle bu işi yürütmüştür. 1882 yılından itibaren her vilayet merkezine ihtiyaç hasıl oldukça birer maarif müdürü gönderilmiştir.

⁶³ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 454.

⁶⁴ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 712.

⁶⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 123.

⁶⁶ M. Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 126.

Maarif salnamelerine göre Yemen Vilayeti'nin maarif idaresi aşağıda Tablo-7'de verilmiştir⁶⁷.

Tablo-7: Maarif İdaresi

Maarif Müdürü	Mahmud Vehbi Efendi ⁶⁸
Muhasebe Memuru	Seyyid Abdurrahman Efendi ⁶⁹
Tahrirat ve Meclis-i Maarif-i Muhaberat-ı Türkiye Katibi	Mehmed Faik Efendi ⁷⁰
Meclis-i Maarif-i Arabi Katibi	Hafız Ahmed Efendi ⁷¹
Sandık Emini	Hasan Efendi ⁷²
Muhasebe Muavini	Ahmed Bey ⁷³
Anbar Memuru	Osman Efendi ⁷⁴

Bu zamanda Hicaz'da henüz maarif idaresi teşekkül etmemişti.

F. BASIN-YAYIN

Maarif salnamelerinde Yemen Vilayeti'nde faaliyet gösteren matbaa ve gazetelere de değinilmiştir. Buna göre, Yemen'de Sana adında Türkçe ve Arapça dilli, resmi bir gazete çıkmaktaydı. Yine Sana'da vilayet jandarma idaresi içinde, 1298 yılında tesis edilmiş olan bir resmi matbaa faaliyet gösteriyordu⁷⁵.

⁶⁷ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 824; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 920; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1020; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 350; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 317.

⁶⁸ 1321'de Mehmed Bey

⁶⁹ 1321'de Ahmed Efendi.

⁷⁰ 1319 Tahrirat Katibi Ali Şakir Efendi, 1321'de Reşid Bey

⁷¹ Sadece 1321'de yazılmıştır.

⁷² 1319 Hasan Lütfi

⁷³ 1321'de muhasebe memuru refiki Said Efendi

⁷⁴ Sadece 1321'de kayıttır.

⁷⁵ 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1624-1625; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 712.

KAYNAKÇA

1318 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1318.

1319 Maarif Nezareti Salnâmesi, Matbaa-i Amire, 1319.

1321 Maarif Nezareti Salnâmesi, Asr Matbaası, 1321.

BALTACI, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, XI, 2002, s. 446-462.

DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, XV, 2002, s. 45-60.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988.

MAHMUD CEVAD, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338.

ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmuallimat”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 549-550.

ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmuallimin”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 551-552.

ÖZTÜRK, Cemil, “İdadi”, *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 464-466.

ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *DİA*, XXXV, 2008, s. 300-303.

TAŞKIN, Ünal – KOPAR, Metin, “ Maarif Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Devrinde Osmanlı Vilayetlerinde Açılan Eğitim Kurumları”, 3. Uluslararası Gap Sosyal Bilimler Kongresi 21-23 Haziran 2019 Adıyaman, İksad Yayınevi 2019, s. 585.

- TAŞKIN, Ünal, “1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi’ne Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 244-262.
- TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 343-366.
- TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, p. 1327-1353.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964.

BÖLÜM 10

KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ'NİN KURULUŞU VE SİYASİ YAPISI (1571-1900)

Doç. Dr. Haydar ÇORUH*

*Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
Alahan/Hatay

GİRİŞ

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin kurucusu olarak Kıbrıslı Salamis St. Barnabas kabul edilir. Kıbrıs'ın ilk piskoposu olan Barnabas, 57 yaşındayken Hz. İsa verdiği bir vaaz sırasında taşlanarak öldürülmüştür. Barnabas'ın cesedi dört yüz yıl boyunca (M.S. 432'ye kadar) bir sinagogda gizlenmiştir (Trostyanskiy, 2011, s.171; Göktürk, 2015, s. 296). Onun ölümünden sonra Kıbrıs'ta Hıristiyanlık hızla yayılmıştır. Kıbrıs kilisesi Antakya şehrine yakınlığı sebebiyle ilk başta Antakya Patrikhanesi'ne bağlanmıştır (Trostyanskiy, 2011, s. 17; Göktürk, 2015, s. 296; Hakeri, 1993, s. 89). Ancak kısa bir zaman sonra kendi bağımsız kiliselerini kurmak için harekete geçen Kıbrıslı Ortodokslar 325'te İznik'te toplanarak Ariusçu felsefeye karşı geliştirilen ve Hz. İsa'nın "Baba'nın özü" yani "homoousios" görüşünü ileri süren İskenderiye Piskoposu Athanasius (328-373)'a biat ettiler. Ariusçu felsefe, 256 yılında Libya'da doğduğu kabul edilen ve kilise tarihinde oluşturduğu heretik akım ile "Oğul'un yaratılmış olduğunu bundan dolayı da Baba ile eş değer bir Tanrı olmadığını iddia eden" felsefi bir akımdır ve kurucusu bir başka İskenderiyeli Papaz Arius'tur (Darcan, 2013, s. 170). Kıbrıs Ortodoks Kilisesi işte bu iki görüşten birine tabi olmak durumundaydı ve İznik Konsili'nin Doğu Roma İmparatoru Marcianus (d. 396 - ö. 457) tarafından yönlendirilen sonucu kabul ederek Arius felsefesini reddetmiş ve Antakya ile ters düşmüştür. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi bu çıkışı ile otosefali statüsü kazanarak Antakya Kilisesi'nden kopmuş ve bağımsızlık yolunda ilerlemeye başlamıştır. 431 yılında yaşanan bu

hadisede Salamis Başpiskoposunun ölümünün hemen akabinde Antakya Patriği John, Kıbrıs'a müdahale ederek adaya bir heyet gönderilmesine karar vermiştir. Heyet, Efes'te toplanacak mecliste Kıbrıs başpiskoposluğu hakkında verilecek kararın beklenilmesini istemiştir. Ancak Kıbrıslı Ortodokslar bu kararı kabul etmeyerek kendi başpiskoposlarını seçmişler ve onunla Efes'e katılmaya karar vermişlerdi. Kıbrıs Ortodoksları bu çıkış ile Efes'te kiliselerinin kabul edilmesini sağladıkları gibi, bağımsız kilise olarak da tanınmışlardı (Göktürk, 2015, s. 296). Buna rağmen Antakya Patriği Efes'te alınan kararı tanımayarak Kıbrıs kilisenin kendisine bağlı kalmasını istemiştir.

Bu tartışmanın yapıldığı dönemde başpiskopos olarak seçilen Anthemios, Roma İmparatorundan kilisesinin bağımsızlığının tanınmasını talep etmiştir. İmparator Antakya Patriği'nin görüşlerine yakın duruyor olsa da Aziz Barnabas'ın incilinin bulunması Antakya'ya karşı Kıbrıs kilisesinin tezlerini güçlendirmiştir. Bu sebeple, Doğu Roma İmparatoru Zenon (474-491) kiliseye özerklik vermiş ve kutsal emanetleri ayinlerde kullanma yetkisi de tanımıştır (Göktürk, 2015, s. 296-297; Cobham, 1908, s. 249)¹.

637'de İslam orduları Kıbrıs'ı fethetmeye başladığında Kıbrıs'ta teşkilatlanmasını yeni yeni tamamlamış bir kilise buldular. İslam'ın adaya ayak basması ile Kıbrıs Kilisesi'nin de yeni bir yapılanma

¹ Aziz Barnabas'ın mezarının ve yazdığı incilin bulunması üzerine piskoposlar bu incili ve mezardan çıkan eşyaları İmparator Zenon'a gönderdiler. O da Kıbrıs Kilisesi'nin Antakya ve İskenderiye kiliselerinden bağımsız olduğunu onaylayan bir fermanı Kıbrıs'a gönderdi.

geçirmesine sebep olmuştur. Kilisedeki bu yapılanmayı bahane eden Bizans İmparatoru Justinian II, Ortodoks halkı Anadolu'ya sürmüştür. X. yüzyıla kadar neredeyse cemaatsiz kalmış olan Kıbrıs kilisesi Araplara karşı örgütlenen Ortodokslar, Bizans İmparatoru Nicephorus II Phocas'tan aldıkları destekle hem adaya dönmüşler hem de Kıbrıs kilisesinin yeniden Ortodoks kimliğiyle teşkilatlanmasını sağlamışlardı (Trostyanskiy, 2011, s. 172).

Bu teşkilatlanma dönemi Haçlıların Kıbrıs'ı ele geçirdiği XII. yüzyıla kadar sürdü. Bu dönemde kilise Fransız kökenli Lüzinyan hanedanlığının egemenliğine girmiştir. Lüzinyan hanedanlığı Kıbrıs kilisesinin Ortodoks kimliğini değiştirerek, kiliseyi yeniden teşkilatlandırdılar (Roudemetof-Michael, 2010, s. 1).

Kral Amaury (1194-1205), döneminde gerçekleştirilen bu teşkilatlanma sonucunda Papa Celestine III'ün de desteği alınarak Kıbrıs'ta 20 Şubat 1196'da yeni bir Latin kilisesi kurulmuştur. Rumca olan ibadet dili de değiştirilerek Latince yapılmıştır. Lefkoşa bu tarihten sonra Latin Başpiskoposluğunun merkezi haline getirilmiştir. İstanbul'dan gönderilen Thomas Morosini de bu yeni kilisenin ilk Başpiskopos olmuştur (Kaffa, 2008, s. 42). Onun döneminde Ortodoks kilisesi mensupları ya sindirilmiş veya sürgüne gönderilmiştir (Göktürk, 2015, s. 297; Kaffa, 2008, s. 41; Spyridakis, 1964, s. 47 vd).

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin yaşadığı bu çöküş dönemi yaklaşık altmış yıl sürmüştür. Bu dönemin sonuna doğru kilise Roma

kilisesinin bir parçası olmaktan kurtulamamıştır (Luke, 1921, s. 13; Cobham, 1908, s. 249)².

Bu dönemde Ortodoks piskoposlar ya köylere sürgün edilmiştir veya Latin piskoposlara itaate zorlanmıştır. Buna rağmen Lüzinyan dönemi Kıbrıs'ın en parlak dönemi olmuştur. 1291'de Ortadoğu'daki son Hıristiyan kaleleri de Müslümanlar tarafından ele geçirilmeye başlayana kadar ada Avrupalılar tarafından pek önemsenmezken, bu tarihten sonra tüccarların en önemli uğrak noktası haline gelmiştir. Özellikle Venedikli tüccarların gelmeye başlaması adada yeni bir ticari kolonizasyon dönemini başlatmıştır. Bu kolonizasyonun merkezi Magusa kalesi olmuştur. Ancak bu dönem 1484 yılında Kral II. Jacques'in ölümüne kadar sürmüştür. Yerini alan Kraliçe Katerina Kornayo, Venediklilerin oyunlarına aldanarak adanın idaresini onlara terk etmesi, adada Venedik döneminin başlamasına sebep olmuştur (Tutaman, 2017, s.98-99). Kıbrıs'ı seksen iki yıl yöneten Venedikliler, askeri bir işgalden biraz daha fazlası oldularsa da selefleri Lüzinyan hanedanının koyduğu ilkeleri korumuşlardır. Bu da Ortodoks ahaliyi Venediklilere karşı kin tutmaya ve onlardan da bir şekilde kurtulmaya yöneltmiştir. Hatta Venediklilerden kurtuluş çabaları kısa bir süre sonra Ortodoks ahalinin Türkleri adaya davet şekline dönüşmüştür. Bu yakınlaşmaya bir zaman Türkler tarafından esir edilen Kıbrıslı

² Lusignan Krallığı'nın temel özelliği sadece Franklı bir bakış açısından görülen ve yerel köylülüğün Frank feodal sistemi yararına korunan bir serflik halinde devam etmiştir. Ancak toplumsal olarak korunan bu durum dinsel olarak halkın otosefali yani kendi kendini yönetmesi Ortodoks Kilisesi'nin Latin Kilisesi'ne bağlanması bağlamında aynı serbestiye sahip olmadığı, aksine Latin kilisesine tabiiyetin tedariki için adaya yerleştirilen Roma Katoliklerine bütün servetler peşkeş çekilirken, adalı yerliler serfliğe ve dolayısıyla Katolik idaresine mahkum edilmişlerdi.

Dominiklilerin yöneticisi Frangelo Calepio da tanıklık etmiştir. (Luke, 1921, s.14). Papa Celestine III, vaktiyle Kıbrıs'ta olduğu gibi İstanbul'da da (1204) bütün Ortodoksları Roma'ya itaate zorlayarak onların gerçek kurtuluşunu hazırlamayı amaçlamaktaydı (Kaffa, 2008, s.45). Papa'nın bu düşüncesinin altında İstanbul Patrikhanesi'nin Roma'dan sonra, ikinci kilise konumunda görmekte olduğu Kıbrıs Başpiskoposluğunu Roma'ya bağlayarak Latin kilisesinin diğer kiliselere de kabulünü kolaylaştıracak güçlü bir adım atmış olmayı tasarlamaktaydı (Kaffa, 2008, s. 49)³.

Papa'nın da desteğini almış olan Kıbrıs, 1300'lü yıllarda hem dini yönden ve hem de ticari yönden Latin dünyasının doğudaki en güçlü merkezlerinden biri haline gelmişti. Bununla beraber ada Hıristiyanların olduğu kadar dini gerekçelerle Müslüman hacıların da bir uğrak yeri idi ve her iki kesim de kutsal topraklarına giderken en fazla bu adaya uğramakta veya ikamet etmekteydi. Ancak İstanbul'un Türkler tarafından fethi Akdeniz'in bir Türk gölü haline gelmesini sağladığı gibi Kıbrıs'ı stratejik yönden bir kez daha öne çıkarmıştı" (Lubin, 2012, s. viii).

1. VENEDİK DÖNEMİNİN SONU VE KIBRIS ORTODOKS BAŞPİSKOPOSLUĞUNA TANINAN İMTİYAZLAR

Kıbrıs'ın 1489'da Venedik hâkimiyetine geçmesiyle Rumluk bilinci bastırılmıştı. Bu bilinç 1571 yılına kadar Hıristiyanlığın baskın gücüyle köreltilmiş ve köleleştirilmiş bir topluluk olarak varlığını

³ Kıbrıs Latin kilisesi 1197'de kurulduğunda Lefkoşa, Magusa, Limasol ve Baf piskoposluklarının teşkilatları da tamamlanmıştı.

sürdürmüştür. Türklerin adaya çıkışıyla kısa bir şaşkınlık devresi geçiren Rumlar, Latin-Venedik zulmünden daha yeni çıkmış olmalarına rağmen, bu defa da kurtarıcıları Türklere karşı yeni bir kimlik geliştirilmeye başlamışlardı. Bunda şüphesiz Türklerin Müslümanlığına karşılık, Rumların Hıristiyanlığını kullanan Avrupalıların, Rumları Türklere karşı sürekli olarak bilemiş olmalarının büyük etkisi vardı.

Oysaki adanın fethi gündeme geldiğinde, Venedikli ve Avrupalı korsanlar karşısında kurtuluş çaresini Türkleri adaya çağırmakta bulmuş olan Rumların, bu kadar kısa bir zaman zarfında Türklere karşı dolduruşa gelmiş olmaları akla pek yatkın değildi. Öyleki Kıbrıs'ın fethi sırasında sistematik olarak sürdürülen Venedik zulmü karşısında adaya rağbet eden Türk ve Müslüman gemilerine bu korsanlar tarafından yapılan saldırılar kadar adada bulunan korsanların Venediklilerle birleşerek sürdürdükleri zulüm de katlanılabilecek düzeyin çok çok üstündeydi. 1566'da tahta çıkan II. Selim, hem bu zulmü ortadan kaldırmak ve hem de cülusunu taçlandırmak için yeni bir fetih hareketinde bulunmak istemiştir. Bu meyanda adadan gelen yardım çağrılarına da sessiz kalamamıştır (Lubin, 2012, s. 2; Kiss, 2016, s. 115 vd.)⁴.

⁴ Sultan II. Selim'in Kıbrıs'ı fethi meselesini yabancı kaynakların hemen hepsi ya Edirne'de inşa olunacak Selimiye Camii'nin finansmanını sağlayacak bir gelir kapısı elde etmeye veya Nakşe Adası hakiminin Sultan'a sunulan içkileri beğenmesi sonucunda bu içkinin ana maddesinin Kıbrıs üzümleri olduğunun ileri sürülmesi gibi uyduruk deliller sunan eserlere dayandırmaktadırlar. Bu konuda Selimiye Camii'nin finansmanını öne çıkaran eser hakkında bkz Tamas Kiss, *Cyprus in Ottoman and Venetian Political Imagination*, Cilt: 1489-1582, (Doktora Tezi, Central European University), Budapeşte 2016, s. 115 vd.

John Hackett, Kıbrıs'ın fethi konusunda pek çok yabancı kaynakta kullanılmayan bir dil kullanmakta ve Türklerin savaş sanatına ve kutsallarına hakarete vardırıan iftiralar da bulunmaktadır. 1 Temmuz 1570 kuşatmalarını ve taarruzlarını anlatan Hackett, kiliselere saygı gösterilmediği, buralara sığınan genç, kadın, çocuk demeden herkesin katledildiği ve bu katledilenler arasında pek çok Ortodoks piskopos ve rahiplerin de olduğu görüşündedir (Hackett, 1901, s. 184-185).

J. Hackett, bu söylemleriyle aslında geçmişte Ortodoks cemaate Latin Kilisesi tarafından reva görülen eziyet ve zulümleri perdeleyerek Türk döneminde Ortodokslara zulmedildiği imajını oluşturmaya çalışmaktaydı (Hackett, 1901, s. 187-188). Hackett, Türklerin Ortodokslara sağladığı bu bağımsızlığın/ otosefalinin Roma boyunduruğundan kurtulmayı sağlamış olduğunu ancak bu defa da Türklerin aşağılayıcı hoşgörüsüne ve rencide edici bakışlarına katlanmak zorunda kalacaklarını, hatta uyandırılması halinde Müslüman fanatizminin korkunç darbelerine de maruz kalabileceklerini (Hackett, 1901, s. 188).

Hackett, Türklerin Ortodokslara sağladığı bu bağımsızlığın/ otosefalinin Roma boyunduruğundan kurtulmayı sağlamış olduğunu ancak bu defa da Türklerin aşağılayıcı hoşgörüsüne ve rencide edici bakışlarına katlanmak zorunda kalacaklarını, hatta uyandırılması halinde Müslüman fanatizminin korkunç darbelerine de maruz kalabileceklerini (Hackett, 1901, s. 188-189) iddia etmesi manidar olmuştur.

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi Frenk (1192-1489) ve Venedik dönemleri boyunca (1489-1571) Katolik hükümdarların etkisi altında kalmış ve hiyerarşik olarak gelişme imkânı bulamamıştır. Bu sebeple kilisenin iç örgütlenmesi kısıtlanmıştır. Papa IV. Alexander, Temmuz 1260'ta Constitutio Cypria adlı yeni bir yasa çıkararak, Kıbrıs Başpiskoposlarının bağımsızlığına ve Antakya kilisesinin ellerine geçirdikleri yargı yetkisiyle burada sürdürmeye çalıştıkları etkinliğe de son vermiştir (Trostyanskiy, 2011, s. 172).

Osmanlı Devleti'nin adayı fethettiği 1571'e kadar Kıbrıs Başpiskoposluğunun ve Antakya patriklerinin söz konusu yetkilerini kullanmaları engellenmiştir (Roudometof - Michael, 2010, s. 1).

Türk fethi Latin egemenliği ve baskısına maruz kalan Ortodoks halk ve kilise için sadece kurtuluşu getirmemiş aynı zamanda ağır vergilerin ve adaletsizliklerin de sonu olmuştur. Türkler adada kaldıkları yaklaşık üç yüz yılda Ortodoks kilisesi yeni baştan imar edilmiştir. Hackett, diğer Rum ve Avrupalı tarihçilerin de kabul ettiği bu durum karşısında “Kıbrıslı Ortodoksların yüzyıllar boyunca süren toprağa bağlılıkları Türk döneminde ortadan kaldırıldığı gibi, kilisenin yeniden ihya edilmesi de yine bu dönemde mümkün olabilmiştir” (Luke, 1921, s. 15-16) itirafında bulunmuştur.

Türk fethi sonrasında Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposluğu elinden alınarak Latin Kilisesi'ne verilen yetkilerin tamamı, yeniden Ortodokslara teslim edilmiştir (Hill, II, s. 18, n. 1). Osmanlılar fetih sonrasında adada buldukları kilise otoritelerini kendi sistemlerinin bir parçası haline getirdiler ve Hıristiyan cemaatin yönetimini belirli

seviyelerde onların denetimine terk ettiler. Böylece Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, Osmanlı hiyerarşisi içerisinde kendine özel bir yer bulmuştur. (Roudometof - Michael, 2010, s. 1; Göktürk, 2015, s. 298). Kıbrıs kilisesinin Osmanlı hiyerarşisine dahil edilmesiyle başlayan sürece en büyük katkı Sultan II. Selim, 7 Mayıs 1572 tarihinde düzenlenen Kıbrıs Kanunnamesi ile olmuştur. Bu kanunname Kıbrıs'ta bulunan Ortodoksların yeniden insanca yaşayabileceği bir ortam oluşturmuştur (Hakeri, 1993, s. 250). Venedik yönetiminde ağır vergiler altında ezilen halk, bu kanunname sayesinde bünyelerine en uygun vergi sistemine kavuşturulmuştur (Göktürk, 2015, s. 298)⁵.

Osmanlı egemenliğine girdikten sonra Kıbrıs Ortodoks kilisesi, yavaş yavaş politik arenaya da çıkmaya başlamıştır. Bu meyanda Antakya ve İskenderiye gibi diğer kiliselerle eşit şartlarda ilişki kurmaya çalışılmıştır. Ancak bu girişim kilisenin İstanbul Fener Rum Patrikliğinin takibatına uğramasına sebep olmuştur (Cobham, 1908, s. 396)⁶.

Bu takibatın perde arkasında adanın Türklerin eline geçişinden kısa bir süre sonra Limasol kazasının Kilanion köyü yerlilerinden biri olan Keşiş Leontios Eustratios'un ortaya attığı iddialar vardı. Leontios, İstanbul'da kaldığı kısa bir süre zarfında aldığı eğitimi icra

⁵ Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'ne Osmanlı Devleti tarafından tanınan ayrıcalıklar sayesinde fetihten İngiliz yönetimine kadar geçen sürede adanın bir huzur ve mutluluk yuvası olduğu yönündeki Türk algısı karşısında, fethin ilk yıllarından hemen sonra özellikle Kıbrıslı Rumların ve din adamlarının büyük acılar çekmek zorunda bırakıldığı yönünde iddialarda bulunan Rum tarihçilerin olması oldukça garip karşılanmaktadır.

⁶ Kıbrıs Başpiskoposluğu bağımsız bir patrik olarak İstanbul Fener Rum Patrikliği ile bir ilişkisi yoktur. Bu bağımsızlığın göstergelerinden biri Kudüs Patriği ile yazışıyor olması ve kutsal yerlerde mülkiyet hakkının olmasıdır.

etmek üzere gittiği Selanik'in Matta Metropolitliği tarafından tekrar Kıbrıs'a gönderilmiştir. Amaç Kıbrıs'ta yeni bir öğretiyi yaymaktır. Keşiş Leontios, Kıbrıs'a döner dönmez Ortodoksluğun bağlı olduğu doktrinler hakkında bazı farklı söylemler ileri sürmüştür. Bu söylemler arasında mayasız ekmek kullanımı ve Kutsal Ruhun ikili olduğu yer almaktaydı ki, bu söylemler Roma'ya mensup doktrinlerin Ortodoks cemaate zerk edilmesi anlamına gelmekteydi (<https://www.kutsalkitap.org/kutsal-ruh/>)⁷.

Bu iddialar Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'ni İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikliği'nden koparan ve Roma Kilisesi'ne yakınlaştıran en önemli sebepler arasında gösterilmektedir. Kıbrıs Kilisesi, kendi otosefalisini elinde bulundurmak açısından diğer Doğu kiliseleri arasında ayrı bir yer tutar (Hackett, 1901, s. 199).

Kıbrıs Kilisesini İstanbul Patrikliği'nden koparan ikinci husus, Başpiskopos Athanasios'un ileri sürdüğü beş ayrı hükümden kaynaklanmıştır (Hackett, 1901, s. 200-201). Bu hükümler sebebiyle Athanasios İstanbul Fener Rum Patriği tarafından takibata uğramıştır. Adaya gönderilen iki müfettiş/komiser tarafından yapılan incelemeler sonucunda Athanasios suçlu bulduysa da Patrikhaneye boyun eğmemiştir. Hatta bu iki komiseri tutuklatarak Türk yetkililere teslim etmiştir. Bu mesele İskenderiye Patriği Meletios Pegas'a intikal

⁷ Bu ikili ilişki kilise misyonunda şu şekilde izah edilmektedir: “Kutsal Ruh değişik ülkelerden, kültürlerden, dillerden ve geçmişlerden gelen insanları; İsa Mesih'in çarmıhı aracılığıyla kendinde bir beden haline getiriyor. Böylelikle günahla bozulmuş olan iki ilişkiyi onarıyor. Birincisi Tanrı'yla olan ilişkimiz; ikincisi birbirimizle olan ilişkimiz. Artık bizi Tanrı'dan ve birbirimizden ayıran günahın etkisi, İsa Mesih'in kanı ve Ruh'un işleyişiyle ortadan kalktı. Lanetli değil, esenlikteyiz! Zayıf değil; güçlüyüz! Fakir değil, zenginiz!”

etmiştir. Pegas'ın, Athanasios'un suçlu olmadığına karar vermesi Ortodoks Kilisesi ile İstanbul Patrikliği arasındaki bölünmeyi adeta perçinlemiştir. Athanasios hakkında verilen bu kararı fırsata dönüştürmek isteyen Antakya Patriği yakın geçmişte terk etmiş olduğu Kıbrıs'ın iç işlerine karışma politikalarına yeniden geri dönmek zorunluluğu hissetmişlerdir. Ancak onun bu adımı karşısında İskenderiye Patriği devreye girerek 5 Eylül 1600'de Kudüs Patriği Joakim'e bir mektup göndermiş ve Antakya patriklerinin Kıbrıs'a müdahale etmemesi gerektiğini uzun uzadıya izah etmiştir (Hackett, 1901, s. 200-203).

Osmanlı Devleti, kendi bağımsızlığına sahip çıkan Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposunu adanın yetkili tek dini lideri ve devlet adına Hıristiyan cemaati yöneten idari sistemin de başı olarak tanımıştır. Bu meyanda ada Hıristiyanlarından para ve vergi toplama yetkileri de sadece Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposuna verilmiştir (Kyriss, 1996, s. 263). Kıbrıs Başpiskoposları Osmanlı Devleti'nin müsamahaları sayesinde adanın sosyo-ekonomik gücüne de hükmedebilmişlerdir (Göktürk, 2015, s. 298)⁸.

Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposlarının böyle bir güce kavuşması aslında Osmanlı Devleti'ne yönelik gizli bir düşmanlığı da gün ışığına

⁸ Smilden, hazırladığı tartışma içerikli tezinde Kıbrıs tarihi üzerinde yazan Türk ve Rum-Yunan tarihçilerin tarih anlayışını tartışmakta olup, özellikle Yunan-Rum ikilisinin tarihsel verileri Türklerin iddialarını çürütmeye matuf bir şekilde verdiklerini, ancak Amerikalı tarihçi Ronald C. Jennings gibi tarihçilerin ise Türk tezlerini desteklediklerini ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Smilden, vergi meselesinde Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Başpiskoposlarına geniş yetkiler verdiğini, devlete ödenmesi gereken vergilerin dışında kalan kısımların ise kilise hazinesine aktarılmasına hiçbir şekilde müdahale etmedikleri yönündeki Türk iddialarının doğruluğunun genel kabul gören görüş olduğunu ifade etmektedir.

çıkarmıştır. Her ne kadar Venedik ve Latin zulmünden kurtarılmış olsalar da, W. Turner'in de işaret ettiği gibi, gücü ellerine geçirdiklerinde ne yapacakları hususunda adeta dengesiz bir gülle gibi hareket eden Rum taifesinin zaman kaybetmeden Savoy dükleriyle ilişki kurmuş olmaları çok da yadırganmamıştır.

Fetihten kısa bir süre sonra Türklerden arındırılmış bir Kıbrıs için başlatılan bu planlar 1650'lere kadar devam etmiştir. Bunda Kudüs Ortodoks Patriği'nin de etkisi olduğunu söyleyen Ronald C. Jennings, Kudüs Patriği ile kurulan ilişkiler sonucunda Savoy Dükü'ne ada ile ilgili bilgilerin aktarıldığını, Dük'ün de bu bilgiler doğrultusunda adaya büyük bir güç çıkararak ada halkı ile birleşmeyi ve bütün Türkleri katletmek suretiyle adayı ele geçirmeyi tasarladığı anlaşılmaktadır. 1608'de yürürlüğe konulan bu plan, pek çok paralar sarf edilmesine rağmen ada halkı destek vermediği için sonuçsuz kalmıştır (Hadjianastasis, 2015, s. 151). Ancak Kıbrıs Ortodoks başpiskoposlarının bu konudaki ısrarları tükenmemiştir. 1610-1650'li yıllar arasında sürdürülen mücadeleler Türklerin adadan kovulamayacağını ortaya koyduğu gibi onlara tabi olunmasının kilise açısından daha elverişli şartlar sağlayacağına olan inancı da artırmıştır. Kıbrıs Ortodoks başpiskoposları bu aşamadan sonra İstanbul ile yeni ilişkiler kurmayı ve daha ziyade kendi hiyerarşilerini düzenlemek adına dini ve dünyevi işlerle uğraşmayı tercih etmişlerdi (Hackett, 1901, s. 208-210; Hadjianastasis, 2015, s. 152).

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kıbrıs'ta baş gösteren veba ve öldürücü hastalıklar başpiskoposları reayanın refahı

meselelerine dönüş yapmaya zorlamıştır (Hill, IV, 2010, s. 320; Hackett, 1901, s. 195-197; Cobham, 1908, s. 161)⁹. Babialı, nüfus açısından neredeyse boşalma aşamasına gelen adanın refahını artırmak amacıyla yeni bir düzenleme yapmıştır. Bu düzenleme uzun zamandır arka planda kaldığı için dikkatini dış dünyaya çevirmiş olan Ortodoks başpiskoposluğunun yeniden iç meselelere dönüşünü sağlamayı amaçlamıştır. Düzenleme başpiskoposlara reyanın problemlerine çözüm arama azmi kazandırmayı ve dışarıdan gelecek saldırılara destek vermelerini engellemeyi tasarlamıştır. Bu aşamada başpiskoposluk ve ona bağlı olan üç piskoposluk reaya temsilcileri olarak tayin edildiler. Başpiskoposların İstanbul ile doğrudan ilişki kurabilmelerine de izin verilmiştir. Böylece hem merkezden yapılan müdahalelere bir son vermek ve hem de başpiskoposların yönetimdeki paylarının artırılması düşünülmüştür. Alınan bu tedbir reyanın adadan göçünü durdurulduğu gibi, gidenlerin de yeniden adaya dönmelerini sağlayacak kurumsal bir yapı da kendiliğinden

⁹ Ada refahının düzenlenmesinde özellikle Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın bir icraatının önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu icraat, Kıbrıs Ortodoks Kilisesinin fetih sonrasında Osmanlı hazinesine göndermesi gereken 3 bin dukalık piskoposluk bedelini ödeyememesi sebebiyle ortaya çıkan yeni bir durumdan kaynaklanmıştır. Veziriazam, başpiskoposluk makamına adanın dışından Sırp kökenli bir keşişi Başpiskopos tayin ederek bu paranın toplanmasını temin etmeye çalışmıştır. Bu durum fetih sonrasında ada Hıristiyanları ile Türkler arasındaki ilk ciddi problemi oluşturmuştur. Keşiş, adaya varır varmaz verdiği birkaç katını alabilmek için reayayı ezmeye başlayınca reyanın tepkisini çekmiştir. Bunun üzerine vezir-i azama rağmen ada Hıristiyanları kendi başpiskoposlarını seçmek ve keşişin adadan ayrılması için ilk başkaldırıyı gerçekleştirmişlerdi. Bu durum karşısında veziriazam meselenin kapatılmasını tercih ederek, dini işlerin bizzat kilisenin kontrolünde bırakılmasını uygun görmüştür (Hill, *a.g.e.*, Vol. 4, s. 320; Hackett, *a.g.e.*, s. 195-197; *Excerpta Cyprica*, s. 161).

oluşturulmuştur. Böylece reaya ile İstanbul arasındaki bağ da yeniden kurulmuştur.

Osmanlı Devleti kurumsallaşma aşamasını tamamlamış olan başpiskoposluğa vergilendirme konusunda da yeni bazı haklar tanımıştır. Buna göre reaya temsilcisi olarak başpiskoposlar reyanın her türlü problemlerinin yanı sıra vergilendirilmesini de üzerlerine alacaklardı. Devlet bu sayede hem reaya ile problem yaşamayacak ve hem de vergilendirmelerden kaynaklı problemler sebebiyle reayadan gelebilecek şikâyetlerin önünü de kesmiş olacaktı (Luke, 1921, s. 77; Gündoğdu, 2012, s. 123)¹⁰.

Kıbrıs başpiskoposları verilen yeni imtiyazlar sayesinde sık sık İstanbul ile ilişki kurarak taleplerini ve şikâyetlerini bildirerek reaya tarafından ödenmekte olan vergilerin azaltılmasını istemişlerdir (Cassia, 1986, s. 7). İstanbul'a yapılan bu tür yolculuklar reaya adına Nikeporos, II. James, Germanos, Silvestros, Philotheos, Paisios ve son olarak da Hrisantos (1783) tarafından gerçekleştirilmiştir. Baf Piskoposu Panaretos, Cition Piskoposu Meletios ve Girne Piskoposu Sophronios da bu müracaatlarda reaya vekilleri olarak bizzat başpiskoposa refakat etmişlerdi (Cobham, 1908, s. 354). Babıali, bu düzen sayesinde reaya vekillerini sık sık dinleme fırsatı bulduğu gibi çözüm üretmek için de elinden geleni yapmıştır. Ancak verilen bu

¹⁰ III. Mustafa döneminde Osmanlı Devleti ekonomik olarak bir miktar büyüme göstermiştir. Bu büyümede Kıbrıs gibi eyaletlerde vergilerde meydana gelen fahiş artışların etkisi olmadığı iddia edilemez. 1763 ve 1765 yılları arasında Kıbrıs vergilerinde fahiş artışlar meydana gelmişti ve bu artış sebebiyle tebaanın büyük bir bölümünde mali çöküntü ve çöküş yaşandığına dair merkeze şikâyetler gönderildiği ifade edilmektedir.

haklara rağmen başpiskopos ve diğer azalar zaman zaman suç işlemekten geri kalmamışlardır. Böyle durumlarda devlet reaya vekillerini sürgün veya hapis ile cezalandırmaktan da çekinmemiştir (Luke, 1921, s. 77-78).

XVIII. yüzyıl reyanın Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu memnuniyetsizliklere ait örneklerle doludur. Sofya'da ve Kıbrıs'ta meydana gelen olaylar sırasında başpiskopos ve piskoposların bir kısmı tutuklanmış, bir kısmı ise vatana ihanetten yargılanarak sürgüne gönderilmişlerdir. Bu tür hadiselere sebep olan toplumsal hareketlerde şikâyetler sebepleriyle ortaya konulmuş olsa da, yüzyılın başlarında bu tür şikâyetler daha organize ve daha etkin bir şekil almıştır. Bu açıdan bakıldığında İstanbul'a yapılan şikâyetlerin büyük bir bölümü Babıali'ye yönelik memnuniyetsizliklerden kaynaklanmıştır (Tellan, 2011, s. 94).

Bu şikâyetler, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü karşısında, bir zaman sonra yerel güçlerin dirilişini de besler hale gelmiştir. Babıali ile yerel güçler arasındaki bu çatışmalardan faydalanan patrikler ve başpiskoposlar, taşradaki rahiplerin Ortodoks ahaliyi ilk fırsatta ayaklandırmalarını sağlayabilecek gizli bir siyaset yürütmüşlerdir. Babıali ise bu siyaseti ya tetkik edemedi veya tetkik ettiğinde Ortodoks tebaayı karşısına almak istemedi. Top yekûn bir cezalandırma siyaseti yerine Ortodoks tebaayı patriklerin, piskoposların ve rahiplerin kefaletine bağlayarak rahatsızlıkları bir nebze de olsa kontrol altına almaya, sıkıntılı durumlarda ise bu güçleri sorumlu tutarak, işin başındakileri cezalandırmaya yönelmiştir (Moss,

2012, s. 190). Bu da Ortodoks din adamlarının Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetlerini yeraltına çektikleri örgütlerle devam ettirmelerine sebep oldu. Osmanlı Devleti ise bu siyaseti baltalamak için reaya vekillerine daha fazla imtiyaz vermek suretiyle onları Avrupa'dan ve diğer destekçilerinden soyutlamaya çalışmıştır.

Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Rusların İon adalarına ulaşmaları eski Yunan mitolojisinin çağdaş şekliyle Ortodoks camiaya sunulmasını sağlaması ve çağdaş mitolojinin ortaya çıkardığı yeni Yunan kimliği, etkisini kısa zamanda Ortodoks camiada göstermiştir. Yunan kimliği özellikle Mora ve çevresinde yeni bir kargaşa döneminin başlatılmasına sebep olmuştur. Viladimir Moss, bu yeni kimlik arayışının Yunan gençlerinin milli bir devlet kurmak için teşkilatlanmalarını sağladığı gibi, bu konuda Avrupa'nın da desteğini almayı başardığını ileri sürer. Ayrıca bu arayış bölgedeki Türk hanedanlarının padişaha karşı başkaldırısıyla da desteklendiğini iddia ederek, bu durumun hem Mora'da ve hem de Kıbrıs'ta Türklerden kurtuluşa yönelik gizli ya da açıktan bir savaşı da başlatmış olduğuna vurgu yapar. Ona göre Osmanlı Devleti bu gidişatı durdurmak için hem Mora'da ve hem de Kıbrıs'ta Ortodoks camianın liderlerini tutuklatmak yerine, imtiyazlarını ve haklarını daha fazla genişletmeyi tercih etmiş olmasının, yeni kimlik arayışlarına bir nevi moral katkı yaptığını ifade eder (Moss, 2012, s. 191-192).

Bu imtiyazlar Kıbrıs başpiskoposluğunu hem dinsel ve hem de sosyo-ekonomik yönden hızlı bir yükselişe sevk etmiştir. Özellikle Latinler döneminde uğramış olduğu talanın ve yoksulluğun etkilerini

de yavaş yavaş üzerinden atmıştır. Başpiskoposlar bu sayede cemaate karşı sorumluluklarını ve devletin yüklediği görevleri yerine getirme hususunda daha güçlü bir konum elde etmişlerdir (Roudometof-Michael, 2010, s. 1; Smilden, 2007, s. 37). Bu yeni statü Kıbrıs başpiskoposluğunun yanı sıra Baf piskoposluğunun da önem kazanmasını sağlamıştır (Hill, II, 2010, s. 18, n. 1). Böylece Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, İstanbul Fener Rum Patrikhanesi ile yeni ilişkiler kurarak aralarındaki problemlerin de hızlı bir şekilde ortadan kaldırılmasını sağlamışlardır (Hill, IV, 2010, s. 2).

Bununla beraber İstanbul'da bulunan Patrikhane, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoksların liderliğini ve dolayısıyla Kıbrıs'ın da görünüşteki hamiliğini üstlenmiş olsa da, aslında ada üzerinde XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca valilerden neredeyse daha güçlü bir otorite durumuna yükseltilmiştir (Luke, 1921, s. 17).

Türk fethinden hemen sonra başlayan temizlik harekâtı sırasında Latin kilisesinin bütün izleri adadan silinirken, Kıbrıs Ortodoks Kilisesi her açıdan beslenmiştir. Bu sayede kilise, ada reayasının Türklerden sonraki en yüksek dinsel ve dünyevi yöneticisi durumuna gelmiştir (Luke, 1921, s. 76)¹¹. Venediklilerden geride kalan Latinler ise kilise kurmak veya mülk edinmek gibi temel hak ve özgürlüklerden tamamen mahrum bırakılmışlardı. Kalanların çoğu ya

¹¹ Luke ise Hill'in bu görüşünün tam tersi bir görüş ileri sürmektedir. Luke'e göre fetihten yaklaşık bir asır sonra Kıbrıs kilisesi, Başpiskoposu ve piskoposları siyasi olarak tamamen arka plana itildiler ve Sultan'ın beratı olmaksızın kilise yönetiminde ve cemaat işlerinde görevlendirilmediler. Göreve geldiklerinde ise İstanbul'dan gönderilen valilere, paşalara veya mollalara bağımlı hale getirildiler. Bu görevlilerin denetiminde kendi işlerini yapabilmek için ise hediyeler ve bohçalar vermeye zorlandılar.

Ortodoks cemaate katılmışlardır ya da inançlarını gizlice yaşamaya devam etmişlerdir. Latin Başpiskoposun adadan sürülmesinden sonra Katolıklere ait kiliseler ve manastırların tamamı Ortodokslara tahsis edilmiştir. Manastırlarda tutunamayan Katolik keşişler de yaşamak için dağlara çekilmeyi tercih etmişlerdi (Hill, IV, 2010, s. 305-306)¹². Bir zamanların Kıbrıs aristokrasisinin temsilcileri olan bu kaçkınlar, ya mülklerinden yoksun bırakılmışlardır veya özgürlükleri karşılığında ağır fidyeler ödemek zorunda kalmışlardır. Aristokrasisinin bu şekilde ortadan kaldırılması Kıbrıs köylüsünü bir derece de olsa rahatlatmıştır (Hackett, 1901, s. 191)¹³.

Türkler, Latinlerin oluşturduğu eski sosyal ayrımları/aristokrasiyi ve serfliği ortadan kaldırmıştır. Bu ada reayası arasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Aynı sıkıntıya düşmek istemeyen Osmanlı Devleti, Hıristiyan nüfustan talep edilen cizye ve haraç vergilerini üç sınıfa ayırarak taksitle toplamayı tercih etmiştir. Ardından soylulara ait olan araziler köylülere dağıtılarak, toprağın miras yoluyla varislere aktarılması sağlanmıştır. Bütün bunların karşılığı olarak reyadan üretilen mahsulün sadece 1/3'ü aynı vergi olarak tahsil edilmiştir. Bunun dışında dinlerini serbestçe yaşayabilmeleri için ödemeleri istenen haraç oranları da yeniden

¹² Hackett ise bu hadiseyi abartılarla doldurarak, Türklerin Latinleri katlettiğini, Ortodoksluğun büyüğünden küçüğüne bütün mabetlerini kiliseye dönüştürürken aynı şansı Latin kiliselerine tanımadıklarını, onların kiliselerini ahırlara dönüştürdüğünü, kilise adamlarını ya esir veya tamamen katledildiği gibi asılsız iddialarını sıralamaya devam etmiştir. Hackett'in ileri sürdüğü bu iddialar kendisinden sonraki gayri Türk tarihçiler tarafından da benimsenmiştir.

¹³ Kıbrıs aristokratlarının ortadan kaldırılmasından sonra baş gösteren kıtlık, her ne kadar Türklerin Anadolu'dan getirdikleri taze tarım gücüyle ortadan kaldırılmak istenmiş olsa da tohum kıtlığı alınan tedbirlerin yeterli olmasını sağlamamıştır.

belirlenmiş ve kişi başına 6 kuruş talep edilmiştir. Bu düzenlemelerin hemen hepsi Kıbrıs'ın yerli nüfusunun adada kalmasının temini içindi. Kısmen başarılı olan bu tedbirler sayesinde daha önce Venedik hâkimiyetindeki yerlere göç eden Ortodoks nüfusun büyük bir bölümünün geri dönüşü sağlanmıştır. Toprakların verimini artırmayı ve daha fazla arazinin işletilebilmesini hedefleyen Türkler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden 20 bin kadar Türk vatandaşını nüfusu az olan yerlere göç ettirdiler. Buna rağmen yerli nüfusun adada kalmasını teminde yeterince başarı sağlanamamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti on dört ila elli yaş arasındaki pek çok insanın adaya göçünü teşvik etmiştir. Reayadan ada dışına çıkanlardan geri dönüş yapanları da içerecek şekilde gerçekleştirilen bir sayım sonucunda adanın tamamında kadın, çocuk ve yaşlılar dâhil olmak üzere 85.000 nüfus olduğu tespit edilmiştir. Ancak kısa süre sonra yönetimde bazı aksamalar ve bozulmalar görülmüştür. Bu durum şikâyetlere sebep olmuş ve bu sebeple İstanbul'dan adaya yeni yöneticiler tayin edilmiştir. Ancak bu yöneticiler de burada servet biriktirmeyi tercih etmişlerdi. Bu duruma kuraklık, çekirge istilas ve vergi tahsildarlarının rüşvet ve iltiması gibi olumsuzluklar eklenince, ada dışına hızlı bir göç akımı başlamıştır. Geriye 12 ve 14 yaşlarındaki erkek çocuklar da dâhil olmak üzere, yaklaşık 60 bin civarında bir nüfus kaldığı tespit edilmiştir. Bu durum tebaanın şikâyetine sebep olmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti adaya bir komiser göndermiştir (1640). Bu komiserin yaptığı çalışmalar sonucunda bazı vergilerde indirime gidilmiştir. Türklerin büyük bir bölümü Gazimagusa ve Baf'tan çekilmiş, daha ziyade Lefkoşa'da yerleşmeyi

tercih etmişlerdi. Nüfustaki bu düşüşü önleyemeyen devlet, adayı merkezi yönetimden ayırarak Kaptan Paşa'ya devretmiştir. Kaptan Paşa da kendi adına işletilmek üzere adaya bir müsellim tayin etmiştir. Yaklaşık iki yüzyıl süren bu yönetim biçimi, II. Mahmud döneminde yeni bir düzenlemeye tabi tutularak yeniden oluşturulmuştur (Hackett, 1901, s. 192-193).

2. FETİH SONRASINDA NORMALLEŞME VE AVRUPA İLE YENİ İLİŞKİLERİN KURULMASI

Osmanlı Devleti, Doğu Akdeniz'de Avrupa'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Kıbrıs'ı fethederek, Akdeniz hâkimiyetini güçlendirmek ve kara sularını muhafaza altına almak istemişti.

Kıbrıs'ta ilk fethedilen yerlerden biri olan St. Lazarus Kilisesi 1589'da 3 bin kuruş karşılığında Ortodokslara verilmiş ve yeni başpiskoposluğun burada kurulması sağlanmıştır. Avrupalılarla ilişkiler ilerledikçe adada Latin kökenlilerin durumunda da iyileşmeler görülmeye başlanmıştır. Latinlerin her türlü ayin hakları daha önce kısıtlanmıştı. Bu tarihten sonra St. Lazarus ve St. Mary Magdelene günlerinde yılda iki defa “Şapel” yani ayin yapmalarına izin verilmiştir. 1596'da adayı ziyaret edenler Latinlerin küçük ancak kullanışlı bir kiliseye sahip olduklarını, bununla beraber Fransiskanların Latin inancını diri tutmak için her çareye başvurduklarını ifade ederler. Latinlerin bu durumu 1784 yılında İstanbul'daki temsililerine son verilinceye kadar devam etmiştir (Hill, IV, 2010, s. 306).

Osmanlı Devleti Kıbrıs Ortodoks kilisesine son derece hoşgörüyle davranmıştır. Bu hoşgörü Latin rejimi altında ezilmiş olan kilisenin yükselişini sağlamıştır. Bu sayede başpiskopos, Kıbrıs'taki bütün Hıristiyanların hamiliğini elde etmiştir. Hatta başpiskopos, Osmanlı valisinden sonra Kıbrıs'ın en yetkili mercii haline gelmiş ve yardımcıları olan Girne, Baf ve Tuzla piskoposlarının yanı sıra saray tercümanları da bu yükselişten nasiplerini almışlardı. Türk yönetimi buna izin verirken öncelikli amacı kilisenin Türk idaresine yönelik muhalefetini kırmak ve Rum halkın dışarıya yönelik eğilimlerini en aza indirmek olmuştur (Hill, IV, 2010, s. 308-309; Göktürk, 2015, s. 299; Hackett, a.g.e, s.189)¹⁴. Kıbrıs Başpiskoposluğu bu sayede bazı ödünler de elde etmiştir. Magusa'daki St. George yani Kıbrıs Kilisesi ve St. Simeon şapeli Ruamların kullanımına tahsis edilmiştir. Bunların yanı sıra doğrudan dini merkez olmayan bazı manastırlar ise ödenen diyetlerden sonra Ruamlara devredilmiştir. Bunlardan biri Scala'daki St. Lazarus Manastırı'ydı. Bu manastırlar aynı zamanda kilise için bir geçim kapısı olmuştur. Defin merasimlerinin çoğu bu manastırlarda gerçekleştirildiği için gelen hediyeler ve bağışlanan paraların yanı sıra kurulan vakıfların birçoğu bu manastırlara aitti. Manastırlar bu yapılarıyla başpiskopos ve piskoposların akarları haline gelmiştir. Bu kaynaklardan beslenmeleri halinde çok güçleneceklerinin bilinmesine rağmen Osmanlılar başpiskoposların ve piskoposların yönetim biçimlerine müdahale etmemiştir. Bu sebeple de seçilen kişiye

¹⁴ Hackett'e göre Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'ne tanımış olan bu serbestinin bir de bedeli vardı. Her ne kadar Roma hiyerarşisinin zulmünden kurtulmuş olsalar da yeni fatihlerin/Türklerin aşağılayıcı hoşgörülerine katlanmak zorunda kalacaklardı demektedir.

piskoposluk beratı bizzat İstanbul'dan gönderiliyor olsa da seçim kilise ileri gelenleri arasında yapılmaya devam etmiştir. Onay mercii olarak vilayet valileri kullanılmış ve seçilen kişinin güvenliği de onlara emanet edilmiştir (Hill, IV, 2010, s. 309-310; Smilden, 2007, s. 42).

1785 yılında Kıbrıs'ta meydana gelen yönetsel değişiklikle ada doğrudan Divan-ı Hümayun'un idaresine verilmiştir. Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposu tarafından muhassılların yolsuzluklarına yönelik yapılan bir şikâyet bu değişikliğin başlıca sebebi olmuştur. Bu tarihten sonra muhassıllar mutlaka başpiskoposların ve saray tercümanlarının tavsiyelerini dinlemek durumunda kalmışlardır. Hatta bu konuda aykırı davranan yöneticiler başpiskopos ve saray tercümanları tarafından merkeze bildirilmiş ve genellikle de görevlerinden azledilmişlerdir (Çevikel, 2000, s. 123; Hackett, 1901, s. 112)¹⁵.

Kıbrıs'ta Ortodoks Kilisesi'nin gücü her geçen gün biraz daha artmış olsa da bu gücün sahaya yansıdığı pek söylenemez. Çünkü halk uzun bir zamandır Ortodoksluğun gereklerinden uzak kalmıştır. Bunda Latin söylemlerini anlamamalarının etkisi de büyüktür. Öyleki papazlar bile bilmedikleri Latince sebebiyle mensubu oldukları dinin gereklerini bırakıp, nefislerinin peşine düşmüşlerdir.

¹⁵ Hackett'e göre Ortodoks reaya vekillerinin yükselişi hiçbir zaman doruk noktasına ulaşmadı. Osmanlı Devleti onları istediği zaman azletti, istediğinde ise idam etmekte tereddüt görmedi.

3. KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ'NİN HİYERARŞİK YAPISININ YENİDEN DÜZENLENMESİ VE AYIN DİLİ OLARAK RUMCA'NIN HÂKİM KILINMASI

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nde yönetim ve hiyerarşi fetihten sonra yeniden düzenlenmiştir. Kilise yönetimi Lefkoşe'de bulunan başpiskopos ve Baf, Limasol ve Magusa piskoposluklarına verilmiştir. Bu piskoposlukların İstanbul Fener Patrikhanesi'ne bağlanmaları 1572'den sonra başlamış olsa da gerçek manadaki ilişkiler 1600'den sonra kurulmuştur. Bu tarihten sonra söz konusu piskoposlukların İstanbul'daki temsil oranları sürekli artmıştır. Başpiskopos Athanasios zamanında bu piskoposluklar Tamassos, Solia, Baf ve Kition olmak üzere dört piskoposluğa yükselmiştir. Başpiskopos Benjamin zamanında ise bu sayının yediye yükseldiği iddia edilmektedir (Hill, IV, 2010, s. 312). Bu iddia bazı piskoposlukların Lüzinyanlar döneminde kullanımıyla ilgilidir. Bu piskoposlukların başında Lefkara, Limasol, Tamassos gelmektedir. Bunlar aynı zamanda birer sürgün yeri olarak da bilinir. Ancak 1600'lü yıllardan itibaren bu piskoposluklar yeni sisteme dâhil olmuşlardır (Hill, IV, 2010, s. 312, n. 3).

1606-1638 yılları arasında Kıbrıs Başpiskoposluğunda, Başpiskoposun kanonik olarak seçilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Bu adımların sonucunda sıradan cahil kişilerin de başpiskopos seçildiğine şahit olunmuştur (Hill, IV, 2010, s. 331).

1651 tarihli Sinod'a ait bir mektup cehaletiyle meşhur başpiskoposlarla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Mektup genellikle

başpiskoposa, piskoposlara, din adamlarına, rahiplere ve Hıristiyan cemaate hitap etmektedir. İçeriğinde ilahi yasa ve kanunları küçümseyenler, kilisenin düzenini ve uyumunu bozanlar, başpiskoposa saygı göstermeyen ve onunla aynı statüde olduklarını iddia eden piskoposlara ait bilgiler yer almaktadır. Buna göre rahipler kendi piskoposluklarının dışında bir piskoposluğa girdiklerinde oranın piskoposuna takdir ve biat mektupları sunarlardı ki bu görevlerinin bir parçasıydı. Başpiskoposun hizmetine yeni katılan bir piskoposun görev alanını da belirleyebilmek için aslında bu gerekli bir usuldü. Bu düzenin ihlal edilmesi halinde piskoposlar genellikle üç yıl boyunca görevden el çektirilmişlerdir (Hill, IV, 2010, s. 332-333).

Başpiskopos olmadığı zamanlarda, piskoposların onun huzurunda ve yanında durmak dışında herhangi bir ayrıcalıkları yoktu. Bunun yanı sıra, piskoposluk kıyafeti giyebilmeleri ve başpiskoposun yanında oturabilmeleri şeklindeki bazı kurallara tabiydiler. Başpiskoposların ise bu ziyaretler esnasında herkesin itaatini ve saygısını kazanmalarının yanı sıra piskoposların başpiskoposlar gibi davranmaları kurallara aykırıydı. Ancak başpiskoposlar da piskoposlar da kendi sınırları içerisinde istedikleri gibi yönetme hakkına sahiplerdi. Bu açıdan bakıldığında başpiskoposluk boş bir isim değil son derece saygın bir makamdı. Onun sahip olduğu Sinodik düzen içerisinde onun sahip olduğu mevkie herkesin saygı göstermesi gerekmektedir (Hill, IV, 2010, s. 333-334).

Başpiskoposla ilgili yapılan bu tanımlama kiliselerin sahip olduğu monarşik sistemin kanonik olana, yani kanuni hale

dönüştürülmesinden başka bir şey değildi. Böylece başpiskoposluk makamı bundan sonraki dönemlerde vuku bulma ihtimali olan piskopos saldırılarına karşı daha güçlü bir hale getirilmiştir.

Buldukları pozisyon geçmişe göre biraz daha güçlendirilen başpiskoposlar, 1754 yılında çıkarılan bir ferman ile validen sonra adanın ikinci politik nüfuz sahibi haline gelmeleri temin edilmiştir. Bu tarihten sonra başpiskopos ulusal lider yani Etnarh (etnarch) olarak değer kazanmıştır (Varnava-Michael, 2013, s. 2; Papadopoulos, II/4,1967, s. 201-209)¹⁶. 1754 tarihli ferman Osmanlı millet sistemindeki yerini de almış olan başpiskopos millet başı ya da kocabaşı unvanlarına da layık görülmüştür (Cobham, 1908, s. 355).

1755 yılında Kıbrıs'ta bulunan Baron de Tott, Kıbrıs'ın iki ayrı yöneticisinin olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yöneticilerden biri ve gerçek yöneticinin vali olduğunu, Hıristiyanların tabii olduğu dini

¹⁶ “Etnarh kelimesi Antik çağda, Levant'ta etnik krallık unvanı, hükümdar seviyesine yükselmeyen vasal krallıkların yöneticilerine atıfta bulunmak için kullanıldı. Roma İmparatorluğu'ndaki bölünme ile Doğu Roma İmparatorluğu, imparatorluk dışındaki yabancı kabilelerin veya milletlerin yöneticileri söz konusu olunca bu ismi kullandı. X. yüzyılda bu terim yeniden değişmiş, Bizans ordusunda görev yapan yabancı paralı askerlerin üst düzey komutanları için daha yerel ve teknik bürokratik bir anlam kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Yakın ve Orta Doğu'nun kontrolünü ele geçirdiğinde etnarh gayrimüslim cemaatlere, Ortodoks Hıristiyanlara, Ermeni Hıristiyanlara ve Yahudi cemaatlerine başkanlık etti; çünkü sistem toplumu dini hatlara ayırdı. Terim bu manada başka bir anlam kazandı: Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim nüfusunun manevi ve siyasi liderlerini isimlendirirken, daha önce Bizans İmparatorluğu'nun içindeki veya dışındaki yabancılarla ilişkilendirilen bu terim kullanıldı.” (Andrekos Varnava-Michalins N. Michael, “Archbishop-Ethnarchs Since 1767”, *The Archbishops of Cyprus in the Modern Age: The Changing Role of the Archbishop-Ethnarch, their Identities and Politics*, (Edit: Andrekos Varnava and Michalis N. Michael), Chambridge 2013, s. 2. Ayrıca modern çağda kelimenin kazandığı anlamın yanısıra Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposu hakkındaki kullanımı hakkında bkz. Theodore Papadopoulos, ‘Orthodox Church and Civil Authority’, *Journal of Contemporary History*, Vol. II/4, October 1967, s.201-209.

yönetimin ise kocabaşı tayin edilen başpiskoposların elinde olduğunu ileri sürmüştür (Hill, IV, 2010, s. 316; Göktürk, 2015, s. 299). Bu bakımdan Kıbrıs başpiskoposları oldukça zor bir görev yüklenmişlerdi. Valinin güvenini kazanmak zorundaydılar ve bu konuda çokça eleştirilmiş olsalar da haklarında iyi şeyler söyleyenler de vardı. Vali reayayı ilave vergilerle vergilendirmek istediği zaman başpiskoposlar saray tercümanlarını aracı olarak görevlendirirler ve yardımcı olmalarını isterlerdi (Cobham, 1908, s. 395)¹⁷. Bu yönüyle politik veya kişisel ilişkileriyle muhassılların dahi gönlünü almayı başarabilmişlerdir. İhtiyaç halinde muhassıllara borç vererek reayayı baskıdan kurtarabilmişlerdir. Para toplamak söz konusu olduğunda da kocabaşı sıfatıyla reayayı yönlendirebilmişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde başpiskoposlar en az bir tüccar kadar maharetliydi ve olağanüstü durumlarda çok yüksek miktarlarda ödemelere de katkı sunabilmekteydiler. Mesela, 1743 yılında başpiskopos kocabaşı sıfatını kullanarak bir müsellim gibi davranmış ve yoksul reayadan 40 bin kuruş toplamıştır. Fakat Babîâlî'ye şikâyet edilmiş olsa da verdiği rüşvetler sayesinde bu suçlamalardan sıyrılmaya muvaffak olabilmıştır (Hill, IV, 2010, s. 317; Çevikel, 2000, s. 122 vd.).

¹⁷ Bağımsız bir patrik durumunda olan Kıbrıs Başpiskoposu Rumların hem dini lideri ve hem de bir prensi konumundadır. Kıbrıslı Rumların vergi ve diğer meselelerinde Babîâlî'ye karşı sorumlu olan da odur. Ancak 1754 sonrasında adaya saray tercümanı adı altında tayin edilen sivil yöneticiler karşısında yetkileri elinden alınmıştır. O da bu yetkileri vererek tercümana tabi olmuştur. Ancak bütün yetkilerine rağmen tercümanlar ada Rumlarıyla ilgili bir karar alacakları zaman mutlaka Başpiskoposun onayını almak zorundaydılar.

Bununla beraber başpiskoposlar her daim haklı bulunmamıştır. Bazen hem Hıristiyanlar ve hem de Türkler tarafından başpiskoposun İstanbul'a şikâyet edildiği de olmuştur. Böyle durumlarda başpiskopos İstanbul'a çağrılmış, muhakeme edilmiş, azledilmiş veya kendisini aklama fırsatı verilmiştir. Ancak suçsuzluğunun ispatı mümkün olmamış ise hapsedildiği de olmuştur. Bütün bunlara rağmen Kıbrıs Ortodoks Kilisesi her daim Kıbrıs Ortodoks cemaati için bir önder ve yol gösterici olmayı da sürdürmüştür. Çünkü özellikle XIX. yüzyıl dinlerden ziyade ırkların yönetimlere getirildiği bir dönem olmuştur. Rumlar için din aynı zamanda ırki bir yönetim tarzına dönüşmüştür. Bu meyanda yüzyılın başlarında Ortodoksluk, Rumluk ile neredeyse birebir örtüşür hale gelmişti. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı döneminden önce de Kıbrıs Kilisesi Rumların ulusal ve dini kurumlarının temel taşıydı ve Kıbrıs Ortodokslarının kaderi, kilisenin kaderiyle özdeşleştirilmişti (Michael, 2009, s. 20; Smilden, 2007, s. 2). Bununla beraber Kıbrıs Kilisesi'nin varlığı aslında Osmanlı valilerinin varlığıyla da ilişkilendirilmektedir. Öyleki Başpiskopos ve Osmanlı yöneticilerinin birbirleriyle olan sıkı ilişkileri İstanbul ile olan irtibatın da esas gerekçesiydi. Ancak bazı durumlarda başpiskoposların gücü zayıflatılmak istendiğinde yerel güçlerle ilişkiler perdelenir ve valiler ön plana çıkarılırdı. Bunun dışında kalan durumlarda gerek başpiskoposlar ve gerekse valiler derin bir diplomatik bağ ile birbirlerine bağlıydılar. Çünkü bu iki organ aslında Sultanın adadaki gözü ve kulağıydı. Bu sebeple Kıbrıs başpiskoposlarının adadaki gücü enteresan bir şekilde yine adadaki

Osmanlı valisinin şahitliğine yani yetkilerini doğrulamasına bağlanmıştır (Michael, 2009, s. 20).

Bu açıdan bakıldığında kilise aslında Osmanlı Devleti'nin adadaki varlığını meşrulaştıran bir araç konumundaydı. Çünkü XVII. yüzyılda Kıbrıs kilisesi Osmanlı Devleti'nin bir kurumu haline dönüşmüştü. Bu haliyle kilise adada hukuk ve adaletin sağlayıcısı kurumlardan biri olarak İstanbul'un varlığını temsil etmekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti Kıbrıs Başpiskoposu ve onun üç piskoposunu siyaseten yükselterek adadaki Ortodoks reayanın tek temsilcisi (reaya vekili) olarak tayin etmişti. Ancak bu üçlünün zaman zaman başına buyruk davranışlar sergilemeleri Osmanlı Devleti'ni bunları da denetleyecek daha üst seviyede yeni bir paydaş üretmek zorunda bırakmıştır ki, bu da aynı zamanda Osmanlı subayı olan saray tercümanıdır (Smilden, 2007, s. 37). Bu dönemde tercüman adalı Rumlar kadar Müslümanlar için de İstanbul ile irtibatı sağlayacak tek yetkili merci haline gelmiştir (Michael, 2009, s. 21-22). Başpiskopos ve üç metropolid ellerinden sıyrılıp giden otorite ve yetkiyi tekrar ele geçirmek amacıyla tercümanlara karşı büyük bir savaş başlatmışlardı. Nihayetinde savaşı kazanmaya muvaffak oldular ve tekrar Kıbrıs'ın en yetkili otoritesi haline geldiler.

1814'de adayı ziyaret eden Kinneir, başpiskoposu sarayında buldu ve bir müddet yanında ikamet etti. Bu süre içerisinde başpiskoposun iktidarının doruğunda olduğunu gördü. İktidar ve refahı bir arada yaşayan adadaki ikinci kişi olduğunu belirttiği başpiskoposun validen sonraki en yetkin kişi olduğunu, valinin dahi

bir iş yapacağı zaman kendisine sormak durumunda olduğunu belirtmiştir (Cobham, 1908, s. 416).

Kıbrıs'taki Rum din adamları XIX. yüzyılın başında bütün Helen ırkını etkileyen ciddi birkaç sıkıntı ile karşı karşıya kalmışlardır Osmanlı Devleti'ni adada en yüksek düzeyde temsil eden ve reaya vekillerinin başı olan Lefkoşa Başpiskoposu, Kaptan Paşa'nın yerine idareyi ele alan muhassıldan daha fazla otoriter duruma gelmişti. Öyleki sarayından bütün adayı yönetir hale geldiği gibi, her bölgedeki ofislerinin katkısıyla topladığı vergileri İstanbul'a göndermede hiçbir engele takılmıyordu. Başpiskoposun gösterdiği bu marifetler, İstanbul'un başpiskoposa diğer mülki amirleri etkisine alacak yeni imtiyazlar vermesine sebep olmuştur. Bu imtiyazlar sayesinde adadaki ağalar ve ahali ona bağlandığı gibi, adanın gerçek valisi gibi hüküm süren başpiskoposların gücü muhassıllara nazaran Sultan II. Mahmud dönemine kadar devam etmiştir. Başpiskoposun sürekli artan itibarı ve elde ettiği güç İngiltere, Rusya ve Fransa konsolosları tarafından da sömürülmüştür. Ancak başpiskoposun gücünü tüketen en önemli hadise 1821 Mora İsyanı olmuştur. Osmanlı Devleti isyana açıktan destek vermiş olması sebebi ile başpiskoposun ada hâkimiyetine son verdiği gibi, bütün güçlerine de el koyarak, hakkında idam kararı verilmiştir (Cobham, 1908, s. 463-465).

1815 yılında Kıbrıs'a kısa bir ziyarette bulunan eski diplomat William Turner, Kaptan Paşa tarafından yönetilen Kıbrıs'ın onun adına atanmış olan bir bey tarafından yönetildiğini, ancak görünürde böyle olsa da esasında adanın Ortodoks Başpiskoposu ve onun

naipleri tarafından idare edildiğini bildirmiştir (Luke, 1921, s. 83-84; Göktürk, 2015, s.300)¹⁸. Bu yönetim tarzının etkilerini adanın her yerinde görmenin mümkün olduğuna işaret eden Turner, bir Rum'un nadiren güce sahip olduğunu, ona verilenle derhal sarhoş olduğunu ve aşağılık bir sahtekârdan daha kötü bir zorbaya dönüştüğünü bildirmiştir. Turner, Kıbrıslı Rumların Yahudilerin adada yaşamalarına asla izin vermediklerini, Yahudilerin emeklerinin Rumlar tarafından sömürüldüğünü belirtmiştir. Turner'e göre Rumların Kıbrıs'ta veya Suriye'de olmalarının hiç fark etmediğini, Rum rahiplerin nihayetinde köylüyü son kuruşuna kadar soymaktan çekinmediklerini, bu konuda din adamlarını dahi işin içine çekebildiklerini ve herkesin sevdiği müftülerin de bu problemin bir parçası olmaktan kurtulamadıklarına işaret etmiştir (Luke, 1921, s. 84; Göktürk, 2015, s. 300; Hill, Vol. 4, 2010, s.318)¹⁹.

Rum kökenli kaynaklarının ait oldukları hiyerarşinin lehine önyargılarla dolu olması doğal kabul edilmelidir. Ancak Ekümenik Patrikhane olma iddiasında olan Fener'in Sinod kararları veya Leletios Pegas, Cyril Lucaris gibi yerel kaynaklarla olan yazışmalar ve buradan doğan belgeler başpiskoposların ve naiplerinin karanlık dünyasına ışık

¹⁸ Turner'le aynı görüşte olan bir diğer kaynak ise İngiliz tarihçi ve arkeolog Franz Georg Maier'dir. Maier'e göre: "Neredeyse yarım yüzyıl, başpiskopos ve dragoman, yarı otonom bir eyaletin de facto yöneticileriydi. Bu yarı otonom eyalette (Kıbrıs) Türk yöneticiler, 1768-1810 yıllarında hüküm süren Başpiskopos Chrysantos ve Dragoman Hacı Georgakis Kornosios'dan sonra ikinci sırayı almaktaydı"

¹⁹ "...Rum din adamları kendi kötü uygulamalarının faturasını Türklere kesme çabasına girdiler. Tüm bu kötü niyetli girişimlere karşın halk "bütün felaketlerin ve içinde buldukları acı durumun sebebinin başpiskopos ve papazlar olduğunu" ifade ederek onları açık şekilde suçladılar" (Göktürk, *a.g.m.*, s. 300). 1855 yılında adanın ekonomik yönetimini ele geçirmiş olan Başpiskopos, saray tercümanı ve müftü yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir (Hill, *a.g.e.*, Vol. 4, s.318).

tutmaktadır. 1754-1821 yılları arasında başpiskoposlar ve piskoposlar Babı âli tarafından resmen tanındılar ve finans yönetimine her zamankinden daha fazla katkıda bulundular. Bunlar söz konusu tarihler arasında adanın yöneticileri ve en zenginleri konumuna da yükselmişlerdir. Aynı zamanda başpiskoposlarla birlikte, el ele çalışan tercümanlar da güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. Bunların başında da Hacı Yorgaki Kornesios gelmektedir. Tercümanlara rağmen başpiskoposların halkı baskı altında tutan valiler karşısında reayanın yanında olduklarını söylemek de son derece güçtür (Alasya, 1971, s. 131; Attalides, 1979, s. 87).

1821 Yılına kadar gücünün doruğuna yükselen Başpiskopos, görevleri ve ödülleri açısından son derece büyük imtiyazlar elde etmiştir. 1814 yılında Başpiskopos henüz çatışmalar başlamadan önce öyle bir manevra yaptı ki saray tercümanının görevlerini tek tek gasp etti. Bu sayede fakir zengin demeden hemen herkesten muazzam miktarda para temin etti. Elde ettiği paraların bir kısmı ile ticari faaliyetlerini sürdürürken, kalan kısmı ile yetkilileri elinde tutan rüşvetleri temin etti. Böylece başpiskopos ve tercümanlar adanın en yetkin insanları haline geldiler. Türk nüfus ikinci plana itildi ve fetheden konumundan fethedilen konumuna düşürüldüler. Bu durum aslında Türk nüfus arasında derin bir kızgınlığın oluşmasına zemin hazırlaması gerekirken, Başpiskoposun Türk yönetimiyle birlikte hareket ediyor olması bu hoşnutsuzluğu engelleyen en büyük etken olmuştur. Bu duruma ilk tepkiler XIX. Yüzyılın başlarında gelmeye başlamıştır. Ancak adada Ortodokslara ait olan siyasi üstünlüğün kaybedilmesinde bu tepkilerin bir etkisi olmadığı gibi, ada

yönetiminin tamamen el değiştirmesiyle sonuçlanan hadiseler esasen Ortodoksların rol aldığı 1821 ve 1833 isyanlarının bir sonucudur (Luke, 1921, s. 84-85).

Diğer taraftan Kıbrıs Ortodoks toplumu özellikle İstanbul'da teşkilatlanan ve giderek Osmanlı toplumu arasında yeni bir güç olarak genişleyen Ortodoks Rum camianının elde ettiği haklar çerçevesinde adada daha etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Osmanlı yönetimini etkileyen Jön Türk hareketinden de etkilenen Rum toplumu kendi otosefalisini elde etmeye yönelik yeni bir hareketlenmenin içerisinde olmuştur (Babaoğlu, 2015, s. 537). Ülke çapında yapılan seçimlere topluca iştirak eden Rumlar Meclis-i İdare-i Vilayet ve Karma Milli Meclis'te yerlerini alarak İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin imparatorluk içerisindeki etkinliğinin artırılması için çalışmaya devam etmişlerdir. Bu çabadan Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi de siyasi olarak payına düşeni almıştır.

4. KIBRIS'TA ORTODOKS KİLİSESİ'NİN ÖRGÜTSEL YAPILANMASI

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin ve dolayısıyla Kıbrıs Başpiskoposluğunun adadaki konumu hakkında bilgi veren kaynaklar incelendiğinde, başpiskoposluk ve ona bağlı metropolitlikler Türk yönetimi sonrasında hızla çoğalmış ve örgütsel bir yapı kazanmıştır. Bu yapılanma 1571 yılından 1821 yılına kadar geçen süreçte yaklaşık 300 yıl boyunca Türk idaresine son derece bağımlı kalmıştır. Ancak bu bağlılık özellikle Rusya'nın Çeşme'de Osmanlı donanmasını bozguna uğrattığı faciadan sonra hızlı bir şekilde gevşedi. Bu tarihten

sonra Kıbrıslı Rumların dikkatleri” şeklinde ada dışındaki bir diğer bölgeye, Mora ve Girit’teki gelişmelere kaymıştır. Bu tarihe gelinceye kadar Kıbrıs’ın hemen tamamında örgütsel yapılanmasını tamamlamış olan Kıbrıs Ortodoks Patrikliği, 1821 yılında bu yapı ile doğrudan Mora’ya bağlanmak ve birleşik adalar topluluğu projesinin bir parçası olmak istemiştir (Göktürk, 2015, s. 301; Bozkurt, 2001, s. 10)193F²⁰.

Fetih yıllarından itibaren imtiyazlar verilerek yetki alanı genişletilen Kıbrıs Ortodoks Patriği’nin nüfuzu XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mağusa, Mesarya, Değirmenlik, Dağ ve Karpaz kazalarına kadar genişlemiştir. Başpiskoposluk merkezi olan Lefkoşa’dan sonraki ikinci merkez Baf’tı. *Baf piskoposu*, Baf’ın merkezinde otururdu ve Piskobu, Evdim, Kukla ve Hirsofu bölgesini yönetmiştir. *Kiti veya Kitium piskoposu* bazen Larnaka’da (Tuzla) bazen de Limasol’da ikâmet etmiştir. Ancak Larnaka, Limasol ve Gilan’ın ruhani reisi Kitium piskoposu değil Girne piskoğosu olmuştur. *Girne piskoposu* ruhani bölgesi dışında ayrıca Lefke, Omorfo ve Pendaye kazalarının dinî ve dünyevî işleriyle de meşgul olmuştur (Gürkan, 2000, s. 159-160). Kıbrıs tarihçilerinden Purcel Kıbrıs Ortodoks Kilisesi’nin XVIII. yüzyılda dört bölgesel piskoposluğa (Lefkoşa, Girne, Magosa, Tuzla) ayrılmış olduğunu ve bu piskoposluklara ise XIX. yüzyılda Kitima ve Limasol (Purcell, 1969, s. 170) un da eklenmiş olduğunu ifade eder.

²⁰ T.B. Göktürk; Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, 1821’deki Mora ayaklanmasıyla başlatılan Yunan bağımsızlık mücadelesinin Kıbrıs’ta yankısız kalmasını mümkün olamayacağından 19 Haziran 1821’de Filiki Eteryalı liderleri Konstantin Kanaris’in Kıbrıs’a gelerek Etniki Eteryalı’nın bir şubesini kurduğunu ve Kıbrıs Başpiskoposu Kiprianos da Hypatros’un da ayaklanmaya hazırlanmak yönünde kendisine söz verdiğine dair kaynaklarda ifadeler olduğunu belirtmiştir.

Bu şekilde adanın tamamını kontrol altına almış olan Kıbrıs Ortodoks Kilisesi, Osmanlı Devleti'nden dini görevleri dışında dünyevi başka görevler de edinmiştir. Bu görevler arasında en itibarlı olanı devlet nezdinde reaya temsil yetkisini elde etmiş olmalarıydı. Literatürde kocabaşı/reaya vekilliği olarak da bilinen bu görev, Sultan II. Mahmud döneminde doğrudan kilise üyesi sadece 3 başpiskoposa verilmiştir. Bunlar sırasıyla, Başpiskopos Hrisantos (1809-1811), Başpiskopos Kypriyanos (1811-1821) ve Başpiskopos Panaridos (Benaredos) (1831-1840)'dur (Bedevi, 1966, s. 149). Reaya vekilliği yani kocabaşı sistemine geçilmesi Kıbrıs Başpiskoposluğunun yönetim şeklinde de bazı değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Bu değişim sonucunda taşrada gayrimüslimlerin devlet ile ilgili işlerini kocabaşı yürütmeye başlamıştır (Şahin, 2005, s. 69). XIX. yüzyılın başlarında vilayetlerin idaresinde yapılan değişim sonucunda bu tarihe kadar vilayet idaresinde yer almayan başpiskopos ve kendisine bağlı diğer piskoposlukların da sisteme dâhil edildiğini görmekteyiz. Bu itibarla Kıbrıs vilayet meclisi vali, ağalar, başpiskopos, kadı dahil üçü Rum, üçü de Türklerden oluşan altı azadan oluşturulmuştur (Mikropoulos vd, 2008, s. 38-39).

Kıbrıs'ta Babıali tarafından 1754'te alınan bir kararla kocabaşılar ilk defa gündeme gelmişlerdir. Bu karar sayesinde başpiskopos, merkezi yönetim adına ilk defa ve ömür boyu reaya vekâletini elde etmiştir. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi başpiskoposlarının kocabaşı sıfatını aldıkları bu dönem çok kısa sürmüştür. Osmanlılar kocabaşı unvanını ilk aşamada sisteme adapte olmuş kişiler arasından seçmişlerdi. Bu unvan ilk zamanlar dini yetkilerle donatılmıştır. Daha

sonra ise bu kisveden arındırılmış ve yeni bir akar haline dönüştürülerek zaman içinde tüccarlara ve daha başka sivil yetkililere de ihale edilmiştir (Roudometof-Michael, 2010, s. 2).

Kıbrıs Başpiskoposları, kocabaşılara rağmen ada üzerindeki hâkimiyetlerini tek başına devam ettirebilmişlerdir. Bu durum yabancı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamıştır. Franz Georg Maier bu konuda “Yarım yüzyıldan beri Kıbrıs yarı otonom bir statüde yönetilmektedir. Piskopos ve tercüman adanın mutlak yöneticileri durumundadır. Türkler yönetimde ikinci sıraya düşmüşlerdir. Kaptan Paşa'nın idaresindeki ada piskoposların elinde yönetilmektedir” (Göktürk, 2015, s. 300; Maier, 1968, s. 120) demiştir. Bir başka gözlemci olan Sir Harry Luke ise “300 yıldır ezilen Ortodoks kilisesinin Türk hâkimiyetine girdikten sonra en yüksek otorite durumuna geldiğine ve Türk paşasından daha yetkili bir konuma yükseldiğine” dikkati çekmiştir (Göktürk, 2015, s. 300; Maier, 1968, s. 120). Osmanlı Devleti, başpiskoposların bu şekilde güçlenmelerinin gelecekte sorunlar yaratabileceğini bilmesine rağmen bu görevlilerin yetkilerini artırarak özlük haklarında yeni iyileştirmeler yapmaktan çekinmemiştir (Şahin, 2005, s. 81-82).

Kıbrıs tarihçilerinden Kiprianos, Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımının bilinçli olduğuna işaret ederek, devlet bu yolla adadaki yerel yetkilileri kontrol altına almak istemiştir. 1785'te Kıbrıs, Sadrazamın idaresinden çıkarıldığı zaman da yerel hakimlerin reaya vekilleriyle kontrol altında tutulmasına devam edilmiştir. Başpiskopos bu ilişkiler dâhilinde Kapudan Paşa tarafından Rodos'tan gönderilen

yeni müsellimlere karşı yardımcıları olan üç piskopos ile mücadelesini sürdürmüştür (Luke, 1921, s. 78-79).

Osmanlı Devleti Kıbrıs Başpiskoposu Kipriyanos Nikephoros ve üç metropolitini 1796 yılından önce reaya vekilliğinin ikinci bir aşaması olan “kocabaşılık”a terfi ettirmiştir. Bu yetkilendirme yapılırken devlet, yabancı müdahalelerinin önüne geçmeyi ve gayrimüslimlerin ülkelerine olan sadakatini artırmayı amaçlamıştır (Şahin, 2005, s.66-67). Ancak metropolitlerin ve muhassılların yolsuzlukları, reaya vekilliği görevinin piskoposların elinden alınarak başpiskoposun itirazlarına rağmen belirli bir ödeme karşılığında 1796 yılında valinin sarayındaki en önemli görevlilerden biri olan *saray tercümanlarına* verilmesine sebep olmuştur. (Roudometof-Michael, 2010, s. 2).

Saray tercümanlığı müessesesi, reaya vekilliğinin piskoposların elinden alındığı 1796 yılına kadar çok fazla ön plana çıkmıştır. Gerçekte onun görevi Hristiyan nüfus ile vali arasında, vali adına ajanlık yapmaktı. Saray tercümanları genel olarak Babialı’dan verilen bir berata sahip oldukları düşünülmüştür. Ancak hükümetin değiştirmek istediği durumlarda yeni tercümanın kim olacağı konusunda Başpiskoposun ve diğer üç piskoposun fikrinin de alınması, aslında bu görevin Babialı tarafından değil, Kıbrıs valileri tarafından yapılan bir görevlendirme sonucunda ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir (Luke, 1921, s. 79-80). Ancak saray tercümanları zaman içinde öyle güçlenmişlerdir ki, piskoposlar ve ağalar dahi ona vergi veya haraç ödemek zorunda kalmışlardır. Tercümanlar bu

zümrelerden biri olan ağalardan yirmi bin kuruş, keşiş rüşveti olarak her piskopostan bin kuruş alırdı. Üretim işlerine ilişkin hem harcama yapar hem de halka kişisel harcamalarını yapabilmesi için kredi açardı. Piskoposlar muhassıla ödeyecekleri vergileri tercümanın sağladığı bu krediler sayesinde aksatmadan ödeme imkânı elde ederlerdi. Bu nedenle öyle bir zaman geldi ki İstanbul'a ödenecek vergilerin yanı sıra adadan tahsil edilen bütün vergiler dahi saray tercümanı aracılığıyla hesaplanır ve nüfusa göre taksim edilerek muhassıla verilmek üzere yine onun tarafından toplanır hale gelmiştir. Saray tercümanları savaş, kıtlık ve kuraklık zamanlarında bu vergileri kendi hazinesinden ödemek suretiyle toplum içindeki itibarlarını yükselttikleri gibi, sonrasında ödedikleri bu paraları kat be kat tahsil etme yoluna gitmişlerdir. Saray tercümanlarının bütün bu gücüne rağmen Kıbrıs valisi, istediğinde onu değiştirmek dâhil azil yetkilerini kullanabilir veya ileri sürdüğü teklifleri değerlendirmeden reddedebilirdi (Luke, 1921, s. 80).

XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. Yüzyılın başlarında Kıbrıs'ın en güçlü saray tercümanı olan Hacı Yorgaki Kornesios'un 1809'da idam ettirilmesinden sonra bu görev Kıbrıs Başpiskoposu'nun teklifi ile ortadan kaldırılarak yetkileri reaya vekillerine devredilmiştir.

Tercüman Yorgaki'nin sistemden uzaklaştırılmasından sonra Kıbrıs Ortodoks Cemaatinin yönetimini yeniden ele geçiren Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposu, böyle bir durumun yeniden tecellisini önlemek istemiştir.. Bu amaçla 1815 senesinde Babıâlîye Kıbrıs Rum cemaatine ait işlere bir daha tercümanların karıştırılmamasını ve bu

tarihten sonra reaya işlerinin başpiskopos, metropolit ve cemaat ihtiyarları tarafından yürütülmesini sağlayan bir karar aldirmayı başarmıştır. Gerçekte Kıbrıs Başpiskoposu reaya işlerini tamamen üzerine almak istemekteydi. Bunun için tercümanları sistemden tamamen çıkarmak gerekmekteydi ki bunun için de elinde bulunan “atik emr-i âliyi” yeniletmeye karar verdi ve 28 Ağustos 1828’de Bâb-ı âli’ye müracaat etti. Kıbrıs Başpiskoposu Panaridos Babiâli’ye gönderdiği takririnde reaya işlerinin emrindeki metropolitlere terk edilmesini talep etmiştir (BOA, D.BŞM., 42001, s. 27/ 2, 28 Ağustos 1828). Başpiskopos, tercümanlık beratının bir daha verilmemesi ve işlerinin kendisine terki için Koca Hüsrev Mehmed Paşa’ya yeni bir teklifte bulunmuştur. Buna göre 100 kuruş olan tercümanlık harcı 250 kuruşa çıkarılacak ve reaya işleri de eskisi gibi başpiskoposlara ihale edilecekti (BOA, D.BŞM., 42001, s. 27/2, 28 Ağustos 1828; Kazasker Mehmed Hafid, 1952, s. 64; Çelik, 2013, s. 129).

Yapmış olduğu müracaatla tercümanlık beratının da kendilerine verilmesini sağlayan başpiskopos, 1750’li yıllarda ellerinden alınan mali idareyi tekrar ele geçirmiştir. Eski mevkilerini ele geçirmeye muvaffak olan başpiskopos hiç vakit kaybetmeden yeni bir teklifle Kıbrıs muhassılına müracaat etmiştir. Kıbrıs muhassılı Halil Ağa Kıbrıs başpiskoposunun adada bulunan fakir/fukaranın durumunu tespit etmek amacıyla kaza ve köylerden seçilecek keşişlerdenn oluşan yeni bir meclis kurulmasını ve böylece reaya vekillerinin yetkilerinin mümkün mertebe şeffaflaştırılmasına dair sunduğu yeni öneriyi hükumete bildirmiştir (BOA, HAT., 46030). Kıbrıs Başpiskoposu, bu heyeti oluşturmak yerine, tercümanların eline geçmiş olan malî

yönetimin alınmasını sağlayarak reayanın hükümetle olan irtibatını koparmaya çalışmıştır (BOA, HAT., 46030). Bu duruma büyük tepki gösteren reaya, bütün engellemelere rağmen İstanbul'a başvurmuş ve söz konusu heyetin oluşturulmaması halinde, adayı terk edeceklerini bildirmişlerdi. Reyanın bütün telkinlerine rağmen bir netice alınamayınca, büyük bölümü esnaf ve sanatkârlardan oluşan Kıbrıs reyası adayı terk etmiştir (Şahin, 2005, s. 84).

Kıbrıs Başpiskoposu, kaçan bu reayayı geri getirmek hususunda hükümete karşı sorumlu tek kişiydi. Eğer ahaliyi geri getiremez ise bu durumda onların ödemekle yükümlü oldukları vergileri tek başına ödemek durumundaydı. Bu sorumluluktan kurtulmak isteyen başpiskopos "*hiçbir sebep yokken kendileri gittiler*" şeklinde ahali aleyhinde bazı tezviratları İstanbul'a ulaştırmıştır (Çoruh, 2017, s. 73). Bunun üzerine Kıbrıs reyası başpiskoposun bu asılsız ifadelerinin bir iftiralarından ibaret olduğunu, devlete karşı hiçbir zaman bir ihanet içinde bulunmadıklarını ifade ettiler (BOA, HAT., 46030/F).

Reaya vekilleri hakkında yukarı verilen izahatlar, özellikle başpiskoposların Kıbrıs'ta kontrolü elinde tutabilmek adına birçok siyasi meseleye müdahil olduğunu veya olmaya çalıştığını göstermektedir. Bütün bu çabasına rağmen Kıbrıs Başpiskoposu ve üç metropolitinden oluşan reaya vekillerinin devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmede pek mahir olmadıklarına dair birçok emare bulunmaktadır.

5. REAYA VEKİLLERİNİN YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Kıbrıs'ın XIX. Yüzyılın ilk yarısında maruz kaldığı isyanlar adada asayişin bozulmasına ve reyananın göçüne sebep olmuştur. Devlet reaya vekillerini merkeze çağırması ve onlardan reyananın bir şekilde yeniden adaya dönüşünü temin etmelerini istemiştir (BOA, Hatt-ı Hümayûn, 538/26518, 1836). Bu göç sebebiyle adada mali durum tamamen bozulmuştur. Böyle durumlarda muhassıllar piskoposlar ve sarraflar ile ilişkileri sıkılaştırmak ve duruma çözüm aramak zorunda kalırlardı. Kıbrıs muhassılı Hacı Hüseyin Efendi de 1809 senesinde, devlete ödenmesi gereken meblağlar, hisse sahiplerine verilecek olan faizler ve diğer ödemelerle ilgili olarak İstanbul'daki sarrafindan gerekli meblağı göndermesini istemiştir. Sarraf meblağın yüksek olduğunu bu sebeple de bazı alacaklarını tahsil ederek gönderebileceğini bildirmiş ve Kıbrıs Başpiskoposuna alacaklarını tahsil için başvurmuştu. Başpiskopos da bu durumla ilgili olarak muhassılı bilgilendirmişti. Akabinde de Girne, Tuzla ve Baf piskoposlarına hazırlattığı senetleri hazineye teminat olarak göstermesi için sarrafa göndermişti (BOA, *Cevdet-Maliye*, 22317, 12 Eylül 1808).

Kıbrıs başpiskoposları, bu tür masrafları karşılayamaz duruma geldiklerinde, *memleket masrafları* adı altında harcama yapmak ve kefil göstermek suretiyle borçlanma yetkileri de vardı. Böyle zamanlarda yukarıdaki örnekte de olduğu gibi, mahallin idarecilerini bilgilendirmeleri gerekmektedir. Başpiskopos, harcamalarla ilgili senetleri imzalamak durumundaydı. Memleket masrafı adı altında

yapılacak masraflara ait senetler başpiskopos, piskopos, ayan ve muhassılın mührü olmadıkça geçerli kabul edilmezdi. Ancak bu usul her zaman uygulanmazdı. Uzun bir zamandan beri Kıbrıs reaya vekilleri bu tür masrafları yapmakta ve bu masraflara karşılık yabancılardan da borç para almaktaydılar. Ödeme zamanı gelince de bu masraflar reayaya vergi yükü olarak tahsis edilmekteydi. Nihayetinde yapılan borçlanmalardan bıkmış olan reaya İstanbul'a şikâyet edince Babîâlî 20 Haziran 1827 tarihinde Kıbrıs başpiskoposunu İstanbul'a davet ederek konuyla ilgili bir açıklamada bulunmasını istemiştir. Başpiskopos meseleyi sürüncemeye alınca gönderilen müfettişlerin yaptıkları incelemeler, belgede sahtecilik yapıldığı tespit edilmişti. Bunun üzerine devlet yeni bir düzenlemeye gitmiş ve memleket masrafları adı altında yapılacak harcamalara ait senetlerin mutlak surette muhassıl, eşraf ve başpiskopos tarafından mühürlenmesini, aksi halde piskoposların senet düzenlemelerin tamamen kaldırılacağı bildirilmiştir (BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, 489/24004, 20 Temmuz 1827).

Kıbrıs'ın muhafazası için yapılacak masraflarla ilgili de bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Ada dışından getirilen askerlere ödenmek üzere her yıl Müslim ve gayrimüslim ahaliden bir miktar para toplanırdı. Bu paralar mahallin muhassılları ve reaya vekilleri tarafından zaman zaman hazineye gönderilmemiştir. Paraların ödenmesi için gönderilen talimatlara rağmen bu meblağları ödemek istemeyen reaya vekilleri muhassılları kefil göstererek yeni borç senetleri düzenleyerek, ödemeleri geciktirmişlerdir. (BOA, *Cevdet-Maliye*, 6459, 6 Temmuz 1809). Hatta başpiskoposlar beratlarında

olan hükümleri ileri sürerek bu tür harcamaların kendilerinden talep edilmemesi gerektiğini iddia etmişlerdir (Gürkan, 2000, s. 160-161). Böyle durumlarda paraların tahsilini yapabileceği bir muhatap bulamayan devlet, müfettişler göndererek bakaya kalan bu meblağları tahsil etmiştir. Adaya gelen müfettişler, borçların bir kısmını ahaliye, kalanı da reaya vekillerine bölüştürerek tahsil yolunu tercih etmiş oldukları anlaşılmaktadır (BOA, KK., 24, s. 4, 1 Ekim 1810).

Kıbrıs reaya vekillerinin önemli görevlerinden biri de reayanın problemlerini çözmektir. Ancak reaya vekilleri görevlerinin gereğini yapmayarak, fırsat buldukça kendi dindaşlarını dahi soymuşlardır (Çevikel, 2012, s. 956). Öyleki cemaatin bütün mal varlığı hakkında yakından bilgi sahibi olan Kıbrıs başpiskoposları reaya arasından haksız kazançları sebebiyle müsadereye maruz kalması durumunda, gerekli bilgileri vermekle yükümlüydü (BOA, *Maliyeden Müdevver df.*, 9726, s.102, 22 Ağustos 1809). 11 Ekim 1810'da Kıbrıs'ın en zengin sarrafı Serkiz'in mal varlığına el konulmak istendiğinde Başpiskopos Hrisantos gerçekleri saklamıştı. Serkiz'e borçlu olan kişilerden biri olması sebebiyle kendisine ait borçlarla ilgili bilgileri ifşa etmekten imtina etmişti. Hatta bu borçları silme girişiminde bulunmuş, daha da ileri giderek durumu fark eden naip, kocabaşı ve müftüye ait borçları da örtbas etme girişiminde bulunmuştur (BOA, KK., 24, s. 189/1, 11 Ekim 1810).

Devlet, mal varlıklarına el koyma hususunda muhassıllarla reaya vekilleri arasında hiçbir ayırım gözetmezdi. Suç ifşa olduğu takdirde, gereken yapılırdı (BOA, *Maliyeden Müdevver df.*, nr. 9726,

s. 288, 24 Mayıs 1811). Bu tür el koymalarda tek istisna vardı o da hazinenin ihtiyaçları idi. Böyle durumlarda müsaderenin hangi maksada binaen yapıldığı önemliydi. Bir suçlunun cezalandırılması mı, yoksa gayri meşru yollardan elde edilmiş bir servetin mi müsaderesi söz konusu olduğu iyice ayıklandıktan sonra duruma göre servetin bir kısmı veya kişinin yaşam hakları verildikten sonra kalanın tamamı hazineye aktarılırdı. Kıbrıs Başpiskoposu Hrisantos'un 24 Mayıs 1811'de ölümü üzerine Kıbrıs kilisesinde ve manastır odalarında bulunan yüklü miktarlardaki mal varlığının tamamı bir varisi olmadığı için hazineye aktarılmıştır (BOA, *Maliyeden Müdevver df.*, nr. 9726, s. 288, 24 Mayıs 1811).

Kıbrıs reaya vekillerinin bir diğer önemli görevi ise reyanın devlete ödemesi gereken haraç ve vergileri hazine adına toplamaktı. Bu işlem muhassilla irtibatlı olarak yapılırdı. Bu tür ödemeler zaman zaman devletin koyduğu tarifeler üzerinden toplanırdı. Ancak muhassillar açgözlü olduklarında bu tarifelerin çok çok üstünde vergi toplayabilmekteydiler. Böyle durumlarda reaya vekilleri İstanbul'a gerekli bilgileri göndermekle yükümlüydüler (Alasya, 1977, s. 107; Cobham, 1908, s. 355)²¹. 1831 nüfus sayımı sırasında Kıbrıs'ta reyanın ödemesi gereken vergiler, muhassillar tarafından ödeme gücünün çok üstünde tahsil edilmek istenince reaya vekilleri İstanbul'u bilgilendirerek bu oranların yeniden belirlenmesini talep etmişlerdi (BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, 708/33940, B-C, 6 Temmuz 1831)

²¹1755 yılında Kıbrıs'ta bulunan manastırlardan ve rahiplerden toplanan haraç miktarı 4000 kuruş civarında olup, rahipler tarafından toplanarak muhassilla teslim edilmişti (*Excerpta Cypria*, s.355).

Vergi tahsilatları sırasında muhassılların yapacakları usulsüzlüklerin önüne geçilebilmesi için reaya vekilleri olan başpiskopos, piskoposlar ve tercümanlar birbirleriyle irtibatlı olmak durumundaydılar. Hali hazırda mevcut olan ahalinin vergilerinin tahsili gerekirken, ölümlerin dahi bu sayımlarda diri gösterilmesi gibi yanlışlıkları tetkik de yine reaya vekillerinin görevlerindendi. Alibey el Abbasi adıyla bilinen ve 1806'da Kıbrıs'ı ziyaret eden İspanyol Don Domingo Badia-y-Leyblich, gayrimüslim reyanın piskoposlarına büyük ücretler ödediğini belirterek, bu gelir kapısının neredeyse bir tür tekel haline getirilmiş olduğunu ileri sürer. Reaya vekillerinin bu durumuna rağmen devletin gayrimüslim reyanın gerçek nüfusunu bilmediğini bu sebeple de ada vergilerini hiçbir zaman tam olarak toplayamadığını ifade eder. Ali Bey'e göre Kıbrıs'ta 32.000 reaya olduğunu, ancak 100000 civarında bir reayadan da bahsedildiğini, devletin bu duyumlar sebebiyle adaya bir tahrir memuru gönderdiğini, ancak bu memura verilen rüşvetler sebebiyle bir sonuç alınmadığını iddia eder(Cassia, 1986, s. 9). Kinneir'e göre ise vali ve başpiskoposun ada halkının ektiği büyük miktardaki mısır ve buğdayı el altından ihraç ettiklerini hatta İspanya'daki savaş sırasında üretilen mısırın tamamının Maltalı tüccarlar tarafından satın alınarak götürüldüğünü, bunun birkaç defa tekrarlandığını, fakat devletin bundan haberdar olmadığını ileri sürmüştür (Luke, 1921, s. 82-83).

Kıbrıs reaya vekillerinin görevlerinden biri de toplu yapılması gereken vergi ödemelerinin tahsisi ve taksimi idi. Bu durumda reaya vekilleri kazaların ödemesi gereken vergileri topluca tespit ederdi. Sonra da bu vergileri ahalinin tahammülü nispetinde kazalara

bölüştürürdü (Ursinus, 2002, s. 295). Nüfus kesafetine göre yapılan bu taksimlerde 1824 yılına kadar Müslümanlar vergilerin 1/3'ünü, 1824-1828 yılları arasında 1/5'ini, 1828 yılında ise 1/8'ini ödemekle mükellef tutulmuşlardı. Reaya vekilleri 24 Haziran 1832'de bu durumdan duydukları rahatsızlığı Babıali'ye bildirmişler ve vergi oranlarında bazı düzenlemelerin yapılmasını istemişlerdi. Reaya vekilleri çareyi her cemaat için ayrı defterler düzenlenmesinde ve vergilerin birbirine karışmasını önlemek için İstanbul'a bir heyetin gönderilmesinde bulmuşlardı (BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, 708/33940/B/C, 24 Haziran 1832; Ursinus, 2002, s. 295). Bu heyete verilen cevapta 1. Vergi tahsilinde mevcut durum korunacak, 2. Müslim ve gayrimüslimlerin ödemelerinde hal ve tahammül dikkate alınacak, 3. Müslümanlar eskiden olduğu gibi verginin sadece 1/8'ini ödeyeceklerdi (BOA, *Hatt-ı Hümayûn*, 538/26518/1, 1834).

Reaya vekilleri büyük umutlarla gittikleri İstanbul'dan elleri boş dönmüşlerdi. Ancak, vergilerin toplanmasında usulsüzlük yapmaya çalıştıkları tespit edilen Kıbrıs Başpiskoposunun reaya vekilliği ile ilgili yetkilerinin bir kısmı elinden alınmıştır. Bu tarihten sonra başpiskopos Kıbrıs Eyalet Meclisi'nde yer almayacağı gibi seçimlerde muvafakati de istenmeyecekti (Ünal, 2002, s. 616). Adadan tahsili gereken vergiler de bu tarihten sonra kilise konsülü ve kilise meclisi tarafından seçilecek bir tahsildar tarafından toplanacak veya belirlenecekti. Bu tahsildarın başlıca görevi devlete ait vergileri toplamak olacaktı. Tahsildarın bu sorumlulukları karşılığında maaşı devlet tarafından ödenecekti (Ursinus, 2002, s. 296).

XIX. yüzyılda Kıbrıslı Rumlar ve Türkler arasındaki bağları artık ne din ne de diğer değerler oluşturmaktaydı. Birbirlerinden tamamen bağımsız iki millet olma özelliği kazanan bu iki toplum arasındaki tek bağ çıkar ilişkileriydi. Bununla beraber aynı devletin vatandaşları olan bu iki toplum sosyo kültürel alanlarda aynı noktalarda buluşabilmişlerdi. Ancak bu birliktelik 1821 Mora İsyanı ile ortadan kalkmıştır. Çünkü Rumlar arasında hızla yaygınlaşan milliyetçilik Kıbrıslı Rum seçkinlerin adayı ele geçirmek adına yeni plan ve projelere yönelmelerine sebep olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Kıbrıslı Rumlara yaşadıkları topraklarda saygı göstermeye ve saygınlık temin etmeye devam etmiştir. Ancak din, milliyetçi söylemlerle birleştikçe her iki taraf için çatışmaların temel kaynağı olmaya devam etmiştir (Cassia, 1986, s. 27). Her ne kadar milliyetçi söylemlerle ayrışma noktasına gelmiş olsa da Kıbrıslı Rumlar ve Türkler 1833 yılında son bir defa daha aşırı vergilendirmeye karşı birlikte ayaklanmışlardır. Ancak isyanın devamında Rum tarafının sürdürdüğü milliyetçi söylemler, bir taraftan bu birlikteliği parçalamakta, diğer taraftan da aynı söylemlerle yola çıkan iki tarafın çatışmasına vesile olacak yeni sebepleri doğurmuştur. Böylece 1833 İsyanı'nın en belirgin sonucu Türklerin adadaki varlığının tehlikelere açık hale gelmesi Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin ise yüzyıllar boyunca ada üzerinde kurmuş olduğu hâkimiyetin sona ermesi olmuştur (Ursinus, 2002, s. 296-297; Koumna, 1998, s. 75) ²².

²² Bunun üzerine kilise eski imtiyazlarını muhafaza etmek için 1837 Ekim'inde İstanbul'a başka bir heyet gönderilmesi kararını aldı. Yapılan görüşmenin sonuçlarına göre: Başpiskopos vergi düzenlemelerine yeniden dâhil edildi. Sabit bir

6. KIBRIS ORTODOKS KİLİSESİ'NDE REFORMİST HAREKETLER

Kıbrıs başpiskoposluğu kuruluşundan 1668'e kadar İstanbul Rum Kilisesi'nin nizamnamelerine uygun olarak yönetilmiştir. Ancak 8 Nisan 1668'de başpiskopos olan Nikephoros ile kilise yeni bir reform dönemine girmiştir. Bu reformu yürürlüğe koymak amacıyla 9 Kasım 1668'de toplanan Sinod, Nikephoros doktrinlerini ilan etmiştir. Bu doktrinler Fener Rum Patriği Cyril Lucaris (1621-1638)'in Doğu kiliselerine karşı uyguladığı sempatik politikalara olan tepkiyi ortaya koymuştur. Bu politikalar esasında 1638 ve 1642 Sinodlarında da reddedilmiş olsa da Nikephoros doktriniyle yeniden tartışmaya açıldıkları görülmektedir. Nikephoros'un üzerinde tartıştığı konular arasında kanunlar, tertemiz gizemler, piskoposluk, Noel, oruç, manastır, azizlerin durumu ve ölüm gibi konular vardı.

XVII. yüzyıl Kıbrıs başpiskoposları arasında Hilarion Kigala en çok tanınan piskopos olmuştur.

Kıbrıs Başpiskoposluğu Nikephoros'un tartıştığı konular arasında en önemlilerden biriydi. Bu sebeple XVII. Ve XIX. Yüzyıllar boyunca bu kurumun reorganizasyonu için büyük çaba harcanmıştır.

vergi üzerinde anlaşmaya varıldı. Vergileri maaşları devlet tarafından verilen memurlar tahsil edilecekti. Bu görüşmenin sonucunda reyanın omuzlarındaki yük biraz daha hafifletilmiş oldu. Başpiskopos Kyprianos'un idamından sonra da Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'nden koparılması siyaseti son bulmadı. Bir sonraki başpiskopos Panaretos (1827-1840)'da Türklerin halk üzerinde kurduğu vergi baskısını en aza indirmek için bazı girişimlerde bulundu ve buna muvaffak da oldu. Bu başarıyı fırsata dönüştürebilmek için de 1828 ve 1830'larda Yunanistan valisi ile ilişkiye girerek gelecekte kurulacak olan Yunanistan'ın bir parçası olabilmek için Avrupalılara teklifte bulunmasını talep etmiştir.

Kuruluşundan beri bağımsız bir statüye sahip olan Kıbrıs Başpiskoposluğu Antakya Patrikliği'nden istiklalini kazandıktan sonra önce İstanbul (Fener) Rum Ortodoks Patrikliğine, Lüzinyanlar döneminde ise Roma Latin Kilisesi'ne bağlanarak ortadan kaldırılmıştı. Adanın Türkler tarafından fethinden sonra yeniden bağımsız bir kilise olarak teşkilatlandırılan bu yeni dönemde bağımsız patrikhaneler olan Antakya, İskenderiye, Kudüs ve İstanbul'dan sonra beşinci sırada yer almıştır.

Hıristiyan dünyasında kiliseler Sinod denilen bir kurucu meclis veya heyet tarafından yönetilmiştir. Bu heyet özellikle bağımsız kiliselerin teşkilatlarında yer almıştır. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'de Osmanlı idaresine girdikten sonra yukarıda adı verilen kiliselerden bağımsız olarak yeni bir teşkilata kavuşturulduğu için doğal olarak bünyesinde Sinod denilen meclis de yer almıştır. Bu meclis bütün bağımsız kiliselerde olduğu gibi yapmakla patrik, metropolid, matran ve piskopos atamaları yapmakla yükümlüydü. Kıbrıs başpiskoposluk Sinod'u da bir başkan (başpiskopos) ve üç metropolid tarafından yönetilirdi. Kıbrıs'ta bu görevde bulunanlar arasında archimandrite/manastır başrahibi, archdiocese/başpiskoposluk idari bölgesi, exarch/vali, Kykko ve Machaera abbotları/başrahipleri gibi mevkiler yer almaktaydı. Eğer bu heyetten biri ortadan kalkar ise o takdirde Baf piskoposu bu boşluğu dolduracak şekilde yetkilendirilmişti. Başpiskopos'un azli veya ölümü halinde yeni başkanlık seçimi Lefkoşa metropolünde yapılır ve seçilmesi halinde hükümetin göndereceği bir berat ile atanırdı. Demokratik bir ortamda gerçekleşen seçimler sonucunda seçilen başpiskoposlar, XVIII.

yüzyılda sultan, vali, Rumlar ve kocabaşılar tarafından bir heyet tarafından kullanılan oylarla tayin edilmişlerdir. Seçilen aday bazen bir berat ile de atanabilmiştir. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi ilan edilince bu usul kalkmış ve seçimin bu heyet tarafından yapılması usulü getirilmiştir. Adaylar Sultan'a sunulmuş ve en güvenilir olanı atanmıştır. Oysaki ilk zamanlarda seçim sadece Sinod'da yapılır ve onaylanırdı. Bu sebeple Kıbrıs Başpiskoposları zaman içinde kendi kendini idare yöntemini (otosefali) ellerinden kaçırmışlardır (Hill, IV, 2010, s. 315).

Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'ne karşı müdahaleler ya Antakya Kilisesi'nden veya İstanbul Fener Rum Patrikliği'nden yapılmıştır. (Hill, IV, 2010, s. 316). Bu müdahaleler aslında kilise içerisinde ortaya çıkan problemler karşısında din adamlarının tercihen ayrı hamiler bulmalarıyla alakalıydı. 1700 yılında İskenderiye Patrikliği'ne Amasgous Manastırı'nın yasadışı bağışlanması konusunda Sinod'un almış olduğu karara bu durum yansımıştır. Ekümenik Patrik II. Kallinikos (1688, 1689-1693, 1694-1702)'tan bu durumun engellenmesi için yardım talep edilmiştir (Hill, IV, 2010, s. 316).

Bu müdahalelerden bir diğeri Antakya Patriği Athanasios zamanında gerçekleşmiştir. Antakya Patriği Athanasios kendisini Kıbrıs başpiskoposu olarak tayin edilmiştir. 1705 veya 1706 da gerçekleşmiştir. Athanasios'un görevi 1707'de Kıbrıs'tan ayrılarak 8 Şubat'ta Kudüs Patriği seçilecek Hrisantos'un seçimine katılmak üzere İstanbul'a dönüşüne kadar devam etmiştir (Hill, IV, 2010, s. 342-343). Athanasios'tan sonra işbaşına gelen Kıbrıslı Silvester

görevde kaldığı 1718-1733 yılları arasında kiliseye yeni bir şekil vermiştir (Hackett, 1901, s.216). Silvester'in hemen akabinde Philotheos (1734-1759) başpiskopos olmuştur. İyi eğitim almış olan yeni başpiskopos öncelikle eğitime önem vermiştir. Sadece başkent Lefkoşe'de değil, Larnaka gibi yerlerde dahi okullar ve vakıflar kurmuştur. Atina'dan bilgin Epihram'i çağırarak 1742-1761 yılları arasında sürececek olan kilise vaazları dönemini başlatmıştır (Hill, IV, 2010, s. 345-346; Hackett, 1901, s. 216-218). Çağdaşı tarihçi Kipriyanos tarafından hayırsever, cömert ve liberal düşünceli bir lider olarak tanıtılmıştır. Onun zamanında kilise ve din adamları en iyi dönemlerini yaşadılar. Aynı zamanda Kıbrıs tarihinin en büyük anıtı olan Başpiskoposluk Büyük Kodeksi (A)'ni derlemiştir. Silvester'in başlatmış olduğu St. Evangelist kilisesinin dekorasyonunu bitirmişti. Aynı yıl hazırladığı kararnamelerle Kıbrıs kilisesinin ayrıcalıklarını ortaya koymuştur. Bu kararname sayesinde Kıbrıs kilisesi kendi otosefalisini oluşturmuştur (Hill, IV, 2010, s. 346). Philotheos, Patrik Dositheos (1190-1191)'un tezlerine karşı gelirken Primat Ortodoks Kilisesi'nde patriklerle aynı pozisyonda olmuştur. Ancak unvanları verilmemiştir. 1744 yılında İstanbul'da Türklerin yardımıyla Kutsal Kabir Kilisesi keşişliğini almak için çalıştıysa da başarısız olmuş, Kıbrıs'a geri dönmüş ve cezalandırılmıştır (Türkan, 013,s.27) ²³.

²³ Ahmet Türkan "Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi, içerisinde Hz. İsa'nın mezarının bulunduğu inanılan ve Hıristiyan âleminin en kutsal yerlerinden biri olan Hıristiyan mabedini ifade etmektedir. Günümüzde daha çok Kutsal Mezar, Kıyamet ve Doğu Kilisesi adıyla anılan bu kilise Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri ve XIX. yüzyılda yayınlanmış olan gazete ve dergilerde Kamame ismiyle zikredilmektedir." (Ahmet Türkan, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu

Reayanın vergilendirilmesiyle ilgili bir konuda İstanbul'a gitmiş, bazı Hıristiyanlar ve Türkler tarafından Kıbrıslıları sömürdüğüne dair iddialarla vezire şikâyet edilmiş ve Kıbrıs'a gönderilerek hapsedilmiştir. Sonra suçsuz olduğu ispat edilmiş olsa da serbest bırakılmayınca yerine bir halef seçilmiştir. 23 Şubat 1745'te üç piskopos tarafından yapılan seçim sonucunda istifa etmemesine rağmen başpiskoposluktan düşürülmüştür (Hill, IV, 2010, s. 346-347). Bundan sonraki hayatında hastalıklar yakasını bırakmamıştır. Ancak Osmanlı hükümetleri tarafından başpiskopos olarak göreve devam etmesinde bir mahzur görülmediğinden, hizmet etmeye devam etmiştir. Ancak muhalefeti de giderek artmıştır. 1759'da Ekumenik patrik ve Sinod'a hitap eden üçü metropolid, 21 rahip ve diğer görevliler bir dilekçe hazırlayarak Babiâli'den görevden alınmasını istemişlerdi. Bu durum karşısında sağlığını bahane eden Philotheos Haziran 1759'da piskoposluktan istifa etti. İstifasından kısa bir süre sonra da ölmüştür. Onun yerine Temmuz 1759'da Paisios atanmıştır. Paisios (1759-1766) yedi yıllık başpiskoposluğu dışında yaklaşık 32 yıl boyunca kiliseye hizmet etmiştir. Zeki ve çalışkan olduğu kadar meraklı, konuşkan ve açık sözlü bir kişiydi. Kıbrıs kilisesinin tamiri ve restorasyonu ile ilgilendi. Lefkoşa'daki düşmanlarının entrikalarına başladığı sırada sadece altı ay görevde kalmıştı. Paisios, adaya musallat olan veba ve çekirge salgını gibi problemlerle uzun zaman uğraşmıştır. 1759'da Baf piskoposu Makarios, öğretmen Epiphraim ve Vali Kasım Ağa tarafından reayayı rahatlatmak amacıyla Babiâli'ye

Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel Ve Nihal (İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, cilt: 10, sayı: 2, Mayıs – Ağustos 2013, s. 227).

dilekçe vermek üzere İstanbul'a gönderilmişti. Başpiskopos olarak ödemesi gereken meblağı ödemediğinden İstanbul'da tutuklanarak hapsedildi. Onun yokluğunda rakiplerinden Baf Piskoposu Makarios, Başpiskoposluğu ele geçirmek amacıyla doğrudan İstanbul'a gitti. Bir diğeri öğretmen Epihram ise Ekim 1759'da İstanbul'dan ayrılarak ilk olarak Atina Dağı'na giderek çekirge için bir çare olacağını düşündüğü Synada Aziz Michael'in başını getirmek istemiştir (Hill, IV, 2010, s. 348-350; Hackett, 1901, s. 218-222).

İstanbul'da umduğunu bulamayan Makarios Kıbrıs'a dönerek reyanın vergilendirilmesiyle uğraştı ve bir miktar başarı kazandı. Epihram ise İstanbul'da kalarak olayların seyrini takip etti. Paisios'un rakipleri İstanbul'da pek aktifti. 1761 başına kadar Paisios'a bir varis bulmak üzere çalışıldı. Bunun için adadan kaçmış, Kıbrıslı bir keşiş olan Germanos'u kullanmaya karar verdiler. Ancak adaya atanan yeni valinin başlattığı soruşturma, Paisios'a yapılan tertiplerin de bozulmasına sebep oldu. Bunun üzerine muhalifler Atina'dan Kıbrıs'a dönen Epihram'e yöneldiler. Bu tavır Kıbrıs Başpiskoposluğunda iki ayrı adayın çatışmasına sebep oldu. Kıbrıs mimarlarından Konstantin, Vali Acem Ali Ağa'ya Paisios'un istifa ettirilmesini sağlamak için 40 kese (20 bin piastre) rüşvet verdi. Ali Ağa'da Epihram'in başpiskoposluğunu destekledi ve bu bedeli ödemeye zorladı. Buna karşılık Epihram, Paisios'a son derece sadık olduğundan başpiskopos olmaktansa kaçmayı tercih etti. Plotterlar Babiâli'nin, Epihram'e sürgün cezası vermesini sağlamışlardı. Epihram'in sürgün edildiği haberini alan Paisios da Haziran 1761'de Beyrut'a kaçarak Lübnan'a sığınmıştı. Onun kaçıışı üzerine Kıbrıs başpiskoposluğuna Ağustos

1761’de Kiprianos getirildi. Ancak Paisios doğrudan istifa etmediğinden hala başpiskopos olarak görünmekteydi. Kiprianos ise reaya tarafından kabul edilmemişti. Başpiskoposluğun gereklerini yerine getirmediği için Kıbrıslılar eski başpiskoposlarını geri getirmek istediler. Bunun üzerine Paisios hem piskoposluk bedelini ve hem de Acem Ali Ağa’nın istediği bedeli ödeyemediğinden geldiği yere, İstanbul’a dönmek zorunda kaldı (Hill, IV, 2010, s. 350-3551)

Acem Ali Ağa ise sultana karşı mahcup olduğundan sürgüne gönderilmişti. Ancak vezir-i azam onu geri getirdi ve Haziran 1761’de tekrar Kıbrıs valiliğine tayin etti. Acem Ali göreve gelir gelmez hemen Suriye’ye bir ajan göndermiş ve Kiprianos’u ele geçirmeye çalışmıştır. Ancak Lübnanlılar onu vermemişlerdi. Bunun üzerine Ali Ağa tekrar İstanbul’daki Paisios’a yöneldi ve onu 100 kese karşılığında geri getirmeyi başarmıştı. Kostantin ise Lübnan’da yoksulluk içerisinde ölmüştü. Acem Ali Ağa da 1761’in sonlarına doğru İstanbul’a dönmek zorunda kalmıştı. Paisios 23 Nisan 1762’de Kıbrıs’a giderek tekrar başpiskopos olmuştu (Hill, IV, 2010, s. 352). Kıbrıs’ta 1764’de meydana gelen Çil Osman Ağa meselesinde Başpiskopos Paisios İstanbul ile kriz yaşadıysa da 1766’da yeniden adaya dönmüştür (Mikropoulos vd, 2008, s. 36-37; Luke, 1921, s. 40)200F²⁴. 9 Temmuz 1766’da İskenderiye patriği seçilen Paisios, 1 Ocak 1768’de Larnaka’da ölmüştür (Hill, IV, 2010, s. 352-354).

²⁴ III. Mustafa döneminde yaşanan 1768-1774 Osmanlı Rus savaşının mali zorlukları bir takım yeni vergilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu savaşı finanse etmek isteyen Osmanlı Devleti, 1764-1765 yılları arasında bütün vilayetlerde olduğu gibi Kıbrıs’ta da vergilerin artırılması yoluna başvurmuştu. Hem Müslüman ve hem de gayrimüslimlerin üzerinde gerçekleştirilen vergi artışları iki tarafın da merkezi

Paisios'un ölümünün hemen akabinde Kıbrıs Sinod'u Baf (Paphos) Piskoposu Hrisantos (Chrysanthos)'u Başpiskopos seçmiştir (Hackett, 1901, s. 222-226). Hrisantos (1767-1810) da sarayındaki tek odayı okul haline getirerek eğitim seferberliği başlatmak istemiştir. Bu oda aslında başpiskoposun yatak odasıydı. 1808'de bir keşiş olan Joannikios sarayın yakınındaki evini eğitim için tahsis etmiştir. Saray Tercümanı Hacı Yorgakis Kornesios da bu eğitim fonlarına cömertçe katkıda bulunmuştur. Başpiskopos, başrahip Baf panaretosu, Kition piskoposu Meletios ve Girne piskoposu Sophronios bu konuda Hacı Yorgakis ile işbirliği yapmayı reddettiler. Hrisantos, Tercüman Hacı Yorgakis'in vali ile kurmuş olduğu bu tezgâha itibar etmedi. Bu adımlar Türkler için olduğu kadar Hıristiyanlar içinde önemliydi. Bu sebeple başpiskoposun bir an önce İstanbul'a gitmesi gerekmektedir. Ancak yeni vali Hacı Baki'nin adamları sürekli raporlar hazırlıyordu. İçlerinden biri aldığı sus payı sebebiyle Hacı Yorgakis'in evindeki bir toplantıyı yarıda kesmek zorunda kaldı. Türkler ve Hıristiyanlar tarafından gizlice yapılmakta olan bu toplantılar sebebiyle Başpiskopos Hrisantos acil olarak İstanbul'a gitmeye karar verdi. Kaptan Paşa'nın izni dâhilinde 23 Ağustos'ta adadan ayrıldı. Hacı Baki ve taraftarları onları yakalayarak geri

idareye karşı direncini artırdığı gibi merkezden vergilerin indirilmesine yönelik girişimler başlatılmasını talep etmişlerdi. İstanbul'dan gönderilen heyet tarafından yapılan incelemeler sonucunda ada valisi olan Çil Osman Ağa'nın devletin talep ettiği vergilerin üzerinden yapmış olduğu kanunsuz artışlarla zengin olduğu tespit edilmiştir. Ancak Osman Ağa kendisine yönelik bu incelemelerden şikâyetçileri ortadan kaldırmak suretiyle kurtulmuş olsa da genel bir isyan sonucunda evi kuşatılarak öldürülmüş ve serveti yağmalanmıştır. Çil Osman'ın ardından Kıbrıs bir daha eski günlerine dönememiştir. Osmanlı düzeni yeniden inşa etmek için bütün vergileri düşürdüğü gibi birçok para da harcamak zorunda kalmıştır. Gelişmeler için devamına bakılmasında fayda olacaktır.

getirmek üzere takibe koyuldular. Ardından da Sinod'un üyelerini değiştirdiler. 3 Ekim 1783'te Ekümenik Patrikten gelen emir üzerine Lefkoşa'da din adamlarının belirlenmesi için vezir-i azama rüşvet teklif edildi. Antakya Patriği Daniel de bu hadiselere müdahil oldu ve yeni Kıbrıs Başpiskopos'unu seçmek ve seçilmiş olan meclis üyelerini Sinod'a davet etmek üzere üç adamını Kıbrıs'a gönderdi. Ekümenik Patrik Cebrail IV, 21 Mart 1784'te gönderilen emre uygun olarak Baki ve onun seçtiği Sinod adaylarının yanı sıra Kıbrıslı Rumların resmi görevlileri, rahipleri ve seçkinlerine aynı emri ileterek talimatlara uymalarını istemişti. Patrik ayrıca 15 Mayıs 1784'te yeni bir mektup göndererek Şam'daki piskoposların istifasından haberdar olmadığını bildirmiştir (Hill, IV, 2010, s. 354-356). Mart 1784'ten sonra Patrik Cebrail IV'e iki ayrı mektup daha gönderilmiştir. Bu mektuplarda adada dönen dolaplar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci mektup bütün din adamlarının, rahiplerin ve piskoposların haksız yere kınandığını ve geri getirilmeleri gerektiğini belirtmekteydi. İkinci mektupta hadiselerin soruşturulması için Kıbrıs'a gönderilen bir yargıcın Ortodoks Hıristiyanlarla iletişim kurmaktan ziyade rüşvet aldığını ve soruşturmanın güvenli bir şekilde yürütülmesini engellediği ifade edilmiştir. Yargıç vali tarafından piskoposlara karşı hazırlanan yeni raporları mühürlediğinden, patriğe sözlü olarak bilgi vermek üzere bir elçi gönderdi. Kition'dan Piskopos Meletios, gizlice İstanbul'a giderek Sultan'ı Başpiskopos ve diğer iki metropolidi Kıbrıs'a göndermeye ikna etti. Onlar Kıbrıs'a gelir gelmez Hacı Abdülbaki (Hacı Baki)'nin soruşturulmasını vezir-i azam Halil Paşa'dan istediler. Halil Paşa, valinin suçlamaları cevaplaması için Eylül ayına kadar

süresi olduğunu bildirdi. Paşa ayrıca Tercüman Hacı Yorgaki'yi de çağırıldı. 26 Eylül 1784'te Yorgaki İstanbul'a giderek ifade verdi. Bunun üzerine Kıbrıs'ın bütün idarecileri değiştirildi. Kaptan Paşa'nın yerine adaya ona bağlı bir muhassıl atandı. Muhassıl, Hirisantos ve Baf Piskoposu Kıbrıs'a gittiler. Tercüman Hacı Yorgaki, Kition ve Girne piskoposları ise Hacı Baki'ye karşı davayı devam ettirmek için İstanbul'da kaldılar (Cobham, 1908, s. 364-365). Yargılamalar Hacı Baki'nin aleyhine döndü ve tahtından indirildi. Hükümet, Hacı Baki'nin yasal geliri olan 412 kese kuruşun üzerindeki bütün servetine el koydu. Ayrıca piskoposların Avrupalılardan borç alarak kendisine verdikleri 180 keseye de el konuldu. Halil Paşa tarafından biraz tartaklanınca gizlemiş olduğu 900 keseden fazla servetini de vermek zorunda kaldı. Bu paralar hayatını kurtarması için yetti. İstanbul'da kalan piskoposlar ise boş yere lehlerinde çıkacak bir karar beklediler (Hill, IV, 2010, s. 356-357) ²⁵.

Görüldüğü üzere saray tercümanları aynı zamanda birer ajandı. Kıbrıs valisinin sarayında bulunan bu tercüman vali ile Hıristiyan nüfus arasındaki koordinasyonu sağlamaktaydı. Bu haliyle ada yöneticilerine en yakın kişiydi. Babıali onu hem adadaki düzeni

²⁵ Kıbrıs'ta meydana gelen bu isyanları bastırmak isteyen Osmanlı Devleti merkezden ziyade taşrada bulunan varlıklı ayanları kullanmıştır. Bu zümrenin olmadığı yerlerde ise genellikle eski valiler değiştirilmiş ve yerine atanarlara da isyan bölgelerinde vergi muafiyeti veya reayayı önceki uygulamaların fahiş yüklerinden kurtarmak gibi önlemler alma yoluna gitmiştir. Tebaanın Kıbrıs'taki isyanlara tepkisi beş yıl sonra Mora'dan farklı değildi. Başka bir deyişle, bazıları isyanda yer aldı, diğerleri ise ayaklanmanın bastırılmasında Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmayı tercih etti. Bununla birlikte, isyancıların Kıbrıs'taki bu ayaklanmanın bir parçası olmaları için ne bir fikir birliği ne de bir ortak ideolojik ya da dini nedenleri vardı. Diğer hususların yanı sıra, Morea İsyanı örneğinde olduğu gibi, kişisel ilgi eylemlerin arkasındaki en önemli destek olarak görülmektedir.

yeniden tesis ve hem de bu düzeni yıpratacak sorumluların bertarafı ile görevlendirmişti (Mikropoulos vd, 2008, s. 39; Çoruh, 2017, s. 81-82).

Hacı Baki'nin ortadan kaldırılmasından sonra Kıbrıs'ta düzen yeniden kuruldu. Türk valilerin yanı sıra piskoposların da içinde bulunduğu eski düzen yıkılarak, tercümanlar vasıtasıyla kurulan bu yeni düzen adada barışın sağlanmasını mümkün kılmıştır. Ancak Hacı Baki'nin kurduğu zülüm düzeni sadece Ortodoks Rumları değil, aynı zamanda Maronitleri de bedel ödemek zorunda bırakmıştır. Baskılardan bunalan Maronitlerin büyük bir kısmı ya İslam'ı ya da Şizmatik Rum inancını seçmek zorunda kalmıştır. Geri kalanların büyük bölümü de Lübnan'a göçmüştür (Hill, IV, 2010, s. 358-359).

Başpiskopos Hrisantos (1766-1810), 1768'de artık yaşı ilerlemiş ihtiyar bir adamdı. Varolan sakatlıkları sebebiyle 1791'de istifa etmeye karar verdi. Ancak cemaatin itirazı üzerine yanına verilen bir yardımcı sayesinde Başpiskoposluk görevinde kalmayı kabul etti. Yaklaşık 10 yıl kadar görevde kalmakla beraber, Sinod'da Tamassos Piskoposu'nu aday göstererek 1801'de görevden ayrılmak için yeniden istifa etmek istedi. Bu defa da istifası kabul edilmedi ve kendisine yeni bir yardımcı önerildi. Bu yardımcının adı Spiron (Spyridon)'du. Başpiskopos gut hastalığına yakalanmıştı. Bu sebeple istifasını sunmasına rağmen Kıbrıs kilisesinin geleneğine aykırı olan bu talep geri çevrilmiştir. Bir görüşe göre talebin geri çevrilmesinde başpiskoposluğun ailede kalması arzusu etkili olmuştur. İkincisi ise bu

görevi yapabilecek ehil bir kişinin bulunmamasıydı. Akla yatkın olanı da bu ikinci kısımdı.

Bununla beraber Başpiskopos Hrisantos'un tüm çalışmaları 1804'de Türkler tarafından başlatılan isyanın yönetilmesine yoğunlaştı ve başarılı da olmuştur. Ancak bu çalışmayı yürüten Kiprianos'un Oikonomos'u 20 yıldır sürdürülen Hrisantos'a muhalefeti İstanbul'a kadar taşıdı. 1809'da Tercüman Yorgaki'nin idamı sırasında Kıbrıs Başpiskopos'u da görevden uzaklaştırıldı (Hill, IV, 2010, s. 359-360) Osmanlı Devleti Hrisantos'un görevden ayrılmasının hemen akabinde Kıbrıs'taki reaya vergilerini İstanbul'dan göndereceği tahsildarlarla toplamaya karar vererek yeni bir ferman yayınlamıştır (Mikropoulos vd, 2008, s. 72).

Sultan, Hrisantos'tan sonra Başpiskopos vekili Kiprianos'u Kıbrıs Başpiskoposluğuna ve Achimandrite Meletios'u Kition'a tayin etti. Ancak önceki yetkililer istifalarını sunmadıklarından Sinod toplanamadı. Bunun üzerine adada bulunan Sina Başpiskoposu Konstantinus davet edilerek Sinod'u toplaması istendi. 26 Eylül 1810'da Sinod toplandı ve 29 Ekim'de Kiprianos'un Başpiskoposluğu onaylandı (Hill, IV, 2010, s. 359-360). Yeni başpiskopos Kipriyanos (1810-1821), göreve gelir gelmez ilk iş olarak bir okul kurdu. Ocak 1813'de kurulan bu okul 1821 Yunan İsyanı'na destek verdiği için kapatılmıştı (Hill, IV, 2010, s. 363-364; Hackett, 1901, s. 226)203F²⁶. Kipriyanos okulunun kapatılması başpiskopos ve piskoposlarının ortadan kalkmasına sebep oldu (Koumna, 1998, s.

²⁶ 1830'da yeniden açılmış ve 1893'te Pankyprion Gymnasion olarak yeniden inşa edilmiştir

50). Anacak kilisenin işleyişini sağlamak için mutlaka haleflerin atanması gerekiyordu. Hacı Baki'den sonra vali olarak bu defa adaya Küçük Mehmed atanmıştı. Küçük Mehmed, 1821 isyanına katılan dört piskoposun idamından sonra hapiste tutulan diğer piskoposları çıkardı ve yeni görev yerlerine atamalarını yaptı. Bunlar St. Barnabas rahibi Panaretos, Baf Başpiskoposu Leontios, Kition Archimandrite ve Girne Exarch Damaskenos manastırı rahibi Joakim idi. Baf, Kition ve Girne adayları herkes tarafından kabul gördü. Bu dört kişiden ikisi başpiskopos adayı olamayacak durumdaydı. 1821 İsyanı'nı Ekümenik Patriğe bildiren Eugenios, Antakya Patriğini ve piskoposların üçünü Kıbrıs'a göndermesini istedi. Eugenios, Kıbrıs'ın koşullarını ve yol boyunca piskoposların güvenliğinin sağlanamayacağını ileri sürerek bu çağırışı engellemeye çalıştı. Eugenios, bağımsız olduğunu düşündüğü Kıbrıs kilisesine dışarıdan piskopos tayini yerine kendi piskoposlarını seçme ve kutsama hakkına sahip olduğunu, bununla beraber Kıbrıs koşullarında hiç kimsenin piskopos görevinde kalmak zorunda olmadığını, eğer bir piskopos görev alacaksa onun adalı olması ve adada kutsanmış olması gerektiğini ileri sürdü. Piskoposların seçilmesi halinde ilk onayı Osmanlı Devleti'nden alacaklardı. İkinci aşamada Antakya Başpiskoposu Serafim ile aynı yetkiye sahip olduklarının kabulünü istediler. Teklifin kabulü üzerine Eugenios, Antakya Patriği Serafim'den Kıbrıs Sinod'unun toplanabilmesi için üç veya dört piskopos göndermesini istedi. Bunlar Epiphania piskoposu Joannikios, Seleucialı Gennadios ve Emesa Metodioları idi. Birlikte Kıbrıs'a giden bu piskoposlar Sinod'un

toplanmasını ve yeni başpiskoposun seçilmesini sağlamışlardı (Hill, IV, 2010, s. 363-364).

Yeni başpiskopos Joakim (1821-1824) piskoposlukların eskisi kadar güçlü olmadığını biliyordu. İyi derecede Türkçe konuşabilmesine rağmen kilise için yeterli yeteneğe sahip değildi (Hackett, 1901, s. 231). 1821’de başpiskopos olarak isyana verdiği destek sebebiyle tutuklanmış olsa da İstanbul’a yapılan temyiz başvurusu Ekumenik Patrik Anthimos’un desteğiyle lehine sonuçlanmıştı. Başpiskopos yeni bir sayfa açarak hükümeti memnun edecek şekilde ada Hıristiyanlarını isyana katılmak gibi suçlardan uzak tutmak için nasihatlerde bulunmaktaydı. Kıbrıs Sinod’u tarafından Eylül 1823’te hazırlanan bir mektup da özellikle bu konular işlenmekteydi. Mektup Osmanlı Devleti’nin dirliği ve düzeninin devamını ön plana çıkaran bir içeriğe sahipti. Mektubun devamında din adamlarının ve cemaatin kontrol altına alması, Hıristiyan düşmanlığının değil dostluğunun ortaya konulmasına ihtiyaç olduğu, siyasetten uzak ve kiliseye bağlı insanların maneviyatının güçlendirilmesi gerektiği gibi konular telkin edilmekteydi. Başpiskopos ve metropolitlere yazılan bu mektuptan bir gün sonra ekumenik patrik tarafından Başpiskopos Joakim’e gönderilen bir mektupta yönetimde reforma gidildiği bildirilmiştir. Patrik ayrıca yeni atanan Antakya Patriği Methodios’un 17 Kasım’da Kıbrıs’a kısa bir ziyarette bulunacağını, bu sebeple Kıbrıslı din adamlarının bu ziyarete olumlu bakmalarının telkin edilmesini istemiştir. Bu ziyaret Kıbrıs’ta düzeni yeniden sağlamaya yönelikti. Patrik, 17 Şubat ve 13 Haziran 1824’de Joakim’e iki ayrı mektup göndermiş ancak bu mektuplara

cevap alamamıştı. Bu sebeple başpiskopos istifa etmek zorunda kalmıştı. Patrik'ten Joakim'e yazılan mektuplarda Fransız konsolosunun Kıbrıs'ı bilerek ve isteyerek kargaşa ortamına sürüklediğine işaret edilmiştir. Konsolos bir taraftan Ortodoks Rumları kışkırtırken, diğer taraftan Başpiskopos Joakim'i İstanbul'daki Fransız Büyükelçisine şikâyet ederek, Fransız din adamlarına ve Fransız tüccarına karşı sert tutumundan bahsetmiştir. Joakim tam da bunun tersine bir tavır içinde olup, kanonik seçimle işbaşına gelmiştir. Görev yaptığı 1824-1827 yılları arasında başarılı olmasına rağmen Fransız konsolosun çıkarmış olduğu fitne ve fesat sebebiyle kısa bir süre sonra Muhassıl Ali Ruhi Efendi ile karşı karşıya gelmişti. Ali Ruhi Efendi onun Pisidia Sparta'sına sürgününü sağladı. Bu sürgünden ancak 1830'da geri dönebildi. 1837'de de öldü (Hill, IV, 2010, s. 367).

Kıbrıs valisi Küçük Mehmed'in pikoposlarından bir diğeri Gırcalı (Kyrenia) Damaskenos idi. Damaskenos kanonik seçimle Joakim (1824-1827)'in yerine geçmeyi başardı. Öyle ki Damaskenos (1824-1827) Joakim'den çok daha uygun bir seçimdi (Hackett, 1901, s. 231). Fakat dik başlı duruşu sebebiyle kısa zaman içinde Kıbrıs Muhassılı Ali Ruhi ile fikri çatışmaya girdi. Ali Ruhi onu Babiâlî'ye şikâyet etti ve Pisidia'daki Sparta'ya sürgününü temin etti. Damaskenos bu sürgünden birkaç yıl sonra, yaklaşık 1830'da Kıbrıs'a dönmeyi başarmıştır.

Panaretos (1827-1840), Damaskenos'tan sonra iş başına gelmiştir ve tam on üç yıl hüküm sürmüştü (Hackett, 1901, s. 231-

232). Onun dönemi üzerlerine yüklemiş olduğu finansal yükün hafiflediği bir dönem olmuştur (Hill, IV, 2010, s. 367). Panaretos, adadaki Hıristiyanlardan alınan vergilerin hafifletilmesi için İstanbul'a gönderilen heyetin İstanbul'dan döndüğü 4 Kasım 1830'da yerel yönetimin kuvvetlendirilmesine yönelik kararların alınmasıyla ilgili olarak piskoposları ve diğer ada yöneticilerini bir araya toplamıştır. Bu toplantıda Limasol ve Larnaka'da cüzzamlılara ait bir evin ve okulun yanı sıra Lefkoşa'da da bir okulun kurulmasına dair bazı kararlar alınmıştır. Bağışların tamamı bu iktisadi teşebbüslerin ve manastırların (ki bunlar Kykko, Machaeras, Mt. Sinai ve A. Chriysostomos) kuruluşuna yöneltildi. Bunların toplam bedelinin başlangıç olarak yirmi üç bin kuruş olduğu ilan edildi (Hill, IV, 2010, s. 370).

1821 İsyanı sonrasında Kıbrıs Rum eğitim sistemi adeta çökmüştür. 1820'li yıllar boyunca baş gösteren istikrarsızlık ancak 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile giderilebilmiştir. Bu ferman adeta Ortodoks topluluğun yeniden imarı ve organizasyonunu sağladı ve okulların yeniden kurulmasını temin etti. Ancak bu yeni diriliş Kıbrıs'ın kilise eliyle Yunanistan'a katılımı için çaba sarf eden yeni bir eğitim sisteminin benimsenmesinin önünü de açmıştır. Kıbrıs'tan gönderilen din adamları 1844 yılında Marmara Denizi'nde Halki adasında kurulan İlahiyat Okulu'nda eğitildi. Ayrıca İskenderiye ve Kudüs'te kurulmuş olan okullardan verilen destek sayesinde Yunanistan'da geliştirilen milli kimlik gelecekteki Yunan milli kimliğinin alt yapısını oluşturmuştur (Kitromilides, 2014, s. 25).

Oysaki Kıbrıs'ın fethi öncesinde Bizans kültürüyle perçinlenen Kıbrıs Başpiskoposluğu, Latin hiyerarşisi altında ezilmiş ve bu şekilde Osmanlı Devleti'ne intikal etmişti. Osmanlılar fethin hemen akabinde kiliseyi hürriyetine kavuşturdukları gibi adada iki toplumlu ve barış içerisinde yaşayan yeni bir millet oluşturmayı da başardılar. Bir tarafta Türkçe konuşan Müslümanlar, diğer tarafta Rumca konuşan Ortodokslar vardı. Bu iki topluluk yüzyıllar boyunca 1571'den 1878'e kadar toplumsal bir çatışmanın dinamikleri olmaksızın yaşamayı sürdürdüler. Buna rağmen siyasi çatışmalar olmaya devam etti. Ortodoks cemaatin yönetimine getirilen Kıbrıs Başpiskoposu Hıristiyan nüfusun toplum lideri olarak tanınmıştır. XVII. Yüzyılın ikinci yarısı bu tanınmanın doruk noktasını oluşturdu ve devleti farklı dini gruplara belirli toplumsal özerklikler vermek suretiyle oluşturulan Millet Sistemi'nin işleyişini kurgulamaya yöneltmiştir. Bu sistem imparatorluk çapında olduğu gibi Kıbrıs'ta da iki toplumlu sistemin barışçıl bir şekilde bir arada kalmasına hizmet etmiştir. Böylece Müslüman bir toplumun parçası olarak Hıristiyan bir toplumun varlığı hiçbir şekilde sorun teşkil etmemiş, hatta Osmanlı Devleti tarafından konulan yeni vergilere tepkilerin de her iki toplumun mensuplarına ait olması, Millet Sistemi'nin zaferi olarak kayıtlara geçmiştir (Vural-Sözen, 2007, s. 1-2).

Islahat Fermanı (18 Şubat 1856)'nın ilanından kısa bir süre sonra Fransız konsolosundan İstanbul'daki Fransız büyükelçisine gönderilen bir mektupta Kıbrıs kilisesinin son durumu hakkında bazı bilgiler vermişti. Islahat Fermanı'nın kilise yönetimini bir komitenin kontrolüne vermiş olmasından Hıristiyan cemaatin büyük bir

memnuniyet duyduğu belirtilmiştir. Kition Piskoposu, kendi halkının zenginleşmesi için biriktirdiği borç stokunun kullanılabilmesi için söz konusu heyetin kontrolüne girmeye boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bununla beraber piskopos kendi giderlerini zorlukla karşılayabilmekte olduğuna dair kendi görüşünü ileri sürerek komite yönetimine bu borcun ödenebilmesi için bir yıl içerisinde 150 bin kuruş temin etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Piskoposlar, servet biriktirmek yerine borçlanmaya giderek kötü bir yönetim sergilediklerini, başka bir yönetimde gördüklerinde keşfetmişlerdi. Konsoloslar daha sonra bu dört piskoposluğun yıllık gelirlerini tahmin eden analizler yapmışlardır. Buna göre söz konusu rakam Kition piskoposu ve dengi durumlarda 1.038.000 ve daha yüksek din adamların tarafından ise 1.198.000 kuruşa ulaşmaktaydı (Hill, IV, 2010, s. 374).

Konsoloslar tarafından ortaya konulan bu gelirden halkın refahı için hiçbir şey harcanmamıştır. Okullar dahi yandaşlar ve hayırseverler tarafından desteklenmiştir. Aynı zamanda piskoposlar da din adamlarının eğitimi için hiçbir şey yapmadılar. Din adamı yetiştirmek için bir eğitim okulu da yoktu. Kilise hiyerarşisinin bir parçası olabilmek için eğitim almak değil, bir piskoposun kişisel hizmetinde bulunmak yeterli gelmekteydi. Şayet bir piskoposun tayini gerekirse bunun için köylüden belirli bir miktar vergi alınır ve atanacak kişi adına başpiskoposa ödenirdi (Hill, IV, 2010, s. 375).

Daha önce adı geçen ve Sultan Abdülaziz tarafından berat ve tüzük verilerek Şubat 1865’de tayin edilen Sofronios (1865-1900) II ile ilk defa başpiskoposluğun statüsü ve yetkileri de resmen

açıklanmış oldu (Hill, IV, 2010, s. 375; Hackett, 1901, s. 235-237). Geleneğe göre başpiskoposun yardımcıları olan diğer üç piskopos tarafından hemen tayin edilen Sophronios II, döneminin en önemli sorunlarından biri çekirge istilasıydı. Vali Said Paşa'nın bu istila sırasında kendisine danışmasıyla başlayan birliktelik diğer belaların savuşturulması dönemlerinde de devam etmiştir. 1870 yılında bir diğer problem ise kıtlıkla mücadele olmuştur. Bu felaket karşısında Babıâli'den yardım istemek amacıyla yapılan müracaat başpiskoposun başkanlığında iki Hristiyan ve iki Müslümandan oluşan bir heyet ile İstanbul'a gitmiştir. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yardımlarıyla taleplerinin karşılanması sağlanmış ve adaya muzaffer bir piskopos olarak dönmüştür. Bu başarısı kısa süre sonra adanın Cezayir-i Bahr-ı Sefid Eyaleti'nden çıkarılmasına ve bağımsız bir mutasarrıflık haline getirilmesine sebep olmuştur (Çevikel, 2012, s. 940). Kuraklığın etkilerinden kurtulmaya çalışan ada ahalisine ambarlardan tohum yardımı yapılmasını sağlayan Sofronios, İngiliz işgali yıllarını da aynı şekilde cemaatine hizmet ile geçirdi. Yeni yönetimin şirin görünme çabaları arasında Kıbrıslılar ilk defa kendi anayasalarına kavuşmuştur. İngilizler ada ahalisinin Batıdan gelen istilacılardan korkmaları için bir gerekçe olmadığını göstermeye uğraşırken, adadan Osmanlı izlerini silip atmak için bütün güçleriyle çalıştılar (Hackett, 1901, s. 235-237).

7. BAŞPİSKOPOSLUK SEÇİMLERİNDE UYGULANAN USULLER VE BABIALİ İLE İLİŞKİLER

Bir başpiskoposun seçilmiş olduğunu teyid için gerekli olan ferman, Sinod'a Babıâli tarafından gönderilirdi. Hazineye ödenmesi gereken pişkeş bedelinin teslimi sonrasında verilen bu belge, piskoposların, rahiplerin, rahibelerin ve suçluların cezalandırılması gibi yetkileri başpiskoposa vermiştir. Bunun dışında başpiskoposlar yeni piskoposlar ve din adamları atamak, evlenmek ve boşanmak, kanuna aykırı ruhsatsız ve kanonik kurallara aykırı evlilik yapan rahipleri cezalandırmak gibi sorunlarda da yetkilendirilmişlerdir. Başpiskoposlar, mahkemelerce karar verilmesi halinde rahip veya rahibelerin tutuklanması yetkisine sahip olmanın yanı sıra istediğinde rahipleri manastırlarına geri de gönderebileceklerdi. Ayrıca finans meselelerinde gelirlerin toplanmasında kadırlara yardımcı olabileceklerdi. Hayırseverlerin vasiyetlerini yerine getirmede, kutsal kuyuların, manastırların, evlilik ruhsatlarının ve diğer gündelik gelirlerin ve de kendi yetki alanındaki kiliselere ait vakıfların mutlak bir şekilde kontrolü başpiskoposlara verilmiş idi (Hill, IV, 2010, s. 376-377). Bir piskoposun, rahibin, piskoposun veya rahibelerin ölümü halinde başpiskopos mülklerinin idaresini ele alabildiği gibi şayet sözlü vaatleri de varsa bunları dahi mirasçılardan talep edebilirdi. Kiliselerin ve manastırların müteveli heyetlerinden ödenmemiş borçlar bir mahkeme aracılığıyla geri alınabildiği gibi temerrütleri de yerine getirilebilirdi. Bu konuda bazı kısıtlamalar da getirilmişti:

- a. Türk makamları bir piskoposa karşı şikâyetle bulunurlarsa ve hatta ifadesinin alınmasına veya sürgün edilmesine yönelik bir ferman alınmış ise dava iyice araştırılıncaya kadar bu fermanın hiçbir etkisi yoktur.
- b. Kadınlar hiçbir şekilde evliliğe zorlanamayacaktır.
- c. Rahipler başkası lehine görevlerinden azledilemeyeceklerdir,
- d. Başpiskopos kanuni olarak ödenmesi gereken aidatlarını ödemeyi reddeden piskopos ve rahipleri cezalandırabilir veya suçlayabilir, buna engel olunamayacaktır.

Genel olarak başpiskopos, kilisenin işlerini yürütür, mülki idaresini ya da kişisel meselelerde ya da atı veya katırıyla ilgili konularda hiçbir müdahaleye maruz kalmayacaktır. Suç, hiçbir şekilde görmemezlikten gelinemez veya başka biri tarafından da değiştirilemezdi. Kişisel nedenlerle değil, din görevlerine kendini dine adanmış ve dini meseleleri çok iyi bilen kişiler arasından atamalar yapılacaktır. Bu konulardaki bütün dilek ve temenniler Babiâlî'ye başpiskopos tarafından yapılacaktır (Hill, IV, 2010, s. 377).

Fermana hiç kimsenin bir Hristiyan'ı kendi iradesi dışında Müslüman yapamayacağı hükmü de açıkça eklenmiştir. Adanın durumu dikkate alınarak tehlikeli yerlerden geçerken keşişlerin kendilerini gizleme veya savunmak amacıyla silah taşımalarına da izin verilmiştir. XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda başpiskopos tarafından

kullanılan ancak, 1821 felaketinde kaybedilen idari güç ve yetkilere ise hiçbir şekilde atıfta bulunamayacağı da bu fermana ilave edilmiştir.

1861’de Atina’daki eğitimini tamamlayarak adaya dönen Sofronios I, Lefkoşa’daki bir ortaokula müdür olarak atanmıştı. Kolera salgını ortadan kalktığında 28 Ekim 1865’te Makarios I’de Kıbrıs’ın sorunlarını halletmek üzere iş başına getirilerek, 1870’de İstanbul’a gönderilmiştir. Bu tarihte adaların tamamı ayrı bir mutasarrıflık haline getirilmiş ve yeni bir nizamname yayınlanmıştı. Başpiskopos Sofronios, kuraklık ve kıtlıktan etkilenen adaya, bir sonraki yıl için tohum yardımı yapılmasına dair gerekli iznin verilmesini talep etmişti. 1871’de Patrikhane Sinod’u tarafından ekumenik patrik adayları arasında gösterilmiştir. Ancak Türk hükümeti tarafından bir sebeple adaylar arasından çıkarılmıştır. 1872’de İstanbul’daki Sinod’da Bulgar Eksarhı olarak Şizmatik Anthosları kınadı. Canterbury başpiskoposunun yazdığı mektuba karşı Sofroniod tarafından yazılan teşekkür mektubunda, Angilikan ve Ortodoks kiliseleri arasında daha yakın ilişkiler kurulması umudu dile getirilmiştir. 1889’da Kıbrıs misyonunu Londra’ya yönlendirmek istemiştir. Bu sebeple Canterbury başpiskoposu, Londra piskoposu ve İngiltere kilisesinin diğer temsilcileri ona İngiliz ve Kıbrıslı kiliseler ve Ortodokslar arasındaki sempatik ilişkileri geliştirmek amacıyla bir resepsiyon verdiler. Ayrıca Oxford Üniversitesi ona bir de ilahiyat doktoru unvanı verdi. Karakterinin yumuşaklığı, eleştirmenlerinin söylediği gibi yeni yöneticiler tarafından çiğnenmesine, acı çekmesine sebep olduğu gibi, kilisenin ayrıcalıklarında ısrar etmemiştir.

Yayınlanmış bir eser bırakmamıştır, ancak eğitime olan ilgisini 1893'te Lefkoşa'daki Hellenomouseion'un bir spor okulu olarak yeniden yapılandırılmasından anlaşılmaktadır (Hill, IV, 2010, s. 377-379). Ayrıca hem Kıbrıslıların ve hem de İngilizlerin takdirini kazanmıştır. Konsolos Lang onu hem kişisel karakteri ve hem de kilise işleri yönetiminde göstermiş olduğu gayret sebebiyle övmüştür. Bununla beraber mukaddes kitabın dağıtımına ilgi göstermeyen Sofronios II, 9/22 Mayıs 1900'de öldü. Başpiskoposun gösterdiği çabalara rağmen din adamlarının eğitim standardı oldukça düşük kaldı. Cemaatlerde doğum, ölüm ve evlilik kayıtları tutulmamıştır.

Ada, 1821 krizinden ve onun dolaysız sonuçlarından kurtulduktan sonra, Hıristiyanların Türklerin kötü muameleden şikâyet etmelerinden önceki günlere göre daha az fırsatları olacağı umulurken, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları daha medeni ve insancıl bir yönetim şekli sunmaktaydı. Ancak beklenilen aksine saldırılar karşılıklı ekilmiş olan nefret tohumları sebebiyle gecikmeksizin başlatıldı. 1848'de bir derviş, başkentten dışarı çıkıp Avrupa mezarlığındaki mezarları kutsal kılmak için bir çeteyi kışkırttı. Vali askeri gücü olmadığından çeteyi cezalandırmaya yanaşmadı. Valinin çekincesi dervişin Avrupalılara saldırması yönünde olmuştur. Suçlu bir süre sonra tövbe edince Fransız konsolos Terra Santa, rahiplerden özür dilemesi halinde bu özrün kabul edileceğini bildirmesi, suların durulmasını sağladı Hill, IV, 2010, s. 379).

SONUÇ

Kıbrıs, Kıbrıs Ortodoks Kilisenin kuruluşundan 1571 yılına kadar birçok kavim tarafından istilaya uğramıştır. Ada Lüzinyan Krallığı'ndan Venediklilere, onlardan da fetih yoluyla Osmanlılara geçmiştir. Osmanlılar fethin ilk günlerinde harabeye dönmüş bir ada ve sefaletle düşmüş bir ahali bulmuşlardı.

Venedik ve Latin zulmü altında inleyen Kıbrıs'taki Ortodoks ahalinin çağrısı üzerine adaya çıkmak durumunda olan Osmanlılara yönelik yerli yersiz işgal suçlamasında bulunan tarihçilere rağmen, Osmanlıların adaya çıkışının zalimini zulmünün ortadan kaldırmak olduğu bu gün tarihçilerin ortak fikri haline gelmiştir. Aksi bir durum olsaydı kendi ayakları üzerinde duran bir kilise ve Latinlerin zulmünden köşe bucak saklanan bir Ortodoks halk ve din adamları zümresi bulunmuş olurdu.

Kıbrıs'ın fethini müteakip Ortodoks din adamlarının Türklere göstermiş olduğu ilgi, alaka ve aidiyet hissine karşılık, fetih sonrasında Türkler aleyhine başlatılan tezvirat ve fitne W. Turner çok açık bir şekilde izah edilmiştir. Turner, "Rumlar ellerine güç ve kudret verildiğinde en yakınlarını bile haince ortadan kaldırmaya meyillidirler." Demektedir. Rumlar hiç vakit kaybetmeden, Venediklilerden kurtulmuş olmanın şaşkınlığıyla olsa gerek, yine Latin bir hanedan olan Savoy Dükü'nün ipine sarılmışlardır. Kıbrıs Ortodoks Cemaati içinden sadece reaya vekillerinin gösterdiği bu çaba, Rumlar ve Türkler tarafından iltifat görmeyince akamete uğramıştır.

Oysaki kendi dünyalarında başka rüyalar görmeye alışkın olan ve kendi üstatlarını dahi çıkarları uğruna gözlerini kırpmadan öldürebilen Ortodoks Rum liderler, XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin en müşkül zamanında, Mora'da baş gösteren bir ayaklanmaya gösterdikleri iltifat aslında eski bir alışkanlığa duyulan özlemden başka bir şey değildi. Bu sebeple Kıbrıs Ortodoks Kilisesi ileri gelenleri ve diğer reaya vekilleri, 1821 Mora İsyanı'na destek veren pek çok kişi gibi ya idam edilmiş veya sürgüne gönderilmiştir.

Kıbrıs başpiskoposlarının XIX. Yüzyılda devrimci fikirlere ve isyanlara karşı tutumu aslında Yunan Ortodoks Patrikhanesinin resmi politikasıyla ilgiliydi. Bu politikaya bağlı olan din adamları Kıbrıs'ta veya ülkenin diğer bölgelerinde Yunanistan'a bağlı bir Ortodoks milletler topluluğu kurabilmek için mücadele vermekteydiler. Bu sebeple de her bölgede benzeri katılımları çağrıştıracak yönelimlere rastlamak mümkün olmuştur. Ancak başpiskoposlardan bazıları Rum isyancılar ile Osmanlı hükümeti arasındaki dengeyi korumaya çalıştıkları da görülmektedir. Buna rağmen Kıbrıs Başpiskoposu Kyprianos gibi din ile milliyetçiliği birbirine karıştırarak isyana fiili katkısı olan yaklaşık 470 Kıbrıslı Rum idam edilerek cezalandırılmıştır.

Osmanlı Devleti 1821 Mora İsyanı sebebiyle Kıbrıs'ta Rum ileri gelenlerini idam ederken, Kıbrıs Ortodoks Kilisesi'nin önceliklerine de son vermiştir. Ancak uzun zamandır Kıbrıs Saray Tercümanları tarafından yürütülmekte olan mali yetkiler konusunda isyanın akabinde büyük bir çaba içerisinde girerek, vergilerin tam olarak tespiti

ve toplanması konusunda gayret gösterilmesi Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposlarının yeniden reaya vekaletine tayin edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak bu defa Osmanlı Devleti başpiskoposun yetkilerini sadece kendi cemaatinin işleriyle sınırlandırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bu çabalarına Kıbrıs Ortodoks Başpiskoposu, adayı Yunanistan'a bağlamak için her fırsatı değerlendirmiştir. Yaklaşık üç yüz yıl boyunca Türk hâkimiyetinde kalan Kıbrıs'ta ahaliye nazaran din adamlarının Yunanistan'a bağlanma talepleri İngilizlerin adayı ilhak ettikleri 1881 yılına kadar da devam etmiştir. Bu tarihten sonra 1931,1932, 1933 yıllarında ise İngilizlerin adadan çıkarılması için bir dizi isyan hareketinde bulunulmuştur.

Bütün bunlar Luzinyan hâkimiyetinden Venedik'e intikal eden Kıbrıs'ta Ortodoksların aslında hak ettikleri bir hayatı yaşadıklarını Osmanlı Devleti'nin idrak edemediğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet-Maliye, 22317, 6459.

D.BŞM, 42001.

Hatt-ı Hümayûn, 538/26518, 538/26518, 46030, 489/24004,
708/33940.

Maliyeden Müdevver df., 9726.

Yayınlanmış Eserler

Alasya, H. F. (1971). Osmanlı hükümeti tarafından Ortodoks Kilisesine verilen imtiyazlar. *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*. Ankara.

Alasya, H. F. (1977). *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*. Ankara.

Attalides, M. A. (1979). *Cyprus-nationalism and international politics*. Edinburg.

Bedevi, V. (1966). *Başlangıcından zamanımıza kadar Kıbrıs tarihi*. Lefkoşa.

Bozkurt, İ. (2001). *Kıbrıs tarihine bir bakış*. Ankara.

Cassia, P. S. (1986). Religion, politics and ethnicity in Cyprus during the Turkocratia (1571-1878). *Arch, Europ. Social*. XXVII, s. 3-28.

Cobham, C. D. (1908). *Excerpta Cypria: materials for a history of Cyprus*. Cambridge.

- Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Mehmed Paşa -II. Mahmud Devrinin Perde Arkası-*. Ankara.
- Çevikel, N. (2000). *Kıbrıs eyaleti; yönetim, kilise, ayan ve halk (1750-1800)*. Gazimağusa.
- Çevikel, N. (2012) Osmanlı Kıbrıs'ında müslim-gayrimüslim ilişkileri ve ihtidâ meselesi (1746-1801).*ICANAS-38 (38th International Congress of Asian and North African Studies)*, 10-15 September 2007 Ankara. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. II. Cilt (Tarih ve Medeniyetler Tarihi). s. 937-965.
- Çoruh, H. (2017). *İkinci Mahmud döneminde Kıbrıs*. TTK Yay., Ankara.
- Çoruh, H. (2019).*Arap ve Rum Matranların iktidar mücadelesi sürecinde Antakya Ortodoks Patrikhanesi*. Kriter Yay., İstanbul.
- Darcan, H. (2013). Athanasius Ve İznik Konsili.*Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 28 (2013/2), s. 169-191.
- Göktürk, T. B. (2015). Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kıbrıs'ta Karar Alma Sürecine Etkisi.*Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/30 (2015-Bahar), s. 295-345.
- Gündoğdu, B. (2012). *Ottoman constructions of the Morea Rebellion, 1770s: A comprehensive study of ottoman attitudes to the greek uprisings*. (Dr. Tezi, Near and Middle Eastern Civilizations University), Toronto.
- Gürkan, H. M. (2000). *Tarih içinde Kıbrıs*.Kıbrıs.

- Hackett, J. (1901). *A history of the orthodox church of cyprus from the coming of the apostles Paul And Barnabas to the commencement of the British occupation (A.D. 45-A.D. 1878): together with some account of the latin and other churches existing in The Island*. London.
- Hadjianastasis, M. (2015). *Frontiers of the Ottoman imagination (Studies in Honour of Rhoads Murphey)*. (Edit. Marios Hadjianastasis), Leiden/Boston, s. 139-167.
- Hakeri, B. H. (1993). *Başlangıcından 1878'e dek Kıbrıs tarihi*. Ankara.
- Hill, G. (2010). *A history of Cyprus*. Vol. 2 (The Frankish Period 1192-1432), Vol. 4 (The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948), Cambridge.
- Hill, G.(2010). *A history of Cyprus*. Vol.4, (The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948), Cambridge Library Collection.
- Kaffa, Elena (2008). *The Greek Church of Cyprus, the Morea and Constantinople during the Frankish Era (1196-1303)*. (Doktora Tezi), School of History and Archaeology University of Wales, Cardiff.
- Kazasker Mehmed Hafid (1952). *Sefînetü'l-vüzerâ*. (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul.
- Kiss, T. (2016). *Cyprus in Ottoman and Venetian political imagination*. Cilt: 1489-1582, (Doktora Tezi, Central European University), Budapeşte.

- Kitromilides, P. M.(2014).*Orthodox christianity and nationalism in nineteenth century southeastern Europe*. (Edit: Lucian N. Leustean), New York, s. 14-33.
- Koumna, E. (1998).*The origins of Greek Cypriot national identity*. (Master Tezi, Western Michigan University.
- Lubin, M. (2012). *Aftermath of war: cypriot christians and mediterranean geopolitics, 1571-1625*. Doktora Tezi, University of North Carolina.
- Luke, H. C.(1921). *Cyprus under the Turks (1571-1878)*. London.
- Maier, F. G. (1968). *Cyprus from the earlist time to the present day (trans, from the German by Peter George)*. London.
- Michael, M. N. (2009). Introduction: the unchanging “turkish rule”, the “fair ottoman administration” and the Ottoman period in the history of Cyprus.*Ottoman Cyprus: A Collection of Studies on History and Culture*. (Edit. Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriels), Wiesbaden, s.9-24.
- Moss, V. (2012). *Autocracy, despotism and democracy: an historical approach to the relationship between orthodoxy and politics, Part 3: The Age Of Revolution (1789-1861)*.
- Papadopoulos, T. (1967). ‘Orthodox church and civil authority’. *Journal of Contemporary History*, Vol. II/4, October, s.201-209.
- Purcell, H. D. (1969). *Cyprus*. New York.

- Smilden, J.-E. (2007). *Histories of Cyprus: the disputed years of Ottoman rule, 1571-1878*. (Master Thesis, Universitetet I Oslo).
- Spyridakis, C. (1964). *Abrief history of Cyprus*. Nicosia.
- Şahin, İ. (2005). *Kıbrıs başpiskoposluğu (1571-1821)*. (Yüksek Lisans Tezi, A.Ü, SBE), Ankara.
- Tellan, E. B. (2011). *The patriarch and the sultan: the struggle for authority and the quest for order in the eighteenth-century Ottoman Empire*. (Thesis of Doctora, İhsan Doğramacı Bilkent University), Ankara.
- Trostyanskiy, S. (2011). Cyprus, autocephalous orthodox church of. *the encyclopedia of eastern orthodox christianity*, Edit: John Anthony McGuckin, Volume I(A–M), s. 171-173.
- Türkan, A.(2013).Anahtarını iki müslüman ailenin koruduğu kilise: Kıyamet Kilisesi.*Milel Ve Nihal (İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, cilt: 10, sayı: 2, Mayıs – Ağustos, s. 227-236.
- Ursinus, M. (2002). The tersane and the tanzimat, or how to finance a salaried fleet. *The Kapudan Pasha his Office and his Domain*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), Rethymnon.
- Ünal, A. A. (2002). XVI. ve XVII. yüzyıllarda cezâyir-i bahr-i sefid (akdeniz-ege adaları ya da kapudan paşa eyaleti). *Türkler*, Cilt: IX, (Ed. H.C. Güzel), Ankara.
- Vural, Y.– Sözen, A. (2007). The evolution of inter-communal conflict and the dynamics of current stalemate in

Cyprus.*ECPRJOINT SESSIONS OF WORKSHOPS, 7th-12th
May, Helsinki, s. 1-23.*

İnternet Adresleri

(<https://www.kutsalkitap.org/kutsalruh/>, Erişim: 12.03.2020, 09.14).

BÖLÜM 11

1921-1923 YILLARI ARASINDA KIRIM'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN GENEL DURUMU

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ* & İsmail Hakkı ÜZÜM**

* Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr

** Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. ismailhakkizum@gmail.com

GİRİŞ

Eski Çağ'da Tavrıda olarak bilinen ve Altınordu döneminde “Kırım” adını alan Kırım Yarımadası, çok uzun bir zamandır bazı dönemler tamamen bazı dönemler de kısmen Türklerin hâkimiyetinde olmuştur¹. Coğrafi konum olarak Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde, Karadeniz ile Azak Denizi'nin batısında yer alan bir yarımadadır. Kırım Yarımadası, gayr-i muntazam bir dörtgen biçiminde görünmekte ve Kuzey köşesinden anakaraya bağlanmaktadır. Kırım, Or-Kapı adı verilen 9 km genişliğinde ve 30 km uzunluğunda olan bir koridor ile karaya bağlanmaktadır². Kafkasya'yı Kırım Yarımadası'ndan ayıran Kerç Boğazı ile batıdaki en uç nokta olan Tarhan Kut Burnu'na kadar olan mesafe ortalama 320 km, kuzey-güney arası mesafe ortalama 200 km, yarımadanın yüzölçümü ise 26.140 km²'dir³. Jeopolitik açıdan oldukça büyük bir önemi olan Kırım, Rusya'nın Akdeniz'e en kısa yoldan ulaşabileceği bir kapı konumundadır. Kırım'ın bu coğrafi konumu tarih boyunca kavimlerin ve devletlerin değişmesine rağmen önemini korumaya devam etmektedir⁴.

¹Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı ve Osmanlı Kuzey Siyaseti”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan'ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2018, s.15.

² Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Ankara 2014, s.35.

³ Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1771)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2007, s.1.

⁴ Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.3.

Kıpçak Türklerinden oluşan Altınordu Tatarları, Kırım'a ilk defa 1239 yılında girmiştir. 14. yüzyılda ise Altınordu İmparatorluğu çözülmeye başlayınca⁵. Kazan, Kırım, Astrahan, Kasım ve Sibir gibi hanlıklar meydana çıkmıştır⁶. Kırım Hanlığınınbağımsızlık mücadelesi henüzsürerken, Hanlığın ilk hanı sayılan Hacı Giray (?-1466) ve ardından gelen Mengli Giray'ın esas gayeleri Hanlığı güçlendirmek olmuştur. Bundan dolayı Kırım'da tam bir hakimiyet sağlayabilmek için Ceneviz kolonileri ile mücadele edilmiştir. Bir diğer yandan da Altınordu hükümdarı Seyid Ahmet Han, Kırım'ın ayrılacağı endişesinden dolayı Kırım Hanlığı ile mücadeleye devam etmiştir⁷. Seyid Ahmet Han 1476'da Kırım'ı işgal ettiyse de Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet, Seyid Ahmet'i Kırım'ı bırakıp gitmeye mecbur etmiş, ardından Mengli Giray'ı da Kırım Hanı olarak kabul etmiştir⁸. Mengli Giray, padişaha gönderdiği mektubunda padişaha, kulluğundan bahsetmiş, padişaha “mutî ve münkad” kaldığını tekrar tekrar teyit etmiştir⁹. Mengli Giray böylece Osmanlı'nın yüksek otoritesini kabul ederek Osmanlı Devleti'ne bağlı bir yönetim

⁵ M. Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, Ankara 2015, s.12.

⁶Ataalp Kadir Pınarer, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2014, s.58.

⁷ Halil İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Bellekten*, C.VIII, S.30, Ankara 1944, s.192-193.

⁸MüstecibÜlküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980, s.27.

⁹ İnalçık, a.g.m., s.208.

olmuştur¹⁰. Osmanlı Devleti, Kırım'ın alınmasıyla Karadeniz'de hakimiyetini tamamlamış ve gücünü Rusya'ya gösterebilmiştir¹¹.

Ruslar, Altınordu İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra 1552 yılında IV. İvan döneminde büyük bir işgal başlatarak hanlıkları birer birer işgal etmiştir. Bu işgallere uzun bir süre ara veren Ruslar, 1736 yılında Kırım'a girerek Bahçesaray'da binlerce evi yıkıp tahribata yol açmışlar ve Kırım işgalinin ilk hamlesini gerçekleştirmişlerdir¹². 1739 yılına gelindiğinde imzalanan Belgrad Antlaşmasından sonra Osmanlı-Rus barışı bozulmuş ve Osmanlı Devleti aleyhine büyük kayıplar verilecek savaşa girilmiştir. 1768'de Ruslarla başlayan mücadeleler, Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılması ve Osmanlı'nın tarihinde yaşamış olduğu en ağır antlaşmalardan biri olan Küçük Kaynarca Antlaşması ile son bulmuştur. Bu antlaşma ile Kırım sözde bağımsızlığına kavuşarak Osmanlı idaresinden ayrılmıştır¹³. Kırım'ın 9 yıl süren bağımsızlığı süresince Rusların etkisi devam etmişhatta Ruslar Kırım'ın içişlerine karışarak Şahin Giray'ı tahta çıkarmak gibi müdahalelerde bulunmuştur¹⁴. Ayrıca Çarlık Rusya, bu 9 yıl içerisinde Kırım'ı birçok kez istila edip, Kırım'a Rum ve Slav göçmenleri de yerleştirmeye başlamıştır¹⁵. Rusların Kırım'ı ilhakı 1783 yılına gelindiğinde başlamış, Rus Çariçesi II. Katerina, büyük bir

¹⁰ Joseph VonHammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, Çev. Seyfi Say, İstanbul 2013, s.33.

¹¹ Muzaffër Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989, s.18.

¹² Pınarar, a.g.e., s.58-59.

¹³ Erhan Afyoncu, *Necatî Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s.14.

¹⁴ Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. ÖZbilen, İstanbul 2009, s.87.

¹⁵ Fisher, a.g.e., s.96.

Rus ordusunu Kırım'a göndererek burayı işgal etmiş ve Osmanlı Devleti de 1792 yılında yapılan Zıştovi Antlaşması ile Kırım'da Rus hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır¹⁶.

Kırım'ı işgal eden Ruslar, ilk iş olarak Kırım halkının topraklarına el koymuşlardır. Ardından camiler kiliseye dönüştürülmüştür ki 1805 yılında Kırım Yarımadası'nda 1556 cami mevcut iken bu sayı 1914 yılında 729'a düşmüştür. Bunun dışında Rus idaresi Kırım Türk-Tatarlarını, Ruslara yaptığı gibi sosyal sınıflara bölmüş, eğitim alanında halkı cahil bırakmak için okulları kapatmış, öğretmenlere baskı uygulamış ve milli tarih kitaplarını yasaklamıştır. Rus idaresinin Kırım'da uyguladığı çeşitli baskı, haksızlık, adaletsizlik, gasp, hapis, sürgün gibi uygulamalara dayanamayan halk göç etmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁷. Göç eden halkın toprakları ise Rus üst yetkililerinin kendi lehlerine çıkardıkları bir tezkere (iskân ve iktisat amacıyla arazi ihvan edilmesi) ile temin edilmiş ve bu tezkerede Potyomkin, Dnyeper ve Melitopol bölgelerinde 86.460 desyatin (1 desyatin 1.09 hektar) gibi büyük bir pay almıştır. Yine Potyomkin'inkâtibi Vasiliy S. Popov'a 57.876 desyatin, Kont Aleksandr Andreyeviç Bezbordoko'ya 18.000 desyatin, Knyaz Aleksandr A. Vyazemskiy'e 30.268 desyatin, General Vasiliy V. Kahovskiy'e 7.549 desyatin Amiral Fyodor Fyodoroviç Uşakov'a 8.506 desyatin, Amiral Nikolay Semyonoviç Mordvinov'a 5.778 desyatin ve bunlar gibibaşkalarına da binlerce desyatinalık araziler verilmiştir. Bu şekilde "ihvan edilen" toplam arazi miktarı 1796'nın

¹⁶ Mehmet Maksudoğlu, *Kırım Türkleri*, 1. Basım, İstanbul 2009, s.99.

¹⁷ Detaylı bilgi için bakınız. Ülküsal, a.g.e. s.127-134.

sonunda 288.000 desyatınaya ulaşmıştır¹⁸. Ayrıca göçler sırasında Almanlar ve Bulgarlar da ucuz fiyat karşılığında Türk Tatarların elindeki büyük arazileri satın alarak zengin olmuşlardır¹⁹. Rusların faaliyetleri sonucu Kırım Yarımadasında yaşanan göç hareketleri uzun bir zaman boyunca devam etmiştir. Nitekim 1783-1922 tarihleri arasında en az 1.800.000 Kırım Tatarı Kırım'dan göç etmek zorunda kalmıştır²⁰. Bu tarihler arasında yapılan göçler başta Osmanlı İmparatorluğu'na olmak üzere özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra artmıştır²¹.

Farklı milletleri Ruslaştırma politikası güden Rus Hükümeti, bu esnada insanları milli mekteplerden uzaklaştırma, milli kurumlarını dağıtmak gibi yöntemler de uygulamıştır. Bununla beraber iktisadi baskı siyaseti de yürütmüş, barış yolu ile sınırlarda Rus unsurunu birleştirmiş, verimli araziler vermiş ve Rus olmayan halkı baskı altına alarak ezmeye, göç ettirmeye devam etmiştir. Böylece Çarlık Hükümeti kendi sınırları içerisinde az toprağa sahip olan Rus halkını, işgal ettiği bölgedeki arazilere yerleştirmiş ve isyan etme ihtimali bulunan gayri Rus halkların da önünü kesmek istemiştir²². Kırım'da sürdürülen “slavlaştırma” politikası Tatarların zorla göç ettirilmesiyle hız kazanmış ve 1850'lerde Kırım'da kolonistlerin toplam nüfusu

¹⁸ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK, Ankara 1996, s.9.

¹⁹ Ülküsal, a.g.e., s.135.

²⁰ GülserCanay, *Qırımın Sönmege Ateşi*, Tezis Neşriyat, Akmescit 2009, s.11.

²¹ Ayşegül Aydıngün, İsmail Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü Kimlik ve Kültürel Canlanma*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2004, s.14.

²² İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*, Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926, s.5-6.

70.000'i geçmiş, 1917 yılına gelindiğinde ise 22 farklı millete mensup kolonist Kırım'da yer almıştır²³.

Kırım'da Çarlık Rusya'sının yapmış olduğu faaliyetlere karşı milliyetçi Tatar gruplarının da faaliyetleri olmuştur. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesinde yazdığı makaleler, binlerce milliyetçi Türk aydınının yetişmesini sağlayan Usul-ü Cedid okulları²⁴ ile Kırım'da önemli bir aydınlanma hareketi başlamıştır. Bu aydınlanma hareketi ile birlikte Kırım'da milli uyanış hareketleri gerçekleşmiş ve Sovyet devrimini takiben 1917 yılında milliyetçi Tatar grubu, Tatar Özerk Cumhuriyeti'ni kurmaya çalışmış ancak bu girişim Bolşevikler tarafından engellenmiş ve Kırım milli direnişinin önemli isimlerinden olan Numan Çelebi Cihan'ın öldürülmesiyle son bulmuştur²⁵. Tatar direnişi, 1921 yılında Lenin'in deyişiyle “Doğu'nun yıldızı olan” Kırım Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır²⁶.

Kırım Yarımadası tarih boyunca göçlerin ve istilaların yaşandığı bir alan olmuştur. Özellikle Çarlık Rusya'sı ile başlayan ve yönetim değişikliğinden sonra Sovyet Rusya ile devam eden Kırım'a yönelik olumsuz politikalar yakın tarihimize kadar devam etmiştir. Bu bağlamda Zülfikar Abdullazade tercüme etmiş olduğu “Milli Mesele” adlı eserin giriş bölümünde, Rusya'nın bir devlet olarak

²³Aydınğün, Aydınğün, *a.g.e.*, s.14.

²⁴ Kutluk Kağan Sümer, “Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Cedidizmden Milli Harekete”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan'ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2018, s.50.

²⁵Aydınğün, Aydınğün, *a.g.e.*, s.14.

²⁶ Sümer, *a.g.m.*, s.64.

çevresindeki tüm milletleri etkisi altına almaya çalıştığını, özellikle Türk toprakları üzerinde yürüttüğü “Ruslaştırma” siyasetiyle almıştır. Türklerin topraksız bırakılarak aç kalması, eğitimden yoksun bırakılarak cahil kalmalarının istenmesi, sanayi alanında yapılan engellemeler ile fakir bırakılması, sürgün edilmeleri gibi yaptırımlar Rusya’nın Türkler üzerinde yaptığı baskılar olmuştur.

Yapılan bu araştırmada, “Milli Mesele” adlı eserin Kırım ile ilgili bölümleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde Kırım’ın genel olarak etnik yapısından ve kısaca siyasi tarihinden bilgiler verilmiştir. Ayrıca 1921 yılı sonrası Kırım’ın genel durumu ve 1921-1922 yıllarında yaşanan açlığın Kırım halkı üzerinde yansıttığı olumsuz etkilere rakamsal verilerle yer verilmiştir. İlgili yıllar sürecinde yaşanan açlıktan dolayı Kırım Müslümanlarının yardım talebi için Türkiye Büyük Millet Meclisi Batum Başşehbenderliği’ne gönderdiği mektup açlığın boyutunu göstermiştir. Bu mektup şu şekildedir:

“Kırım ahalisi tamamıyla mahvolmak arifesini yaşamaktadır. Yenmesi kabil olan et, sığır, koyun hayvanatı yenildikten sonra kedi, köpek vesair hayvanları yemek çaresizliğine maruz kalınmıştır. Pek çok köylerde bugün de ot, kabuk ağaç kemirmekte ve ayağa giyilen “çarığı” ateş üzerine kızdırarak et yerine yemektirler. Bir iki yüz hanelik köylerde kullanmak için hayvan bile kalmamıştır. Bahçesaray gibi tarihi bir payitahtta yaşayan yirmi beş bin Müslüman ahaliden beher gün açlık yüzünden elli can telef olmaktadır. Bütün Kırım mikyâs itibariyle ahalinin yüzde yirmi beşi açlıktan telef ve yüzde ellisi dahi bugün yarın açlıktan sokaklarda sürünmekte ve hanelerinde kapanıp kalmış ümitsiz bir haldedirler. Bütün bu dehşet ve felâkete

maruz kalanlar ekseriyetle köylü Müslüman ahalidir. Köylerdeki ahali canlı cenaze halinde açlıktan yüzleri gözleri şişmiş güz mevsimi ağaç yaprakları gibi dökülmektedir. Cenazeleri tekfin etmek kuvvetini haiz tok adam bulmak mahrumiyeti yaşamaktadır. İşte bu minval üzere binlerce nüfus alem-i insaniyetin gözleri önünde mahrumiyetler içinde çırpınmakta ve helak olmaktadır. Mahalli hükümet daireleri ve teşkilatların murahhas ve heyetlerle yapılan müracaatlar semeresiz kalarak hiçbir taraftan yardım alınamamaktadır. Hükümet tarafından şimdiye kadar idare olunan çocuk bahçeleri ve edebiyat yurtları işe ve erzak yokluğundan kapatılmak mecburiyetine maruz kalmaktadır. Ve bütün bu mahrumiyetlere soğukkanla bakılmakta ve birtakım tedbirsizlik yüzünden Kırım'ın iktisadi ve harsi hayatı çığırından çıkmış ve mahvolmuştur. Kırım'ın yegane hasılatı tütün, şarap ve meyveden ibaret olduğundan işe mahsus erzak vesaire yoktur. Erzak vesaire hasılatı memleketi Ukrayna olduğu halde halihazırda Kırım hasılatı ile Ukrayna'da olan erzak hasılatı mübadele etmek tariki dahi kapalı olmak yüzünden imkan dahilinde değildir. Geçen senelerden Kırım'da kalan mahsulatın büyük kısmı ordu tarafından ve ağır vergiler yüzünden mahv edilmiştir. İşe teşkilatının siyaseti yüzünden ahali kendi ellerinde olan hasılatından tütün gibi harsi mahsulatın kırk fontuna on kantar font (?) ekmekle mübadele ederek neticede yegane yaşamak teminatından dahi mahrum kalmıştır. Kırım için erzak bulmak imkanı olan Odesa ve Batum tariki dahi seddolunarak Kırım'dan ihracat menedilmiştir. Bu minval üzere Kırım'da açlıktan helâk olan ahaliyi kurtarmaya bir çare-i necat kalmamıştır²⁷.”

²⁷ Nuri Köstüklü, “1920’li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”, ATAM, C.XXVII, S.80, 2011, s.300.

Yaşanan bu açlığın, Kırım ekonomisi için önemli olan bağıcılık, tütüncülük gibi tarım alanlarına ve ekin yapılan arazilere olan etkisi bu araştırmada tespit edilerek, tablolar halinde verilmiştir. Bu araştırma da Kırım'da 1922-1923 yıllarında var olan fabrikalar ve okulların sayıları da verilmiş, ayrıca okullardaki öğrencilerin etnik yapısı yine rakamlarla belirtilmiştir.

1. KIRIM ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

Kırım Cumhuriyeti muhtariyeti 19 Mart 1921 tarihinde Rusya merkezi komitesinin emirnamesiyle ilan edilmiştir. Cumhuriyetin merkezi Akmescit (Simferopol)'dir. Kırım'da bulunan ahali ortalama 720,000 kişidir. Bunlardan: Ruslar 180,000, Ukraynalılar 180,000, Tatarlar 166,320, Yahudiler 48,240, Almanlar 42,480 ve diğerleri (Ermeniler, Yunanlılar vs.) 192,960 kişidir. Şehirde Ruslar %60, Tatarlar %12-15, geriye kalan ise diğer milletlerdendir. Milletlerin muhtelif olması ve bir takım yerli unsurlar, Kırım topraklarında uzun yıllar boyunca süren milliyetçilik çarpışmalarının yaşandığı bir yer haline gelmesine sebep olmuştur. Çar hükümetinin yüzyıllardır süren sömürgecilik siyasetinin neticesi olarak Kırım Tatarları, ağır ekonomik şartlar ile ezilmiş, Kırım topraklarının gelişmiş ve verimli topraklarından mahrum bırakılmış ve ana yurtlarından çıkarılıp dağlık bölgelere göçe zorlanmışlardır. Yurtlarından kovulan Tatarların binlercesi Türkiye ve Balkan ülkelerine göç etmişlerdir. Kalanları ise yerli ruhanilerin ve aydınların etkisi altında kalmış ve bütün bu musibetlerin sorumlusu olarak Rusları görüp bunlara kin ve nefret beslemişlerdir.

Rus devriminin ilk günlerinde dahi Kırım aydınları Kırım'ın bağımsızlık ilkesini ortaya atmışlardır. Çeşitli milletlerden oluşan bir kurultay toplanmış ve Kırım'da milli bir hükümet düzenlenerek idaresi aydınların hâkimiyetine verilmiştir. Kırım hükümeti ile 1917 Fiyoral devriminden sonra başa geçen geçici hükümet başkanı Kerenskiyile arasında devam eden problemler çözülemeden Ekim devrimi meydana gelmiştir. Ekim devriminin de Kırım Milli Hükümeti için olumsuz sonuçlar doğuracağını milli aydınlar hissetmişlerdir. Öyle ki Bolşeviklere ait Karadeniz'de bulunan donanma ve muhafız askerleri Kırım'ı işgale başlamışlar ve Kırım'da bulunan aydınlar ile Çarlık askeri gücünden kalan Rus askerleri birleşip Bolşeviklere karşı çarpışmışlardır. Bundan sonra Kırım, Almanlar tarafından, Kırım'ı Bolşeviklerden temizlemek amacıyla zapt edilmiştir. Almanlar, yerli Tatarları Şura aleyhine kışkırtmak istemişlerse de Şura hükümeti Kırım'da kısa da olsa varlığını sürdürmüştür. 72 günlük idaresi boyunca Şura Hükümeti özellikle yerli halkın bir kısmını idari işlere getirmiş ve yaptığı toprak reformları ile halk Şura Hükümetine karşı samimi olmaya başlamıştır. Takip eden yıllarda, Kırım'da General Denikin ve daha sonra yerini alan Wrangel'in hâkim olduğu dönemler (1920), yerli halk için milli ve iktisadi hususlar bakımından sabır tüketici zor zamanlar olmuştur²⁸.

Bolşevikler, Kırım'da tekrardan varlığını sürdürmek istemiş ve yerli halkın direnişini kırmak için de bazı tavizler vermiştir.

²⁸ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*, Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926.

Nihayetinde 18 Ekim 1921'de Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur²⁹.

1921 Ekim devrimi, Kırım Cumhuriyetinde büyük zorluklara sebep olmuştur. Burada herkesten ziyade asıl zorluk yaşayan kesim Kırım emekçileri olmuştur. Devrimden önceki süreçte Çar Hükümetinin sömürgecilik siyaseti neticesinde yurtlarından zorla göç ettirilmiş olan yerli halk, devrimden sonra da çoğunluğu teşkil edememiş, Rus, Yahudi ve Almanlara nispeten arazileri ve hayvanları ellerinden alınan yine Türk Tatarlar olmuştur. Kırım'da tüm Tatarlar içerisinde yersiz kalan halk %59,9 oranında kalmıştır. Ekin yerleri toprak sahipleri arasında taksim etmek lazım gelirse sahra olan (ekin yapılamayan) yerlerin %62'si Tatar, %10'u Rus ve %4,9'u Alman tasarrufunda olmuştur. Arazinin az verimli olduğu bölgeler ise şu şekilde ayrılmıştır: %71 Tatar, %11,4 Rus ve %10,9 Alman.

Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduğu ilk zamanlarda, General Wrangel döneminde yaşanan zorluklar tesviye edilmiş, Kırım halkının ihtiyaç ve geçimleri etraflı bir şekilde düşünülmemiştir. Bundan dolayı toprak meselesinde bazı hatalar yapılmış, ekinli araziler köylülerin elinden alınmıştır. 1. Kırım Şurasında toprak kanununa yeni maddeler ilave edilerek bu problem aşılmaya çalışılmıştır. Ancak halkın bu dönemdeki en büyük problemi açlık olmuştur. 1923 malumatına göre aç kalan 151,728 kişiden 96,000 kişi hayatını bu açlıktan dolayı kaybetmiştir.

²⁹ Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA*, C.25, İstanbul 2002, s.460. s.458-465.

Açlık ile beraber yaşanan verem ve “sıkorpoti” (sinka) hastalığı da Kırım halkının zor yıllar geçirmesine sebep olmuştur. Aşağıdaki rakamlar “Kırım tasarrufatına ne derece tesir ettiğini” göstermektedir

Tablo 1- Açlıktan etkilenen kişilerin oranı

Yıl	Kend ahalisi (kişi)	%	Tasarrufat miktarı
1916	393,810	100	Belirtilmemiştir
1921	393,340	99,9	76,316
1922	322,084	81,8	69,347
1923	307,795	78,1	66,513

Tabloda kırsal kesimde yaşayan halkın yıllara oranla sayıları verilmiş ve açlıktan dolayı etkilenen oran belirtilmiştir. 1916 yılı ile ilgili toplam nüfus belirtilmiş ancak etkilenen sayı belirtilmemiştir. Açlığın zirve yaptığı bir dönem olan 1921 yılında açlıktan etkilenenler daha fazla olmuş ve 1922-1923 yıllarında da açlığın etkisi yoğun bir şekilde görülmüş, toplam nüfusta azalmalar meydana gelmiştir.

1.1. Kırım’da Yaşanan Açlığın Tarım Alanlarına ve İş Hayvanlarına Etkisi

Kırım’da 1921 yılında başlayan ve devam eden şiddetli kuraklık, arazilerin işleyemez hale gelmesine ve açlığın yaşanmasına sebep olmuştur. Aşağıdaki tablolarda, Kırım’da ekin yapılan arazilerin gördüğü zarar şu şekilde belirtilmiştir:

Yıllar	Ekin yerleri desyatin hesabıyla	%	Umumi ekinde alınan mahsul “put hesabıyla”	%
1916	777,950	100	22,763,300	100
1921	572,372	73,5	1,829,730	8,8
1922	205,385	26,1	3,363,250	14,7
1923	379,785	48,8	9,006,495	39,6

Tablo 2- Zarar gören arazi ve mahsul oranları

Bu tabloda ekin yapılan arazilerin toplam yüzölçümü yıllara göre verilmiş ve belirtilen yıl içerisinde o araziden alınan mahsul verilmiştir. 1916 yılında ekip biçilen alan yüksek olmakla beraber alınan mahsul de yüksek olmuş; fakat 1921 yılına gelindiğinde birçok sebepten dolayı ekin alanlarında azalma olmuş dolayısıyla alınan mahsul de ciddi oranda düşmüştür. 1922 yılında işlenen arazi düşmeye devam etmiş fakat alınan mahsulde bir önceki yıla oranla yükselme meydana gelmiştir. 1923 yılında ise bir toparlanma gerçekleşmiş hem işlenen arazi hem de mahsul yükselişe geçmiştir.

Tablo 3- Sayıca azalan iş hayvanları

Yıllar	İş hayvanı adedi	%	Desyatin hesabıyla her hayvana düşen “yük faizi”
1916	184,257	100	3,9
1921	131,456	71,4	4,2
1922	54,051	29,3	3,5
1923	47,999	36	7,2

Açlığın vermiş olduğu zor koşullar iş hayvanlarında da etkisini göstermiştir. 1916 yılında 184,257 iş hayvanı bulunurken bu sayı 1923 yılına dek sürekli bir biçimde düşmüş, öyle ki bu düşüş sadece 7 yılda 136,258 adet olmuştur. En fazla düşüşün olduğu yıllar 1921-1922 yılları arasında olmuş ve 77,405 adet iş hayvanı ciddi bir şekilde azalmıştır.

Kuraklığın, susuzluğun ve açlığın getirmiş olduğu genel durum Kırım'ın üzümçülük, bağcılık ve tütüncülük gibi alanlarına da tesir etmiştir.

Tablo 4- Üzüm üretilen yer ve mahsul oranları

Yıllar	Üzümlük yerler desyatın hesabıyla	Mahsul put hesabıyla	%
1916	5,753	660,000	100
1921	5,570	300,000	45,5
1922	4,400	550,000	42,4
1923	4,400	280,000	83,3

Tablo 5- Bağcılık yapılan yer ve mahsul oranları

Yıllar	Bağlara mahsus yerler desyatın hesabıyla	Mahsul put hesabıyla	%
1916	12,750	3,855,000	100
1921	9,238	230,925	5,9
1922	9,000	300,000	7,8
1923	9,000	850,000	22,1

Tablo 6- Tütüncülük (tenbakü) yapılan yer ve mahsul oranları

Yıllar	Tütüncülük yapılan yerler desyatın hesabıyla	%	Mahsul put hesabıyla	%
1916	4,145	100	207,250	100
1921	535	12,9	20,000	9,6
1922	463	11,1	20,000	9,6
1923	1,890	45,8	70,000	33,8

Yukarıdaki 3 tabloda, Kırım için önemli oranda tarımın yapıldığı ve sanayi alanında kullanılan ürünler verilmiştir. Bu tablolarda 1916-1923 yılları arasında ekin yapılan arazinin yüzölçümü ve o alanda alınan mahsulün oranları yer almıştır. Tablodan da anlaşılacağı üzere 1916 yılından itibaren hem tarım yapılan arazi hem de alınan mahsul verileri düşüş yönünde olmuştur. Bağ ve üzüm arazilerinde 1916-1921 yılları arasında azalma yaşanmışsa da 1922-1923 yılları arasında sabit bir seyir izlemiştir. Tütün arazilerinde ise 1916 yılından 1922 yılına dek bir düşüş gözlenmiş ancak 1923 yılında, bir önceki yıla oranla, ciddi bir artış yaşanmıştır. Nitekim ekilip biçilen arazilerin zarar görmesi ve açlığın yaşanması iktisaden ve madden zayıf bulunan Tatarları fazlasıyla etkilemiştir.

1.2. Kırım’da Bulunan İktisadi ve Sosyal Yapılar (İşletmeler, Mektepler, Hastaneler)

Abdullahzade, Kırım’da sanayi alanları ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

1912 yılında bütün Kırım’da 132 fabrika-“zavod”(büyük işletme) müessesesi vardı. Burada çalışan personel sayısı toplamda 19,805 kişidir. Bütün fabrikaların üretimi 30, 408 kızıl rubleye yakın bir tutarda olmuştur.

1922 tarihinin sanayi tahririne göre “hayırda sanat müesseseleri” de buraya dâhil olmakla beraber Kırım’da 3,355 sanayi müessesesi bulunmaktaydı. Burada toplam 28,757 kişi çalışmaktaydı. Bu müesseselerden 2,745’i aktif iken; 610 fabrika da çalışmıyordu. Hükümet idaresinde 1,035 fabrika bulunmakta olup fabrikalarda çalışan sayısı 21,804 kişi olarak tespit edilmiştir.

Tablo 7- Kırım’da bulunan “büyük fabrik-zavod” müesseseleri

Müesseseler	Kadarı	%	Amelenin sayısı	%
Hükümet idaresinde olanlar	64	79	4,776	90
Kooperatiflerin icaresinde olanlar	7	9	133	7,5
Hususi şahısların icaresinde olanlar	10	12	378	2,5

1922 tarihinde çıkarılan bütün mahsulat “7,038 bin kızıl rubleye” ulaşmıştır. Eğer “hayırda sanatlarından” hasıl ettiği “1,055 bin ruble” bunun üzerine ilave edilecek olursa, bütün Kırım sanayinin hasılatı “8,093 bin rubleye” ulaşmış olur.

Modern eğitim hususuna gelince burada birçok Tatar mektebinin açılmasıyla yetinilmeyerek, bütün ülkenin, özellikle Tatarların çok acil bir şekilde ihtiyaç duyduğu sanayi alanında çalışacak eğitilmiş personeller, okullar ve öğretmen yetiştirmek için yüksek öğretim kurumları tesis edilmiştir. Şura Hükümetinin milli meselede takip ettiği konu, bütün sarf edilen emek ve çabalar diğer milletlerden eğitim konusunda geri bırakılmış, Tatarların ileri seviyeye getirilmesi amacını taşımıştır. Ancak açlık felaketi, Kırım’da birçok alanda olumsuzluk yaşattığı gibi eğitim alanında da olumsuzluk yaşatmıştır. Zira okulların %80’i bu dönemde kapanmıştır. 1922 tarihinde Kırım genelinde bir nebze iyileşme başlayınca eğitim alanında da ileri yönde bir adım atılmıştır.

Tablo 8- Genel itibariyle 1922-1923 tarihlerindeki eğitim müesseseleri

Mektepler	1922 Yılında	1923 Yılında
Âli Mektepler	2	2
Bedayi Mektebi	27	34
Siyasi Maarif Müesseseleri	96	192
Sanat Mektebi	27	97
Çocuk Bahçeleri	53	30
Çocuk Evleri	91	44
II. Derece Mektepleri	57	49
I. Derece Mektepleri	581	785

Tablo 9- Millet itibariyle mekteplerin sayısı

Millet	I. Derece	%	II. Derece	%
Tatarlar	320	41,9	4	8,5
Ruslar	249	31,7	38	80,9
Almanlar	176	22,4	5	10,6
Yahudiler	5	0,7	-	-
Diğer Milletler	26	3,3	-	-

Abdullahzade, bütün Kırım'da I. derecede okuyan öğrenci sayısını 40,127 olarak tespit etmiştir. Bu öğrenciler içerisinde Tatar olan öğrenciler 15,558'dir. Toplam öğrenci içerisindeki oranı da %38,7'dir. II. derecede yalnızca 310 Tatar öğrenci bulunmakta, 27 sanat mektebinde okuyan toplam 2,888 öğrenciden de 752'sinin (%26) Tatar öğrenci olduğu tespit edilmiştir. Tatar lisanı ile ilgili kitaplar ve siyasi maarif edebiyatı geniş surette yayılım göstermiştir. Kırım Merkezi İcraiye komitesi daimi surette tiyatro düzenleme girişimlerinde bulunmuştur.

Tablo 10- Hıfz-ı Sihat kurumları ("Kururetve sanatörler" dâhil değil)

Yıllar	Umumi hastaneler	Şehirlerde	%	Kendlerde (köyler)	%
1922	71	34	47,8	37	52,2
1923	59	28	47,45	31	52,55

Hükümet idarelerinde Tatar nüfuzunu arttırmak ve bunları yerli ahalinin ihtiyacına yakınlaştırmak için de bazı çalışmalar yapılmıştır. Ekseriyetini Tatarların teşkil ettiği reyonlarda, idare üstlerinde yerli Tatarlar durmuş, böyle reyonlar için Tatar dilini tatbik etmek mecburi tutulmuştur.

Tablo 11-1923 tarihkend (köy) şuralar seçkisi sonuçları

Milletler	Sayı	Yüzde (%)
Ruslar	1,138	45,61
Tatarlar	915	36,67
Yahudiler	29	1,16
Almanlar	259	10,57
Yunanlar	42	1,68
Ermeniler vs.	112	4,31

Fırka hususunda da bazı muvaffakiyetleri kaydetmek gerekir. Burası dikkat çekmektedir ki Kırım halkı kendileri ve “hayırda sanatkarlardır”. Tam manasıyla proleter demek olur ki burada hiç yoktur. Bunun için de 2.5 bin komünistten yalnız 120 kişi Tattardır. Fakat buna mukabil yerli Tatarlar, genç komünistler ittifakında görkemli bir yer tutmaktadır. 2 binden fazla Rus komünist ittifakının unsurlarından 700 kadarı yerli Tatarlardan oluşmaktadır³⁰.

SONUÇ

Kırım Yarımadası, bulunduğu özel konumu sebebiyle yoğun göçlerin yapıldığı büyük devletlerin sahip olma arzusunda bulunduğu, savaşların yaşandığı bir alana sahiptir. Asırlardır Türk yurdu olan bu yarımada Osmanlı Devleti’nin başarılı dış politikaları sayesinde Osmanlı hâkimiyetinde bir idareye sahip olmuş ve Türk yurdu olmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti için çok önemli bir idare olan Kırım, Karadeniz’in güvenliğini sağlaması, kuzeyden gelebilecek her türlü saldırıya karşı bir kale konumunda bulunması ve Osmanlı’nın yaptığı

³⁰ İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*, Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif Neşriyatı, Bakü, 1926.

fetihlere Kırım Hanlığından askeri destek sağlanması gibi hususlar Kırım'ı Osmanlı Devleti için vazgeçilmez kılmıştır.

Sıcak denizlere inme düşüncesini devlet politikası haline getiren Rusya, Kırım'ın alınmasını büyük bir hedef olarak belirlemiş ve her fırsatta Kırım'a karşı işgallerde bulunmuştur. Rusya, henüz Osmanlı hâkimiyetinde iken Kırım'ın önemli bir yeri olan Bahçesaray'da yıkımlar gerçekleştirmiştir. Tarihi süreç içerisinde güçlenen Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda galip olmuş ve Kırım'ı Osmanlı idaresinden çıkarmıştır. 9 yıl kadar bağımsız olan Kırım, Rusların tacizlerinden kurtulamamış ve nihayetinde Rusya'ya bağlı bir yer olmuştur. Rusya'nın, Kırım'ı ilhak etmesiyle, burada bulunan Müslüman Türk halkı için de zor günler artık başlamıştır. Zulümler, sürgünler, işkenceler, işgaller, baskılar yüzlerce yıl sürmüştür. Kırım'da bulunan camiler, kiliseye dönüştürülmüş, Türk yer adları değiştirilmiş, topraklar zorla halkın elinden alınmış ve Müslüman halk dağlara gitmek zorunda kalmış, okullar kapatılmış, kitaplar yasaklanmış ve yine Müslüman halk eğitimsiz bırakılmıştır. Ayrıca halkın sahip olduğu sanayi unsurları da alınmış ve ne yazık ki aç, fakir, yurtsuz bırakılan bu Müslüman halk baskılar neticesinde göç etmiştir. Kırım halkının yüzlerce yıldır maruz kaldığı olumsuzluklar devam ederken, I. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu zorluklar ve ardından 1921 yılında başlayan kuraklık burada yaşayan halkın perişan olmasına neden olmuştur. Kırım için yapılan baskılar son bulmamış, özellikle 1944 yılında Stalin'in verdiği emir ile on binlerce yerli Kırım Türk-Tatar halkı farklı bölgelere göç ettirilmiştir.

Yapılan bu araştırma, Kırım'ın tarihsel süreçteki idari yapısını, Osmanlı idaresinde iken Rus idaresine geçmesi durumunu ve Çarlık Rusya'nın sürekli biçimde uyguladığı baskıcı politikalara yer vermiştir. Ayrıca Sovyet yönetimin idaresinde bulunun Kırım Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dönemi ile ilgili bilgiler de yer almıştır.

1921 yılında başlayıp Kırım'ı kırıp geçiren kuraklığın verdiği zararlar, 1916 yılı verileri ve 1922-1923 yılları kıyaslanarak verilmiştir. 1921 yılında kuraklıktan dolayı etkilenen kişiler vehayvanlar ile ilgili sayısal veriler ile Kırım'ın genel tarım alanları ve Kırım için önemli tarım ürünleri için de istatistiki veriler belirtilmiştir. Yine bu çalışmada verilen bilgi ve veriler içerisinde Kırım'da bulunan büyük işletmeler ve buralarda çalışan kişiler hakkında, Kırım'da bulunan okulların çeşitleri, etnik yapısı ve öğrenci sayısı hakkında, Kırım şehir ve kırsallarında bulunan hastanelerin sayısı hakkında bilgiler yer almıştır. Çalışma, Kırım'da yaşanan 1921-1923 yılları arasındaki kuraklığın, açlığın getirdiği olumsuzlukların iyi bir şekilde anlaşılması bakımından önemlidir. Ayrıca bu çalışma uzun yıllar baskıcı politikalara maruz kalan Kırım'ın 1920'li yıllara gelindiğinde birçok farklı milletin olduğu ve Ruslar başta olmak üzere diğer etnik kimliklerin Kırım'da varlığı ile ilgili bazı analizlerin yapılması açısından da önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kayıtları

İ. P. Traynin, *Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı ve Milli Mesele*,
Mütercim: Zülfikâr Abdullahzade, Bakü Faalesi Kooperatif
Neşriyat, Bakü 1926.

Araştırma Eserler

Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, Çev. Eşref B. Özbilen, İstanbul 2009.

Ataalp Kadir Pınarer, *İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi,
İstanbul 2014.

Ayşegül Aydıngün, İsmail Aydıngün, *Kırım Tatarlarının Vatana
Dönüşü Kimlik ve Kültürel Canlanma*, Atatürk Kültür Merkezi
Başkanlığı, Ankara 2004.

Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırım (Rusya Sefâretnamesi)*,
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans
Tezi, İstanbul 1990.

Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Ankara
2014.

Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, Marmara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul
2008.

Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler
(1905-1916)*, TTK, Ankara 1996.

Halil İnalçık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, Cilt: VIII, Sayı:30, Ankara 1944, s.185-229.

Joseph VonHammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, Çev. Seyfi Say, İstanbul 2013.

Kutluk Kağan Sümer, “Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım’da Cedidizmden Milli Harekete”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi Cihan’ın Şehadeti Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2018, s.41-69.

M. Akif Kireççi, Selim Tezcan, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, Ankara 2015.

Mehmet Maksudoğlu, *Kırım Türkleri*, 1. Basım, İstanbul 2009.

Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989.

Müstecib Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul 1980, s.27.

Nuri Köstüklü, “1920’li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”, *ATAM*, Cilt: XXVII, Sayı:80, 2011, s.293-324.

Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1771)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2007.

Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı ve Osmanlı Kuzey Siyaseti”, *100. Yılında Kırım Halk Cumhuriyeti, Kurultay ve Numan Çelebi*

Cihan'ın Şهادeti Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 2018,
s.15-25

BÖLÜM 12

RUSYA'NIN KIRIM HANLIĞINDAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (1774-1783) (Şahin Giray Dönemi)

Doç. Dr. Serhat KUZUCU* & Arş. Gör. Mustafa KOYUNCU**

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/
TÜRKİYE, kuzucu@kilis.edu.tr

** Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/
TÜRKİYE, mustafakoyuncu@kilis.edu.tr

GİRİŞ

Kırım Hanlığı, Altın Orda Devleti'nin parçalanması sonucu XIV. yüzyılda siyasi bir oluşum olarak tarih sahnesinde çıkmıştır¹. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine ise Fatih Sultan Mehmet'in döneminde girmiştir².

Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra Karadeniz hâkimiyetine önem vererek buradaki Ceneviz üstünlüğüne son vermek için harekete geçmiştir. Bu dönemde Cenevizlerin kontrolünde olan Kefe'nin alınması için 1475 yılında, Gedik Ahmet Paşa üç yüz gemi ve yetmiş bin kadar birlik ile Fatih Sultan Mehmet tarafından Kefe'ye gönderilmiştir. Kefe Kalesini kuşatan Ahmet Paşa ilk olarak kalenin teslim edilmesini istemiş, ancak karşılık bulamamıştır. Kuşatmanın beşinci gününde ise Ceneviz tekfuru daha fazla dayanamamış ve 9 Haziran 1475 yılında kapılar açılmıştır. Kefe'nin alınmasıyla birlikte Cenevizlilerin kaleye hapsettiği Mengli Giray zindandan çıkarılmış ve Osmanlı Devleti'nin desteği ile başa getirilmiştir. Böylece Kırım Hanlığı Osmanlı tabiiyetine girmiştir³.

Bu tarihten itibaren Kırım Hanlığı, iç işlerinde serbest olarak Osmanlı Devleti'ne tabii bir devlet oldu. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in çevresine hâkim olduğu dönemlerde, Timur Altın Orda Devleti'ni ortadan kaldırmış ve Rusya hızlı bir şekilde yükselmeye

¹ Fevzi Kurtoğlu, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları", *Belleten*, 1/3-4, Ankara, 1937, s. 641.

² Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul, 1307, s. 3.

³ Halil, İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s. 205-207; Mirza Bala-Halil İnalçık-Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA*, XXV, s.451.

başlamıştır. Rusya'nın gözünde Osmanlı Devleti büyük bir askeri güce sahip olduğundan dolayı Rusya Osmanlı Devleti ile ilişkileri iyi tutmak zorundaydı. Osmanlı Devleti'nin ise Ruslarla ilişkileri iyi tutma gibi bir durumu söz konusu değildi. Bununla birlikte Rusya ile olan ilişkilerle dahi Kırım Hanları ilgileniyordu⁴.

Kırım Hanlığı'nın Bağımsız Oluşu

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı Kırım Hanlığı için bir dönüm noktası oldu. Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Bu savaşta Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı ağır bir mağlubiyet aldı⁵.

Ruslar, bu savaş esnasında Kırım'ı işgal ettiği gibi, Osmanlı topraklarına ağır zararlar verdi. Savaşın sonlandırılması için bir dizi görüşmeler yapan taraflar, Rusya'nın Yeni Kale ve Kerç kalelerinin kendilerine bırakılmasını istemesi, Kılburun kalesinin yıkılması ve Kırım'a bağımsızlık verilmesi gibi taleplerde bulunmasıyla görüşmeler kesildi. Çünkü Osmanlı için bu kaleler stratejik öneme sahipti ve Kırım'ın bağımsız olması kabul edilemezdi. Savaşın durumu Osmanlı açısından 1774'te daha da kötü duruma gelmesi üzerine 26 Temmuz 1774 tarihinde Ruslarla Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalandı⁶.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 4-5; Murat, Fidan, "1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen ihracat ve ithalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/45, Ankara, s. 64.

⁵ Bu savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz: Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara, 2006; Selahattin Tansel, "1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma", *DTCFD*, VIII / 4, Ankara, 1950, s. 475-536; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara, 1988.

⁶ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca", *DİA*, XXVI s.524.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. Maddesi doğrudan Kırım Hanlığıyla ilgiliydi⁷. Bu maddeye göre Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Yediçkul ve Cemboyluk'ta bulunan Tatarlar, Osmanlı ve Rusya'dan bağımsız olarak Selâtin-i Cengiziyye'den kendi hanlarını seçebilme haklarına sahip olacaklardı. Bununla beraber Osmanlı hükümdarı aynı zamanda İslâm halifesi olduğundan ve Tatar halkı da Müslüman olduğundan, Kırım Hanlığı'nın özgürlüğüne bir müdahale etmeden dinî ritüellerini düzenleyebilecekti. Özü Kalesi, Osmanlı Devleti'ne bırakılmakla birlikte Kerç ve Yenikale Rusların hâkimiyetine bırakılacaktı. Ruslar'a bırakılan bu iki kale hariç Ruslar, Kırım ve Kuban'da egemenliği altına aldıkları yerlerden çekileceklerdi. Kırım Hanlığı'nın istiklal'i, Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından tanınacaktı. Kırım Tatarları bağımsız bir biçimde kendi gelenekleri ve şeri' hukukla yönetileceklerdi⁸.

Şahin Giray'ın Kırım Han Oluşu ve Rusya'nın Kırım Siyaseti

Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti ve Rusya müstakil bir Kırım Devleti'nin kurulmasını tasdik ederek Kırımlıların Cengiz soyundan diledikleri bir kişiyi han olarak

⁷ İlgili madde için bkz. BOA, A.DVN. DVE. D.83/1 (*Rusya Ahidname Defteri*), s. 145; *Muâhedât Mecmûası*, III, Ankara, 2008, s. 255–257; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1309, s. 358–359; Gabriel Noradounghian, *Receuil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman (1300–1789)*, I, Paris, 1897, s. 321–322; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, s. 122–123; Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 2002, s. 438.

⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat*, Cilt: III-IV, Yay. Haz. Neşet Çağatay, TTK Yay., Ankara, 1980, s. 74-82; Antlaşmanın tüm maddeleri için Bkz. *Muahedat Mecmuası*, Cilt 3, Haz. Mahmud Mesud, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1297, s. 254-273.

seçmelerini onaylamışlardır. Yapılan bu seçime ne Rusya ne de Osmanlı Devleti hiçbir şekilde müdahale etmeyecekti. Kırım Hanlığı tamamen bağımsız olmuş bir devletin tüm haklarına haiz bir devlet olacaktı. Lakin Osmanlı padişahı, Müslümanların halifesi olması hasebiyle İslam dinine mensup olan Tatarların din ve mezhep işlerini şeriat kurallarına göre düzenleme hakkını elinde bulunduracaktı⁹.

Kırım Hanlığı'nın istiklali, Kırım halkından bağımsız olarak meydana geldiği için çok sürmeden aralarında mücadelelerin olması net olarak görülüyordu. Bu antlaşmada hanların seçilme ve görevden alınma hususunun nasıl olacağı hakkında hiçbir hüküm bulunmaması Kırım ile ilgili birçok soruyu cevapsız bırakıyordu. Bu belirsizliğin ardından ortaya çıkacak olaylar Kırım'ın, Osmanlı ve Rusya arasında bir mücadele alanı olacağını açıkça gösteriyordu¹⁰.

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla beraber Kırım halkı bağımsızlığını kazanıp Cengiz soyundan diledikleri bir kişiyi han seçerek Kırım Hanlığı'nın başına getirebileceklerdi. Bu dönemde III. Selim Giray'ın savaş sırasında İstanbul'a kaçtığı için Kırım tahtı boş kalmıştı. Bundan dolayı Kırım'ın önde gelen kişileri toplandılar ve II. Devlet Girayzade Topal Ahmet Giray'ın oğlu Sahip Giray'ı han ilan ederek Kırım tahtına oturtular¹¹.

⁹ Cemal Tukin, "Küçük Kaynarca", *İA*, VI, s. 1069; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca", s. 526.

¹⁰ Alan W. Fisher, *Between Russians, Ottomans And Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul, 1998, s. 98.

¹¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV / II, Ankara, 1995, s. 32; Halim Giray, *Gülbin-i Hânân*, İstanbul 1332, s. 120–121.

Sahip Giray'ın han olarak seçilme sürecine ne Osmanlı Devleti ne de Rusya bir müdahalede bulunmadılar. Kırım halkı ise asırlardan beri himayesi altında buldukları Osmanlı Devleti'nden kopmayı bir türlü kabul edemiyorlardı. Fakat Küçük Kaynarca Antlaşmasının ilgi maddesi gayet açıktı.

1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın son dönemlerinde Kuban'a gönderilen Devlet Giray, 1774 senesinde imza edilen Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olarak, Rusya'ya karşı Azak etrafında askeri direnişi sürdürüyordu. Devlet Giray'ın bunu yapmasındaki amacı Kırım tahtını elde etmek ve Osmanlı'nın da desteğini alarak Küçük Kaynarca Antlaşması'nın koşullarını geçersiz kılmaktı¹².

Kafkas kabilelerinden teşekkül eden kalabalık bir ordu kuran Devlet Giray, fazla bir mukavemetle karşı karşıya kalmadan Kefe'yi ele geçirmeyi başardı. Süreç içerisinde Kırım'da bulunan mirza ve beylerin de desteğini alan Devlet Giray, fazla sürmeden Sahip Giray'ı tahtından indirerek Nisan 1775 yılında Kırım tahtına çıktı. Sahip Giray ise bir gemi ile İstanbul'a sığınmak mecburiyetinde kaldı¹³.

Devlet Giray'ın Kırım hanı olması Rusya tarafından pek hoş karşılanmadı. Rusya, Kırım'ı işgal etmek yerine kendisine yakın bir hükümetin var olması kanaatindeydi. Bu sebeple kendisine yakın olan Şahin Giray'ı tahta geçirmek için hazırlıklara başladı.

Şahin Giray 1745 yılında Edirne'de doğmuş olup, II. Devlet Giray'ın torunu ve Ahmet Giray'ın oğluydu. Gençken Venedik'e

¹² Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul, 2013, s.39.

¹³ Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s. 59.

gitmiş, Batı kültürüne hâkim olmuş, İtalyanca ve Grekçe gibi dilleri öğrenmişti. Kasım 1771 tarihinde Kırım Hanlığı adına heyet başkanı olarak gitmiş, Aralık 1771 tarihinde ise Rus Çariçesi II. Katerina Şahin Giray'ı kabul etmişti. Burada zaman içerisinde çariçenin takdirini kazanmış olup, 12.000 ruble olan borcu ödenmiş ve ayrıca 10.000 ruble verilmişti. Ruslar için artık o Kırım Hanlığı için en önemli Han adayı olmuştu¹⁴.

Rusya Şahin Giray'ı Kırım hanı yapmak için Kuban'da bir Nogay hükümeti kurdu. Kurulan bu hükümetin başına ise Şahin Giray getirildi. Amaçları kurulan bu hükümetin bütün Kırım'ı hâkimiyeti altına alması sağlamaktı. Nogayların ileri gelenlerini kendi safına çekmek adına paralar gönderildi. Kırım Hanlığı'nın vergi yükünden kurtulmak isteyen Nogaylar, Şahin Giray'ın Rusların maşası olduğunu bilmekle beraber bu duruma olumlu yaklaşıyorlardı¹⁵. Kırım halkının bir bölümünün de desteğini alan Şahin Giray Ocak 1777 tarihinde Kırım hanı olarak tanındı¹⁶.

Kırım Hanı olan Şahin Giray, Petersburg'taki hayatı Kırım'a taşımak istemesi, Rus üniformasıyla gezmesi, alafranga sofrada yemek yemesi ve hatta kaşık dahi kullanmayan Kırım halkının gençlerinin başlarına şapka giydirmesi ve Rus kıyafeti giydirip asker yapma teşebbüsünde bulunması karışıklıklara sebep oluyordu¹⁷. Bununla birlikte, Kırım Hanlığı'nın seçiminde kabile beylerinin hakkı

¹⁴ Feridun Emecen, "Şahin Giray", *DİA*, XXXVIII, s.275.

¹⁵ Alan W. Fisher, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1772-1782)", (çev. Refhan Dedeoğlu), *Emel Dergisi*, Sayı:76, s.27-29.

¹⁶ Feridun Emecen, "Şahin Giray", s.275.

¹⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 446-447.

olması, otorite eksikliği ve çekişmelere neden oluyordu. Bu nedenle Şahin Giray, kabile ileri gelenlerini Bahçesaray'da toplamış ve hanlığın veraset sistemi ile geçmesini beylere kabul ettirmişti. Yine divana katılması gereken bütün beylerin yerine, sadece kendisine yakın olanların divana iştirak etmesini sağlayarak, kendi himayesinde olan bir divan oluşturmuş ve böylelikle Kırım divanında bir değişiklik yapmıştı¹⁸.

Şahin Giray'ın Avrupa gelenek-göreneklerini almak, ordusunu batı tarzı şekillendirmek, mirzaların feodal yapısını ortadan kaldırmak ve vergileri arttırmak istemesi gibi durumlar genel olarak hoşnutsuzluk yarattı. Müslüman halk onu Ruslar'ın müttefiki olan bir kâfir olarak görmeye başlamıştı. Kırım ve Kuban bölgesinde olan Rusların çoğu öldürüldü. Saldırlardan nasibini alan Şahin Giray, Bahçesaray'dan yaralı halde kurtularak Ruslara sığındı¹⁹. Rus Generali Prozorovski'ye elçiler gönderen isyancılar, Şahin Giray'ın teslim edilmesini istemelerine rağmen, bu istekleri karşılık bulmadı²⁰.

Şahin Giray'a karşı başlayan isyan çok geçmeden Kırım'ın tamamına yayıldı. Şahin Giray'a karşı Yenikale civarında Halim Giray ve Kırımlıların askeri başbuğu Veli Şah Seyit, Kuban'da da Kadir Giray Sultan, Hacı Giray Sultan ve Toktamış Giray Sultan mücadeleye giriştiler. Ayrıca Nogay, Çerkes, Abaza ve dağlık

¹⁸ A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, s.93-94.

¹⁹ H. İnalçık, "Kırım", s.454.

²⁰ BOA, A.DVN. KRM. DN: 1/35.

bölgelerde bulunan halklar Kabartay bölgesinde toplanarak Şahin Giray ile Ruslara karşı isyana giriştiler²¹.

Ruslar, Küçük Kaynarca Antlaşması gereğince Kırım Hanlığı'nın iç işlerine hiçbir şekilde karışmayacaktı. Ancak II. Katerina sürekli müdahil olarak, Sahip Giray karşısında Şahin Giray'a destek vererek Kırım Hanlığı'nın başına getirmiş, sonra da Şahin Giray'a karşı çıkan isyanı bastırma bahanesiyle kırk bin askeriyle Kırım'a girmişti²².

Bu olaylar sırasında İstanbul'a dört Tatar ve bir Rus'tan müteşekkil bir heyet gönderen Şahin Giray hanlığına meşruiyet kazandırmak istiyordu²³. Fakat Osmanlı Devleti, Şahin Giray'ın hanlığını onaylamayarak III. Selim Giray'ı han olarak gönderdi²⁴. III. Selim Giray, Ocak 1778 tarihinde Kırım'a ulaştı²⁵. III. Selim Giray Kırım Hanlığına ulaşınca ilk olarak Rus General Prozorovski'ye Kırım'ı terk etmesini, Şahin Giray'ında hanlığının tanınmadığını bir mektupla iletmişti²⁶. Ancak mektubu götüren elçiler darp edilmiş ve ardından Şahin Giray yazdığı mektupla Kırım üzerinde istediği gibi tasarruf edeceğini ifade etmiştir²⁷. Şahin Giray'ın Kırım'ın genelinde

²¹ BOA, A.DVN. KRM. DN: 1/33.

²² BOA, Cevdet Hariciye, DN: 118/ 5853.

²³ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, III, Şems Matbaası, İstanbul, 1327–1329, s. 1054; A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II, s. 83; Kâmil Paşa, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, II, İstanbul, 1325, s. 196.

²⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Ankara, 1995, s. 448.

²⁵ BOA, A.DVN. KRM. DN: 1/42.

²⁶ BOA, AMD. KRM. DN: 1/6.

²⁷ BOA, AMD. KRM. DN: 1/6.

kontrolü ele alması için destek veren Ruslar, aynı zamanda isyanda bulunan Kırımılları katletmekten de çekinmiyordu²⁸.

Bu sırada İstanbul'da bulunan Rus elçisi Şahin Giray'ın tahtta kalmasını istiyor, Osmanlı Devleti ise Selim Giray'ın tahtta kalması için ısrar ediyordu. Bu sırada Şahin Giray'ı korumakla görevli olan Rusların üzerine Tatarlar saldırarak birçoğunu öldürmüştür. Bu durumu fırsata çeviren Ruslar, Kırım'a General Prozorovski komutasında asker çıkarmış ve meydana gelen savaşta Ruslar galip gelmiştir. Bunun üzerine III. Selim Giray Kırım'dan kaçmak zorunda kaldı²⁹.

Kırım meselesi sebebiyle Osmanlı Devleti ve Rusya savaşla burun burunaydı. Bu mesele diplomatik olarak çözülmeye çalışılsa da sonuç çıkmadı. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu ekonomik ve askeri sıkıntılar sebebiyle savaş ya da barış konusunda karar veremiyordu. Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı Batı Avrupa'dan destek göremeyeceği de açıktı³⁰.

Bu dönemde Amerika'daki olaylar sebebiyle Fransa ve İngiltere ilişkileri kötüydü. 1768-74 savaşını teşvik eden Fransa bu defa II. Katerina'nın sevgisini kazanmak için Kırım meselesini anlaşma yoluyla çözülmesi yolunda çalışıyordu³¹. Osmanlı Devleti'ne gelince Avrupa'daki siyasi durumlara hâkim olmadıklarından Fransızların bu tutumunu dostça zannedip diplomatik olarak çözüm için karar alındı.

²⁸ BOA, *Cevdet Bahriye*, DN: 257/11911.

²⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 448.

³⁰ M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu*, (çev. İdil Eser), İstanbul, 2000, s.26.

³¹ Kamil Paşa, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, II, s. 199.

Fransız elçi Kont Saint Priest aracılığıyla iki tarafın İstanbul Aynalıkavak Sarayında bir araya gelmesi kararlaştırıldı³². Görüşmelere Rusya'ya İstenkinef, Osmanlı Devleti'ni ise Abdürrezzak Bahir Efendi temsil edecekti³³.

Müzakereler sonucunda 21 Mart 1779 tarihinde Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Aynalıkavak Tenkihnâmesi imzalandı³⁴. Bu tenkihnâme dokuz maddeden oluşuyordu. Kırım ile ilgili olan maddeler ise ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci maddelerdi³⁵.

İmzalanan bu tenkihnâme ile Şahin Giray'ın hanlığı iki devlet tarafından onaylanmış olup, Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığına dikkat çekiliyordu. Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında yalnızca dini bakımdan bir bağıllık belirtilerek, başka hiçbir bağıllığa yer verilmemişti. Buna karşılık olarak Rusya iki ayrıcalıktan vazgeçerek, 1774 yılında Osmanlı'dan aldıkları Bug ve Dinyeper Nehirleri arasındaki bölgeyi Osmanlıya iade edecek ve üç ay içinde Rus askerleri Kırım'dan çekilecekti³⁶.

³² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 451.

³³ Muâhedât Mecmûası, III, s. 275; N. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 151.

³⁴ BOA, MD, No: 177, s.77.

³⁵ İlgili maddeler için bkz. BOA, A.DVNS. NMH. D.9, (*Name-i Hümayun Defteri*, No: 9), s. 53-57; BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 153-155; *Muâhedât Mecmûası*, III, s. 275-279; N. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, s. 151-154; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, s. 452-453; O. Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 285-286; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epeçeli), V, İstanbul, 2005, s. 33-34; G. Noradounghian, *Receuil d'Actes Internationaux de l'Empire Otoman (1300-1789)*, I, s. 339-341.

³⁶ Virginia H. Aksan, *An Otoman Statesman in War and Peace: Ahmet Resmi Efendi*, Hollanda, 1995, s. 176-177.

Şahin Giray bu antlaşmanın getirdiği güvenle ilk hanlık döneminde Kırım'lıların olumsuz karşıladığı reformları yapmaya devam etti. Rusya yanlısı siyasetine devam eden Şahin Giray'ın bu tutumuna dayanamayan Yedisan Nogayları, Cambuluk ve Yediçkul Nogayları 1781 yılında isyan ettiler ve hanın otoritesini reddettiler³⁷.

Şahin Giray bu uyarıları dikkate almadı ve isyan bütün Kırım'a yayıldı. 1782 yılında Kefe'ye saldıran isyancılar Şahin Giray'ı yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Şahin Giray beş askeri ile gemiyle kaçmak zorunda kaldı³⁸. Şahin Giray kaçınca, Bahadır Giray Kırım halkı tarafından han ilan edildi³⁹. Ruslar çıkan bu isyanı Potemkin'in liderliğinde bastırması ve Şahin Giray'ın hanlığının devam etmesine olanak sağlandı⁴⁰.

Kırım hanlığına Rusların desteği ile tekrar gelen Şahin Giray, tamamıyla Rus generalin kontrolünde bulunuyor ve sürekli sarayda oturuyordu⁴¹. Çıkan isyanının yarattığı tereddütle Rusya elli bin askeri Kırım Hanlığı'na yerleştirmiş ve yine Kırım sınırından Hotin Kalesi'ne kadar olan yerde yüz yirmi bölük askerini hazırda tutuyordu⁴².

Rusya, istediği şartların oluşması üzerine Nisan 1783 de General Potemkin komutasında bir birliği Kırım'a gönderdi. Potemkin; Kefe,

³⁷ A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, s. 66-67.

³⁸ BOA, A.AMD. KRM. DN: 2/49.

³⁹ BOA, A.AMD. KRM. DN: 2/50; BOA, Cevdet Eyalet-i Mümtaze, DN: 2/99.

⁴⁰ Sinan Yüksel, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783), *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, III, 2019, s.223.

⁴¹ BOA, Hatt-ı Hümayûn, DN: 12/440.

⁴² BOA, Hatt-ı Hümayûn, DN: 10/346-B.

Taman ve Kuban'ın işgalini gerçekleştirdikten sonra, Karasu karargâhında Kırım ileri gelenlerinden ulema ve mirzaları toplayarak Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiğini duyurdu⁴³. Ayrıca burada bir beyanname yayınlayarak, Kırım halkının diğer imparatorluk halkı ile eşit haklara sahip olacağını, mallarının, canlarının, dini inanışlarının ve camilerinin bundan böyle Rusya'nın güvencesi altında olduğu bildiriliyordu⁴⁴.

Osmanlı Devleti ile yaptığı tüm antlaşmaları yok sayan Rusya, takriben iki milyon Müslümanın yaşadığı Kırım'ı işgal etmesinden dolayı yeni bir savaş kapısı açılabilirdi. Sadrazam Halil Hamit Paşa istişare meclisini toplayarak, meclisle mevcut durumu değerlendirmişti. Kırım'ın işgali sebebiyle Rusya'yı protesto etmek için bir beyanname yayınlanmak istenmiş ancak devletin ekonomik ve askeri bakımdan durumu göz önüne alınarak vazgeçilmiştir. Belki işgali önlemek adına pek bir etkisi olmayacaktı ama Rusya'nın haksızlığını Avrupa kamuoyuna duyurulması sağlanabilecekti. Ne var ki, Osmanlı Devleti Rusya ve Avusturya'dan çekinmesi sebebiyle bunu yapamadı⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeye cesareti olmadığını anlayan Rusya, Kırım, Kuban ve Taman'ın Rusya'ya ait olduğunu Rus elçisi tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirmiş ve bunun resmen tanınması ve bir senet verilmesi istenmiştir. Rus Elçisi ile görüşen Anadolu

⁴³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, DN: 23/1108.

⁴⁴ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara, 1996, s. 6.

⁴⁵ M. Nuri Paşa, *Netâyic 'ül- Vukuât*, IV, s. 12; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrazam Halil Hamid Paşa, *Osmanlı Tarihinde Portreler*, İstanbul, 2010, s. 140.

Kazaskeri Müftizade Ahmet Bey ve Reisülküttap Hacı Mustafa bu talebe cevap vermekten çekindiler. Hemen bir toplantı yapan Osmanlı yönetimi her türlü olasılığı değerlendirmeye aldılar⁴⁶. Osmanlı Devleti, olası bir savaştan çekinmeleri sebebiyle İngiltere ve Fransa'nın harbi önleme çabalarını da dikkate alarak senet vermeyi kabul etti⁴⁷.

Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa, Anadolu Kazaskeri, Müftizade Ahmet Efendi ve Reisülküttap Hacı Mustafa Efendi üç maddelik bir senedi Rusya'ya teslim edilmek üzere 9 Ocak 1784 tarihinde Rus elçisi Bulgakov'a teslim etti⁴⁸.

Bu senetle Kırım, Taman ve Kuban Ruslarda kaldı. Kuban Nehri ise iki devlet arasında sınır olarak belirlendi. Bununla birlikte Rusya Soğucak Kalesi ve çevresi Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu⁴⁹.

Karasu beyannamesiyle Ruslar'ın Kırım'ı ilan ettiği esnada, Şahin Giray hanlıktan istifa etmişti. Şahin Giray, Ruslara güvenmenin çok büyük bir hata olduğunu anlamıştı. Ancak artık olan olmuş ve Ruslar Kırım'ı resmen ilhak etmişti. Osmanlı Devleti'ne iltica talebiyle Ferah Ali Paşa ve eski Kırım hanlarından olan Sahip Giray'a mektup göndermiştir⁵⁰.

İltica talebinde bulunan Şahin Giray Kırım'ın ilhakındaki en büyük role sahip kişiydi. Bu sebeple yaptıklarının karşılığını görmesi

⁴⁶ A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, II, s. 159-161.

⁴⁷ BOA, Hatt-ı Hümayûn, DN:10/337-D; BOA, Hatt-ı Hümayûn, DN: 22/1074.

⁴⁸ BOA, Cevdet Hariciye, DN: 148/7357.

⁴⁹ BOA, A.DVN. DVE. D.83/1, s. 158; BOA, A.DVN. DVE. DN: 22/86.

⁵⁰ Feridun M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", *İÜEFİTD*, Sayı: 34, İstanbul, 1984, s. 317.

açısından uygun zamanın oluşacağını düşünen I. Abdülhamid Osmanlı topraklarında arzu ettiği yere yerleşmesi için izin vereceğini iletti⁵¹. Daha sonra Şahin Giray, Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşlarından Hacı İsmail Bey refakatinde Edirne'ye götürülmek amacıyla yola çıktı⁵². Yaklaşık bir hafta kadar Edirne'de kalan Şahin Giray, Edirne'den Gelibolu'ya Gelibolu'dan da Rodos'a hareket ettirilmiştir⁵³. Şahin Giray'ın Osmanlı topraklarına getirilmesi ile görevli Ali Paşa aynı zamanda bir fırsat bulduğunda Şahin Giray'ı zehirlemekle görevlendirilmişti. Fakat Ali Paşa bunu gerçekleştirmedi⁵⁴.

Rodos'a getirilmiş olan Şahin Giray, iç kalede ikamet etmeyi kabul etmemesi sebebiyle kale dışında bağlık bir yere yerleştirildi. Ancak I. Abdülhamit, buradan firar edeceğini düşündüğü Şahin Giray'ı iç kaleye yerleştirmek için emir verdi⁵⁵. Bunun üzerine Şahin Giray iç kaleye yerleştirildi. Ancak esaretten kurtulmak amacıyla kaçma girişiminde bulunan Şahin Giray, Fransız konsolosluğuna sığındı. Burada adamlarının hazırlamış olduğu Tekirdağ tarafından gelecek olan bir gemi ile kaçmak isterken, 1 Ağustos 1787 tarihinde Rodos Kadısı Sünbülzade Vehbi Efendi yaklaşık bin kadar adamla konsolosluğu kuşatmış ve Şahin Giray'ı ele geçirmiştir. Kaçma girişiminde başarısız olan Şahin Giray tekrar iç kaleye kapatılmıştır.

⁵¹ BOA, MD, No: 178, s. 317.

⁵² BOA, MD, No: 178, s. 329; BOA, Cevdet Maliye, DN: 618/25495.

⁵³ F. M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", s. 329-330.

⁵⁴ Ruznâme No: 1001, s. 44.

⁵⁵ BOA, Cevdet Hariciye, DN: 93/4607.

Nihayet aynı senenin ağustos ayının ikinci haftası idam edilen Şahin Giray'ın kesilen başı İstanbul'a gönderilmiştir⁵⁶.

SONUÇ

XVIII. yüzyıl Osmanlı- Rus münasebetleri açısından oldukça hareketli bir dönemdir. Bu dönemin en önemli evresini oluşturan ise II. Katerina'nın Rus tahtına geçmesiyle başlamıştır. II. Katerina, Osmanlı Devleti'ni sıcak denizlere inme konusunda en önemli engel olarak görüyordu. II. Katerina'nın tahta çıkmasının ardından Lehistan'da patlak veren karışıklıklar neticesinde Ruslar Lehistan'ın iç işlerine müdahale ederek Stanislav Ponyatovski'yi Lehistan Kralı yapmıştır. Lehistan'da isyan eden bazı kişiler Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve bu durum savaşın çıkmasına neden olmuştur. 1768-1774 yılları arasında ortaya çıkan Osmanlı-Rus harbi sonucunda Osmanlı Devleti mağlup olarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile çok büyük bir saygınlık kaybetmiş ve aynı zamanda Kırım da elden çıkmıştır.

Kırım'da ortaya çıkan iktidar mücadelelerinden de faydalanmak isteyen II. Katerina, kendisine yakın olan ve maşa gibi kullanabileceği Şahin Giray'ı Kırım tahtına oturtmuş ve Kırım üzerinde nüfuz sahibi olmuştur. Şahin Giray'ın Rusların gelenek göreneklerine göre hareket etmesi, Kırımlı gençlere Rus üniformaları giydirmesi ve yeni vergiler getirmesi vs. bazı şeylerden dolayı Kırım halkı isyan etmiştir. Ruslar ise bu isyanı kanlı şekilde bastırmıştır. Osmanlı Devleti ise, müdahale edip etmeme konusunda kararsız kalmıştır. Şahin Giray'ın Kırım Hanı olmasını Osmanlı tasdik etmek istemese de Aynalıkavak tenkihnamesi

⁵⁶ F. M. Emecen, "Son Kırım Hanı Şahin Giray'ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar", s. 332-333.

ile Şahin Giray'ın yeri de sağlamlaşmıştır. Aynalıkavak tenkihnamesi ile Kırım'da istenilen huzur sağlanamamış ve Şahin Giray'ın hanlığını kabullenmeyen Kırım halkı yine isyan etmiştir. Bu isyanı da bastıran Ruslar, bunu fırsata çevirerek Kırım'ı 1783 yılında ilhak etti. Kırım'ın ilhakıyla birlikte Şahin Giray istifa etmiş ve Osmanlı'ya iltica talebinde bulunmuştu. Nihayetinde Osmanlı topraklarına kabul edilen Şahin Giray yaptıklarının bedeli olarak idam edilmiştir.

KAYNAKÇALAR

Arşiv Belgeleri

BOA, A.DVN. KRM. DN. 1.

BOA, AMD. KRM. DN. 1.

BOA, Cevdet Bahriye, DN. 257/11911.

BOA, Cevdet Eyalet-i Mümtaze, DN. 2/99.

BOA, Cevdet Hariciye, DN. 93/4607.

BOA, Cevdet Hariciye, DN 118/5853.

BOA, Cevdet Hariciye, DN 148/7357.

BOA, Cevdet Maliye, DN. 618/25495.

BOA, Hatt-1 Hümâyûn, DN. 10/337-D.

BOA, Hatt-1 Hümâyûn, DN. 10/346-B.

BOA, Hatt-1 Hümâyûn, DN. 12/440-C.

BOA, Hatt-1 Hümâyûn, DN. 22/1074.

BOA, Hatt-1 Hümâyûn, DN. 23/1108.

BOA, Mühimme Defteri, No: 177.

BOA, Mühimme Defteri, No: 178.

BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, No: 9.

BOA, Rusya Ahidnâme Defteri, No: 83/1.

Kaynak Eserler

Ahmet Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul, 1307.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I- V, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1309.

Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, III, Şems Matbaası, İstanbul, 1327.

Halim Giray, *Gülbün-i Hânân*, İstanbul, 1332.

Kâmil Paşa, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, II, İstanbul, 1325.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic 'ül- Vukuât*, IV, Ahvet Matbaası, İstanbul, 1327.

Muahedat Mecmuası, I- III, Ankara, 2008.

Ruznâme, TTKK, Y-1001.

Araştırma Eserler

AKÇURA, Yusuf, (1988). *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara.

AKSAN, Virginia H. (1995). *An Otoman Statesman in War and Peace: Ahmet Resmi Efendi*, Hollanda.

ANDERSON, M. Smith, (2000). *Doğu Sorunu*, (çev. İdil Eser), İstanbul.

BALA, Mirza -Halil İnalcık-Hakan Kırımlı, “Kırım”, *DİA*, XXV, s. 447–465.

BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca”, *DİA*, XXVI, s. 524–527.

- EMECEN, M. Feridun, (1984). “Son Kırım Hanı Şahin Giray’ın İdamı Meselesi ve Buna Dair Vesikalar” , *İÜEFĐ*, Sayı: 34, İstanbul, s. 314-346.
- EMECEN, M. Feridun, “Şahin Giray”, *DİA*, XXXVIII, s. 275-277.
- ERİM, Nihat, (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara.
- FİDAN, Murat, “1797-1800 Tarihlerinde Osmanlı-Rusya Arasında Karadeniz Üzerinden Gerçekleşen ihracat ve ithalat (87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterine Göre)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/45, Ankara, s. 63-84.
- FİŞHER, Alan, W. (1973). “Rusya’nın Kırım İlhakı” (çev. Refhan Dedeoğlu) , *Emel Dergisi*, Sayı: 76, İstanbul, s. 16–30.
- FİŞHER, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars*, Stanford.
- FİŞHER, Alan W. (1998). , *Between Russians, Ottomans And Turks: Crimea and Criman Tatars*, İstanbul.
- HUGH, Seton-Watson. (1967). *The Russian Empire, 1801–1917*, New York.
- İNALCIK, Halil. (1944). “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30, Ankara, s. 185–229.
- JORGA, Nicolae. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epeçeli), C. V, İstanbul.

- KIRIMLI, Hakan. (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905–1916)*, Ankara.
- KÖSE, Osman. (2006). *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, Ankara.
- KURAT, A. Nimet. (1990). *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- KURAT, A. Nimet. (1999). *Rusya Tarihi*, Ankara.
- KURAT, A. Nimet. (2002). *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara.
- KURTOĞLU, Fevzi. (1937). “İlk Kırım Hanlarının Mektupları”, *Bellekten*, I/3–4, Ankara, s. 641–656.
- KUZUCU, Serhat. (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul.
- NORADOUNGHIAN, Gabriel. (1897). *Receuil d’Actes Internationaux de l’Empire Ottoman (1300–1789) I*, Paris.
- OKÇU, Yahya. (1949). *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara.
- TANSEL, Selahattin. (1950). “1768 Seferi Hakkında Bir Araştırma”, *DTCFD*, VIII/4, Ankara, s. 475-536.
- TUKİN, Cemal, “Küçük Kaynarca”, *İA*, VI, s. 1064–1070.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. (1995). *Osmanlı Tarihi*, C. IV / I, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. (1995). *Osmanlı Tarihi*, C. IV / II, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. (2010).“Sadrâzam Halil Hamid Paşa”,
Osmanlı Tarihinde Portreler, İstanbul, s. 125–187.

YÜKSEL, Sinan. (2019). “Rusya’nın Kırım’ı İlhakı (1783)”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, III, s. 217-226.

BÖLÜM 13

YESEVİ HİKMETLERİNDE BENCİLLİK ELEŞTİRİSİ

Doç. Dr. Hammet ARSLAN*

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

GİRİŞ

Ahmed Yesevi'nin Kısaca Hayatı ve Hikmetleri

Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî (1093-1166) günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer alan Sayram¹ kasabasında doğmuştur.² Ahmed Yesevi, Türklerin İslam'a girmesinden sonra Orta Asya coğrafyasında başlayan sûfilik geleneğini temsil etmesinden dolayı "Pir-i Türkistan" unvanıyla anılır olmuştur.³ İlk eğitimini Türkistan/Yesi'de alan Yesevî, hem Türk-İslâm tasavvufunun en önemli şahsiyetleri arasında hem de kendi adıyla anılan bir tarikatın kurucusu kabul edilir. Türk olmasından ötürü İslâm öncesi eski adetlerini koruyan Yesevi'nin dini-tasavvufî düşüncesi Türkçe konuşan kabileler arasında yayılmıştır.⁴ Ahmed

¹ Sayram veya Sayrom kasabası Kazakistan'ın güney batısında yer alan ve Çimkent şehrinin doğusundaki Şahyar nehrinin bir kolu olan Karasu üzerinde bulunur. Seyhun veya Sır Derya nehrinin havzası içerisinde yer alan Sayram, Maveraünnehir bölgesinin en eski yerleşim yerlerinden birisi kabul edilir.

² Bazı kaynaklarda ise günümüzde Türkistan olarak bilinen ve aynı zamanda türbesinin de bulunduğu Yesi'de doğduğu ifade edilir. Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt: II, s. 159

³ Ahmed Yesevi'nin Sayram'da İmam Muhammed b. Ali neslinden geldiği söylenmektedir. Bu nesilden gelenlere "Hâce", bu silsileye bağlı olanlara da "Hâcegân" denilmesinden ötürü Ahmed Yesevi de "Hâce Ahmed, Kul Hâce Ahmed, Hâce Ahmed Yesevî, Hâce-i Türkistan" şeklinde tanınmıştır. Yesevi ayrıca "Sultanu'l-Evliyâ, Hazret-i Sultân, Evliyâlar Serveri" olarak da bilinir. Bu konularda bkz., Feridüdin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 227; A.Yaşar Ocak, "Anadolu Türk Sûfilğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1992, s. 75; Kemal Eraslan, "Giriş", *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s. 10; Kadir Özköse, "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 293-312.

⁴ Yesevi'nin düşünceleri Anadolu ve Balkanlarda da yayılmıştır. Buralarda Yesevi neslinden sayılan Semerkantlı Şeyh Zekeriya, Üsküplü Şair Ata ve Evliya Çelebi gibi ünlü şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Ahmed Yesevi'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt: II, ss. 159-161; Hayati Bice, "Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet Üzerine", *Divân-ı Hikmet*, Haz.

Yesevi'nin hayatta iken bizzat kendisinin tayin ettiği halifelerinin yanı sıra yaşadığı bölgede binlerce, başka ülkelerde de on binlerce müridinin olduğu ifade edilir.⁵

Ahmed Yesevi'nin öğrendiği dini ilimleri ve tasavvufi birikimleri bölgede hakim olan göçebe kültüre uygun bir üslupla anlatabilme başarısı, yerli halklar arasında kabul görmesini ve düşüncelerinin hızla yayılmasını sağlamıştır.⁶ Onun eserlerinde dini-tasavvufi unsurların yanı sıra halk edebiyatından alınan milli unsurlar da dikkat çeker.⁷ Yesevi, Türklere İslam'ın İslamiyeti sevdirmek amacıyla İslamî hükümleri, Hz. Peygamberin sünnetini, ahlaki ilkeleri, tarikat adabını, tasavvuf esaslarını onlara yabancı olmadıkları bir dille anlatmıştır. Dolayısıyla onun düşünceleri Türkler arasında hızla yayılmıştır.⁸

Hayati Bice, TDV, Ankara, 2009, ss. 9-60; Kadir Özköse, "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 293-312; Varis Çakan, "Hoca Ahmed Yesevi Ve Divân-I Hikmet", *Millî Folklor*, 2005, Yıl: 17, Sayı: 68, ss. 201-207.

⁵ Yesevi'nin ilk üç halifesi arasında Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata, Harizmlî Said Ata ve Süleyman Hakim Ata yer alır. Yesevi silsilesinin özellikle Türkler arasında büyük üne sahip olan Hakim Ata'nın müridi olan Zengi Ata'nın müritlerinden Seyyid Ata ve Sadr Ata'dan devam ettiği kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt: II, ss. 159-161; Hayati Bice, "Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet Üzerine", *Divân-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, TDV, Ankara, 2009, ss. 9-60; Kadir Özköse, "Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 293-312; Varis Çakan, "Hoca Ahmed Yesevi Ve Divân-I Hikmet", *Millî Folklor*, 2005, Yıl: 17, Sayı: 68, ss. 201-207.

⁶ Kemal Eraslan, *Divan-ı Hikmetten Seçmeler*, Ankara, 1991, s. 21.

⁷ Yesevi'nin düşünsel dünyasını İslamî tasavvuf anlayışı ve Türk kültürü birlikte şekillendirmiştir. M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, ALFA, İstanbul, 2014, s. 164.

⁸ Kemal Eraslan bu konuda şöyle der: "Ahmed Yesevi edebi şahsiyetinden ziyade fikri şahsiyetiyle, tarihi hayatından ziyade menkıbevi hayatıyla Orta Asya Türk dünyasının en büyük ismidir. Onun gibi geniş bir sahada ve asırlarca tesirini devam

Ahmed Yesevi'nin mütevazı ve engin gönül dünyasından coşarak yazıya geçilmiş hikmetli sözlerini ihtiva eden mecmuaya *Divan-ı Hikmet* adı verilir. Değişik yerlerde bulunduğu ifade edilen *Divan-ı Hikmet* nüshalarında hem muhteva hem de dil bakımından farklılıklar söz konusudur. Ayrıca hikmetlerin bir kısmının kaybolduğu, bir kısmının da değişikliğe uğradığı söylenmektedir.⁹ Hikmetlerin muhtevası ve dil yapısı, hem Ahmed Yesevi'nin şahsiyetini hem de içinde yetiştiği çevreyi ve hitap ettiği toplumun sosyal ve kültürel yapısını net biçimde ortaya koymaktadır.¹⁰

Divan-ı Hikmet'te iyi insan ile kötü insanı ayrımı ve bunların temel karakterleri ayrıntılı biçimde ortaya konulmaktadır. Bu hedefe yönelik olarak dışlayıcı, ötekileştirici, yargılayıcı, itici ve kaba bir üslup yerine kuşatıcı, samimi, betimleyici ve nasihat edici bir dil ve üslup kullanılmıştır. Çünkü hikmetlerin nihai hedefi sıradan insanın,

ettirebilmiş bir başka şahsiyet gösterebilmek mümkün değildir." Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt: II, s. 161.

⁹ Eraslan'a göre hikmetlerin derlenmesi sürecinde, Yesevi dervişlerine ait yeni şiirlerin Yesevi hikmetlerinin aralarına ilave edilmesi, metnin aslından uzaklaşılmasına yol açmıştır. Bu durum *Divan-ı hikmet*'in sadece Ahmed Yesevi'ye ait bir eser olmaktan uzaklaşıp hikmet geleneğini yansıtan bir manzumeler mecmuası haline geldiği yorumlarına yol açmıştır. Bununla birlikte hikmetlerin temelinde Yesevi'nin inanç ve düşünceleri, tarikatının esasları bulunduğu kabul edilen bir husustur. Bundan ötürü hikmetler bir bütün halinde, Türkler arasında bir düşünce ve inanç birliğinin oluşması açısından oldukça önemli kabul edilir. Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevi", *DİA*, Cilt: II, s. 161; Kemal Eraslan "Divan-ı Hikmet", *DİA*, Cilt: IX, ss. 429-430; Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevilik Bilgisi*, Ahmet Yesevi Vakfı Yay., Ankara, 1998, 65-77.

¹⁰ Hikmet geleneğinin ortaya çıkışını Eraslan şöyle anlatır: "*Ahmed Yesevi'nin İslamiyet'in esaslarını, tasavvufun inceliklerini bir Türk mutasavvıfı olarak yorumlayışı, bunları halk edebiyatının bilinen şekilleri içinde hece vezniyle ve sade bir dille herkesin anlayacağı tarzda ifade etmesi hikmet tarzını doğurmuş ve bu tarz zamanla Yesevi dervişleri vasıtasıyla gelenek halini almıştır.*" Kemal Eraslan "Divan-ı Hikmet", *DİA*, Cilt: IX, s. 429.

kamil insan mertebesine ulaşmasını sağlamaktır. Kamil insan mertebesine ulaşmak için hakiki bir mürşit gereklidir. Bundan dolayı aşk ehlinde olan mürşidlerin, dervişlerin ve erenlerin gösterdiği yolun önemli olduğu düşünülür.¹¹ Yesevi'ye göre bireyin mükemmel insan noktasına ulaşma sürecinde karşı karşıya kaldığı en büyük düşman *nefs* tir.¹² Aşk ehlinde olan ve doğru mürşidi bulan kişinin nefsi elinin tersiyle ittiği, dünya lezzetlerinden vazgeçtiği, kibir ve bencillikten uzaklaştığı düşünülür. Hoca Ahmed Yesevi, hikmetlerinde riyakarları, cahilleri, hırs ve heva peşinde koşanları şiddetle eleştirir. Onun eleştirdiği hususlardan bir tanesi de bencilliktir¹³ ve hikmetlerde bencil¹⁴ kişinin niteliklerini detaylı bir şekilde ortaya koyar. Yesevi, benciller için “mâ u menlik, mavu menlik, menmenlik” gibi sözcükler kullanmaktadır. Şimdi Yesevi'nin bakış açısına göre bencil kişilerin karakter yapısı ve temel nitelikleri hakkında bazı hususlara dikkat çekmek istiyoruz.

¹¹ Hikmetlerde sunulduğu üzere, mürşidi olmayanların arzulanan hedefe ulaşması mümkün değildir. Necdet Şengün, “Divan-ı Hikmette Dil, Muhteva ve Anlatım Hususiyetleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 52, Sayı: 4, 2016, ss. 142-143.

¹² Yeseviye göre *nefs* insanı bencil, merhametsiz, hırs ve heva peşinde koşan, şeytana dost, kibirli ve doğru yoldan sapmış bir varlık yapar. Ayşe Yücel Çetin, “Ahmed Yesevi'nin İdeal İnsan Arayışı”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Şenyıldız Yay., İstanbul, 2016, Cilt: I, s. 229.

¹³ Bencillik TDK sözlüğünde “Ben düşkünlüğü; kendine düşkünlük, başkalarını göz önüne almadan yalnız kendini, kendi çıkarını düşünme; bencil olma durumu, hodbinlik, hodkâmlık, egoistlik, egoizm, enaniyet” şeklinde tanımlanır.

¹⁴ Bencil sözcüğü TDK sözlüğünde “yalnız kendini düşünen, kendi çıkarlarını herkesinkinden üstün tutan, hodbin, hodkâm, egoist” anlamındadır. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bf586b3318ed2.44165347.

A- BENCİLLERİN İNANÇ YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ

i- Tanrılık İddiasında Bulunur

Bencil kimselerin dikkat çeken yönlerinden birisi de Tanrılık iddiasında bulunmalarıdır. Onlar dünya malını sevdikleri gibi dünyadaki her şeyin sahibi olduklarını düşünürler. Onların canı çıkacak dahi olsa bu heveslerinden vazgeçmezler. Dünya malını önemsemelerinden ötürü onlar için “gözü açık gitti” deyiminin kullanılması uygun gözükmektedir.

Dünyâ sevenler mâlını görüp heves eyler,
Ben-benlikden o Tanrılık iddiası eyler,
Ölür vakitte imânından ayrı eyler,
Cân verirken hasret ile gider dostlar.86/10¹⁵

ii- Şeytana Yakındır

Yesevi çocukluktan gençliğe geçişinden itibaren manevi iklimin içerisine dahil olduğunu ifade eder. Böylelikle rahmete mazhar olmasıyla “Allah” zikrini söylemeye başladığını ve bunun neticesinde de şeytanın kendisinden uzak olduğunu ve bencilliğin def olup gittiğini ifade etmiştir.

On birimde rahmet deryâsı dolup taşı;
“Allah!” dedim, şeytân benden uzak kaçtı;
Hay u heves, ben-bencillik durmayıp göçtü;
On ikide bu sırları gördüm ben işte.3/2

¹⁵ Hikmetlerin sonundaki rakamlardan ilki hikmet numarasını, ikincisi ise hikmetteki dörtlüğün/dizenin sırasını ifade etmektedir. Bu çalışmadaki hikmetler, aksi belirtilmedikçe, şu eserden alınmıştır: Hoca Ahmed Yesevi, *Divân-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, TDV, Ankara, 2009.

iii- Şükür ve Sabır Bilmez

Bencil kimselere Hak'tan haber ulaşmaz, onlar şükretmezler ve sabırlı değillerdir. Bencilikten uzaklaşan kimseler ise bolca şükrederek, karşılaştıkları sıkıntılar ve cefalar karşısında sabırlı olurlar.

Hâlıkımdan haber erişti, şükreden oldum;
Her kim çekiştirdi, belki tepdi, sabreden oldum;
Bu âlemde hiç uyumayıp hâzır oldum;
Hay u heves, ben-bencilik gitti dostlar.5/4

iv- Nefse Uyarlar

Bencil kimselerin bir başka niteliği Hakk'ın varlığından habersiz bir şekilde nefislerinin istediği biçimde yaşarlar. Gam ve keder onlara göre değildir. Oysa Hakk'a yakın olmak isteyen kişi bütün bencilce duygu, düşünce ve tavırlarını odunun ateşte yanması gibi yakıp yok etmelidir.

Nefsim beni çok yürüttü, Hakk'a bakmadan;
Gece gündüz gamsız yürüdüm, yaşı akmadan;
Hay u heves, ben-benlik ateşe yakmadan;
Gamla dolu olup yer altına girdim ben işte.13/5

B- BENCİLLERİN İBADET YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ

i- Riyazet Yapmaz

Bencil kimseler manevi yolculuğun koşullarından birisi olarak kabul edilebilecek riyazet hayatını katiyen uygulamazlar. Onlar

Yesevi'nin ifadesiyle "mücâhede elbisesini" giymezler. Yani Allah yolunda çalışma ve gayretli olma konusunda eksiklikleri vardır.

Ondan sonra mücâhede elbisesini giyip,
Riyâzetin potasında eriyip akıp,
Ben-benlikten geçip özünü saf kılıp,
İzzet râhatını satıp horlanmayı almak gerek.76/7

ii- Manevi Yola Girmezler

Bencil kimseler, bencilliklerinden ötürü kendilerine hakiki yolu gösterecek olan manevi yaşam tarzını tercih etmezler. Bu konuda hiçbir gayret sergilemezler. Onlar nefislerinin esiri olmuşlardır ve dünyanın geçici olduğunun farkında değillerdir. Onların bir diğer nitelikleri de tamahkar yani açgözlü olmalarıdır.

Benlik ile tarikate girmediler,
Cândan geçmeyip yola adım koymadılar,
Nefsi öldürmeyip teslîm-fânî olmadılar,
Ham tamahkârlık ile yola girmeyin dostlar.81/3

C- BENCİLLERİN SOSYAL YAŞAM VE AHLAKİ ESASLAR YÖNÜNDEN ELEŞTİRİLMESİ

i- Yardımlaşmaya Engeldir

Yesevi hikmetleri okunduğunda iyi insanın sahip olması gereken vasıflar ortaya konulmaktadır. Takdir ve tavsiye edilen niteliklerin dışına çıkılması bireyin bencil bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Hikmetlerde Yesevi, bencillerden uzak durduğunu sıklıkla

söylemektedir. Hikmetler tersinden okunduğunda bencil kimseler gönlü kırılmışlara çare olmazlar, yolda kalmışların elinden tutmazlar.

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen,
Öyle mazlûm yolda kalsa, yoldaşı ol sen,
Mahşer günü dergâhına yakın ol sen,
Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte.1/3

ii- Dünya Hayatını Severler

Bencil kimseler dünya hayatının eğlenceli yönünü severler. Hakk'a ulaşmak uğruna hiçbir sıkıntı ve elem çekmek istemezler. Hakikatin gizemlerini onlara anlatsan bile dinlemezler. Hakk yolunda ilerleme ve dünyadan vazgeçme bencillere göre değildir. Dünyadan el-etek çeken kimseler ise bencilce hislerden uzaklaşmış sayılırlar.

Ârif âşık olayım desen elem çek, Hakk vuslatına yeteyim desem geceleri don, Bu dünyânın eğlencesini boşlayıp, Boşlayıp atsa ben-benlik gider dostlar.84/5	Aşk sırrımı beyân kılsam bu âlemde, Habersizler işitip, kulak saldığı yok. Hakk yâdını kime söyleyeyim, hepsi gâfil, Benlik kılıp, bu dünyâdan geçtiğı yok.218/1 ¹⁶
---	---

iii- Dünya Malına Düşkündür

Bencil kimseler dünya malına düşkündür ve mal biriktirmeyi çok severler. Oysa onların biriktirdiğı malların kendileri için bir yararı

¹⁶ Hoca Ahmed Yesevi, *Dîvân-ı Hikmet*, Ed. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2016.

olmayacağını, Yesevi hazretleri Karun örneği vererek açıklar. Karun'dan daha varlıklı hiç kimse olmamasına rağmen sahip olduğu malların ona bile bir yararı olmamıştır. Dünya malına düşkünlükten ötürü bin bir çeşitten oluşan zengin sofralar kurarlar. Onların başlıca sevinç kaynakları budur.

Taşkın duran deryâlar gibi kaynayıp yürüyen, Dünyâ mâlını görüp, ona mağrûr olan. Kibir ve heves, ben ve benlik davâ kılan, Kârûn benzeri dünyâ mâlını gören var mı?206/2	“İşanım” diye türlü yemek derip yerler, Dünyâ malın alıp varsa, sevinip alırlar, İyileri göze iliştiirmez, ben-ben derler, Vallâh-billah, ben-benlikden geçtiği yok.218/5 ¹⁷
--	--

iv- Harama Düşkün

Yesevi hikmetlerinden bir tanesinde haram yemekten çekinmeyenleri ve bencilleri aynı satır içerisinde kullanmaktadır. Hikmetlerin genel mantığı çerçevesinde dünya malına düşkünlüklerinden ötürü bencillerin haramdan sakınmayanlarla birlikte anılması gayet normal gözükmektedir.

Harâm ehli, ben-benlikten kaçıp yürü,
Ehlini bulursan gözde yaşını saçıp yürü,
Muhabbetin şarâbından içip yürü,
Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur.95/11

¹⁷ Hoca Ahmed Yesevi, *Dîvân-ı Hikmet*, Ed. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2016.

v- Rahat Yaşamayı Severler

Bencil kimseler asla canlarını sıkıcı konulara katlanamazlar ve rahat yaşamayı tercih ederler. Bencil kimseler gerçek aşktan uzaktırlar. Hatta bunlar sahte ve yalan sözlerle etrafındakileri kandırırlar.

Râhatı bırakıp cân sıkıntısını hoşlayanlar,
Seherlerde cânını incitip çalışanlar
Hay u heves, ben-benliki terkedener,
Gerçek âşıktır, aslâ onun yalanı yok.140/5

vi- İyileri Göremez

Bencil insan kör kabul edilir ve o, bencilliğinden ötürü iyileri göremez. O bizatihi kendi kıymetini ve değerini de bilmez. Pirlerin sohbetine ve zikir halkalarına katılmaz. Bencil kimse vefasız kabul edilir ve ahde uyma konusunda hassas değildir.

Yazık, insân kendi kadrini kendi bilmez;
Benlik kılıp iyileri göze iliştiirmez
Hû sohbetini kuran yere kaçıp gelmez
O vefâsız ahde ne diye vefâ eylesin?139/11

vii- Nefsine ve Hevasına Yenilmiştir

Hikmetlerde dikkat çeken hususlardan bir tanesi de bencilliğin, hırsın, hevanın ve nefsin aynı satırda zikredilmesidir. Bütün bunlar insanı hakikatten uzaklaştıran olumsuz niteliklerdir.

Ben ve benlik, nefis ve hevâ, hırsı bıraksa,
Pîr -i mürşid mükemmile özünü salsa.
Edhem gibi gönül mülkünü sivâ kılsa,
Bütün zorlu işi onun asân olur.165/3

Yesevi hikmetlerinde önemli yer tutan figürlerden birisi erenlerdir. Yesevi, hakiki erenler üzerinden kamil insan olabilmek için gerekli ilkeleri vermektedir. Buna göre erenlerin sahip olduğu esaslardan bir tanesi bencillikten uzak olmalarıdır. Onlar tarikat adab ve esasları çerçevesinde nefsten vazgeçmişlerdir.¹⁸ Erenler aşk ehlinde sayılabilmek için türlü cefa ve sıkıntıya göğüs germişlerdir. Bunun yanı sıra dünya nimetlerinden de uzak kalmışlardır.

Erenler ben-benlik ile yürümediler,
Nefsdan geçmeyip tarikata girmediler,
Bu dünyâda lahza rahat görmediler,
Çoluk-çocuk, ev-barkından geçer olacak. 230/3¹⁹

¹⁸ Yesevi'nin *nefsle* ilgili olarak kullandığı teşbih ve sıfatlar arasında şeytan, köpek, dağ, yaban kuşu vb. yer almaktadır. Ona göre nefsi öldürmenin başlıca yolları arasında “*Hu bıçkısını ele almak, Hak kılıcını ele almak, teber vurmak, pîr-i kamile bağlanmak, âşık olmak, Allah'ı anmak, seherde ibadet etmek, horluk çekmek, kanaatkar olmak, büyük şahsiyetleri örnek almak ve kibri ayak altına almak yani toprak olmak*” yer alır. Mehmet Temizkan, “Ahmed Yesevi'deki Nefs Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Şenyıldız Yay., İstanbul, 2016, Cilt: II, ss. 829-842.

¹⁹ Hoca Ahmed Yesevi, *Dîvân-ı Hikmet*, Ed. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2016.

viii- Tevazudan Yoksundur

Hikmetlerde hakiki ilim sahipleri toprağa benzetilir. Yesevi düşüncede toprak tevazuyu temsil eder. İlme mazhar olanlar toprak gibi yeredir ve diğer varlıklar onun üzerine basıp yürür. Benciller de tevazusundan ötürü yerde duran ilim sahibini tepeleyerek geçen diğer mahlukata benzetilir.

Hakk'ı bulan toprak olup yolda yatar,
Toprak misâli âlem onu basıp geçer,
Ben-benlikler başını basıp, tepip gider,
Baş kaldırıp ona suhân kıldığı yok.159/20

ix- Riyakardır

Bencil kimsenin halk içerisindeki bütün eylemleri gösterişten ibarettir. Onlar dünyayı çok severler ve eylemlerini dünyevi kazanıma hasrederler.

Tekebbür ve benlik ile hevâ kılan,
Halk içinde her ne kılsa riyâ kılan.
Gece-kündüz dünyâ için sevdâ kılan,
O bendeyi Âhirette gedâ kılsın.201/7

x- Sahte Şeyhlik Yapar

Yesevi bencil şeyhleri çok sert biçimde eleştirmektedir. Bencil şeyhlerin önemli bir özelliği kendilerini çok büyük kimseler olarak görmeleri, yani kibirli olmalarıdır. Onlar her ne kadar oruç tutuyor olsa da kibirlerinden insanların görmez hale gelirler. Onlar gecelerini

de sadece kendi bencilce duyguları ve nefساني arzuları için ayakta geçirirler. Yesevi bu tür bencil şeyhleri Kur'an okuyup, kendi özlerine dönmeleri konusunda uyarır.

Şeyhim diye ulu tuttun özünü dâim,
Gönlün kibir ve benlik ile dilin sâim.
Nefsin için uzun geceler durup kâim,
Okuyup Kur'ân hiç özüne gelmez misin?193/2

xi- Bencil Şeyhler

Bencilce arzulardan kurtulamayan şeyhler kendilerini Hakk'a rakip görürler. Onlar Hakk'ın emrine uymak bir tarafa onun emirlerine karşı gelirler. Hatta Hakk'a kafa tutarlar. Onlar hakiki iman sahiplerini yanlış yola gönderirler ve onlara dünyayı zindan ederler.

Şeyhim diye baş kaldıran Hakk'a rakîp;
Benlik eyleyip Sübhân'ına olmaz sevgili
Uykusuz olup derdsizlere olan tabîb;
Bu dünyâyı müminlere zindân eyler.133/6

D- BENCİLLİĞİ YOK EDEN HUSUSLAR

i- Pire Yakınlık

Kendisini Hakk yoluna adanmış pirlere, erenlere yakın olmak ve onların gönül hazinelerinden yararlanmak bencilliğin def edilmesinin araçlarından bir tanesidir. Hakiki pirlerin yakınında olmak ve onlardan manevi eğitim almak bu süreçte önemli kabul edilir. Böyle kimseler

de “mekansız alemde yürür” biçiminde tanımlanmaktadır. Böylelikle şeytanın bacağı da başarılı bir şekilde kırılmış olur.

Gönül mülkünü tutmuş okşar karanlık gecesi, Benlik içinde ortaya çıkar ben-benliği, Pîr hizmeti uzak eyler bizden onu, Ya Allah’ım affeyle günâhımı.30/5	Pîr-i Kâmilin nazar eylese verir devâ, Hay u heves, ben-benlik olur tamâm, Ondan sonra lanetli şeytân senden uzak, Dar kabirde imân ile yattı olmalı.59/13
Elini tutsan dünyâ değeri gönülden gider, Halkasında ben-benlik cümle gider, Nazar eylese, iki âlem işin biter, Öyle mürşid lâ-mekânda yürür imiş.147/11	

ii- Hakk’ın Rahmeti

Hikmetlerde aktarıldığı üzere Hakk’ın rahmeti uçsuz bucaksız bir deniz gibidir. Bu rahmet denizinden bir damla nasiplenelerde bencillikten eser kalmaz. Bu kişilerden bencilliğin def olması, sineğin uçup gitmesine benzetilir. Ayrıca Allah zikrini söyleyen ve bolca dua eden kişinin gönlündeki paslar temizlenir ve böylece o kişi bencillikten uzaklaşır.

<p>Hakk rahmeti ulu deryâ bir damla yeter, Katresinden nasîp alan eylemez heves, Ben ve bencillik senden gider sinek gibi, Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur.95/27</p>	<p>Allah yâdı nûrunu kime armağan eylese, Nefs, hevâ, ben-benlikten kalır imiş, Kul eğer zâkir olup Allah dese, Tutmuş gönül pasını giderir imiş.110/1</p>
<p>Yüz bin duâ deyip ağlayım sana Allah, Hırs ve hevâ, ben-benlikten eyle uzak, Lutfeylesen ben-benliği eyleyim tamâm, Eylemek olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça.123/13</p>	

iii- Tefekkür ve Zikir

Daima tefekkür eden gerçek mü'minlerde ve uzun geceler boyunca zikir edenlerde en küçük bir bencillik izi kalmaz. Bu niteliklere sahip olunca aynı zamanda etrafında öğrenci halkaları da oluşur.

<p>Mü'min denen olur dâim tefekkürde, Fikr eyleyip zikrini söyler uzak gecede, Olmaz benlik bir zerre vücûdunda, Öyle erin eteğini tutmaz mısın?194/4</p>	<p>Sahralarda dört darbe vurup zikrini başla, Kibir ve heves, ben ve benlik irak gönder. Gece-gündüz tekbîr söyleyip dinmeden işle, Zikrini söyleyip sıdkı ile durmak gerek.210/6</p>
--	--

SONUÇ

Yesevi hikmetlerinde iyi ve kötü insanın temel karakterleri net bir şekilde ortaya konuşmuştur. İyi insanın özellikleri anlatılırken bunların karşıtı eylem, düşünce ve tutumlar da kötü insanın nitelikleri kabul edilebilir. Aynı şekilde kötü insanın özellikleri anlatılırken söz konusu kötülüklerden uzak olma hali de iyi insanın özelliği sayılabilir. Yesevi bu çerçevede riyakarları, cahilleri, hırs ve heva peşinde koşanları, bencilleri şiddetle eleştirmektedir. İyi insan olabilmek için bu eleştirilen hususların karşıtı bir tutum sergilemek gerekmektedir.

Hikmetlerde eleştiri konusu yapılan hususlardan bir tanesi de bencilliktir. Hakikat peşinde olan ve aşk yolunda ilerleyen kimseler bencillikten uzak kalmışlardır. Nefsinin arzu ve isteklerine uyan kimseler ise bencilce düşünce ve eylemler ortaya koyarlar. Bütün bunlar dikkate alınarak Yesevi hikmetlerindeki bencillik eleştirisini genel olarak üç farklı açıdan analiz edebiliriz.

Yesevi ilk olarak bencilleri inanç yönünden eleştirmektedir. Bencillerin inanç konusundaki öne çıkartılan başlıca nitelikleri kendilerini Tanrı gibi görmeleridir. Onlar dünyadaki her şeyin kendilerine ait olduğunu düşünürler. Buna göre bencilliğın etkisinde kalan kimseler Allah'a uzak, şeytana yakın kabul edilir. Tam tersi bir durumda ise, yani Allah'a yakın, şeytana uzak olunca bencillikten iz kalmaz. Bencil kimseler verilen nimetlere şükretmeyi bilmedikleri gibi karşılaştıkları bir takım cefa ve sıkıntılar karşısında sabırlı da davranmazlar. Bencil kimselerin temel niteliklerinden birisi de nefislerinin esiri olmalarıdır.

İkinci olarak, bencil kimseler ibadet konusunda çok lakayt bir tutum sergilerler. Onlar aşk hayatının önemli bir aşaması olan riyazet uygulamalarına dahil olma konusunda istekli değildirler. Onlar kendilerine doğru yolu gösterecek manevi yola girmezler. Onlar çoğunlukla dünya malını elde etmenin yollarını ararlar. Düşünce ve eylemlerini de bu hedefe yönelik uygulamaya koyarlar.

Bencillerin eleştirildiği üçüncü husus da sosyal yaşam ve ahlaki ilkeler konusundaki eksiklikleridir. Öncelikle bencil kimseler paylaşmanın ne olduğunu kesinlikle bilmezler. Dünya hayatını çok çok severler ve bu uğurda haram yemekten kaçınmazlar. Böylece dünyevi rahatlıklarına düşkün bir hayat sürerler. Bencil kimselerin gözleri kör olduğu için iyileri görmesi mümkün değildir. Nefsine ve hevasına yenildiği için bütün eylemlerini gösteriş amacıyla yaparlar ve onlarda tevazudan eser yoktur. Benciller kendilerini her şeyi bilen ve her şeyin sahibi olarak gördükleri için sahte şeyhlik de yaparlar. Hatta onlar daha da ileri giderek kendilerini Hakk'a eşit görürler.

Yesevi bencillerle ilgili bu eleştirileri ortaya koymakla birlikte hikmetlerinin arasında bencilliği yok eden hususları da vermiştir. Hikmetler dikkatli bir şekilde okunduğunda hakiki pire yakın olmanın, erenlerin yolundan gitmenin, Hakk'ın sınırsız rahmetine mazhar olmanın, bolca dua etmenin, uzun geceler boyunca Tanrı, alem, insan ve hakiki aşk konusunda tefekküre dalmanın bencilliği def eden araçlar olduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

- Attâr, Feridüdin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1984.
- Bice, Hayati, “Hoca Ahmed Yesevi ve Divân-ı Hikmet Üzerine”,
Divân-ı Hikmet, Haz. Hayati Bice, TDV, Ankara, 2009, ss. 9-60.
- Çakan, Varis, "Hoca Ahmed Yesevi Ve Divân-ı Hikmet", *Millî Folklor*, 2005, Yıl: 17, Sayı: 68, ss. 201-207.
- Eraslan, Kemal, “Ahmed Yesevi”, *DİA*, Cilt: II, ss. 159-161;
- Eraslan, Kemal, “Divan-ı Hikmet”, *DİA*, Cilt: IX, s. 429-430.
- Eraslan, Kemal, “Giriş”, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- Eraslan, Kemal, *Divan-ı Hikmetten Seçmeler*, Ankara, 1991.
(<http://www.tdk.gov.tr/index.php?2374009>)
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, ALFA, İstanbul, 2014, s. 164.
- Ocak, A. Yaşar, “Anadolu Türk Sûfilğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü”, *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1992.
- Özköse, Kadir, “Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 293-312.

- Şengün, Necdet, “Divan-ı Hikmette Dil, Muhteva ve Anlatım Hususiyetleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 52, Sayı: 4, 2016, ss. 142-143.
- Temizkan, Mehmet, “Ahmed Yesevi’deki Nefs Kavramı Üzerine Bir İnceleme”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Şenyıldız Yay., İstanbul, 2016, Cilt: II, ss. 829-842.
- Yazıcı, Nesimi, “Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı Yay., Ankara, 1998, 65-77.
- Yesevi, Hoca Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet*, Ed. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara, 2016.
- Yesevi, Hoca Ahmed, *Divân-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, TDV, Ankara, 2009.
- Yücel Çetin, Ayşe, “Ahmed Yesevi’nin İdeal İnsan Arayışı”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Şenyıldız Yay., İstanbul, 2016, Cilt: I, s. 229.

BÖLÜM 14

**MIRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN DÜNYA GÖRÜŞÜ
(İCTİMAİ - SIYASI, SIYASI - IDEOLOJİ, MƏDƏNİ - TARİXİ)**

Dos. Dr. Faiq ELEKBERLİ*

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

GİRİŞ

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Bala Məhəmmədzadə (1898-1959) Bakının Qala kəndində dünyaya gəlmiş, əvvəlcə 7-ci “Rus-tatar” məktəbində və M.Mahmudbəylinin rəhbərlik etdiyi “Rüşdiyyə”də oxumuş, 1915-ci ildə Bakı Politeknik Texnikumunun İnşaat-Memarlıq bölməsinə daxil olmuşdur. Texnikumda oxuduğu dövrdə “Məhəmmədiyyə” komitəsinə daxil olan Məhəmmədzadə yaxın dostu Cəfər Cabbarlı ilə birlikdə bu təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir.¹

O, M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə “Açıq söz”ə məqalələr yazmağa başlamış, eyni zamanda “Qurtuluş”, “Doğru söz” kimi dərgi və qəzetlərdə məqalələrlə çıxış etmişdir. 1917-ci il 2-ci Rusiya inqilabından sonra “İttifaqi-mütəəllimin” və “Gənclər sədasi” jurnallarının fəal yazarlarından olan Mirzə Bala “Müsavat”a üzv olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə Məhəmmədzadə “Gənclər yurdu” jurnalının redaktoru olub, 1919-cu ilin oktyabrında “Müsavat”ın 2-ci qurultayında partiyanın Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdi.

27 Aprel işğalından sonra gizli fəaliyyət göstərən “Müsavat”la yanaşı, o, Milli Müqavimət Hərəkətinin başçısı və “İstiqlal” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Eyni zamanda, o, Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında tərcüməçi və orta məktəbdə müəllim işləmiş, “Yeni Yıldız” jurnalında Azərbaycan Türk tarixinə dair silsilə məqalələr

¹ Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri.Bakı, Ozan, 2017, s.22-23

yazmış və “Azərbaycan türk mətbuatı” (1922) adlı kitabçasını çap etdirmişdi.²

O, 1924-cü ildə Quzey Azərbaycanı tərk edərək öncə Tehrana getmiş, üç il burada yaşadığından sonra 1927-ci ildən Türkiyədə məskunlaşaraq “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarında elmi-publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. İstanbul Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirən Məhəmmədzadə 1932-ci ildə Sovet İttifaqının təkidli tələbi ilə İstanbulu tərk edib Varşavaya (1932-1939) üz tutmuş, 1936-cı ildə Varşavada keçirilmiş “Müsavət”ın III Qurultayında yaxından iştirak etmişdir. O, 1939-cu ildə Polşanın Almaniya ilə SSRİ arasında işğalı ərəfəsində İstanbula dönərək “Milliyyət” və “Cümhuriyyət” qəzetlərində Rusiyada əsir olan türklər haqqında məqalələr yazmışdır.³

Məhəmmədzadə 1954-cü ildən etibarən Münhendə yerləşən “SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu”nda çalışmış, bu İnstitutda iki il elmi şüuranın sədri, iki il də sədr müavini vəzifəsini icra etmiş, İnstitutda Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan “Dərgi” adlı siyasi jurnalın baş redaktoru olmuşdu. O, Rəsulzadənin vəfatından sonra 1955-ci ildə “Müsavət”ın başqanı olmuş, 1959-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir.

Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi və fəlsəfi irsinin əsasında Azərbaycanın milli istiqlal davası və bu yolda gördüyü milli əməllər,

² Veliyev Afgan. Azərbaycan Siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzade, İstanbul, 2008

³ Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, Ozan, 2017, s.25-27

yəni Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, mədəniyyətinə həsr etdiyi əsərləri dayanır. Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan misaqi millisi: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili” (1927, İstanbul), “Ermənilər və İran” (1927, İstanbul), “Milli Azərbaycan hərəkatı” (1938, Berlin), “Azərbaycan tarixində türk Albaniya” (1951, Ankara) və b.

Azərbaycan türkçülüüyü və milli istiqlalçılıq.

Gənc yaşlarından türkçülük əsasında “üçlü” düstura əsaslanan Məhəmməd zadə Cümhuriyyə təqədərki “Açıq söz”, “Doğru söz”, “Qurtuluş” kimi qəzet-jurnallarda türkçülük, Azərbaycan türkçülüüyü (milliyyətçilik) və istiqlalçılıq mövzularında məqalələrlə çıxış etmişdir. Şübhəsiz, Məhəmməd zadənin dünyagörüşündə əsas yeri Azərbaycan türkçülüüyü və milli istiqlalçılıq tutmuşdur. Milli istiqlal davası və onun tarixi, Azərbaycan milli ideyasının yaranması, inkişafı və mahiyyətinin öyrənilməsi baxımdan Məhəmməd zadənin ən qiymətli əsərləri «Milli Azərbaycan hərəkatı» (1938), “Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal bəyannaməsinin təhlili” (1927) və başqlarıdır.

O, həmin əsərlərində Azərbaycan milli ideyasının ilk rüşeymlərinin XIX əsrdə yeni ziyalı zümərəsinin yaranması ilə meydana çıxdığını irəli sürür. Onun fikrincə, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və başqlarının öncüllüyü ilə bu zümərə millətin oyanması, birləşməsi və yüksəlməsi üçün savaşa başlamışdır. Məhəmməd zadə yazırdı: “Yeni ziyalı zümərə millətin yüksəlməsinə və milli varlığını qorumasına yarayacaq yeni həyat və yeni ictimai münasibətlər tərzini

qorumaq üçün əski ictimai münasibətləri yıxmaq istəyən millətçi idealist kadrlar idi. XIX əsrin ortalarından etibarən savaşa atılaraq qısa müddət sonra bizə müasirləşmiş bir ədəbiyyat, mətbuat, sənət, teatr, müasir məktəb və maarif verən mədəni-millətçi idealist kadrlar orta əsrlərin sxolastik, çürük və milli varlığı təhdid edən köhnə ictimai təsisatların cahil və mütəəssib nümayəndələrinin din pərdəsi altında kəskin müqavimətlərinə məruz qalmışdı. Bu cahil və mühafizəkar qeyri-milli zümrəni Rusiya bütün vasitə və imkanlarla himayə edir, qüvvətləndirirdi”.⁴ Ona görə, mədəni-millətçi idealistlər mühafizəkar qüvvələrin birləşmiş müqavimətlərini qıraraq, yeni həyat tərzi yaradır, bu da ziyalı zümrənin taktikasının siyasiləşməsinə səbəb olurdu. Məhəmmədzadə yazırdı: “İdealistlər milli varlığı qoruyub yaşatmaq üçün müasir mədəniyyətə qovuşmağı, milli dil, ədəbiyyat, sənət, mətbuat və s. yüksəltməyi irəli sürürdülər. Onlar gözəl bilirdilər ki, milli mədəniyyət və milli xüsusiyyətlərini qorumağa müvəffəq olmayan millət məhvə məhkumdur”.⁵

XX əsrin əvvəllərində isə mədəni millətçiliyin, mədəni türkçülüyün yerini siyasi-ideoloji şəkil almış (türkçülük) və Azərbaycan türkçülüynü hədəfləmişdir. Məhəmmədzadə yazırdı ki, mədəni millətçiliyin sonrakı forması Ə.Hüseynzadə tərəfindən “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” kimi bir prinsip halına gətirilmiş, daha sonra “Müsavət”ın başlıca şüarı və milli Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil etmişdir: “Beləliklə, Türk milli hərəkatı gərək geniş mənası ilə, gərksə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllərinə

⁴ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.18

⁵ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.19

doğru şəkillənməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə kedyi bir dövrür”.⁶

Məhəmmədzadə Quzey Azərbaycan türklərinin milliyyətdən millətə keçməsinə isə cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri arasında milli iradənin, milli düşüncənin, milli müqavimətin yaranması ilə izah edirdi. Onun fikrincə, artıq XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi Azərbaycan Türk ziyalıları özlərini Xanlıqlar dövründə saraylara toplaşaraq xanların zövqünə uyğun olaraq özünü aparan şair və mütəfəkkirlər deyildir: “Bu kollektiv bir hərəkət idi. Bu kollektiv hərəkətdən həqiqətən kollektiv bir vicdan, kollektiv bir şüur və iradə doğacaqdı. Bu şüur və iradə büllurlaşdıqca mahiyyəti və hədəfi artıq büllurlaşmış olan milli hərəkət öz zahiri simasını ad taparaq islami etikətdən çıxır, milli türk simasını alırdı. Çünki kollektiv vicdan islami mahiyyətini çoxdan tərək etmiş, ictimai münasibətlərdə dinin bağlyıcılıq yerini dil almış olurdu». ⁷ Onun fikrincə, beləliklə bu şüurlu və kollektiv hərəkət türkçülük doğaraq mədəni millətçiliyə yeni bir yön verirdi.

XIX əsrin ortalarından etibarən yaranmağa başlayan mədəni millətçiliyin, mədəni türkçülüyn 20-ci əsrin əvvəllərində siyasi-ideoloji şəkil almasını çox doğru müəyyənələdirən Məhəmmədzadə qeyd edir ki, bu dövr Azərbaycan Türk ziyalıları iki dilemma: 1) daxili mühafizəkarlarla; 2) çar Rusyası ilə mübarizə qarşısında qalmışdı. Məhz bu dilemma Azərbaycan Türk idealist millətçilərini XX əsrin əvvəllərində iki qrupa ayırmışdı: “Nəticədə rus liberalları ilə həmfikir

⁶ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, Nicat, 1992, s.22

⁷ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, Nicat, 1992, s.23

olan tərəqqipərvər zümrə və rus inqilabçıları ilə həmfikir olan inqilabi gənclik kimi iki ictimai hizb (qüvvə) meydana gəlmişdi. Xatırladılan hər iki hizb (qüvvə) XIX əsrin idealistləri tərəfindən elan edilmiş millətçilik prinsiplərinə sədaqətdə ortaq idi”.⁸

Deməli, XIX əsr Azərbaycan Türk ziyalıları mədəni millətçiliyin, türkçülüyn əsasını qoymuş, onların davamçıları olan siyasi türkçülər isə XX əsrin əvvəllərində bu ideyanı bir qədər də inkişaf etdirərək, eyni hədəfə istiqamətlənməsinə baxmayaraq, iki fərqli qüvvə 1) rus liberalları ilə həmfikir olan milli liberallar-“ittifaqçılar” (Ə.Topçubaşov, İ.Qaspiralı və b.), 2) rus inqilabçıları ilə həmfikir olan milli inqilabçılar (M.Ə.Rəsulzadə, A.Kazımzadə, İ.Aşurbəyov və b.) şəklində meydana çıxmışdır. Bu iki qüvvənin əsas rəqibləri isə çar Rusiyası və onun siyasətini Azərbaycanda dəstəkləyən yerli mürtəce mühafizəkarlar idi.

Rus liberalları ilə həmfikir olan «ittifaqçılar», yəni Ə.Topçubaşov, İ.Qaspiralı Rusiyanın tərkibində qalmaq və “qanun dairəsi”ndən kənara çıxmamaqla, dini müəssisə – ruhani idarəsi bayrağı altında və millətçi proqramla Rusiya müsəlmanlarının birliyinə çalışırdı. Məhəmmədzadənin fikrincə, “ittifaqçılar”ın bu taktikasını qəbul etməyən bir inqilabçı gənclik doğmuşdu: “Qara və mürtəce qüvvələrə himəyadarlığı davam etdirən və onların əli ilə oyanış hərəkatını dayandırmaq istəyən, eyni zamanda polis və fitnəkarlıq vasitələrinə əl atan çarizm durduqca milli inkişafa imkan olmayacağını irəli sürən bu gənclik milli inkişafa əlverişli bir zəmin hazırlamaq üçün

⁸ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.19

çarizm rejimini devirmək lüzumuna inanırdı. Bu yeni cərəyan rus inqilabçıları ilə əməkdaşlıq taktikasına üstünlük verir və rus kadetləri ilə həmfikir olan ittifaqçıları, xüsusilə bu təşəkkülün lideri və ideoloqu İsmayıl bəyi tənqid edirdi”.⁹ Milli inqilabçılar (M.Ə.Rəsulzadə və b.) hesab edirdilər ki, çarizmə qarşı mübarizədə hələlik, rus inqilabçıları ən sadıq olmasa da, ən münasib müttəfiqlər.

Çar Rusiyasına qarşı mübarizədə milli inqilabçıların doğru yol tutduğuna inanan Məhəmmədzadəyə görə, hadisələrin sonrakı gedişi də milli liberalların-“ittifaqçılar”ın deyil, milli inqilabçıların doğru yol tutduğunu ortaya qoydu: ““İttifaqçılar”ın liberal millətçilik taktikası məğlubiyyət uğramışdı. Hadisələr inqilabçı millətçilərə haqq verirdi. Türklər milli haqlarını, milli varlıqlarını savaşa qazana biləcəklərdi. İnqilabi taktikanı seçən millətçilər ideoloji baxımdan ittifaqçıların milli məsələdəki ideologiyasından fərqli bir ideologiya izləmirdilər. Onlar inanırdılar ki, çarizm yıxılmadıqca, türklər digər əsir millətlərlə birlikdə siyasi haqq və hürriyyətə malik olmadıqca bu proqramın tətbiqi qeyri-mümkündür”.¹⁰

O, yazırdı ki, hadisələr inkişaf etdikcə və bir sıra amillərin təsiri altında milli liberallar və milli inqilabçılar birləşərək eyni taktika yürütməyə başladılar. Ancaq bu qüvvələrin siyasi-ideoloji baxışlarında, ilk dövrlərdə “islam millətçiliyi”, “müsəlmanların birliyi”, “müsəlmanlıq”, “ümmətçilik” mühüm yer tuturdu. Məhəmmədzadəyə görə, həmin dövrdə “islam millətçiliyi”nin ideoloqu Əhməd bəy Ağaoğlu yazılarında üstünlüyü “ümmətçiliyə”, yəni “müsəlman

⁹ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.27

¹⁰ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.36

qayğısı”na və “müsəlman qövmlərini tənəzzüldən qurtarmağa” verirdi.¹¹ Mirzə Balaya görə, dövrünün hakim zehniyyəti altında üçüncü qüvvə kimi ortaya çıxan “Müsavat” da yaranışının ilk illərində məhz belə bir xətt, yəni “islam millətçiliyi”ni seçmiş, ancaq “bu doktrinə qapanıb qalmamış, Azərbaycan cəmiyyəti ilə birgə dinamik təkamül yolu keçmiş və Azərbaycan cəmiyyətinin milli şüurunu tənzim və idarə etməklə onu özü ilə birlikdə millətçiliyə, türk millətçiliyinə və Azərbaycan istiqlalçılığına qovuşdurmuşdur”.¹²

“Müsavat”ın yalnız islamçı deyil, həm də türkçü, yenilikçi və istiqlalçı bir partiya olması Rəsulzadənin 1913-cü ildə İstanbuldan Bakıya dönüşündən sonra baş vermişdi. Məhəmmədzadə də yazır ki, Quzey Azərbaycanda “ümmətçilik”dən “millətçiliyə” keçən, Azərbaycan milli ideyasının (Azərbaycan türkçülüynün) təməl prinsiplərini işləyib hazırlayan Rəsulzadə olmuşdur. Belə ki, tanınmış Türk mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqanın yolunu davam etdirən Rəsulzadə “islam millətçiliyi”nin yerinə “türk millətçiliyi”ni irəli sürmüşdür. Məhəmmədzadə yazırdı: “Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi Məhəmməd Əmin bəy də islamiyyətin və müsəlmanlığın milliyyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyyətin isə din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulduğunu və bu milli diriliyin təməlini təşkil edən milli mədəniyyətin ünsürlərini izah edərək milli hərəkatın ictimai fəlsəfəsini qurmuşdur”.¹³ Onun fikrincə, 1915-ci ildən işıq üzü görən “Açıq söz” qəzetində ilk dəfə olaraq “müsəlman”,

¹¹ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.41

¹² Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.42

¹³ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.52

“tatar” əvəzinə “türk” sözünü işlədən, “Biz türkün!” deyən Rəsulzadə bu surətlə “ümmət” və “ümmətçilik” dövrünü rəsmən qapamış, “millət”, “türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etmişdir.¹⁴

Məhəmmədzadəyə görə, Rəsulzadənin ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkçülüyə keçməsində Əfqaninin böyük rolu olub: ““Ümmət” dövrünü yaşayan müsəlman Şərqiində milliyyət şüurunun oyanmasında çox böyük rolu olan məşhur islam mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "milliyyət xaricində səadət yoxdur" - deyən "Vəhdəti cinsiyə fəlsəfəsi"ni (yəni "Milli birlik fəlsəfəsi") farscadan türkcəyə çevrib "Türk yurdu"nda dərc etməsi də bu zamana rast gəlir. Sonraları Bakıdakı nəşriyyatında milliyyət məsələsini işlədiyi zaman Cəmaləddin Əfqanidən çox faydalandığı görüləcəkdir”.¹⁵

Onun fikrincə, çar Rusiyası əsarətindəki türklərin 19-cu əsrin ortalarına doğru milli-mədəni yüksəlişi şəklində başlayan milli qurtuluş hərəkatı bu günə qədər üç dövr keçmişdir: 1) Milli-mədəni oyanışın bir nəticəsi olmaq üzrə “Milli-mədəni muxtariyyət” üçün mücadilə dövrü; 2) Milli-siyasi dövlət şüurunun bir nəticəsi olmaq üzrə, tam istiqlala gətirəcək “Milli-məhəlli (torpaq) müxtariyyəti” üçün mücadilə dövrü; 3) Rusiyadan tamamilə ayrılmağı ifadə edən tam istiqlal üçün mücadilə dövrü.¹⁶ Məhəmmədzadənin fikrincə, milli-mədəni muxtariyyət Topçubaşov başda olmaqla, 1905-1907-ci illərdə “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı” partiyası tərəfindən ortaya atıldığı

¹⁴ Məhəmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.52

¹⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azərneşr, 1992, s.8

¹⁶ Mehmetzadə M.B. Resulzade Mehmet Emin. “Dergi”, yıl: 1 Ocak-Mart, Minih, 1956, s.137

halda,¹⁷ milli-məhəlli muxtariyyət ideyasının başında isə 1917-1918-ci illərdə Rəsulzadə dayanmışdır: “Bəzi Türkünstan şairlərinin nəzmə çəkmiş olduqları bu tarixi müdafiədən sonra qəbul edilən bu “Milli tezis”ə görə, böyük çoxluğunu rus olmayan millətlər təşkil edən Rusiya imperatorluğu mili vahidlərə, yəni millətlərin sayı qədər ayrı-ayrı müstəqil milli dövlətlərə parçalanacaq, o cümlədən olmaq üzrə, rus əsiri türklərin də özlərinə məxsus milli dövlətləri olacaqdır”.¹⁸

Ona görə, Rəsulzadənin milli-məhəlli muxtariyyət ideyasının arxasında bir tərəfdən Rusiya türklərinin birliyi, digər tərəfdən isə Rusiya əsarəti altında olan ayrı-ayrı türk millətlərinin – Azərbaycan, Türkünstan, Volqa-Ural, Krım, Sibir və başaqlarının tam istiqlalları dayanırdı: “Artıq tam istiqlaldan başqa bir qurtuluş yolunun mövcud olmadığı anlaşılmışdı. İlk və müsbət örnəyi müstəqil və demokratik Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti təşkil edən bu hərəkat və dava ətrafında Rəsulzadə Məhəmməd Əmin konqres, konfrans, qurultay, məclis və yığıncaqlarda söylədiyi nitqlər, oxuduğu məlumatlar, etdiyi mübahisə və müzakirələr, nəşr etdiyi bəyannamə və verdiyi bəyanatlar, çıxardığı qəzetə və jurnallar, yazdığı məqalə və çap etdirdiyi kitablar siyasi tariximizin qızıl səhifəsini təşkil etməkdədir”.¹⁹

Məhəmmədzadə özü də, «Açıq söz» qəzetində Azərbaycan türkcülüyü və istiqlalçılıq uğrunda mübarizə aparmışdır. O, “Azərbaycan çağırıyor” adlı məqaləsində Türk gəncliyini üz tutaraq yazırdı: “Ey gənc Türklər! Bu gün müqəddəs Kəbəniz olan Vətənimizi azad

¹⁷ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.27

¹⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azərneşr, 1992, s.10

¹⁹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azərneşr, 1992, s.10

ediniz! Bu gözəl Ananız zincirlərlə sarılmış uyuyor, Onu qurtarınız! Əgər milli ədəbiyyat istiyorsanız, yenə Onu qurtarmalısınız. Əgər həqiqi elm arzu ediyorsanız, yenə Vətəni azad etməlisiniz. Əgər bir millət olaraq yaşamaq istiyorsanız, yenə Onu qurtarmalısınız. Hər bir fikriniz, hər bir düşüncəniz, hər bir əməl və diləyiniz Onun içərisində təmin olunmalıdır. Sizləri bir insan olaraq vətən yaşadır. Sizləri bir millət olaraq Vətən yaşadır. Sizin diliniz, sizin namusunuz yenə Vətənimizin içində salamat ola bilər”.²⁰

“Azərbaycan Milli Xartiyası: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili” əsərində İstiqlal Bəyannaməsinə geniş şəkildə təhlil edən Məhəmmədzadə öncə, istiqlalın qəbul edilməsi şəraitini və bu bəyannamədən sonra Quzey Azərbaycanda baş verən hadisələrə nəzər yetirmişdir. O, yazırdı: “Məmləkətin canlı, tərəqqipərvər, mütəhərrik və məhsuldar qismini məhz bu zümrələr təşkil edirdi. Feodalizmlə artıq çoxdan “əlvida!” - demiş olan Azərbaycanda milli xanədan da olmadığından istibdad və Cümhuriyyət arasında tərəddüd etmirdi. Tərəddüd edənlər, “Demokratik Cümhuriyyət”i quru bir nəzəriyyə hesab edənlər Azərbaycanın keçirmiş olduğu ictimai-iqtisadi dövrləri və ictimai-siyasi cərəyanları bilməyənlərdir. Azərbaycan istiqlalını Azərbaycan bəy və xanlarının intriqası adlandıran düşmənlərimiz, “Demokratik Cümhuriyyət”i də Müsavatın şəxsi arzusu hesab edənlər bir şeyi unudurlar ki, Müsavatı təşkil edən məfkurəçilər də, xalq hərəkətinin özünü də yaradan yenə millət, Azərbaycan xalqı idi. Müsavat fırqəsi də yalnız millətin rəyini, o məclis də yalnız millətin

²⁰ Məhəmmədzadə M.B. Azərbaycan çağırıyor, «Açıq söz» qəzeti, 04.01.1918

iradəsini təmsil edirdi. Ona görə də “Demokratik Cümhuriyyət” qərarı millətin öz qərarı, öz fərmanı və öz iradəsi kimi qəbul edilməlidir”.²¹ Onun fikrincə, Milli Şuranın bütün qərarları, o cümlədən “İstiqlal Bəyannaməsi” xalqın iradəsinin məhsulu idi. O, yazırdı ki, bu baxımdan Milli Şura “sınıfı, məsləki, cinsi, milli və dini sərhədləri aradan qaldıraraq bütün vətəndaşlara bərabər siyasi-vətəni hüquqlar təmin etdiyi kimi, öz sərhədləri daxilindəki millətlərə də hüriyyət və sərbəstlik verirdi. Millətlərin hüriyyət və istiqlalını, milli mənafeyin inkişaf və təkamülünü özü üçün qayə qəbul edən bir Məclis mümkün deyildi ki, başqa cür hərəkət edə bilsin”.²²

O, bütün bunlarla yanaşı, Milli Şuranın bəzi məsələlərdə ehtiyatlı addımlar atmasını, dövrün şərtlərini bəzən nəzərə almasını doğru hesab etmişdir. Xüsusilə də, Milli Şuranın Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını elan edərkən ölkənin başdan-başa bir anarxiya içərisində, xüsusilə də Bakı başda olmaqla Quzey Azərbaycanın şərq hissəsinin bolşevik-daşnak istilasından altındakı olduğunu diqqətə çatdıran Məhəmmədzadə yazırdı: “Buna görə məmləkət qanunları və təşkilatları nizama salmaqdan əvvəl hüquqən və rəsmən elan etdiyi istiqlalı, Azərbaycan Milli Şurasını faktiki olaraq yaratmalı idi. İkincisi, Azərbaycan istiqlalını elan etdikdən sonra qanunlar və təşkilatların əsasları məsələlərini Müəssislər Məclisinə buraxaraq istiqlalın qorunması üçün silahlı mübarizəyə başlamışdı ki, bu da əslində məfkurə uğrunda silahlı mübarizəyə başlamaq deməkdi.

²¹ Məhəmmədzadə M. B. Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal bəyannaməsinin təhlili. “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalı, №4, Bakı, 1991, s. 138-139

²² Yenə orada, s. 141

Deməli, Milli Şuranın istiqlal elanı qərarı məfkurə uğrunda mübarizə dövrünün sonu deyildi ki, ilk sıraya məfkurənin tətbiqindən, məfkurəçilikdəki üçüncü dövrdən bəhs edilsin. Bu istiqlal elanı qərarı ilə məfkurəçiliyin ilk hazırlıq dövrü bitirdi. Bundan sonra ikinci dövr, məfkurə uğrunda mübarizə dövrü başlayacaqdı. Bu mübarizə zamanı bir istiqlal qərarı halına gələn Milli Şura və onun hökuməti, Azərbaycanın xilas və istiqlalının faktiki olaraq (de-fakto) vücuda gəlməsi üçün çalışacaqdı”.²³

Məhəmmədzadə onu da xatırladı ki, Azərbaycan türkcülüynə, onun əsas hədəfi olan Milli istiqlalçılığa qarşı iki əsas müxalif qüvvə olmuşdur: 1) “beynəlmiləçilik” adı altında pərdələnən bolşeviklərlə, 2) “İslam birliyi” adı altında pərdələnən “İttihadçılar”. O, yazırdı: “Rusiya Müəssisələr Məclisi seçkilərinə qədər sağ və solu təmsil edən iki qeyri-milli partiya öz fəaliyyəti və təbliğatları ilə yalnız istiqlal əleyhinə deyil, həm də Azərbaycan fikrinin “Azərbaycan” təbirinin, türklük cərəyanının da əleyhinə iş aparmışdılar. Nəhayət istər yerli, istərsə də Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə xalq Müsavat partiyası və onunla birlikdə hərəkət edən “Bitərəf demokrat qrup”a səs verməklə türkcülük, Azərbaycançılıq və İstiqlalçılıq qalib gəlmiş, qeyri-milli cərəyanlar məğlub olmuşdu”.²⁴

Ancaq Quzey Azərbaycan türklərinin “beynəlmiləçi” bolşeviklərlə “İslam birliyi” tərəfdarları ittihadçılar deyil, məhz Türk birliyi tərəfdarı müsavətçiləri dəstəklədiyini yazan Məhəmmədzadəyə görə, vaxtilə “Müsavət fırqəsi əleyhinə mübarizə edən, “Azərbaycan”

²³ Yəne orada, s. 146

²⁴ Yəne orada, s. 147

kəliməsini yaxın buraxmayan “qeyri-milli” qüvvələr belə İstiqlaldan sonra onu proqramlarının ilk səhifəsinə qeyd etmişdir: “Milli mühitimizdən əcnəbilərə uşaqlıq edən “qeyri-milli” cərəyanlar deyil, Azərbaycançılığın, Türklüyün, istiqlalçılığın amansız düşməni olan Rusiya belə bu gün bir “Azərbaycan” qitəsi tanımaqda, əhalisinin türk olduğunu, hətta Azərbaycanın müstəqil bir Cümhuriyyət olduğunu sözdə də olsa qəbul etməkdədir”.²⁵

Məhəmmədzadəyə görə, bununla da milliyyəti, istiqlalı, demokratiyanı, cümhuriyyəti rədd edən və islam birliyini əsas götürən “İttihad”, eləcə də sol cəbhədə dayanan “beynəlmiləlçi” marksist-leninçilər “Müsavat”la mübarizədə məğlub çıxmışdır. Ancaq onlar bu məğlubiyyətlə müvəqqəti barışmışdır, çünki ideya xətləri tamamilə fərqli idi. O, yazırdı: “Onlar üçün “Müsavat”ın müdafiə etdiyi milliyyət, türklük, demokratiya və cümhuriyyət prinsipləri yabançı, hətta zərərli şeylər idi. Ta ilk gündən etibarən “Müsavat”ın dilə gətirdiyi prinsiplərə müxalif olan bu firqələrin Azərbaycan bayrağına sədaqətləri müvəqqəti və keçici bir zaman üçün idi. İslami byenləmiləl şüarlarla proletar-marksist doktrinlərin azərbaycançılıq, milliyyətçilik və cümhuriyyətçilik prinsipləri ilə uzlaşmayacağı göz qabağındadır”.²⁶

Beləliklə, o, belə qənaətə gəlirdi ki, Azərbaycan Milli Xartiyası, bu gün belə qanlı mübarizə fırtınaları içərisində aydın qurtuluş yolu göstərən bir istiqlal çırağıdır. O, yazırdı: “Azərbaycan Milli Xartiyası Azərbaycan xalqının bütün təfəkkür, xəyal, arzu, əməl, məqsəd və ideallarını, hiss və əqlinə aid düşüncələrini təmsil edən, ona səadət

²⁵ Yenə orada, s. 147

²⁶ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.144

qapaları açan, onun yüksəliş və bəxtiyarlıq yollarını aydınladan bir məşəldir. Azərbaycan Milli Xartiyası Azərbaycan Türklüyünün sinif və cins mənsubiyyətini nəzərə almadan hər bir fərdinin və ümumi heyəti ilə hamısının həyat və səadət məfkurəsidir. Bu həyat və səadət məfkurəsi süni bir sıra xəyalpərəstlərin fantaziyyalarından ibarət deyil, on illər, bəlkə də əlli illərlə davam edən ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni və səmərəli bir mübarizəsinin nəticəsidir».²⁷

Azərbaycan Milli ideyası və milli soldarizm.

Mühacirət dövründə də yalnız «Müsavat»ın azərbaycançılıq, istiqlalçılıq, türkçülük və cümhuriyyətçilik prinsiplərinə sadıq qaldığını qeyd edən Mirzə Bala yazırdı ki, M.Ə.Rəsulzadə İstanbula gələndə qədər Azərbaycan istiqlal dövrünün keçici və təsadüfi bir hadisə olduğu qənaətinə hər yerdə təsadüf olunurdu. Rəsulzadənin açdığı milli dava, xüsusilə onun bu yöndə yazdığı “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri yenidən bütün dünyanı Azərbaycandan bəhs etməyə məcbur etmişdi.²⁸

Azərbaycan milli ideyasını daim müdafiə edən Məmmədzadə hesab etmişdi ki, azərbaycançılığın tarixi bir missiyası var və o, «Müsavat»ın «Yeni proqram əsasları»nda öz əksini belə tapmışdı: «Azərbaycan qədim zamanlardan bəri tarixin müxtəlif dövrlərində özünəməxsus siyasi varlıq göstərərək müstəqil dövlət halında yaşamışdır. Azərbaycan xalqı isə müasir millət olmaq üzrə zəngin bir kultür həyatına malik bulunmuş və bunun məntiqi nəticəsi olaraq

²⁷ Yenə orada, s. 148

²⁸ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.181

siyasi bir ideal daşımışdır. Bu ideala tərçüman olan milli Azərbaycan «Müsavat» xalq firqəsi 1918-ci ildə milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının elanındakı təşəbbüsü, bu təşəbbüsün fikirdən işə keçirilməsi yolundakı fəaliyyəti və nəhayət qızıl rus istilasına qarşı milli mücadilə işində göstərdiyi yol göstərənliyi ilə bütün azərbaycanlıların biricik siyasi təşəkkülüdür». ²⁹ O, daha sonra yazırdı: “İstiqlal və milli dövlət ən yüksək, ən qüdsi və ən insani bir məfkurəni milli sərhədlər daxilində gerçəkləşdirmək üçün bir vasitədir. Zətən siyasi türkçülük, milli dövlət qurmaq hərəkəti milli varlığı qorumaq əndişəsindən və mədəni millətçiliyi gerçəkləşdirə bilmək arzusundan doğmamışdırmı? Müstəqil və azad bir milli dövlət həyatı türk mədəni birliyini tətbiq etməkdən və gerçəkləşdirə bilməkdən əlavə millətin fərdlərini səadətə və rifaha qovuşdurmaq, ictimai bir ədalət və bərabərlik qura bilmək üçün də lazımdır». ³⁰ Beləliklə, o, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, «Müsavat»ın liderliyi ilə Azərbaycan xalqı ümmətçilikdən-islamçılıqdan türkçülüyə, ümumi türkçülükdən Azərbaycan türkçülüyünə-Azərbaycan milli dövlətçiliyinə doğru böyük bir yol keçmişdir: «Əgər o («Müsavat»-F.Ə.), «islamçılıq» dövründən «ümumi türkçülüyə», oradan da türk kultür birliyinə əsaslanan «Azərbaycan milli dövlətçiliyinə» keçməmiş olsaydı, yerini başqa ifrat və qeyri-milli firqələrə verəcəkdı». ³¹

Bəs, siyasi türkçülüyn nəticəsi olaraq meydana çıxan türk dövlətləri, konkret olaraq Azərbaycan türk dövləti müstəqil olacağı

²⁹Yenə orada, s.209

³⁰ Yenə orada, s.211

³¹ Yenə orada, s.234

təqdirdə hansı quruluşa, hansı siyasi sistemə əsaslanmalı idi. Müsavat»ın «Yeni proqram əsasları»na görə, müstəqil türk dövlətində nə ifrat liberalizm, nə də kommunizm yer olmayacaqdı: «Bu qənaətlə o, fərdi azadlıq və şəxsi mülkiyyət əsasını siyasət və iqtisad prinsipi olaraq qəbul etməklə bərabər əsrimizin gündən-günə qüvvətlənən bir sintezi halında olan həmrəylik (solidarizm) sistemi gərəyincə dövlətlə cəmiyyətin haqlarını tanıyır və onların çarpışan zümrə mənfəətləri üzərində nizamlayıcı rolunu oynamağa mükəlləf müəssisələr olduğunu qəbul edir. Bu surətlə müsavətçilik milli birlik və həmrəyliyi əsas olaraq qəbul edir, hər cür sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir».³² Bu proqrama görə, türk mədəniyyətinin inkişafı və təkamülü, Azərbaycan türkünün səadəti və rifahı belə bir milli həmrəylik sistemi daxilində mümkündür. Məhəmməd zadə bu məsələdə də «Müsavat»ın yeni proqramından çıxış etmiş və Rəsulzadənin irəli sürdüyü milli həmrəylik (solidarizm) ideyasını müdafiə etmişdi. Artıq burada fərdi azadlıq və mülkiyyəti ilə yanaşı, ümüminin mənfəəti də vardır. O yazır: “Bu tezisdə cəmiyyət də (bütün) var, fərd də (tək). Fərdi hüriyyət və mülkiyyət, ümumun, bütünün, dövlətin – millətin ali mənafeələrinə zərər vurmamalıdır. Ona görə millət-dövlət fərdi hüriyyət və mülkiyyətləri kontrol etmək haqqına malikdir”.³³

Məhəmməd zadə Azərbaycan türkcülüyü, Azərbaycan istiqlalçılığı, Türk birliyi ideyaları 1950-ci illərdə qələmə aldığı məqalələrində də inkişaf etdirmişdir. 1950-ci illərdə “Azərbaycan” dərgisində qələmə aldığı “Qafqaz İslam Ordusu”, “İstiqlal zəfərinin dastanı”,

³² Məhəmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.211

³³ Məhəmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.212

“Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” və başqa məqalələrində Azərbaycan milli ideyasını inkişaf etdirən Məmmədzadə birmənalı şəkildə istiqlalçı mövqeyini sonna qədər qoruyub saxlamışdır. «Qafqaz İslam Ordusu» məqaləsində Türkiyənin Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardımını eyni millətin bir-birinə qucaq açması kimi dəyərləndirən Məhəmmədzadə yazırdı: «Tarixi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirib gedən Qafqaz İslam Ordusu özündən sonra gənc milli bir ordunu nüvəsini yaratmışdı. Bu ordunun təmin etdiyi nizam və intizam sayəsində İngilis işğal ordusu komandanlığı Azərbaycan istiqlalını tanımaqda ilk addım olaraq Azərbaycan hökumətini yeganə məşru (qanuni) məqam olaraq elan etmişdir».³⁴

Onun fikrincə, 27 Aprel faciəsinin kommunistlərin hər yerdə çığırdıqları və bağırdıqları kimi, Azərbaycan kəndli və işçisinin inqilabı deyil, sadə Rusiya ordusunun vəhşicə istilası olması hər kəsə aydın və açıqdır.³⁵ Bunu nəzərə alaraq, o qeyd edirdi ki, Azərbaycan türk xalqının məsumanə axan qanından yaranan milli intibah rus ağalığının son qəbir daşı olacaqdır: «Ey türk xalqı! Səni azad edəcək və xoşbəxt yaşadacaq mübarizəyə bütün qüvvənlə hazırlaş, səni bu mübarizə xilas edəcəkdir! Azərbaycanın istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığına maliksən. Düşməninə tanı, milli intibahını yüksəlt, haqq sənirlədir».³⁶

³⁴ Məmmədzadə M.B. Qafqaz İslam Ordusu. Azərbaycan mühacirət irsi. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011, s.58

³⁵ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, Nicat, 1992, s.155

³⁶ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, Nicat, 1992, s.156

Marksizm-leninizmin, ya da bolşevizmin tənqidi.

Məhəmməd zadənin dünyagörüşündə marksizm-leninizmin, bolşevizmin tənqidi də mühüm yer tutmuşdur. 1955-ci ildə Münhendə «Qurtuluş» radiosunda yayımlanmış «Azərbaycanda azadlıq yoxdur» məqaləsində Məmməd zadə bəyan edirdi ki, Sovet Rusiyasının işğlından sonra Azərbaycan Türkü ən bəsit insani hüquqlarından belə məhrum edilmişdir: «Yox yurddaşlarım, bolşeviklərin qızıl yalanlarına inanmayın. Yaşadığınız həyat azadlıq həyatı deyil. Orada əmək də azad deyil, dilək də azad deyil, insan da azad deyil. Əməyin və diləyin azad sayıla bilməsi üçün hər şeydən əvvəl insanın özü azad olmalıdır. İnsan bütün hüquqi, mədəni, iqtisadi və başqa insani haqlara malik olmalıdır».³⁷

Ona görə, bütün bu hüquq və azadlıqlar isə Azərbaycanda yoxdur, çünki bolşeviklər bunu azərbaycanlıların əllərindən zorla almışdır. O, yazırdı: “Hər şey Kommunist partiyasının və hökumətinin malıdır. Və məmləkət onların bir malikanəsidir. Ticarət alətləri də onların inhisarındadır. Siz yetişdirdiyiniz məhsulları yox qiymətinə onlara təslim etmək məcburiyyətindəsiniz. Hələ istədiyiniz və möhtac olduğunuz məhsulu yetişdirmək azadlığına da sahib deyilsiniz”.³⁸

Məmməd zadə deyirdi ki, bu həqiqəti, yəni sözdə fəhlə və kəndlinin azad olmasını əslində isə hakimiyyətin bir qrupun əlində cəmləşməsini bolşeviklərin lideri Lenin belə qəbul etmişdir. Belə ki, Lenin «Nə etməli?» əsərində yazır ki, fəhlə və kəndliyə azadlıq

³⁷ Məmməd zadə M.B. Azərbaycanda azadlıq yoxdur. Azərbaycan mühacirət irsi. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011, s.51

³⁸ Yəni orada, s.52

vermək, üstəlik onlara hakimiyyətdə hökumət işləri etibar etmək olmaz. Məmmədzaadəyə görə, Leninin bu fikirləri «NEP» dövründə bütün çıpaqlığı ilə isbat edildi: «Əziz yurdaşlarım! Görürsünüz ki, bolşeviklər azadlıq düşməni olduqlarını özləri də boyunlarına alırlar. Bunun bir həqiqət olduğunu Leninin sözləri və onun qanlı vəsiyyətini yerinə yetirən Stalinin qanlı icraatı da sübut etdi. azadlıq sayəsində onların qanlı diktaturalarına son qoyacağımızı bildikləri üçün bolşeviklər sizi bütün haqlardan və vasitələrdən məhrum etmişlər. Onların əlinizdən aldıkları yalnız əmək və dilək azadlığı deyildir. Yəni siz yalnız iqtisadi azadlıqdan məhrum deyilsiniz. Bolşeviklər sizin təbii və insani haqqınız olan dilədiyiniz kimi inanmaq, düşünmək, yığılmaq, danışmaq, yazmaq və cəmiyyət qurmaq azadlıqlarından da məhrum etmişlər. Yəni siz bolşeviklərdən başqa bir şeyə inana bilməzsınız».³⁹

Türkçülük və turançılıq.

Məhəmmədzaadə yaradıcılığında türkçülük və turançılığın Türk xalqları üçün hansı: siyasi yoxsa, mədəni birlik mənası daşması ilə bağlı mövcud olan fikirləri dəyərləndirməyə və bu məsələdə tutduğu mövqeyi ifadə etməyə çalışmışdı. Məhəmmədzaadə hələ, 27 Aprel işğalına qədər Türkçülüyn/Turançılığın təbliğatçısı olmuşdur. O, hesab edirdi ki, Azərbaycan türkləri Türkçülük şüuru ilə meydana atılmış, Azərbaycan türklüyü ilk əvvəl müstəqil və hür bir Cümhuriyyət vücuda gətirmişdir: “Azərbaycan türklüyü Şərq

³⁹Yenə orada, s.53

aləmində yeni bir tarix vücuda gətirmiş, Türk-Turan tarixində yeni bir intibah dövrü yaratmışdır”.⁴⁰

Məhəmmədzadə yazırdı ki, Türk Federasiyasını vücuda gətirmək üçün, əvvəlcə ortaq bir dil, din və mədəniyyət sahibi olan xalqlar arasında birlik olmalıdır. Bu isə dini birlikdən çox, milli birliklə mövcud ola bilər. O, yazırdı: “Yalnız bu münasibət bütün müsəlmanları mexaniki bir surətdə birləşdirən “İttihadi-İslam”dan ibarət ola bilməz. «İttihadi-İslam» qeyri-mümkün bir mif, bir etiqaddır. Əksinə, bütün türklərin, bütün farsların, bütün ərəblərin canlı bir vücut kimi birləşmələri həm mümkün, həm də arzu ediləndir. Müsəlman olan millətlər birər millət və birər milli hökumət halına gəldikdən sonra belə «İttihadi-İslam» deyil, İslam İttifaqı mümkün hadisə ola bilər. Ancaq belə bir siyasi ittifaq mövcud olmasa da mədəni bir ittifaq vardır və olmalıdır. Bütün Türklər öz aralarında bütün dünya federasiyasına bir addım atmaq üçün bir federasiya yaratmalıdırlar. “Yeni Turan Birliyi” ancaq müstəqil Türk hökumətlərinin federasiyası şəklində təsəvvür oluna bilər ki, Azərbaycan da bu Müstəqil Turan silsiləsinin mühüm bir həlqəsidir».⁴¹

O, yazırdı ki, hələ çar Rusiyasının dağılması ərəfəsində türkcülər və turançılar vahid türk dövlətinin qurulması istəyində bulunsalar da, bunun imkansız olduğunu anlamışdılar: «Rusiyanın xarabalıqları üzərində vahid deyil, ayrı-ayrı türk dövlətləri qurulur və yaxud qurulmaq istənilir. Dünya türklərinin geopolitik vəziyyəti,

⁴⁰ Məhəmmədzadə M.B. Mart günləri. “İstiqlal” qəz., 31 mart, 1920, №12

⁴¹ Məhəmmədzadə M.B. Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal bəyannaməsinin təhlili. “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalı, №4, Bakı, 1991, s. 140

coğrafi vəziyyət etibarilə dağınıq və bir-birilərindən uzaq olmaları, onları ayrı-ayrı dövlətlər qurmağa sövq etmişdi. Doğrudur, «Müsavət» firqəsi bu vəziyyəti nəzərə almış və bu milli dövlət prinsipni dilə gətirərkən bir gün bu dövlətlərin federasiya yaradacaqlarını təsəvvür etmişdi. Fəqət o «bir gün» uzaq, bu gün isə yaxın idi. Türk dünyasının geopolitik vəziyyəti, mədəniyyət və kultür xüsusunda eyni məfkurə, qayə və taktikaya sahib müxtəlif türk ellərini siyasi-dövlətçilik sahəsində məhəlli yurdçuluq-vətənçilik yoluna sövq etmişdi».⁴² Onun fikrincə, bir bütün halda başlayan türk milli hərəkatının ayrı-ayrı yurdçuluq və milli dövlətçilik halına gəlməsində siyasi, coğrafi, iqtisadi və strateji səbəblər mühüm rol oynamışdı.

Məhz bu səbəblərin nəticəsidir ki, Türkiyədə milli hərəkata başlayanlar yalnız Türkiyə türklərini düşünmüş, onların proqramında Türkiyə xaricindəki türklərdən bəhs olunmamış, hətta Türkiyə Misaqi-millini gerçəkləşdirmək üçün Qərbi Avropa imperialistləri ilə döyüşdə Türküstan, Krım, İdil-Ural və Azərbaycan türklərinin mübarizə apardıqları Rusiya ilə müttəfiq olmaq məcburiyyətində qalmışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra da bu proses davam etmiş və türk birliyi uğrunda mübarizə aparan «Türk ocağı» əvvəlcə fəaliyyətini Türkiyə ilə məhdudlaşdırmış, daha sonra isə bir müddət qapanmışdır. Məmmədzadə yazır: «Artıq Türkiyədə bir Türkiyə türkcülüyü doğmuşdu və bu halın cığırından sapmış bir xətası olmaq üzrə «Anadolu miləltçiliyi» epizodu da müşahidə edilmişdi. «Anadolu» məcmuəsi ətrafında toplanan bir qrup ziyalılardan ibarət zümrənin

⁴² Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.201-202

irəli sürdü iddiaya görə türklük bir millət deyil, bir irqdir və bu irqə Anadolu, Azərbaycan, Türkünstan və i.a. kimi millətlər daxildir».⁴³

Doğrudan da bu dövrdə, türkcülüyn ideoloqu sayılan Z.Gökalp belə türkcülüyn və turançılığın real siyasi-ideoloji hədəfi kimi türkiyəçiliyi götürmüşdü. Onun fikrincə, uzaq gələcəkdə oğuzçuluq və daha sonra turançılıq mümkündür ki, bu işə daha çox siyasi deyil, mədəni birlik mahiyyətli idi. Gökalp yazır: «Yüz milyon türkün bir millət halında birləşməsi türkcülər üçün qüvvətli bir coşğunluq qaynağıdır. Turan məfkurəsi olmasaydı, türkcülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ölküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır».⁴⁴

M.B.Məhəmməd zadə qeyd edirdi ki, artıq türkcülük-türk birliyi kimi romantik turançılıq da əski mənasını tamamilə dəyişdirmişdi. Türkcülük və turançılıq məsələsində, “Müsəvat”ın 1936-cı ildə qəbul etdiyi “Yeni proqram əsasları”na görə, ümumi türkcülüklə azərbaycançılığı ideal bir surətdə birləşdirməyə nail olmaq lazım idi. Yəni müsəvatçılar türk mədəni birliyinə sadıq və bağlı qalmaqla yanaşı, müstəqil Azərbaycan türkcülüynü ideyasını müdafiə edirdilər. O, yazırdı: “Müsəvatçılıq böyük türk költürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyidir. Böyük türklüyə mənsub bir məmləkət olması səbəbilə Azərbaycan digər türk elləri ilə költürəl

⁴³ Məhəmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.206

⁴⁴ Gökalp Z. Türkcülüyn əsasları. Bakı, Maarif, 1991, s.38

surətdə bağlıdır. Bu bağlılığın bundan əvvəl olduğu kimi, bundan sonra da qorunmasını müsavatçılıq ciddiyyətlə müdafiə edər”.⁴⁵

Mirzə Balaya görə, türkcülük ən yüksək səadət mahiyyətində olduğu üçün, milliyətə bağlı qalmaq, millət kimi yaşamaq, yabançılaşmaqdan qurtulub millətə dönmək, mənsub olduğu millət Türk olduğu üçün, Türkləşmək, Türk olaraq yaşamaq, Türk olaraq qalmaq deməkdir. Türkcülüynün hədəfi olan Turançılığın məqsədi Sovet imperatorluğunu parçalamaq, Sovet əsarəti altında inləyən əsir millətləri qurtarmaq, Moskvanı dünya sülhü üçün təhlükə təşkil etməyəcək bir hala gətirməkdir ki, bu da Türk dünyasının, o cümlədən də Türkiyənin əmin-amanlığı deməkdir.⁴⁶

Qafqazçılıq ideyası.

Mirzə Bala hələ, 1918-ci ilin əvvəllərində Tiflisdə Qafqaz Konfederasiyasının qurulması məqsədi ilə yaradılan təbliğatçılar qrupunun üzvü kimi fəaliyyət göstərərək Qafqaz Federativ Cümhuriyyətinin yaradılmasına çalışmış, Qafqazda birliyin, bərabərliyin qorunub saxlanılması məqsədi ilə yaradılan Qafqaz Tələbələriniin Mərkəzi Komitəsinin rusca-türkcə yayınladığı aylıq «Gənclər sədası» dərgisinin önəmli yazarlarından biri olmuşdur. Mirzə Bala bu komitə heyəti ilə birgə qəsəbələrdə, kəndlərdə,

⁴⁵ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.209

⁴⁶ Mehmetzade M.B. Türklük ve Komünizm. “Azerbaycan” dergisi, yıl:19, sayı 201, Ankara 1970, s.4

fabriklərdə təbliğat apararaq Qafqaz Federativ Cümhuriyyətinin yaradılması istiqamətində önəmli rol oynamışdı.⁴⁷

Bu məsələdə də Rəsulzadə ideyalarının davamçısı olan Məhəmmədzadə, Qafqazçılıq ideyasını mühacirətdə yaşadığı dövrdə də davam etdirmişdir. Xüsusilə də, 1930-cu illərdə təşəkkülü və fəaliyyətində Azərbaycan siyasi mühacirlərinin də yaxından iştirak etdiyi «Qafqaz Konfederasiyası Şurası» fəaliyyətə başlamışdı.

Qafqaz xalqlarının coğrafi, iqtisadi və tarixi əlaqələrini onların birlikdə yaşamasını şərtləndirən amil sayan Məhəmmədzadə göstərirdi ki, Qafqaz xalqları ayrıldıqları zaman əsarətə düşmüş, birləşdikləri zaman qurtulmuşlar. Onun üçündür ki, Türkistanda, Quzey Qafqazda, İdil-Uralda “parçala və hökm et” siyasətini tətbiq edən Moskva həmişə Zaqafqaziyada birliyi əngəlləmişdir.⁴⁸

“Müsavat”ın 1936-cı ildə Varşavada keçirilən 3-cü qurultayının «Yeni proqram əsasları»na görə, Azərbaycan türkləri müstəqillik əldə etmək üçün Qafqazın digər millətləri ilə bir yerdə mübarizə aparmalı və hətta onlarla konfederativ dövlətdə birləşməyi belə istisna etməməli idi. Məhəmmədzadə də Müsavatın “Yeni proqram əsasları» proqramından çıxış edərək qeyd edirdi ki, Azərbaycan milli ideyasının mövcudluğuna səbəb isə Şərqi Avropa ilə Yaxın Şərqi birləşdirən və Xəzərlə Qara dəniz arasında yerləşən Qafqazın ayrılması qeyri-mümkün olan bir üzvüdür: “Qafqaz millətləri müxtəlif bağlarla bir-

⁴⁷ Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, Ozan, 2017, s.58-59

⁴⁸ Mehmetzade M.B. “Maverayi – Qafqasya Federasiyası nədən dağıldı?», “Kurtuluş” dergisi, yıl:3, sayı: 21, Temmuz-Agustos, Berlin, 1936, s.14

birlərinə o qədər bağlıdırlar ki, hamısı müstəqil və həmrəy olmadan heç biri azadlığını qoruya bilmir. Azərbaycan məsələsi bütün Qafqaz məsələsinin bir parçasıdır. Qafqazda müstəsna və nüfuzlu bir yer tutan Azərbaycan öz istiqlalını əldə edib qorumaq üçün Qafqazın digər millətləri ilə əl-ələ yürümək məcburiyyətindədir”.⁴⁹

Qafqaz xalqlarının bir gün yenidən öz müstəqilliyini əldə edəcəyinə inanan mütəfəkkir, 1958-ci ildə qələmə aldığı “Qafqaz İstiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibəti ilə” adlı məqaləsində yazırdı ki, bu gün Qafqaz Rusiyanın işğalı altında olsa da, ancaq üsyan halındadır: “Qafqaz bu gün bolşeviklərin hakimiyyəti altında milliyyət və istiqlal atəşi ilə tutuşmuş bulunuyor. Bolşevik istilasının aradan qalxması ilə Qafqaz xalqlarının əldə edəcəkləri bağımsızlıq və hürriyyət Yaxın Şərqi də rahata qovuşduracaqdır. Bu etibarla bu gün Sovetlər Birliyinin hərbi bazası olan Qafqaz bu işğaldan qurtulduqdan sonra bütün dünya üçün bir barış və güvən ünsürü olacaqdır”.⁵⁰

Mədəni-ədəbi və elmi-tarixi görüşləri.

Onun dünyagörüşündə milli mədəniyyət, milli əxlaq məsələləri də mühüm yer tutmuşdur. Məhəmmədzadə doğru yazırdı ki, hər bir millət mahiyyətcə də, formaca da milli mədəniyyətdən çıxış etməlidir. Əks təqdirdə milli mədəniyyətdən uzaq qalan bir dövlətdə Qacarlar da, Osmanlılar da olduğu kimi, uçurumlar yaranar və üsyanlar çıxar: “Əski saray zehniyyətilə «mahdiyyəti» və hər şeyi kəndilərindən ibarət bilən kommunistlər çox dərin qəflət içərisində idilər. Azərbaycanın həqiqi

⁴⁹Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.210

⁵⁰ Məmmədzadə M.B. Qafqaz İstiqlal elanının 40-cı ildönümü münasibəti ilə. «Dərgi», yıl: №12, Münih 1958, s.3-17

vəziyyətini obyektiv baxışla görə bilmədiklərindən fikirlərində israr edirdilər. Halbuki şəkildə və mahiyyətə Türk olan Azərbaycan mədəniyyəti yeni şərait içərisində bu mədəniyyəti mahiyyətə daha çox türkləşdirmiş və milliləşdirmişdir”.⁵¹

O, milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə etiraz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə Türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi.⁵² O, doğru yazırdı ki, sovet ideoloqları ruslaşdırma nəticəsində yarı rusca, yarı türkcə olan «internasional» dil yaradırdılar.⁵³

Onun Ankarada yayınlanan “Azərbaycan tarixində Türk Albaniya” (1951) adlı əsəri isə Azərbaycan Türk tarixinin qədim dövr və erkən orta əsrlər dövrünü öyrənmək üçün maraqlı mənbədir. O, bu əsərində Azərbaycanın qədim dövrlərdən bir türk yurdu olması nəzəriyyəsini müdafiə etmişdir. Erməni müəlliflərinin «Albaniya»nı «Aqvank» və ya «Ayiank» adlandırmasını «Erməni tezi» adlandıran Mirzə Bala göstərirdi ki: «bu nəzəriyyənin çürüklüyü alimlər tərəfindən isbat edilmişdir».⁵⁴ Onun fikrincə, Azərbaycan xalqının qədim əcdadlarından albanlarla kaspilər türksöylü olmuş, erkən orta əsrlərdə yeni Türk axınları ilə qaynayıb qarışmışdır.⁵⁵

⁵¹ Məmmədzadə M.B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007, s.53

⁵² Məmmədova Fatimat. Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi. Bakı, «Elm», 2009, s.56

⁵³ Mehmetzade M.B. Sovyet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma ve imha siyaseti hakkında. Kurtuluş, Berlin, 1936, №20, s.56

⁵⁴ Mehmetzade M.B. Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya. Ankara, Yeni Ceza Evi, 1951, s.3-6

⁵⁵ Mehmetzade M.B. Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya. Ankara, Yeni Ceza Evi, 1951, s.8-11

NƏTİCƏ.

Ümumilikdə, Məhəmmədzadənin müdafiə etdiyi ideyaların əsasında Azərbaycan türkcülüyü və İstiqlalçılıq dayanmışdır. Onun dünyagörüşündə «milli Azərbaycan», «azərbaycançılıq», «azərbaycanizm», «Azərbaycan milli ideyası» dedikdə də, yalnız ümumi türkcülüyn doğurduğu və onun müstəqil bir hissəsinə çevrilmiş Azərbaycan türkcülüyü ifadə olunmuşdur. Ancaq onun siyasi fəlsəfəsində azərbaycançılıq yalnız türkcülülə məhdudlaşmamış, eyni zamanda istiqlalçılığı, müsavətçılığı, xalqçılığı və dövlətçiliyi də özündə əks etdirmişdir.⁵⁶ Məhəmmədzadə azərbaycançılıq və türkcülük arasındakı münasibətlərə xüsusilə diqqət etmişdir. Buna səbəb də, bir çox qüvvələrin mümkün olduğu qədər azərbaycançılığı türkcülükdən uzaqlaşdırmaq cəhdləri idi. O, yazırdı: «Azərbaycançılıq ideyasını ortaya atmaqla biz heç də türkcülüyü inkar etmirik, ancaq Azərbaycan Vətəni ideyasını birinci yerə keçirir, Azərbaycanın coğrafi sərhədləri daxilində millətin yekdilliyini və vəhdətini birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürürük».⁵⁷

O, Azərbaycan milli ideyasından (Azərbaycan türkcülüyü və İstiqlalçılıq) sonra ən çox diqqət etdiyi ideyalar Turançılıq/ Türkcülük, Qafqazçılıq və Milli həmrəylik (solidarizm) olmuşdur. Məhəmmədzadə üçün Turançılıq/Türkcülük Azərbaycan türkcülüyünü və İstiqlalçılığı ayaq üstə tutmaq üçün əsas nüvə hesab olunurdu. Çünki Turançılıq/Türkcülük Azərbaycan türkcülüyünün və milli istiqlalçılığın var olma səbəbi idi. Əgər Türkcülük zəifləyəndə də, güclənəndə də bundan ən çox təsirlənən məhz Azərbaycan türkcülüyü idi.

⁵⁶ Məhəmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.12

⁵⁷ Mehmetzade M. B. Azerbaijan Misaqi-Millisi. Ankara, 2002, s.54

QAYNAQLAR

- Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmməd zadənin ictimai-siyasi görüşləri.
Bakı, Ozan, 2017
- Gökalp Z. Türkcülüyün əsasları. Bakı, Maarif, 1991
- Məmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992
- Mehmetzadə M.B. Resulzadə Mehmet Emin. “Dergi”, yıl: 1 Ocak-
Mart, Minih, 1956
- Məhəmməd zadə M.B. Azərbaycan çağırıyor, «Açıq söz» qəzeti,
04.01.1918
- Məhəmməd zadə M. B. Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal
bəyannaməsinin təhlili. Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalı, №4,
Bakı, 1991
- Məmməd zadə M.B. Qafqaz İslam Ordusu. Azərbaycan mühacirət irsi.
Bakı, «Elm və Təhsil», 2011
- Məmməd zadə M.B. Azərbaycanda azadlıq yoxdur. Azərbaycan
mühacirət irsi. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011
- Məhəmməd zadə M.B. Mart günləri. “İstiqlal” qəz., 31 mart, 1920,
№12
- Mehmetzadə M.B. Türklük ve Komünizm. “Azerbaycan” dergisi,
yıl:19, sayı 201, Ankara 1970
- Mehmetzadə M.B. “Maverayi – Qafqasya Federasiyası nədən
dağıldı?”, “Kurtuluş” dergisi, yıl:3, sayı: 21, Temmuz-Agustos,
Berlin, 1936

- Məmmədzadə M.B. Qafqaz İstiqlal elanının 40-cı ildönümü
münasibəti ilə. «Dərgi», yıl: №12, Münih 1958
- Məmmədzadə M.B. Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti. Bakı, 2007
- Məhmetzadə M.B. Sovyet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma və
imha siyasəti hakkında. Kurtuluş, Berlin, 1936, №20, s.56
- Məhmetzadə M.B. Azərbaycan Tarixində Türk Albanya. Ankara,
Yeni Ceza Evi, 1951

BÖLÜM 15

MEHMET AKİF ERSOY'UN ESERLERİNDE MAZİ: İDEAL, İFTİHAR, TAŞTAN BELGELER

Dr. Osman KARLANGIÇ*

* Öğretim Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
osman.karlangic@batman.edu.tr

GİRİŞ

Sosyal amillerin, kuvvetin kökü hep mazidedir. Bu kuvvetin kökü ne kadar derin olursa kendisi de o kadar sağlam olur. Türklerin faziletlerinin kökleri çok derindir. Üstelik, İslam dini gibi onu besleyen önemli bir unsur vardır.¹ II. Meşrutiyet Devri'nde yaşanan iç ve dış buhranlar bazı aydınların maziye sığınmasına neden olmuştur. Bu aydınlar, geçmişin ihtişamını ve güzel yönlerini zamanlarına taşıma gayreti içerisinde olmuşlardır². Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü anlayışın gözünde mazi mükemmellik, estetik, çalışkanlık ve medeniyet barındırır. Halka öncü olmak isteyen aydınlar geçmişteki güzellikleri ve kahramanlıkları hatırlatarak dini, hamasi duyguları coşturmanın yollarını aradılar³. Mehmet Akif de bu aydınlarımızdan biridir.

“Gül devrini bilseydim onun; bülbülü olurdum

Yarab beni evvel getireydin, ne olurdu⁴.”

Onun, tarih bilgisini ve şuurunu çeşitli kaynaklardan aldığı görülür. II. Abdülhamit zamanında katıldığı sohbetler tarihi olayların da konuşulduğu yerlerdir⁵. Sırp okulunda Tarih Muallimi Ali Şevki

¹ Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İstanbul, Kitapzamanı Yayınları, 2008, s.395.

²Mehmet Törenek, “Mâzi ile Ati Arasında Bir Şair” <https://mehmetakifarastirmalari.com/2016/03/05/mazi-ile-ati-arasinda-bir-sair/> 15.04.2020.

³Mehmet Törenek, “Mâzi ile Ati Arasında Bir Şair” <https://mehmetakifarastirmalari.com/2016/03/05/mazi-ile-ati-arasinda-bir-sair/> 15.04.2020.

⁴ Ersoy, Safahat, s.475.

⁵ II. Abdülhamit devrinde Ali Şevki Hoca'nın evinde Servet-i Fünun yazarlarından Ahmet Şuayip ile Harun Reşit, Endülüs medeniyeti vesaire konuşulmuştu. Mehmet Emin Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif*, yay. haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, 3. Baskı, Ankara, Nobel Yayınevi, 2006, s.74.

Hoca'nın evi bu mekânlardan sadece biriydi⁶. Bazı sohbetlere mitoloji konusunda bilgisi olan şahsiyetler de gelirdi⁷. Onu etkileyen şahıslardan olan Hersek eski Müftüsü Ali Fehmi Efendi, Araplar üzerine çalışmış bir uzmandı. Bu şahıs, İslam tarihinin en teferruatlı kısımlarına dahi hâkimdi⁸. Maziye ilgisi bu tür sohbetlerle daha da artmış olabilir. Çünkü Mehmet Akif'in şiirlerini oluşturan amillerden biri dini-tarihi çerçeve idi⁹. İlk Safahat'ında yazdığı şiirlerinin büyük çoğunluğunun mevzuları kendi hayatı ve çevresi; kaynağı ise İslam tarihinin örnek ve ibret alınması gereken şahsiyetleri veya olaylarından oluşan küçük hikâyelerdir¹⁰. Onda- Türk-İslam tarihine olan ilgisinin ve bu konudaki bilgisinin de etkisiyle- güçlü bir tarih şuuru görülür. Önemli gördüğü tarihi olayları nazma dökme gibi eskiden gelen yönü vardı¹¹. Tarihi olaylarda taraf olarak değerlendirebileceğimiz Mehmet Akif, abartılı tarih yazımlarına karşı oldukça mesafeliydi. Evliya Çelebi'nin abartılı tasvirlerine “mezcupluk” olarak bakardı. Onun Ayasofya'yı anlatan satırlarından

⁶ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005, s.65.

⁷ Mithat Cemal, Cemal Bey'in konağına mitoloji konusunda bilgisi olan Azerbaycanlı bir şahsı davet etmişti. Kuntay, s.93.

⁸ Mehmed Akif Ersoy, “Dârü'l-Fünun Talebesine Mühim Bir Tebşir”, Mehmed Âkif Külliyyatı, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.1-3.

⁹ D. Mehmed Doğan, *Camideki Şair Mehmed Akif*, İstanbul, Nehir Yayınları, 1989, s.29.

¹⁰ Fevziye Adullah Tansel, *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1973, s.42.

¹¹ Düccane Cündioğlu, *bir kur'an şâiri*, 5. Basım, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011, s.27.

yola çıkararak, bilinmeyen yerler hakkındaki verdiği bilgilere çok ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini söyler¹².

İnsanlarda her zaman geçmişten ders alınması gerektiğine dair bir anlayış vardır. Ancak bu durumun genelde gerçekleşmediği görülür. İşte Mehmet Akif bu “hikmeti” gözler önüne serer¹³. Geçmişte yaşanan olaylardan ders almayan toplumu eleştirir:

“Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey!

Beş bin senelik kıssa, yarım hisse mi verdi?

“Târih”i “tekerrür” diye ta’rîf ediyorlar;

Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi¹⁴?”

Mehmet Akif “Ben zaten mazide yaşar bir adam olduğum için eski aşinaları anmaya vesile ihtiyacından varesteyim.” diyordu. Yaşının ilerlemesiyle birlikte kendi mazisiyle toplumun mazisini karıştırarak sevdi. 1935 tarihli bir mektubunda, yaşlandıkça maziperest olduğunu söylüyordu. Tarihimiz sayısız denilebilecek faydalı ve güzel şeylerle doluydu. Üstelik övünülmesi gereken muazzam bir mazimiz vardı¹⁵. Geçmiş, onun için kaçış değil, bizatihi dayanaktı. Mazi anlayışı İslam ve Türklüğü içerir. Geçmişin ihtişamına yaptığı vurgularda öğüt verme arzusu göze çarpar. Ona göre terakki ve insanlık mazidedir. Geçmişe yönelmesine rağmen

¹² Mehmed Akif Ersoy, “Gayet Mühim Bir Eser”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.87-88.

¹³ Kazım Yetiş, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ Yayınevi 2006, s.167.

¹⁴ Ersoy, Safahat, s.440.

¹⁵ Kuntay, s.316-317.

hâlin şairi olduğu görülür. Bütün çabası günün meselelerine çözüm yolları göstermektir¹⁶. Türk milletinin manevi, tarihi ve kültürel değerlerine yapılan saldırılara karşı daima mücadele etti¹⁷. Onun maziye olan bağlılığına ağır ithamlarla saldıranlar da olmuştur. Bunlardan biri de Nurullah Ataç'tır. O, Mehmet Akif'i her türlü değişime karşı durağan bir adam olarak görür. Gericici dediği insanlardan daha geri bir konuma iter¹⁸. Ataç'ın bahsi geçen ifadelerine bakıldığında, doğru kanaatte bulunmaktan daha ziyade ideolojik davrandığı değerlendirilebilir.

İslam ve İstiklal Şairi'nin Türk tarihindeki yeri üzerine söylenen bazı sözler ardır: “Büyük şairler, diliyle eserlerini yarattıkları ırk ve milletin geleceğini hazırlamak ve düzene sokmakla, tarihini sağlamlaştırırlar. ...İşte bizim Mehmed Akif de atalarının mirasını, torunlarının vicdanına ulaştırıp emanet edecek birkaç büyük şairimizden biridir¹⁹.” Nurettin Topçu'nun ifadesiyle: “Âkif, yalnız 20. asrın Müslüman Türk şairi değil, 900 yıllık tarihimizin en yükseklerde duran terennümcüsüdür. O, koca bir tarihin türbedarıdır²⁰.” “Yazık o millete ki tarihi kapandıktan sonra, varlığını hatırlatacak izler ve özellikle acısını dile getirecek Âkif gibi şairleri olmaya²¹!...” Cenap Şehabettin “...Âkif için asrî değildir, dediklerini

¹⁶Mehmet Törenek “Mâzi ile Ati Arasında Bir Şair” <https://mehmetakifarastirmalari.com/2016/03/05/mazi-ile-ati-arasinda-bir-sair/> 15.04.2020.

¹⁷Yetiş, s.175.

¹⁸ Hasan Basri Çantay, *Âkifname*, İstanbul Ahmet Sait Matbaası, 1966, s. 363.

¹⁹ Süleyman Nazif, *Mehmet Âkif*, Haz. Mustafa Kurt, Ankara, Cümle Yayınları, 2015, s. 26-27.

²⁰ Rıfki Kaymaz, *Mehmet Âkif Ersoy ve İstiklal Marşı*, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2009, s.68.

²¹ Süleyman Nazif, s.24-25.

çok işittim. O şu mânada asrî değildir ki, rindce hal ve vaziyeti içinde, uzak mazilerin temizliğini taşır, durur.” demektedir²². Hasan Ali Yücel “Kendi büyüklerini Âkif’in dili ile duyan ve dinleyen Türk cemiyetinin vicdanı, Âkif’in de çok tanıdığı bu yiğit millet hiçbir zaman onu unutamaz.” der. M. Ertuğrul Düzdağ “Sakalı, hilâl kaşları, mert, vakur, fakat hüznü gözleri ile o sanki tarihimizin her devrinde varmış gibi²³...” diye söyler. Bu konuda en etkileyici değerlendirmelerden biri de Süleyman Nazif’e aittir:

“Avrupalılar derler ki: Kuğu kuşu en cazip ve en can alıcı şarkılarını ölümlük söyler, hayata öyle veda edermiş. Bunun gibi en güzel şiirini ölümlük vücuda getiren bir şairin son eserine “Kuğunun Son Şarkısı-Chant de Cygne” derler. “Âsım” bir acı içinde kıvrana kıvrana can veren altı yüz senelik bir devrin Âkif’in dehâsının yarattığı bir kuğu şarkısıdır. Milletimiz bitmez tükenmez felâket ve kayıplar karşısında ağlarken, kader ona bu ilahi şiiri borcuna karşılık olarak bağışladı. Tuna’nın yetim kıyılarından Umman’ın öksüz kıyılarına kadar hâkim olmuş bir devrin görkemli batışı, her şeye rağmen “Âsım”ın sayfalarında daima görünecek²⁴.”

Birçok şiirinde ilhamını dininin ve milletin şanlı mazisinden alır. Bunun bir sebebi yaşadığı derin bunalımın onu maziye yönlendirmesidir. Hiçbir şair yıkılmış ve perişan vatanının refah

²² Erişirgil, s.IX.

²³ Kaymaz, s.65-67.

²⁴ Süleyman Nazif, s. 24-25.

içindeki geçmişini onun gibi susuzluk ve hasret içinde anmamıştır. “Türk diyarının eski umrânıyla bugünkü perişânlığını gösteren öyle tablolar var ki, insan okurken, sınırları baştanbaşa titriyor²⁵.”

Birçok eserinde devrinin perişânlığına bakarak zaman zaman maziye sığınmıştır. Bu durum bir kaçış değil maziden güç alarak halka cesaret verme, ümit aşılama, onu uyandırma görevini ifa etme gayesiyledir. Hemen her tarihi örnekten sonra kendi devriyle “ihtişamlı maziye” karşılaştırır. Bahsi geçen karşılaştırmalarda genelde birinci olumsuz, ikinci ise iyi ve güzeldir. Mazi: İslam tarihiyle ideali, Türk tarihiyle iftiharını, Türk-İslam eserleriyle vatanın “taştan belgeleri”ni temsil eder. Bu çalışmada; Mehmet Akif Ersoy’un İslam ve Türk tarihine, daha genel anlamda maziye bakışı üzerinde durulacaktır.

1. İDEAL: İSLAM, ASR-I SAADET

Mehmet Akif, eserlerinde Allah’ın güç ve kudretini; peygamberimizin incelik ve ahlaken temizliğini; mazinin büyük şahsiyetlerini, bulunduğu devrin cemiyet ve insan yaşantısını anlatırdı²⁶. İslam tarihine ait hikâyelerinin çoğunda adil İslam hükümdarlarından örnekler verdi. Özellikle, 1909-1912 yılları İslam birliği anlayışının zayıflamaya başladığı bir döneme denk geliyordu. İşte böyle bir devirde İslam birliğini sağlama idealiyle Müslümanların nasıl şanlı bir tarihe sahip olduklarını onlara hatırlatarak, yeniden kendilerine güvenmeleri için manzum eserler yazdı. İslam tarihi onun için manzumeler yazma konusunda ilham kaynağı vazifesi gördü.

²⁵ Süleyman Nazif, s. 194-197.

²⁶Çantay, s.371.

Kronolojik olarak bu hadiseler Peygamberimizin hayatı, Dört Halife ve Emeviler zamanlarına ait olaylardır²⁷. Şair, peygamberimize büyük bir hürmet besliyordu. Bursalı Hafız Emin'e kendisine okuduğu şarkılara karşılık mevlitlerde okusun diye "Naat"lar yazıyor, her mevlitten sonra bunları imha ediyordu. Çünkü peygamberimize naat yazılamazdı²⁸. Arap tarihçilerin yazdığı, efsanesiz, tabii peygambere inanıyordu²⁹. Dinini Asr-ı Saadet'teki gibi yaşama arzusu vardı. İslam'ı değil, Müslümanları eleştiriyordu³⁰. Ağah Sırrı Levent onu, müesseselerin ıslahıyla eski ihtişamlı dönemin tekrar geleceğine inanan biri olarak görür. Mehmet Akif, ilimde, sanatta, askerlik ve ekonomide parlak devirlerin geride kalmasından üzüntü duymaktadır³¹.

Peygamberimizin dünyaya geldiği zamanı "Bir Gece" adlı şiirinde anlatır. Bu şiirde Hz. Muhammed'in hayatına dair bilgiler verilir³². İslamiyet gelmeden önce insanlık derin bir buhranın içine düşmüştür. Çünkü peygamberimizin gelişini beklerken, onun çölün en sapa yerde doğmasından dolayı, haberdar olamamışlardı. İnsanlık değerleri ortadan kalkmış, insanlar yırtıcılıkta "sırtlanları" geçmişti. Hz. Muhammed peygamber olduktan sonra:

"Başlarda gezen en kanlı ayaklar suya erdi!"

²⁷ Tansel, s. 151-153.

²⁸ Kuntay, s.224.

²⁹ Kuntay, s.271.

³⁰ M. Orhan Okay, *Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019, s.236.

³¹ Çantay, s.359.

³² Tansel, s.152.

İslamiyet’le insanlık kurtulmuş; “kayserler”, “kıs râlar” yıkılmış, ezilen mazlumlara hayat bulmuş, dünyaya adalet gelmiştir³³. Mehmet Akif, mazi hayranlığına peygamberimize olan saygı sözcüklerini de ekler: “Sultân-ı Rusûl, Şah-ı Mümecced (Allah’ın yücelttiği Şah)”, “Sultân-ı Müebbed”³⁴.

İslam’ın bu kadar kısa sürede yayılması karşısında tarih şaşkınlık yaşamaktadır. Böyle bir gelişmeye insanlık şahit olmamıştır, olmayacaktır. Yeni dinin ahlak, irfan, adalet, ihsan anlayışı kavimlerin akın akın Müslüman olmasına neden olmuştur. İslam iyiliği emretme, kötülükten sakındırma dini olduğundan bir kötülük yaptığında kardeş kardeşi uyarmaktan çekinmezdi. O devirde kimse haksızlığa, bana ne diye, susmazdı³⁵. Müslümanlar bin üç yüz yıldır Allah’ı anmaktadır. İslam, şirki sonsuza kadar yıkmış, mabetlere “Mabûd-ı Hakîkî’yi” getirmiş, Allah’ın ismini dünyaya tanıtmıştır.

“Ecdâdımızın kanları seller gibi akmış...

Maksadları dininle beraber yaşamakmış.

Evlâdı da kurban olacakmış bu uğurda³⁶...”

Sonra İslam’ın ihtişamlı tarihini anlatır:

“Biz ki yarmıştık şu’ûnun (işler, vakakalar) en büyük ummânını;

Çiğnemiştik yükselen emvâc-i bî pâyânını (sayısız dalgalar);

Biz ki edvârın (devirler), kurûnun (çağlar), hâdisâtın rağmına,

³³ Ersoy, Safahat, s.444.

³⁴ Ersoy, Safahat, s.451.

³⁵ Ersoy, Safahat, s.199.

³⁶ Ersoy, Safahat, s.268.

Hakim olmuştuk bütün bir âlemin eyyâmına (zaman)³⁷;

Ardından hemen hale dönüş yapar:

“Şimdi tek bir dalganın pâmâl-i izmihlâliyiz (altında ezilmek)!

Şimdi sâhillerde mahkûmiyyetin timsâliyiz!

Böyle bir sadmeyle (darbe) altüst olsun böyle en müdhiş bir gemi³⁸...”

Mehmet Akif yalnızca Allah’a, Hz. Muhammed’e, ecdadın ulularına, İslam toplumuna “ilân-ı aşk” etti³⁹. İslam büyüklerine o kadar saygı duyuyordu ki onun gözünde adalet Hz. Ömer; cesaret ve yiğitlik ise Hz. Ali demektir⁴⁰. Mazi hasretiyle tutuşarak tarihi manzaralar sergiledi⁴¹. “Vahdet” şiirinde Müslümanların en zor zamanlarda bile toplumun diğer fertlerini düşünmesi gerektiğini tarihi tanık göstererek anlattı. Bahsi geçen örnek, Yermük Savaşı’nda (636) cereyan eden bir olayın Huzeyfetü’l- Adevî’ adlı sahabenin dilinden anlatımıdır: Çok sıcak bir havada savaş tüm şiddetiyle devam etmektedir. İkinci vakti ortalık biraz sakinleşince bu sahabe askerlere su dağıtmak ister. Yaralı bir akrabasına suyu yetiştirir. Ancak akrabası suyu vermesi için, inleyen başka bir arkadaşını işaret eder. Onun başına gittiğinde yaralı olan ikinci asker, sahabeyi diğer yaralı askere yönlendirir. Her üçü de suyu içmeden şehit olurlar. Mazi böyle övünülecek devirler barındırır:

³⁷ Ersoy, Safahat, s.278.

³⁸ Ersoy, Safahat, s.278.

³⁹ Süleyman Nazif, s.76-77.

⁴⁰ Çantay, s.345.

⁴¹ Çantay, s.302

“Şark’ın ki mefahir dolu, mâzî-i kemâlî⁴²,”

Sonra sözü kendi zamanındaki Müslümanların kalmayan birliğine getirir:

“Yâ Rab, ne onulmaz yaradır şimdiki hâlî⁴³!”

Yaşam şartları ağırlaştığında mazinin heybetine sığınmak genellikle toplumlarda görülen hadiselerdendir. Bu buhranlı durum karşısında ümit vermek ister⁴⁴ ve İslam tarihinin ihtişamından kendini alamaz:

“Bir zamanlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz:

Gelmişiz dünyaya milliyyet nedir öğretmişiz!

Kapkaralıkken bütün âfâkı insâniyyetin,

Nur olup fişkirmişiz tâ sinesinden zulmetin;

Yarmışız edvâr-ı fetretten kalan yeldâları;

Fikr-i ferdâ doğmadan yağdırmışız ferdâları⁴⁵!”

Peygamberimiz ve Hz. Ebubekir’in halifelik yıllarını

“Yirmi beş yıl, yirmi beş bin yıl kadar feyyâz imiş⁴⁶!”

diyerek anlatır.

Ebu Zer gibi dininden taviz vermeden hayatını yaşayan bir sahabeye değinir. Hz. Ömer devrinde güvenliği sağlayanların nasıl

⁴² Ersoy, Safahat, s.431-432.

⁴³ Ersoy, Safahat, s.432.

⁴⁴ Yetiş, s.100.

⁴⁵ Ersoy, Safahat, s.199.

⁴⁶ Ersoy, Safahat, s.199.

adalet dağıttığını anlatır⁴⁷. İslam'ın adalet duygusunu Hz. Ömer'de yansıtır. Onun Allah'a yemin ederek “Hakkını arayan bir aciz bana en kuvvetliniz gibi görünür. Güçsüzün hakkını alacağım insan da en güçsüzünüz olarak görünür.” dediğini belirtir. Hz. Ömer, devrinde dalkavukluğa müsaade etmezdi. Hiç tereddütsüz suçluları cezalandırmaktan çekinmezdi⁴⁸.

Yine Mehmet Akif zaman zaman tarihin belirli dönemlerine giderek örnekler verir. Mazi üzerinden ideal hükümdar tipini vurgular. Adaletle özdeşleşmiş Hz. Ömer devri de bu örneklerden biridir. 1910 yılında basılan⁴⁹ “Kocakarı ile Ömer” adlı şiirinde Hz. Ömer’le yaşlı bir kadının arasında geçen konuşmalar üzerinden Hz. Ömer’in devlet yönetimindeki hassasiyeti vurgulanır. Onun yönetiminde Müslümanlar huzur ve sükûn içerisinde yaşamıştır. Halkının dertleriyle gece gündüz ilgilenen bir hükümdar profili çizer⁵⁰. “Dirvâs” adlı şiirinde Emevi hükümdarlarından Hişâm devrine değinir. Onun hükümdarlığı döneminde yaşanan bir kuraklık olayı üzerinden halifenin hükümdarlık anlayışını ortaya koyar. Bazı kabileler üç yıl süren kuraklık nedeniyle yaşadıkları sıkıntılara çözüm bulmak için halifenin huzuruna çıkarlar. Onların içerisinde Dirvâs adlı bir çocuk halkın perişan halini arz eder. Bu arz ediş sert ifadeler de içerir. Fakat halife onun söylediklerine hak verir ve ihtiyaçlarının karşılanmasını

⁴⁷ Ersoy, Safahat, s.387.

⁴⁸ Ersoy, Safahat, s.373.

⁴⁹ Tansel, s.39.

⁵⁰ Hz. Ömer bir gece Medine sokaklarında gezerken bir evden gelen ağlama seslerine ve bir kadının konuşmasına kulak kesilir. Bundan sonra aralarında konuşmalar cereyan eder. Kadının zor durumda olmasından haberinin olmaması dolayısıyla kendini hatalı görür. Ersoy, Safahat, s. 95-100.

emreder⁵¹. Mehmet Akif bu şiirle İslam'ın sosyal ve ekonomik denge anlayışını vurgular⁵²:

“Nerden buldun bu ihtişâmı?

Halkın mı, senin mi, Hâlik'ın (Allah'ın) mı?

Allâh'ın ise eğer bu servet,

Bizler de onun kuluyken, elbet

Bir pay talebinde hakkımız var...

İnsâf olamaz bu hakkı inkâr.

Halkınsa şu bî-nihâyet emvâl (sonsuz mal, mülk);

Ver, etme hukûk-i gayrı pââmâl (başkalarının hakkını çiğneme).

Yok; böyle de olmayıp da kendi

Mâlin ise - çünkü fazla - şimdi,

Bî-vâyelere (ihtiyaç sahiplerine) tasadduk (dağıt) eyle...

Dördüncüsü varsa haydi söyle⁵³!"

Sadece İslam tarihine değil, dünya tarihine dair göndermeleri de vardır. Hz. Yakup'un, oğullarına gidip Yusuf'u araştırmalarını ve bunu yaparken Allah'tan ümitlerini kesmemelerini söylediğine dair ayeti tefsir eder. Çünkü kâfirlerden başkası Allah'tan ümidini kesmez⁵⁴. Değerlendirmelerine devam eder. Yahudilerin Hz. Üzeyr'e,

⁵¹ Ersoy, Safahat, s.110-113.

⁵² Okay, s.47.

⁵³ Ersoy, Safahat, s.112.

⁵⁴ Tansel, s.65.

Hıristiyanların ise Hz. İsa'ya "Allah'ın oğludur" demesiyle "tevhîd" unsuru bu dinlerde bozulmuştur. Bu değerlendirmelerden sonra tevekkül meselesine gelir. "Tevekkülün" yanlış yorumlanması da şıktır ve İslam'da yeri yoktur⁵⁵.

Ardından, ashabın tevekkül anlayışına geçerek tarihi bir misal verir. Anlatılan olayın sağlam belgelere dayandığını anlatır. Olayın gelişimi şu şekildedir: Hz. Ömer, Ebu Übeyde'nin yardım istemesi üzerine aceleyle yardıma koşar. Şam'a doğru yola çıkarken Şam'la Tebuk arasında hac yolları üzerinde bulunan Surg'a gelir. Durumu haber alan Ebu Übeyde hemen oraya yönelir. Hz. Ömer ordunun nerede olduğunu sorar ve askerde veba salgını olduğu cevabını alır. Bunun üzerine önce muhacirlerle durumu görüştü ve yapılan görüşme sonuçsuz kaldı. Daha sonra istişare ettiği Ensar'da da aynı tereddüde şahit oldu. Canı sıkılarak Kureys'in yaşlılarını çağırdı. Onlar hep birden "Vebaya karşı gitmek hata olur." deyince Hz. Ömer, ordusuna geri dönüş emri verdi. Sabah erkenden dönüş için harekete geçmeye başlayınca Ebu Übeyde "Fırârinız kaderu'l-lâhtan (Allah'ın takdirinden) mıdır şimdi?" deyince Halife "doğru" cevabını verdi. Allah'ın bir kaderinden kaçarken başka bir kaderine doğru gittiğini söyledi. Bir misalle bunu açıkladı. Derenin ortasındaki bir deveyi otlu yerde beslemek yada kaylardan sektirmek senin tercihin ama aynı zamanda kaderindir. Hangisine yönelirsen yönel. Bunlar yaşanırken Abdurrahman İbn-i Avf, vebayla ilgili bir hadis nakletti. "Veba olan yere girmeyin, veba olan yerde iseniz çıkmayın." Mehmet Akif, Hz.

⁵⁵ Ersoy, Safahat, s.238.

Ömer'in, ashabın, Kureyş'in önde gelenlerinin kader deyince ne anladığını tarihi bir olay üzerinden anlatıyordu⁵⁶.

Tevekkül anlayışı İslam'ın ilk dönemlerinde hızla yayılmanın mihenk taşlarından biridir. Yoksa bu kadar kısa sürede bir inkılabın gelişmesi mümkün değildir. Avrupa daha habersizken, Mekke'nin bağrında yeni bir hayat doğdu. Onların ruhu duymadan Araplar İslamiyet sayesinde dünyayı kuşattılar. Hükümlerinin bir ucu Çin Seddi'nde, diğer ucu İspanya eteklerindeydi. Bu yayılmanın sırrı “tevekkül”dü, zafere inanmaktı. Tevekkül, azme ortak olunca Allah'ın yardımı eksilmez⁵⁷. O, İslam medeniyetinden örneklerle çalışmanın önemini vurgulamıştır⁵⁸. Ananeye bağlıydı. On dört asırlık diniyle, on dört saatlik yeniliğin beraber yürümesi arzusu vardı⁵⁹. Allah'ın peygamberimize:

“Bütün serâiri kalbin ihâta etse, yine,

Danış sahâbene dünyaya âid işler için (...)

(...) Verip karârı da azm eyledin mi... Durmıyarak

Cenâb-ı Hakk'a tevekkül edip yol almaya bak.”

dediğine göre Müslümanlara düşen de azimle çalışıp tevekkül etmektir⁶⁰. Tevekkül anlayışının toplumda yanlış anlaşılmasını kırmak için Hz. Ömer üzerinden başka bir olaya değinir. Hz. Ömer'in, tevekkülü Müslümanların çoğundan daha iyi bildiğinden bahisle “Biz

⁵⁶ Ersoy, Safahat, s.239.

⁵⁷ Ersoy, Safahat, s.239.

⁵⁸ Okay, s.50.

⁵⁹ Kuntay, s.274.

⁶⁰ Ersoy, Safahat, s.241.

mütevekkilleriz” diyen topluluğu kamçıyla dağıttığını, “Gidin, ekin!” dediğini anlatır⁶¹. Halife’nin çalışma konusundaki hassasiyetini her fırsatta dile getirir. Hz. Ömer, inzivaya çekilip ailesini ihmal eden tabîinden Ebu Kılâbe’yi uyarmıştır. Onu, evlatları için nafaka toplarken görmek istediğini, böyle bir davranışın yaptığı ibadetten daha hayırlı olduğunu söylemiştir⁶².

Tevekkül ve azim kavramlarını değerlendirdikten sonra başka bir kavramı açıklar. İslam tarihi üzerinden anlatımlarına devam eder. Devletlerin yıkılışındaki amilleri “tefrika” ile açıklar⁶³. Buna dair bir Hadis-i Şerif’in tefsirine girer. Nizar evladı: Yetişin Nizar oğulları! Yemenliler de: Yetişin ya Kahtan oğulları dedi mi, hemen tepelerine felaket iner, hemen Allah’ın nusratı üzerlerinden kalkar; hepsine birden kılıç musallat olur⁶⁴.” Endülüs Müslümanlarına da vurgu yapar. Endülüs, bilim ve sanat merkezi olarak 10 milyon Müslümanı barındırmaktaydı. Bu zengin ülke Hristiyanlar tarafından talan edildikten sonra burada tek bir Müslümandan bahsetme imkânı kalmamış, camiler yok edilerek yerlerinde kiliseler inşa edilmiştir. Müslümanların kendilerinden daha güçsüz olan İspanyollara yenilmelerinin sebebi birbirlerine düşmeleridir. Kendi aralarındaki çekişmeler vatanlarını kaybetmeleri sonucunu doğurmuştur. Hemen sözü kendi zamanına getirir. “İslam’ın son sığınağı olan” vatanda aynı şekilde Müslüman Türklerin de birbirine düşmemesi ve düşman

⁶¹ Ersoy, s.243.

⁶² Mehmed Akif Ersoy, “Hasbihâl”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.54-55.

⁶³ Ersoy, “Nasrullah Kürsüsünden”, s.465.

⁶⁴ Tansel, s.65.

istilasına ortam hazırlamaması gerekir. Yine Müslümanlar “Ye’si, meskeneti, ihtirası, ayrılığı” tamamen atmalıdır. “Azme, mücadeleye, vahdete” sarılmalıdır. Eğer bunu başarırlarsa Allah’ın yardımı onlarla beraberdir⁶⁵.

2. MUHTEREM CED: KUTSALLAŞTIRMA VE YERĞİ

Mazideki Türk, Mehmet Akif’in gözünde “yalçın kaya”⁶⁶, “dimdik”, “arşan gibi ırk”, “İslâm’ın gürbüz, civan unsuru”, “kocamaz”⁶⁷, “ezelden beri hür yaşayan”⁶⁸ ve “adam”dır⁶⁹. Ruhi Naci Sağıdıc’ın ifadesiyle işte bu “adam”ın “şimdi çökmüş ama mazisi iftiharlarla dolu tarihi”ni Mehmet Akif yazmıştır⁷⁰. “Hür yaşamış ve hür yaşama” iradesinde olan bir milletin yüzyıllar öncesine dayanan karakterini bir şiirde anlatmıştı⁷¹. Ecdad, altı yüz yıldır milli mevcudiyetini bütün cihana karşı savunmuştur⁷². Dolayısıyla Türk milletinin evladı da öyle olmalıdır⁷³. Vatan için kefensiz yatan şehit evlatlarının, atalarını incitmemeleri, onlar gibi olmaları gerekir:

“Ne büyük söyle, ne çok söyle; yiğit işde gerek.

Lâfi bol, karnı geniş soyları taklîd etme;

⁶⁵ Ersoy, “Nasrullah Kürsüsünden, s.170-171.

⁶⁶ Ersoy, Safahat, s.337.

⁶⁷ Ersoy, Safahat, s.334.

⁶⁸ Ersoy, Safahat, s.453.

⁶⁹ Ersoy, Safahat, s.334.

⁷⁰ Çantay, s.270.

⁷¹ Çantay, s.392.

⁷² Mehmed Akif Ersoy, “Mukallidliği de Yapamıyoruz.”, Mehmed Âkif Külliyyatı, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.5.

⁷³ Ersoy, Safahat, s.453.

Sözü sağlam, özü sağlam adam ol, ırkına çek⁷⁴.”

Vatan, Türk milletine Allah’ın emanetidir. Bu kutsal emaneti korumak için Türkler yüzyıllarca can vermiş, savaşlarda kanlarını sebil etmiş ve şehit olmuşlardır. İslam’ın sancağını yere düşürmemiş, atalarının mezarını çiğnetmemiş, namuslarına el uzattırmamışlardır⁷⁵. Çünkü eskiden Türklerin birliği sarsılmazdı⁷⁶. Şimdi Müslüman-Türklerden beklenen “o muazzam ecdadın” emanetine hıyanet etmek gibi aşağılık bir davranış değildir⁷⁷. Nasrullah Camii’ndeki konuşmasında mazimizde büyük bir ülke, dünyayı titreten bir devlet, tarihleri dolduran hatıralar varken biz evlatlarımıza ne bırakacağız vurgusu vardır⁷⁸. Ecdad yüksek şan, şeref ve merhamet duygusuna sahipti⁷⁹. Büyük kahramanlıklar yapan ecdadı savunması birçok şiirinde öne çıkar:

“Biri ecdadıma saldırdı mı, hattâ, boğarım⁸⁰...”

O, maziye “ric’at” etmenin imkânsızlığını kabul eder. İşleri savsaklamayı ise kabullenemez⁸¹. Geçmişe takılıp kalmanın Türkler açısından bahtsızlığın sürüp gitmesi anlamına geldiğini vurgular⁸²:

“Gözleri mâzîye bakan milletin,

Ömrü temâtisi (sürüp gitme) olur nekbetin (bahtsızlık).”

⁷⁴ Ersoy, Safahat, s.453.

⁷⁵ Ersoy, “Nasrullah Kürsüsünden”, s.465-482; Kabaklı, s.170-171.

⁷⁶ Ersoy, Safahat, s.337.

⁷⁷ Ersoy, Safahat, s.465-482; Kabaklı, s.170-171.

⁷⁸ Yetiş, s.27.

⁷⁹ Ersoy, Safahat, s.340.

⁸⁰ Ersoy, Safahat, s.353.

⁸¹ Ersoy, Safahat, s.141.

⁸² Ersoy, Safahat, s.271.

Ancak geleceği kurmak için maziyi yıkmamak gerekir:

“Mâzîsi yıkık milletin âfisi olur mu⁸³?”

Devletlerin buhran dönemlerinde geçmişten kuvvet alma duygusu yaygınlaşır. Akif, halktaki ümitsizliği tarihe dönerek kırmaya çalışır. Devletin düştüğü kötü durumdan idarecileri sorumlu tutar. Birkaç çadırdan⁸⁴ “cihangîrâne bir devlet” çıkararak, dünyayı titreten Türk milleti nasıl bu şekilde “zillet”e düşmüştür? Osmanlı Devleti’nin geldiği durum ibretliktir. Bu şekilde ibretlik duruma düşmek Mehmet Akif’e elem verir. Öfkesi, devleti acze düşürdüğüne inandığı idarecilere yönelir. II. Abdülhamit, kahraman atalarının dalgalandırdığı bayrağı düşürmüş, ecdadına karşı Türk milletini utanılacak hale getirmiştir. Türkler, “âlî kavm” iken padişah onu “sefil” hale düşürmüş, gelecekle ilgili milletin ümidini yok etmiştir⁸⁵.

Balkan Savaşı’ndaki (1912) ağır yenilginin ıstırapları Akif’i sarmıştır. Türk milletinde “Ecdâda benziyen az çok kan” yoktur artık. Millet, “ırkından kalan”, o “necîb evlâda lâıyık tek şiar (alamet)” gösteremeyecek hale düşmüştür. Kahraman ecdâdınız “böyle kansız mıydı- hâşâ-“ der ve onların kalplerinin birlik içinde çarptığını, ayrılık sevdasına düşmediklerini söyler⁸⁶. Tarihte yok olmuş milletlerin yıkılışında en büyük etken, toplumdaki birlik duygusunun

⁸³ Ersoy, Safahat, s.495.

⁸⁴ O tarihlerde kabul gören bu görüş günümüzde geçerliliğini yitirmiştir.

⁸⁵ Ersoy, Safahat, s.87.

⁸⁶ Ersoy, Safahat, s.275.

yok olmasıdır. Tarihe bakılmasını önerir ve bunun “kânun-i İlâhî” olduğunu ifade eder. Tarih sayısız mezarlar ve kitabeler saklar⁸⁷.

Mazi vurgusunda Avrupalı milletlere de değinir. Avrupalıların zor görünce “yılışmak”, zayıfı ezmek gibi bir hasleti vardır. Ruslar yakıp yıkmalarıyla “Neron rezilini”n yaptıklarını da geçen eden bir alçaklık içerisindedir. Avrupa’nın mazisi “nâ pâki (temiz olmayan)” dir. Berlin Hâtıraları şiiirinde Almanları bu kategorinin dışında tutar. Biz sonsuza kadar düşman bir Hıristiyan dünyasının varlığına inanırdık. Artık bu anlayıştan vazgeçtik, der. Mehmet Akif, Almanları tanıdıktan sonra bu fikrin yanlışlığına kanaat getirdiğini belirtir. Ancak bunu Almanlarla Türklerin yakınlaşması için savunduğunu söylemek yanlış olmaz⁸⁸. Çünkü bu ifadelerde resmi propagandanın izleri görülür⁸⁹. Bu değerlendirmelerden sonra sözü kendi milletine getirir. Türk milletini zaafa düşüren süreçlere değinir. Türkler, faziletlerini son üç yüzyılda ilimle birlikte götürmeyi başaramadılar. Cehalet yayılmaya başladı. Sonunda Avrupa’nın etkisi altına girildi⁹⁰. İmanın verdiği ahlaki güzelliğin hamisi olan Müslümanlarda XX. yüzyıl başlarında faziletten eser yoktur. Onları rezillerden ayıran bir fark da kalmamıştır⁹¹. Artık, Müslümanlar kötülüğe yöneltip iyiliğe engel olmaktadırlar. En sağlam ahlak anlayışı haksızlığı görüp aldırımmamak olmuş, haksızlığı görmezlikten gelmek, yanlışlar karşısında susmak, utanmamak Müslümanların özelliği haline

⁸⁷ Ersoy, Safahat, s.411.

⁸⁸ Ersoy, Safahat, s.298-299.

⁸⁹ Yetiş, s.68.

⁹⁰ Ersoy, Safahat, s.395.

⁹¹ Ersoy, Safahat, s.281.

gelmiştir. İslam'dan uzaklaşmanın tezahürleri bu şekilde ortaya çıkmıştır. Mehmet Akif, İslami anlayışın kendi döneminde geldiği noktayı maziyle karşılaştırarak acı acı tenkit eder. Hz. Ali'nin bir teşbihine başvurur:

“Biz, neyiz? Seyreyle artık; bir de fikr et, neymişiz?

Din de kürkün aynı olmuş: Ters çevirmiş giymişiz⁹²!”

1913'te “Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi” şiirini yazmış, Müslümanlar için her geçen gün şartların ağırlaştığını anlatmıştır. Balkanlarda yüz binlerce Müslüman işkencelerle doğranmış, hayat Türkler için artık “Muharrem” olmuştur. Yeni Kerbelalar yaşanmaktadır. Eskiden Müslümanlar huzurlu, mutlu yaşarken hayatları birden matem gecesine dönüşmüştür. 350 milyon Müslüman çok zor bir hayat sürmektedir. Tertemiz Müslüman toprağı sömürgeci güçler tarafından çiğnenmekte, Müslümanların namusu yabancıların eline düşmektedir. Haçlıların çanının sesi duyulmakta, minarelerde ezanlar susmaktadır. Peygamberimize yalvararak Müslümanları “bîkes (kimsesiz)” ve “mazlum” bırakmamasını ister⁹³. Süleyman Nazif onun bu şiiri üzerinden şu değerlendirmede bulunur:

“Balkan Harbi'nde Adriyatik Denizi'nden Marmara ve Adalar denizlerine kadar her taraftan atılan toplar sustu; figân eden ağızlarla, ağlayan gözlere topraklar doldu; birçok yerlerde ezanlar sükût ettiler. Târihin yâd-ı lâkaydından (kayıtsızlığından) başka oralara

⁹² Ersoy, Safahat, s.199-200.

⁹³ Ersoy, Safahat, s.205.

ircâ-ı tahattur edecek (hatırlayacak) İslâmların kalmayacağı bir zaman dahi, -Vâ-esefâ ki!... (Ne yazık ki!)- gelecek; fakat şu on üç mısram ihtizâza getirdiği (titrettiği) ve ağlattığı gönüller, te'essür-i giryânını (acı etkisini) nesilden nesle tevdi' edecektir⁹⁴.”

Balkan Savaşı sırasında yaşanan felaketler Mehmet Akif'i derinden etkiler. Öz vatanın düşman eline geçmesini, buralarda yapılan vahşetleri kaldıramaz. Kaybedilen vatan toprakları “can ekilen topraklar”dır. Bir daha asla geri gelmeyecektir. Meşhed şehri Hıristiyanların eline düşmüş, mescitler ahıra dönüştürülmüş, Hırvat askerleri üstünde tepinmektedir. Türbeler yıkılmış, ecdat yadigârı bir hatıra bile kalmamıştır. Artık Türk'ün şanlı zaferlerine sahne olan “kanlı ova” Kosova vefasızdır. Kosova'da, Türklerin attığı her adımda binlerce övünç vesilesi olacak, tarih yatar. Yıldırım Bayezid, orada mezarı bulunan “Şâh-ı Şehîd (I. Murat)” nerededir? Mehmet Akif'in gözünde I. Murat, “kurbân-ı zafer”dir. Kosova zaferini bir bayram olarak görür⁹⁵. I. Murat'ı baş tacı eden Edirne şimdi, Bulgar Kralı Ferdinand'ın önünde eğilmektedir⁹⁶. İşte böyle bir ortamda ecdadın ruhundan yardım talep eder. Umursamaz torunlarının “yüzüne tükürmesini” ister⁹⁷.

⁹⁴ Süleyman Nazif, s.24-25.

⁹⁵ Ersoy, Safahat, s.189-190.

⁹⁶ Tansel, s.70.

⁹⁷ Okay, s.38.

Mehmet Akif, Osmanlı padişahlarına karşı bir kin beslemiyordu. Devleti zaafa uğrattığına inandığı idarecileri sevmiyordu. İlk dönem Osmanlı padişahlarına hürmeti Safahat'ta görülür. Balkan Savaşı onun şiirlerinde Osmanlı padişahları vurgusunu öne çıkarttı. Bundan sonraki şiirlerinde İslam büyüklerinin yanında Osmanlı padişahların adları da geçer⁹⁸. Bu eserde Yıldırım Bayezid'in beş, Yavuz ve I. Murat'ın üç, Osman, Orhan ve Kanuni'nin, ikişer, Fatih ve II. Selim'in birer defa adına rastlanır⁹⁹. Balkanlarda yaşanan katliamlar karşısında Türk milletinde I. Murat'taki cesareti arar ve sorar.

“Yok mudur sende Murâd'ın iki üç damla kanı¹⁰⁰?”

Semut kavmi içindeki bozguncuların sebep oldukları yıkımla Balkan Savaşı sonunda Türklerin uğradığı felaketler arasında bir benzerlik kuruyordu. “Hakkın Sesleri” şiirinin başına Salih peygamberin kıssasını ifade eden Neml suresindeki “İşte sana, onların, kendi yolsuzlukları yüzünden ıpıssız kalan yurtları!” ayetini yazmıştı. Oysa artık, bu ıpıssız kalan yurt Akif'in vatanydı¹⁰¹. Yıllarca Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Balkan şehirlerinde meyhaneler kurulmakta, kadehler tokuşturulmakta, insanların namusuna saldırılmaktaydı. Dünyaya meydan okuyan “kavm-i necib” nerededir? Ortada kimse yoktur. Hâlbuki Türk milletinin bir ferdi dahi “haysiyetinin gölgesi çiğnense” üç beş kişinin canını almadan öfkesi yatışmazdı. Keza Arnavutlar da öyle. Balkan Savaşları sırasında milletin haysiyeti

⁹⁸Tansel, s.95.

⁹⁹Okay, s.28.

¹⁰⁰ Ersoy, Safahat, s.190.

¹⁰¹Okay, s.37.

aşağılanmışken, namusuna musallat olunmuşken niçin tepki gelmemiştir? Arnavutların bütün bunlar yaşanırken tepkisizliğine karşı da bir isyan vardır¹⁰². Arnavutları acımasızca bir hayale kurban eden rehberlere karşı uyararak, korumaya çalışıyordu¹⁰³. Müslümanlar Hz Ömer'in, Yavuz Sultan Selim'in vefasız evladıdır artık. Çünkü ecdat yadigârını koruyamamışlardır¹⁰⁴. Türkler asırlardır uyudukları uykudan uyanmalı, çevresindeki zulümlere dur demelidir¹⁰⁵.

Mehmet Akif'te bir "isyan ahlakı" vardır. Görmek isteyen gözler için Türk milleti ibret alınacak bir "nümûne"dir. "Koca millet" eskiden dünyaya hükmederken şimdi perişandır. Yabancıların aşağıladığı bir hale düşmüştür. Çünkü "vakarı," hayâyı" unutmuş, kutsal değerlere ve Allah'a hücum eder hale gelmiştir. Ne ecdadının hatıratına hürmet eder, ne geleneğine sahip çıkar. Dedeleri bütün bunları aziz bilirken "sefil evlâd" bütün bu değerlere sırtını dönmüş, hakir görmüş, aşağılamıştır. "Sefil evlâd"ın hayatı alışılmış hayatların en rezilidir, damarlarındaki kanlar irinleşmiş, hayatı "leş"e dönmüştür. Maziyi geri getirme imkânı olmadığına göre "gebermek" bu "mübtezel" yaşayıştan daha iyidir. Zaten ölüden de bir farkı yoktur. Onun adına ecdadı utanacak haldedir. Durgunluğun sonucu milletlerin "zillet ve esârete" düşmesidir. Milletin düştüğü durum tam da budur. Mehmet Akif eleştirinin dozunu arttırır:

¹⁰² Ersoy, Safahat, s.189-190.

¹⁰³ Süleyman Nazif, s.147-148.

¹⁰⁴ Ersoy, Safahat, s.308.

¹⁰⁵ Ersoy, Safahat, s.198.

“Dilenciler bile senden şerefli dir billâh¹⁰⁶.”

Balkan Savaşlarında silahını bırakıp kaçan asker, Türk tarihinin şanlı sayfalarına utanç verici bir leke sürmüştü. Tarih, ölmek için hayata sarılan, her şeyini feda eden bir millet karşısındadır. “Şerefini, şanını, yiğitliğini, dinini, imanını, vatanını, vatanseverliğini, hakkı, vicdanını, mezarını, türbesini, ecdadının kemiklerini, haçlıların eline düşen mescitleri” ölümden kurtulmak için feda etmiştir. Askerler, silahını bırakıp kaçarken ecdat mezarını “Yolumda durma kaçarken!” diyerek çiğnemiştir¹⁰⁷.

Bu ağır eleştirilerden sonra Kaniye savunması kahramanı “muhterem cediti” Tiryaki Hasan Paşa'nın sözünü hatırlatır:

“Zafer ilerde dir oğlum, hücum edip aşarak,

Hudûd-ı düşmanı, hiç yoksa, bir mezâr almak;

Geçip de ric'ate bin yıl muammer olmaktan (ömür sürmekten)

Hayırlıdır...” Ne yaman söz, ne kahraman iman!”

İşte bu “büyük rûh” Balkanlardaki ağır yenilgi dolayısıyla utanmıştır. İslam mezarları, Balkan milletlerinin ayakları altında çiğnetilmiştir. Türk milletinin kahramanlarından istenilen yaşam, dedeleri gibi olmalıdır:

“Deden ne türlü yaşarmış ... Adamsan öyle yaşa:”

¹⁰⁶ Ersoy, Safahat, s.234-235.

¹⁰⁷ Ersoy, Safahat, s.235.

Dede nasıl yaşamaktaydı? Mehmet Akif bu kudreti şöyle ifade eder:

“Donanma, ordu yürürken muzafferin ileri,

Üzengi öpmeye hasretti Garb’ın elçileri!”

Tenkide geri döner:

“O ihtişamı elinden niçin bıraktın da,

Bugün yatıp duruyorsun ayaklar altında?

“Kadermiş!” Öyle mi? Hâşa, bu söz değil doğru:

Belânı istedin, Allah da verdi... doğrusu bu.

...

Çalış dedikçe şeriat çalışmadın, durdun,

Onun hesabına birçok hurâfe uydurdun^{108!}”

Mehmet Akif, 1914’te de Balkan hezimetinin etkilerinden kurtulamamıştı. Ecdadımız onuru, şerefi için ölümü küçük görmüştür. O temiz neslin evladı şimdi atalarının yaşantısına aykırı olarak ölmek için her şeye razı bir tavır sergilemektedir. Hâlbuki:

“Bu hissizlikle cem’iyyet yaşar derlerse pek yanlış:

Bir ümmet göster, ölmüş maneviyyâtıyla, sağ kalmış^{109?}”

Daha önce de belirtildiği gibi ilk devir Osmanlı padişahlarına karşı her zaman hürmetkar bir dil kullanır¹¹⁰. Mezarlık şiirinde Türk

¹⁰⁸ Ersoy, Safahat, s.236-237.

¹⁰⁹ Ersoy, Safahat, s. 273.

milletinin düştüğü umutsuzluk ortamında Osmanlı Devleti'nin “Devr-i istîlâ” (yayıma devirlerine) gider ve geçmişin özlemi, bugünün utancı dizelerinde birleşir. İnsanlığın “en güzîn evladı” sende saklıdır, der. Mezarlık “şanlı bir tarih”, “mâzî-i millet”i barındırır. “İbret” ve “hikmet” içerir. Devlet, hürriyet, kahramanlık, gayret milletten çok uzaklaşmıştır ve topraktadır. Türkler yaşantılarıyla “yerin altı, yerin üstünden daha hayırlıdır” denilecek hale gelmiştir. Onlar için perişan, vurdumduymaz, atalet içerisinde yaşamak zillettir. İzzet, milletten çoktan uzaklaşmış ve artık yerin altındadır¹¹¹.

Dünyayı hiçe sayan ecdat kervanının Allah'ın huzuruna akın akın gittiğini hayal eder¹¹². Felek binlerce milleti tarih sahnesinden silmiştir. Mazi mezarlıklar âlemi, milletlerin ziyaretçisiz kalan türbesidir. İstibdatla ülkeyi yönetmek isteyen idarecileri maziye örnek göstererek uyarır. Onlara -önceki hükümdarları hatırlatarak- böbürlenmenin, zulmün bir şey kazandırmayacağını söyler. Bakışlarını karanlık çukurlara çevirseler yok olmuş milletleri görecektir. Hükümdarların cepheleri darmadağındır, atalarının ululuğu yok olmuştur. Birer çökmüş mezara dönüşmüştür. Zalim idareciler bundan ibret almalıdır. Makam, gösteriş bir tutam toprak için çoktur. Geniş topraklar ele geçiren ihtişamlı Napolyon sonunda ancak bir çukur kazanabilmiştir. Son tahtı matemli mezarıdır. Akrepler sohbet arkadaşı, yılanlar dostudur¹¹³.

¹¹⁰Okay, s.27.

¹¹¹ Ersoy, Safahat, s. 51.

¹¹² Ersoy, Safahat, s. 54.

¹¹³ Ersoy, Safahat, s.84.

Birinci Dünya savaşı sırasında askerlere bakışı Balkan bozgunundakinden daha farklıdır. Bu buhranlı dönemde Allah'tan yardım diler. İslam ve vatan için savaşan askerler her şeyi unutmuş; hatırlarında yalnızca Allah vardır. Yuvası, çocuğu, toprağı onun aklında değildir.

“Yâdında kalan hâtıra bir şey, o da ancak:

Gökten ona “yüksel!” diyen ecdâd-ı şehîdi!

Artık o da yükseldi, fakat yerde ümidi:

Bir böyle şehidin ki mükâfatı zaferdir,

Vermezsen İlâhî dökülen hûnu (kan) hederdir¹¹⁴.”

Bu savaş, Balkan Savaşı'ndan farklı olmuş, Türkler kendilerinden daha güçlü olan düşmanlarına karşı kahramanca mücadele etmişlerdi. Mehmet Akif:

“...onu yıldırıldı mı? Asla!

İ'âya seğırtip duruyor namını hâlâ¹¹⁵”

der. Yine Çanakkale'de savaşan Türkleri, Bedir Savaşı'ndaki kahraman sahabelere benzetir. Burada “teşbihte hata aranmaz” sözü yerine oturuyor. Bedirde Müslümanlar İslam'ın varlık yokluk savaşını veriyorken, Çanakkale'de de Müslüman Türkler İslam'ın son bağımsız devleti olarak ölüm kalım mücadelesindeydi¹¹⁶. Mehmet Akif bu şiirde muazzam bir tarih şuuruyla bağlantı kuruyordu.

¹¹⁴ Ersoy, Safahat, s.269.

¹¹⁵ Erişirgil, s.201.

¹¹⁶ Okay, s.223.

Kahraman asker, Selahattin Eyyubi'yi, Kılıçarslan'ı kendisine hayran bırakmıştı¹¹⁷. Haçlı ordularına karşı İslam'ı kurtaran Türk ordusunun Bedir Savaşı'nın kahramanlarına benzetilmesinden doğal ne olabilirdi¹¹⁸. Çanakkale şehitleri ile ilgili yazdığı şiirde terazinin bir yanında şehitler, diğer tarafta bütün bir tarih bulunmaktadır. “Herc ü merc ettiğin devirler” ifadesi artık hem İslam askerini, hem de Müslüman-Türk askerini ifade ediyordu¹¹⁹.

Milli Mücadele Devri'nde Bursa'nın Yunanlılarca işgali üzerine yazdığı “Bülbül” şiirinde, ataların toprağının düşman tarafından çiğnenmesine karşı dayanılmaz bir acı hissetmiştir. Artık, Selahaddin Eyyübilerin, Fatihlerin yurdu ayaklar altındadır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in türbesinin başında çanlar çalınmakta, ezan susmuş, büyük mazi “serâb” olmuş, Yıldırım Bayezid'in camii çökük bir kubbeden ibaret kalmış, Orhan Bey'in kabri çiğnenmiştir. O zaman:

“Benim hakkım, sus ey bülbül, senin hakkın değil matem¹²⁰”

diyecektir.

Ömrü vefa etseydi, İslam tarihinin en coşkun olaylarından olan peygamberimizin Veda Haccı'nı tasvir etme niyetindeydi¹²¹. İki defa Medine'ye gitmiş, ancak Mekke'ye gidememişti. Mekke'ye gidip Arafat Dağı'nda o anı yaşayıp ardından şiiri yazmayı istiyordu.

¹¹⁷ Ersoy, Safahat, s.380.

¹¹⁸ Ertuğrul Düздаğ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar*, C.II, ikinci Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000, s.105.

¹¹⁹ Okay, s.115.

¹²⁰ Ersoy, Safahat, s.420.

¹²¹ Çantay, s.332.

Mekke'ye gidememesi şiirin yazılamamasına neden oldu. İslam-Türk tarihinden ilham alarak bir piyes yazma arzusu vardı. Bu piyeste Haçlı seferleri Dönemi'nde Selahaddin Eyyubi'nin kahramanlıkları vurgulanacaktı¹²². Hindistan ve İspanya'ya seyahat etmek niyetindeydi. İslam dünyasının ihtişamını sergileyen Elhamra Sarayı'nı görme ve nazma dökme arzusu vardı. Bu saray “beşere indirilen nimetlerin en büyüklerindendi.” Himalaya'ya çıkarak, Ganj nehri çevresinde dolaşarak Hint şiirleri yazmak istiyordu¹²³.

3. TAŞTAN BELGELER: TÜRK-İSLAM ESERLERİ

Mehmet Akif, Türklüğün ve İslam'ın sembolü olan tarihi eserlere karşı çok hassastır. Aslında sadece Türk-İslam tarihi değil bütün Doğu'nun mazisi ve eserleri onun ilgisini çeker. Bu ilginin neticesi olarak Doğu medeniyetinin ihtişamının sembolü kabul edilen eserleri sayar¹²⁴. İslam medeniyeti Arabistan çöllerinde yükselmiştir. Burası vahdaniyetin yurdudur. Doğu: Nebiler, dinler vatanıdır. Hz. Âdem'in dünyaya indiği yer midir, yoksa Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu Cûdiler burada mıdır? Hz. İbrahim, Hz. Davut, Hz. Musa devrinde Allah'ın nurunun tecelli ettiği Tûr-i Sînâ, Mısır piramitlerinden “Harem,” Kabe, Hira Dağı bu muhteşem doğu medeniyetinin eseridir. Avrupa'nın medeniyet bakımından geri olduğu zamanlarda Doğu medeniyeti: Karnak, Harem (Mısır'da bir piramidin adı), Çin Seddi, “Tak-i Kisra [Sasani Kralı I. Şahpur'un (241-272) yaptırdığı saray], Arapların Hira'da yaptırdığı saray, Ad kavminin

¹²²Cündioğlu, s.431-433.

¹²³ Kuntay, s.223.

¹²⁴Yetiş, s.144.

Şam ve Yemen’de cennete benzetme iddiasıyla yaptırdığı söylenen İremler, “Sur-i Babiller’le” doludur. Doğu, bir büyük ihtişamın yurdudur¹²⁵. Ardından Nil bölgesindeki tarihi gelişmeye vurgu yapar. Belki de yedi bin yıllık heybeti olan tarihi kasaba Karnak, Teb gibi şehirlerin ihtişamından bahseder¹²⁶. El- Uksur’da firavun mezarlarını ziyaret eder. Piramitleri gezerken maziye bakışının izleri görülür¹²⁷. Tanrılık iddiasında bulunan II. Amnofis’in mezarına gelir ve mezarı tanıtır¹²⁸. Onun korku dolu idaresinin; saraylar, sütunlar, abidelerle dolu ihtişamlı hayatının eleştirisini yapar:

“Bir Fir’avun ki, beşer, korkudan, büküp belini,
Huşû’ içinde tavâf eylemişti heykelini;
Bu Fir’avun, bu görünmez kazâ, bu saklı belâ,
Ki bir zaman tapılıp dendi: Rabbune’l-alâ¹²⁹!”...

Bir başka şiirinde İslam dünyasında bilimin gerilemesinin nedenlere değinir. 1000’li yıllardan itibaren İslam dünyası ilimde gerilemeye başlamıştır. XX. Yüzyılda ilim sahasında hiçbir varlık gösterememektedir. Bu durum Mehmet Akif’i çok üzmektedir¹³⁰. Ecdad yiğittir, çalışkandır, der ve sözü “biz’e getirir. Onlara ait güzel hasletleri birer birer yıkarak kahvehaneler yaptık. Sanat abideleri yetiştiren İslam medeniyeti çorak topraklara döndü. Geçmişten gelen

¹²⁵ Ersoy, Safahat, s.403.

¹²⁶ Ersoy, Safahat, s.423.

¹²⁷ Ersoy, Safahat, s.426-428.

¹²⁸ Çantay, s.209.

¹²⁹ Ersoy, Safahat, s.426-428.

¹³⁰ Ersoy, Safahat, s.363.

hastane, imaret gibi sosyal kurumlar sonradan gelenlerce işlemez hale düşürülmüştü. Yapılan kanallar, köprüler, çeşmeler ya harap olmuş ya da yok olup gitmiştir. Bütün yaşananların sorumluluğu “o kahraman babalardan doğan” yüreksiz nesle yüklenir. Nesl-i cebîn (yüreksiz nesil) ne savaşmayı, ne maişeti ne de el emeğini bilir. Rüyasında çalışmayı görse sıkıntı içerisine düşer¹³¹:

“Niçin yorulmalı zâten “ölümlü dünyâ” da?”

Bu vatan, peygamberler yurdudur. Harabe bir türbesinin üstüne “Mevla titrer.” Vatan toprağının üstü büyük neslin hatırası, içi şehit cesedidir. Bu toprak şehadete doymuştur. Sıksan otları kan fışkıracak. Vatanına sahip çıkmayan bir milletin evlatları yerin üstünde hakir, yerin altında rezildir¹³². Vatanının her şeyine öyle bağlıydı ki, Mısır’a gittiğinde Süleymaniye Camii, Sivas’taki Keykubat Türbesi, sütunlarla, kubbelerle Akif’in gönlündeydi¹³³.

Camiler onun gözünde taş yığınları değil, her unsuruyla Allah’ın gücünün birer göstergesidir¹³⁴. İstanbul’daki camiler eşsiz birer şaheserdir¹³⁵. Musiki dinlerken hanendelerin sesinde “Süleyman devrini, kubbeleri, sütunların yükselişini” hissediyordu¹³⁶. Süleymaniye Camii’nin tasvirini yaparken aslında artık küçük görülen

¹³¹ Ersoy, Safahat, s.115.

¹³² Ersoy, Safahat, s.171.

¹³³ Kuntay, s.159.

¹³⁴ Elif Kaya, “Mehmet Akif’in Şiirlerinde Birleştirici ve Bütünleştirici Bir Unsur Olarak Mabedler”, *İstanbul Sabahaddin Zaim Üniversitesi 2011-2012 Akademik Yılı Açılışı ve Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*, 12-14 Ekim 2011, s.77.

¹³⁵ Kaya, s.78.

¹³⁶ Kuntay, s.231.

horlanan Türk-İslam medeniyetinin “izahına, yorumuna ve savunulmasına” girişir. Mazinin ihtişamı üzerinden, batının gelişmişliği karşısında özgüvenini kaybetmiş, topluma eski ruhu yeniden aşılama gayreti içerisinde¹³⁷. Mehmet Akif’in gözünde Süleymaniye Camii’nin kubbesi Himalaya Dağları’nın zirvesinden de yüksektir¹³⁸. “Günün birinde bütün dünyayı günâhlar kaplasa, isyanlar hakikatleri yıksa, yürekler yüce hisleri kaybetse Süleymaniye yine de doğruluğun yerdeki tek yurdu olarak kalacaktır¹³⁹.” Bursa, Yeşil Camii’nin hatırı için güzeldir. Selimiye Camii, İslam’ın sembolü olmanın yanında “Sultan Selim’in heykeli”dir¹⁴⁰. Sanat şaheseri yapılar çıkaran ecdadımız gibi, camiler inşa etmek hiç de kolay değildir. Abidevi eserler yapmak için bilinçli hükümdarlar ve yetenekli mimarlar lazımdır¹⁴¹. “İki Arkadaş Fâtiş Yolunda” adlı şiirinde Eminönü’ndeki Yeni Cami’nin güzelliğine ve görkemine değinir. Yalnız etrafta huzursuz edici yapılar vardır. Tarihi yapıların etrafına çöreklenen kötü yapılar, caminin ihtişamına zarar ermektedir. Etrafta oluşan çirkin yapılaşmaya idarecilerin dikkatini çeker ve uyanık olmalarını ister:

“- Aman, mabed-i feyyâzın (bereket dolu mabed) ihtişamına bak:

Bakar bakar doyamam: Âşık olmuşum mutlak!

¹³⁷Yetiş, s.55.

¹³⁸ Süleyman Nazif, s.30.

¹³⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, s.186.

¹⁴⁰ Kuntay, s.281.

¹⁴¹ Süleymaniye Camisi’ni kast ederek: Ama gel kaldırım dendi mi, heyhat, o zaman, / Bir Süleyman lâzım yeniden, bir de Sinan. Ersoy, Safahat, s.352.

-Hakîkaten doyamaz dîdeler melâhatine...

Fakat yabancılar üşmüş civâr-ı ismetine!

Nedir harimine yerleşmek isteyen şu salaş

Hüviyyetinde yığınlar ki hep birer kallâş!

-Evet, zemîni uzaktan görüp bayılmışlar;

Yavaş yavaş sokulup sonradan yayılmışlar!

-O halde şimdi ayılmak gerektir evkafa¹⁴²...”

Eskiden görkemli eserler meydana getiren Türkler, eser yapmak bir yana var olan yapıları korumaktan acizdir. “İki Arkadaş Fâtih Yolunda” adlı şiirinde Süleymaniye Camii’nin yanından geçerken bu hazin manzarayı tasvir eder:

“Bugün, bizim tepemizden bakan şu âsârı,

Sıyânet (koruma) eylemeden âciziz, değil yapmak¹⁴³...”

Ancak, şiirin devamında, yöneticilerin tarihi eserlere sahip çıkmak bir tarafa bir kısım yerlerini yol genişletme vb. bahanelerle yıkma eğiliminde oldukları; şuarsuzlukları tenkit edilir:

“Geçende yıkmaya kalkıştılar mahfilî ya!”

Sanatta coşan ecdadının ruhunu görerek, tarihi eserlerine sahip çıkmayan nesil yaptığından “sıkılmalı”dır. Mehmet Akif “sıkılmanın” da eski insanlarda nadir görülen bir hastalık olduğunu söyler. Tarihi eserlere karşı yöneticilerin duyarsızlığını, bilinçsizce zarar verme

¹⁴² Ersoy, Safahat, s.213.

¹⁴³ Ersoy, Safahat, s.217.

çabalarını “zırdelilik” olarak görür. Bu yapılara sahip çıkma şuuru Osmanlı Devleti’nin son döneminde geliyordu. Mehmet Akif de bu şuurla donanmıştı. Ona göre Türkler, tarihte medeniyetler yaratmış bir toplumdur. Tarihi eserler ise Türk medeniyetinin birer “taştan belge”sidir. Türkler, tarihi eserleri konusunda umursamaz davranırken; mimarlık ilmi ile uğraşanlar bir tarihi kemer için sayfalarca yazıyorlardı. Hâlbuki bilinçsizce yıkılmak istenen kemerde “Fünûn-u hendesenin (Geometri)” “tersîmî”nin (resmetme) usulünün ustaca uygulanması vardır¹⁴⁴.

Büyük camilerin yanı başında zamanı belirten saat ve aletlerin bulunduğu Muvakkithânelerin durumu Mehmet Akif’in hicvinden kurtulamaz. Toplumda Hicri, Rumi ve Miladi takvimlerin aynı anda kullanılması da alay konusu olur. Üç türlü takvimin kullanılmasına bir de alaturka saat ve alafranga saat kullanımı eklenmiştir. Bu ikilikler toplumda kargaşaya neden olmaktadır:

“-Senin gözün iyidir... kaç muvakkitin sa’ati?

Düzelteyim şunu... Dur, dur... kurulmamış zâti,

-Birinde on buçuk olmuş, birinde üç...

-Ne güzel!

Zaman içinde zaman... Yoktu böyle şey evvel.

-Büyük kusûr idi lâkin...

-Hakikat öyle idi;

¹⁴⁴ Ersoy, Safahat, s.214-215.

Kamer hesâbı, güneş devri, sonra, milâdî,

Deyip de üç yılı ezbere bilen zekî millet,

Durur mu hiç yalnız bir sa'atle? Durmaz evet^{145!}”

Şair, yeni yapılarla eski eserler arasında karşılaştırmalar yapar. Bir banka binasıyla tarihi camiyi karşılaştırır. Caminin ihtişamı yanında banka binası “bir biçimli duvar” derecesindedir. Buradaki “üslûbu” eleştirir. Bankanın üslubu, sanatta var olması gereken “asâletten” mahrumdur, “melez”dir, hatta birçok üslubun karışımı olarak değerlendirilebilir. Sonra yine eski Osmanlı eserlerine değinir. Türklerin yaptığı bir çeşme örneği üzerinden asaletin yansımını anlatır. Çeşme “şi'r-i berceste (en güzel şiir)”dir. Çünkü:

“Damarlarında yüzen kan da, can da Osmanlı^{146!}”

Maziye dönüp ihtişamına vurgu yaptığı kuruluşlardan biri de medresedir. Eski medreseleri özlemle anar¹⁴⁷. Bu eğitim kurumlarında yaşanan geriliği kabul eder ve eski haline dönüştürmek ister¹⁴⁸. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki gerilemeye bakılarak medreselere, hatta medreseler üzerinden dine saldırılmasına gönlü razı olmaz¹⁴⁹. Mehmet Akif'in ahlakı, sanatı bütündür. Cami ve medrese onun karakterine hâkim olduğu gibi edebiyatına da hâkimdi¹⁵⁰:

“Bilir misin ne dehâlar yetişti medreseden?

¹⁴⁵ Ersoy, Safahat, s.214-215.

¹⁴⁶ Ersoy, Safahat, s.215.

¹⁴⁷ Kuntay, s.137.

¹⁴⁸ Çantay, s.359.

¹⁴⁹ Ersoy, Safahat, s.213.

¹⁵⁰ Kuntay, s.282.

.....
Evet, medâris o vahdet-serây-ı muhteşemin

Önünde: Hürmetidir dîne her zaman ilmin¹⁵¹.”

Eskiden medreselerde verilen eğitime değinir: Osmanlıların önceki dönemlerinde ilim erbabı Arap ve Fars lisanlarını en iyi şekilde öğrenirler, bu lisanlarda yazılmış eserleri okurlardı¹⁵². Bugün medreselerin eski ilim üreten yuvalar olmaktan çıkması ecdadın değil, ona “na-halef” olanların suçudur. Kemerleri oyarak kahvehaneler açan yeni nesil sert biçimde tenkit edilir. Ecdadı hastane, “Mekteb-i Tıbbiyeler” ve daha birçok eser meydana getiren milletin evlatları miskinleşmiştir. Yine etrafındaki eserlere kayıtsızdır:

“Şu gördüğün kocaman kütle yok mu? Darü’t-Tıb.

-Demek: Bu medrese, Tıbbiye Mektebi’ydi...

-Ayıp!

-Ayıp nedir?

-Bunu olsun görüp de bilmemeniz¹⁵³...”

Daha sonra bahis medresede okutulan ilimlere geçer. Eski devirlerde medreselerde tıp ilmi büyük değer görürdü. Medreselerde en seçkin müderrisler bulunur ve bunlar fen bilimlerine aşinadırlar. Bu âlimlere bir örnek Fahreddin Razi’dir. Razi, çağının bütün ilimlerini bilmektedir. Yine Mehmet Akif, İslam dünyasının ilimde yakaladığı

¹⁵¹ Ersoy, Safahat, s.217.

¹⁵² Mehmed Akif Ersoy, “Mukallidlik”, s.5-6.

¹⁵³ Ersoy, Safahat, s.218.

ihtişamı vurgular¹⁵⁴. Âlimlerin idarecilerden uzak durması gerektiğini “Hüsâm Efendi Hoca” adlı şiirinde anlatır. Abdülmecit devrinde Mevlana’nın “Mesnevi’si” hakkında derin bilgisi olan Hüsâm Efendi defalarca saraya çağrılır ve gitmez. Bir gün sarayın yakınlarında işi çıkan Hüsâm Efendi’yi fırsattan istifade saraya çağırarak istemişler. Onun verdiği cevap ise şu olmuştur:

“Ben elli beş senedir teptiğim yegâne yolun,
Henüz sonundan uzakken, tükendi gitti ömür;
Tutup da bir geri döndün mü, yandıgım gündür¹⁵⁵.”

Bu ifadelerden sonra sıra “o nesl-i ker’îmin vefâsız evladı”na gelir. Evlatlar, medreselere hiç önem vermemiş, perişan hale getirmiştir¹⁵⁶. Hâlbuki ecdadın yaptığı eserler ne kadar da sağlamdır.

“Fakat şu gördüğün “Ekmekçioğlu Medresesi”
Yaşar, demir gibi göğsüyle, belki on bin yaş¹⁵⁷...”

Osmanlı tarihinde önemli yer tutan eserlerden biri de kemerlerdir. Mehmet Akif, İstanbul’da su kemerinin yapılmasını anlatır. Osmanlılar İstanbul’a hâkim oldukları zaman su problemini çözenin yolunu aradılar. İlmi metotlara başvurdular. Su ancak tazyikli olması neticesinde sokaklara dağıtılabildi. Henüz bu işi gerçekleştirecek yöntem ve makineler keşfedilmemişti. Basıncı arttırmak için su kaynaklarının yüksekliğinden yararlanma dışında bir

¹⁵⁴ Ersoy, Safahat, s.470.

¹⁵⁵ Ersoy, Safahat, s.439.

¹⁵⁶ Ersoy, Safahat, s.218.

¹⁵⁷ Ersoy, Safahat, s.220.

çare görmediklerinden, su kemerlerini yükseltme yoluna gittiler. Atalarımızın sanattaki ustalıkları su dağıtım merkezlerinin tek tek gezilmesiyle anlaşılabilir. Şaşılacak kadar “ince iş, ince hesap” göze çarpar. Suyun dağıtılmasında öyle ilmi yöntemler uygulanmıştı ki, eğer sonradan gelenler harap etmeseydi, her çeşmeye belirli oranda su dağıtıldığı çok açık görülürdü. Uygulanan yöntem, damlanın en küçüğünü bile sezecek kadar ölçülüydü¹⁵⁸.

Yine, tarihi eserlerin görünürlüğünün çirkin yapılarla yok edilmesinden şikâyetçidir. Şikâyetini dile getirirken mazi gözünün önüne gelir. Yeryüzüne hâkim olan kahraman ecdada vurgu yapar:

“-Kemer gözüktü hele...

-Gözükmesin mi ya? Bir hayli kısmı geçti bile.

-Zavallı saklanıyor: Hâli görmek istemiyor!

-Kurûn-ı mâziyemizden (Eski devirler) bakan şu “gözler”e sor:

O neydi, dağ gibi erler ki arza hâkimdi...

Nedir karıncalanan nesl-i müzmahil (çökmüş) şimdi¹⁵⁹?”

Mahalle Kahvesi adlı şiiirinde kahvehanelerin atalet üreten olduğundan bahisle eleştiriler getirir. Kahvehanelerin hatırası yüce değildir. Tarihin rezillikleriyle doludur. Milletimiz neden mazimizdeki övünülecek güzel şeyleri kötüleyip zararlı geleneklere sarılmaktadır? Ecdadımız ömrünü “kış uykusunda mı” geçirdi? diye sorar ve cevabı kendi verir:

¹⁵⁸ Ersoy, Safahat, s.220; Erişirgil, s.221.

¹⁵⁹ Ersoy, Safahat, s.220.

“Hayır, o nesl-i necîbin, o şanlı evladın,

Damarlarında şehâmet (yiğitlik cesaret) yüzerdi kan yerine;

Yüreklerinde ölüm şevki vardı can yerine¹⁶⁰.”

der.

Osmanlı şehirlerinin şimdiki durumunu değerlendirerek halktaki hamaset duygularını coşturmak ister. Türk-İslam şehirlerini anlatır. Edirne Kalesi bütün heybetiyle durmaktadır. Ancak Bulgarlar tarafından işgal edilmiş olup, zirvesinde simsiyah ağaca benzeyen haç vardır. I. Murat’ı sırtında gezdiren tepeler, Ferdinand’ın hâkimiyeti altına düşmüştür. Mazi-hal karşılaştırması yapar. Çekilen bayrak artık Lala Şahin Paşa’nın değil, Bulgar Savof’undur. Edirne’nin, tarihi, ekonomik, Müslümanlar açısından psikolojik yönü ve stratejik önemi üzerinde durur. İslam’ın demirden kalesi, Doğu’nun gururlu alını, Osmanlı Devleti’nin yükselişine şahitlik eden ikinci taht merkezi, belki de dünyanın en bereketli sahası, İstanbul’un demir kilididir. Oysa şimdi Bulgarların “sefil ayakları altına” düşmüştür¹⁶¹.

Bulgarlar mazinin intikamını hakkıyla(!) almaktadır. Çoluk çocuk katliama tabi tutmakta, kadınların namusuna saldırmaktadır. “Hiçbir eşi olmayan” dört minareli Selimiye Camii’nin hilalinde “san’atın güneşi” parlıyordu. Şimdi haçı sinesine çekmiş ümitsizce beklemektedir. Artık, ezan sesi duyulmamakta, şehirde çanın sesi inlemektedir. Bu elem verici tasvirlerden sonra ecdad övgüsüne geçer. Allah’ın mağfiretine kavuşmuş Sultan Selim’in ihtişamlı yapısı,

¹⁶⁰ Ersoy, Safahat, s.114.

¹⁶¹ Ersoy, Safahat, s.259.

sabahın aydınlığına benzerken; düşman bayrağı altında nurunu, ışığını kaybetmiştir¹⁶².

Birden Kosova'ya döner. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerine şahitlik etmiş bu şehir “hazin bir görüntü arz etmektedir. Balkan devletleri ki, Akif onları “kuduz canavar”a benzetir, Kosova'da “taş üstünde taş” bırakmamıştır. Daha önce buradan geçen birinin geçmişten bir iz bulamayacağı hale getirilmiştir. İftihar kaynağı olup, saymakla bitmeyecek Türk-İslam eserleri yok edilmiştir. Yıldırım Bayezid gibi sonsuz zaferler kazananların kahreden sesiyle inleyen vadi, “bir inkılâp ile” viraneye dönmüştür. I. Murat'ın mezarının olduğu şehir, düşmanların ayakları altında inlemektedir:

“Kimin elinde bıraktık... Kimin emânetini!

O Padişâh-ı Şehîd'in huzûr-ı heybetini,

Sonunda çiğneyecek miydi Sırb'ın orduları,

İçip içip gelerek önlerinde bandoları”

Büyük şehit I. Murat'ın feyizli ruhundan yardım bekler. Yaşananlara onu şahit gösterir. Şehit padişahın kahraman ruhundan bir soluk ister. Yoksa millet uyanmayacak, başına gelenlerden ders almayacaktır¹⁶³.

Sonra sözü Vardar Nehri'nde yaşanan acı manzaralara getirir, Onunla konuşur. Nehir ceset taşımaya, Müslüman boğmaya

¹⁶² Ersoy, Safahat, s.260.

¹⁶³ Ersoy, Safahat, s.262-263.

doymamaktadır. Vardar'a yaşananları sorar, onu maziye götürür. Her gün hatırına gelen nakışlara, resimlere ne olduğunu sorar. Nağmelerin sesi artık kısılmıştır. Eski kahraman askerleri anar. “Kanlı canlı yiğitler” Vardar Nehri'nin omuzlarında gezerken, gelinler nurlu yüzleriyle nazlı nazlı merhametli kucağında uyurdu. Etrafında anne babalar çocuklarıyla gezerlerdi. Ama artık “birer hayâl-i defîn”dir yaşanan mesut günler. Sêlanik'in, Siroz'un nam salmış ovaları artık, “haydutların yuvası”dır. Minareler yıkılmış, mabetler susmuş, medreseler, mezarlar yok edilmiştir. Türk-İslam eserleri ya ortadan kaldırılmış, ya da kiliselere veya meyhanelere çevrilmiştir¹⁶⁴.

Müslümanların başına gelenleri bir tufana benzetir. Geçmişte Müslüman yurtlarının güzelliğinden, canlılığından bahseder¹⁶⁵. Bunlardan El-Uksur, Kahire'nin 600 kilometre güneyinde, Nil'in doğu kıyısında bir kasaba olup eski Mısır tarihine ait birçok eseri barındırır. Karnak ise dikili taşlarla doludur. Şimdi viraneye dönmüş İslam beldelerinin eski hali tasvir edilir:

“Bu ıssız âşiyânlar bir zaman candan muazzezdi;

Bu damlar böyle baykuş seslerinden çın çın ötmezdi;

Şu kurbağalar seken vâdîde, ceylânlar koşup gezdi;

Şu coşmuş ağlayan ırmak ne handan gölgeler sezdi;

Bütün mâziyi bir tûfan, hep boğdu, hep ezdi¹⁶⁶!”

¹⁶⁴ Ersoy, Safahat, s.265.

¹⁶⁵ Ersoy, Safahat, s.186.

¹⁶⁶ Erişirgil, s.197.

“Ressam Haklı!” Adlı şiirinde Mısır tarihine değinir. Bir dönem “târîh-i mukaddes modası” vardı. Yeni yaptırılan köşklerin duvarları eski resimlerle süslenirdi. Bir adam köşkünün duvarına resim yaptırmak için ressam arar. Ressam, Hz. Musa’nın “Bahr-i Ahmer’i (Kızıldeniz’i) yarararak Firavun ’un elinden kurtulmasını resmeder. Mehmet Akif, sanatçı diye ortaya çıkan yeteneksizlerle alay ederken Hz. Musa ile firavunun yaşadığı tarihi olaya değinir¹⁶⁷.

Türk-İslam şehirlerinin mazideki görkemine vurgu yapmaya devam eder. Buhara’dan bahsederken bir seyyahın ağzından:

“O Buhara! O mübarek, o muazzam toprak;

Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak (kendinden geçmiş)!”

diyerek bu Türk-İslam şehrinin asırlar içinde gerilemesinden duyduğu derin üzüntüyü belirtir. Yüzlerce bilim insanı çıkararak şehir, artık bilim dünyasına tek bir bilim insanı yetiştirememektedir. “Rasad-hâne-i dünya” olan Semerkant ise o ihtişamlı mazisinden uzaklaşmış, hurafeler içerisindedir¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Ersoy, Safahat, s.128.

¹⁶⁸ Ay tutulmuş, “Kovalım şeytanı kalkın!” diyerek/ Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek! Ersoy, Safahat, s.159.

SONUÇ

Mehmet Akif, eserlerinin birçoğunda maziden güç alarak hem dini, hem vatani tehlikede olan milletini uyandırma, toplumun üzerindeki miskinliği atma çabası içerisindedir. Peygamberimizin hayatı, Hz Ömer ve Emeviler Devri onun, İslam tarihine dair örneklerinin yoğunlaştığı zaman dilimidir. Bahsi geçen örnekler üzerinden İslam'ın dünya düzenini nasıl değiştirdiğini, hangi temellere dayandığını, cahiliye toplumunu nasıl ideal bir devre dönüştürdüğünü yazar. Asr-ı Saadet, onun ideal devlet anlayışını temsil eder. Hz. Ömer ve Emevi Halifesi Hişam üzerinden ideal hükümdar vurgusu yapar. Müslüman idareciler adil, halkını koruyan güçsüzün hakkını gözeten, halkının dertlerini bilen, toplumsal ve ekonomik eşitsizliği giderme konusunda hassas insanlar olmalıdır.

Müslümanların problemlerine ve devletlerinin yıkılma nedenlerine değinir. Endülüs Devleti'nin yıkılışındaki amilleri açıklar. Yıkılışın en önemli nedeni tefrikadır. Çünkü Müslümanlar birebirlerine düşmeleri yüzünden kendilerinden güçsüz olan İspanyollara yenilmiş ve vatanlarını kaybetmişlerdir. Buradan sözü kendi zamanının sorunlarına getirir. Müslümanlar kavmiyetçilikten, tefrikalardan kaçınmalıdırlar. Birbirine düşen toplumların sonu hüsrandır. Müslümanların yanlış tevekkül algısını yıkmak için Asr-ı Saadet'ten örnekler verir. Tevekkülün çalıştıktan sonra Allah'tan beklemek olduğunu vurgular. Hz. Ömer'in "Biz mütevekkilleriz" diyenleri çalışmalarını için kırbaçla dağıttığını anlatır.

Türk tarihi üzerinden ecdadın çalışmalarıyla kendi yaşadığı devri karşılaştırır. Türk, “adam”dır, aslan gibidir, hür yaşayandır. Evlatlarına düşen de onlar gibi onurlu bir hayat sürmektir. Kuruluş ve Yükselme Dönemi padişahlarını saygıyla anar. Çünkü bahsi geçen padişahlar vatanları için kahramanca savaşmışlar, imar faaliyetleriyle ülkeyi kalkındırmışlardır. Ancak sonraki nesiller bunu devam ettirememiş, Türkler Avrupa’daki gelişmelerden habersiz kalarak geriye düşmüşlerdir. Yaşanan olumsuz gelişmelerin en önemli nedenlerinden biri tembellik gösterip bunu da tevekkül zanneden nesildir. Balkan Savaşı’nda yaşanan utanç onu çok etkilemiştir. Silahını bırakıp kaçan askerleri ecdada şikâyet eder. Bununla da yetinmez, kaçan askerleri çok ağır tahkir eder. Onlara, dilencilerden daha aşağıda bir şeref verir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise bakışının değiştiği görülür. Her cephede kahramanca savaşan asker, ceddine layıktır artık.

Medreseler, camiler, kemerler bütün bir övünülecek tarihin miraslarıdır. Onlar Türk-İslam dünyasının şaheserleridir. Medreseler, büyük âlimler yetiştirmişlerdir. Ancak sonraki dönemlerdeki nesiller tarafından korunamamış, hem fiziki özelliklerini hem de işlevselliklerini kaybetmişlerdir. Tarihi yapılara sahip çıkmak gerekmektedir. Onlara sahip çıkmak yerine tahribine göz yumulmaktadır. Yaşananlar kabul edilebilir değildir. Tarihi eserler, ülkelerin “taştan belgeleri”dir. Türk-İslam ülkelerindeki gerilemeler şehirlere de yansımış, Buhara, Semerkant gibi Türk ilim merkezlerinin eski ihtişamından eser kalmamıştır.

Mehmet Akif Ersoy, İslam ve Türk tarihini şiirlerinde ve nesirlerinde işleyerek toplumda bir bilinç oluşturmaya çalışmış, ümidini kaybetmiş bir halkı yeniden ayağa kaldırmak için çabalamıştır. Bunu yaparken hamaset yüklü ifadeler kullanmaktan çekinmemiştir. Bazen en ağır şekilde toplumunun duyarsızlıklarına saldırmış, bazen de atalarının kahramanlıklarını anlatarak milletine yararlı olmak için çabalamıştır.

KAYNAKÇA

- Cündioğlu, Dücane, *bir kur'an şâiri*, 5. Basım, İstanbul, Kapı Yayınları, 2011.
- Çantay, Hasan Basri, *Âkıfname*, İstanbul Ahmet Sait Matbaası, 1966, s.209.
- Doğan, D. Mehmed, *Camideki şair Mehmed Akif*, İstanbul, Nehir Yayınları, 1989.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkıf Ersoy*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Âkıf Hakkında Araştırmalar*, C.II, ikinci Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, "Mehmet Akif Ersoy Hayatı ve Eserleri", *Mehmet Akif Ersoy Dergisi*, Ed. Kalender Yıldız, İstanbul, Sütun Yayınları, Aralık 2007.
- Erişirgil, Mehmet Emin, *İslamcı Bir şairin Romanı Mehmet Akif*, yay. haz. Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, 3. Baskı, Ankara, Nobel Yayınevi, 2006.
- Ersoy, Mehmed Akif, "Dârü'l-Fünun Talebesine Mühim Bir Tebşir", Mehmed Âkıf Külliyyatı, Yay. Haz. İsmail Hakkı şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.1-4.
- Ersoy, Mehmet Âkıf, *Düzyazılar Makaleler- Tefsirler-Vaazlar*, haz. A. Vahap Akbaş, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2011.

- Ersoy, Mehmed Akif, “Eski Hâtıralar”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.19-26.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Eski Hatıralar 2” *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, haz. A. Vahap Akbaş, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2011, s.256-258.
- Ersoy, Mehmed Akif , “Gayet Mühim Bir Eser”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.85-90.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Hasbihâl”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.51-55.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Hasbihâl”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.71-76.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Hasbihâl 1”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.105-114.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Mukallidliği de Yapamıyoruz.”, *Mehmed Âkif Külliyyatı*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Şengüler, C.5, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 1990, s.5-9.
- Ersoy, Mehmed Akif, Nasrullah Kürsüsünden”, *Düzyazılar Makaleler- Tefsirler-Vaazlar*, haz. A. Vahap Akbaş, 2. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 2011, s.452-484.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, İstanbul, Kitapzamanı Yayınları, 2008.

Kabaklı, Ahmet, *Mehmet Akif Ersoy*, 10. Baskı, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008.

Kaya, Elif, “Mehmet Akif’in Şiirlerinde Birleştirici ve Bütünleştirici Bir Unsur Olarak Mabedler”, *İstanbul Sabahaddin Zaim Üniversitesi 2011-2012 Akademik Yılı Açılışı ve Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Milli Birlik ve Bütünlük Sempozyumu*, 12-14 Ekim 2011, s.75-88.

Kaymaz, Rıfkı, *Mehmet Âkif Ersoy ve İstiklal Marşı*, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2009

Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Akif*, 4. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005.

Okay, M. Orhan, *Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019.

Süleyman Nazif, *Mehmet Âkif*, Haz. Mustafa Kurt, Ankara, Cümle Yayınları, 2015.

Tansel, Fevziye Adullah, *Mehmet Akif Ersoy*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1973.

Yetiş, Kazım, *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Ankara, Akçağ Yayınevi 2006.

Elektronik Kaynaklar

Mehmet Törenek “Mâzi ile Ati Arasında Bir Şair”
<https://mehmetakifarastirmalari.com/2016/03/05/mazi-ile-ati-arasinda-bir-sair/> 15.04.2020.

BÖLÜM 16

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN İLK YILLARINDA SEYAHAT FAALİYETLERİ

Umut GÜLERYÜZ*

* Atatürk Üniversitesi, T.C. Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi

GİRİŞ

Osmanlı devletinde Tanzimat Devri'nden (1839) itibaren modern anlamda seyahat ve konaklama faaliyetleri, girişimleri ve uygulamaları başladı. Avrupa ülkelerinin emperyalizmin etkisiyle Osmanlı topraklarına yayılma çabaları ve bu doğrultuda yaşanan sürekli savaşların ortaya çıkardığı politik, ekonomik ve sosyal krizler, Türkiye'de turizm etkinliklerinin çağdaş düzeye ulaşmasını geciktirdi.

Cumhuriyet döneminde oluşturulan barış sürecinin yarattığı güven politikaları sonucunda turizm ve bu bağlamda tanıtma aktiviteleri gerek devlet gerekse özel kesim ve sivil toplum örgütlerince öncelikli konular arasında yer aldı. Turizm ve tanıtma alanında görülen problemlerin giderilmesi amacıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarından başlamak üzere yoğun çalışmalara girişildi. Bu süreçte devletin yönlendirmeleriyle turizm ve seyahat faaliyetleri gelişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni kurulması nedeniyle ülkede sayısız alanda yeni yatırımlara girişilerek, yapılan reformlar ile imaj çalışmalarına da önem verildi. Sanayi alanlarını kalkındırmaya öncelik verilmiş olup taşımacılığın kolaylaştırılması için demiryolları başta olmak üzere ulaşım ağlarında reformlar gerçekleştirildi ve turizmin gelişmesine katkıda bulunuldu. Yapılan yatırımlar, Türkiye'nin yurtdışı tanıtımlarında turizm gelişimine zemin hazırlamış ve sağlanacak dövizle birlikte, gelen yabancı turistlerin yurt dışındaki onursal elçi konumlarının önemi göz önünde bulundurulmuştur.

A- TURİZM SEYAHAT FAALİYETLERİNE YÖNELİK OLUŞTURULAN DEVLET KURULUŞLARI

Osmanlı İmparatorluğu, gerileme dönemine kadar kendini tanıtmaya ihtiyacı duymamış, ziyarete gelen gezgin ve seyyahların organize şekilde hareket etmelerine yönelik hiçbir girişimde bulunmamıştır. Bundan dolayı reklâmlarla başlayan küçük tanıtım faaliyetleri, Levantenlerin, azınlık ve gayrimüslimlerin ağırlıklı olduğu İstanbul'un Beyoğlu semtine yönelik oldu. Fakat ülkenin topyekûn tanıtılması ve gelecek seyyah ve gezginlerin birçok şehre ulaşması mümkün değildi.

Türkiye'nin sahip olduğu öz kültürünün ve modern yaşam anlayışının tüm dünyaya tanıtılması için önemli adımlar atıldı. Mustafa Kemal'in önderliğini yaptığı Türk devrimleriyle başlayan bu süreç, Türk milletinin öz kültürünü gün ışığına çıkartırken, modern dünyaya da ayak uydurmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, ileri görüşçü ve yeniliğe açık bir kişi olduğundan turizm alanındaki çalışmalarda da öncülük etmesi kaçınılmazdı. Söz konusu dönemde ülkeyi tanıtmaya çalışmalarının yanı sıra, ulaşım ağlarının genişletilmesi ve iç turizmde de vatandaşların turizm olgusu ile olumlu görüşte olabilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

1- Türk Seyyahin Cemiyeti (1923) - Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü (1930)

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, daha sonraki yıllarda turizm sektörünün gelişmesini etkileyebilecek birtakım kuruluşların temeli atılmıştır. 1923'te "*Pera Palas Otel*" bünyesinde açılan "*Milli Türk Seyahat Acenteliği Ziya ve Şürekası (NATTA)*" , bu alandaki ilk kurumlardan kabul edilmektedir. Bilet satışlarının yanı sıra, otomobil kiralama, rehberlik, broşür yayınlama, iç-dış seyahatler organize etme faaliyetleri yapılan çalışmalar arasında yer alır. (Çallı,2015).

En büyük devrim olarak kabul edilen Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923 tarihindeki ilanından bir hafta sonra, 6 Kasım 1923'te kurulan, Cumhuriyet tarihinin önemli kurumu ve Türk devrimlerinin de bir parçası olan Türk Seyyahin Cemiyeti'nin kurulma emri ve sorumluluğu Gazi Mustafa Kemal tarafından, Kocaeli Mebusu Reşit Saffet Atabinen'e verilmiştir. Yine ilk kuruluşta Hanedan Damadı Osman Hamdi Bey de bulunmuş ise de, daha sonraki yıllarda ayrılmıştır. Tüzüğü 1923 yılı Eylül ayında yazılıp imzalanan ve aynı yılın Aralık ayında Vilayete verilerek resmîlik kazanan bu kuruluş, o yılların şartları olarak Türkçe ve Fransızca iki isim taşımaktaydı: Türkçe adı "*Türk Seyyahin Cemiyeti*", Fransızca ise "*Touring Club Turc*" idi (Gülersoy,1973).

Türkiye'nin en büyük devriminden hemen sonra kurulan ilk kurum olması dikkat çekicidir. Türk devrimlerinin icrası başlangıcında böyle bir kurumun kurulması, kurumun içeriği ve amaçları öğrenildikten sonra ne denli doğru bir karar olduğu anlaşılır.

Türk Seyyahın Cemiyeti, 1923-1962 yılları arasındaki planlı dönem öncesinde turizm alanında faaliyetlerini sürdürmüştür. Atabinen ve arkadaşları, 1923'ten 1926'a kadar cemiyetin hedeflerine ulaşması için bilgi toplamışlardır. Ayrıca Avrupa'da bunun gibi cemiyetlerin kuruluşlarıyla faaliyet şekillerini öğrenmişler, gerekli araştırmaları yaptıktan sonra, 1926 yılında uygulamaya geçebilmişlerdir. Turing Cemiyeti, Türkiye'nin turizm ve otomobile ilişkin alanlarında milli ve amatör organizatör olarak faaliyetlerini devam ettirdi. Bu cemiyet, 1930 yılında kamu yararına çalışan bir teşekkül olarak tanınmış, gerek gümrük gerekse trafik mevzuatı ile ilgili özel yetki ve görevler de icra etti. (Altuntaş; Şahin,2007:20).

Bu teşekkül, 1926 yılında Türkiye Turing Kulübü, 1930 yılından itibaren ise Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) adını alacaktır (Altuntaş; Şahin, 2007:21). Bu cemiyetin üyeleri, gönüllü olarak hizmetlerini sürdürmüşler ve Galata'da ilk kurduklarında Adalet Hanı'nda kısıtlı imkânlarla faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Bu cemiyetin amacı, önemli seyahatler düzenleyerek, İstanbul ve Bursa gibi önemli şehirlerde yer alan eserlerle, Türkleri gerçek görünüşleri ve erdemleriyle yabancılara aynı zamanda da dış ülkeleri Türk vatandaşlarına tanıtmaktır. Ayrıca eski eser ve anıtların korunması ve görünümü bozan durumların düzeltilmesine yönelik çalışmalar da bu amaçlar arasında yer almıştır (Şahin,2006). “*Türk Seyyahın Cemiyeti Nizamnamesi*”nin üstlendiği görevler şu şekilde düzenlenmiştir;

- a) Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika'dan Türkiye'ye büyük seyahatler düzenleyecek, bu doğrultuda da tren ve vapur gibi seyahat araçlarının bağlı olduğu ülkelerin seyahat acenteleri ile ilişki kuracaktır.
- b) Türkiye içinde ve yabancı ülkelerde icra edilen seyahatlerin takibinde bulunacaktır.
- c) Tarihi eserler ve kutsal eserlerin tarihsel geçmişi ile açıklayıcı bilgilerini oluşturacak bilim adamlarının buralara ziyareti için gerekli girişimlerde bulunacaktır.
- d) Seyahat etmek isteyenlere kolaylık gösterilecektir.
- e) Cemiyet yöneticilerinin kaleme aldığı düzenli basılı seyahat ve tanıtım dergileri yayınlanacaktır.
- f) Ülke içinde seyahat ve turizme yönlendirilecek bazı otel, lokanta, gazino ve kaplıcaların inşa edilmesi ve yeniden canlandırılmasına aracılık edecektir.

Bu maddelerde de görüldüğü üzere yapılan çalışmalarla Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmiş ülkelere gerçek kimliğiyle tanıtılması ve “*Uygar Medeniyetler*” seviyesine ulaşması hedeflenmiştir.

1923-1926 yılları arasında, seyahat alanında Avrupa'daki çalışma konularının, olanakların ve mevzuatın incelenmesi ve araştırılmasıyla göze çarpmaktadır. Çoğu XIX. Yüzyılın sonunda kurulan Turing kulüpleri, otomobil kulüpleri, Avrupa ülkelerinin geçirdiği sanayi devriminin birer ürünüydü. Bu nedenle, kurulan kulüpler doğrudan turizmi geliştirme fikriyle değil de otomobil sahibi olmaya çalışan veya tren ve vapurla yolculuğa çıkan insanlara hizmet

etmek amacıyla bu faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Kendi ülkelerinde güçlü bir kapitalizme ve burjuvaziye dayandıklarından, zengin faaliyet alanları bulabiliyorlardı. Örneğin, uluslararası trafik ve gümrük belgelerinin verilmesinde tatmin edici sayılara çıkabiliyorlar, seyahat düzenledikleri, otel rezervasyonu yaptıkları zaman yeter sayıda yolcu bulabiliyorlar, şehir ve ülke girişlerinde enformasyon bürosu açtıkları zaman bol müracaatla karşılaşıyorlardı.

Bir imparatorluğun çökmesinden doğan yeni Türkiye’de on üç milyon nüfusun çoğu yoksuldu. İmkânları olan kişilerin sayısı çok az olduğu gibi, sosyal alışkanlıkları otomobil edinmeye ve seyahate çıkmaya elverişli de değildi. Bu nedenlerle Türkiye’de Turing Kulübü’nün kurulması, Avrupa’daki gibi ihtiyaç ve işlevlerle olmamış, daha sonra devletin kamu ihtiyaçlarını karşılayabilmek üzere, tamamen resmi bir nitelikte olmuştur (Gülersoy,1973:10).

Türk Seyyahın Cemiyeti kurulduğu sırada, Türkiye’ye gelen turistlerle ilgili hukuki bir düzenleme yoktu. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir derneğin, “*kamu yararına çalışır*” demek statüsüne alınması olağanüstü bir ayrıcalık idi. O dönemde bu ayrıcalık, 1924 Olimpiyatlarına katılacak olan “*Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı*”, “*Askeri Spor Teşkilatı*” ve “*Türkiye Turing Kulübü’ne*” verilmişti. Tanınan bu özel statüden, Kurum’un hükümet nezdindeki değerini anlamak mümkündür (Baltacıoğlu,2009).

Kuruluşun öncelikli işi, Türkiye’ye gelen turistlerin ilk temasta buldukları kayıkçılar, hamallar ve otomobil kullananların tarifesiz çalışmalarına ve düzensiz durumlarına yeni düzenlemeler getirmek

oldu. Kurumun talep ve girişimleri, İstanbul Belediye Başkanlığınca dikkate alınarak, öncelikle deniz yoluyla gelen turistleri kayıkçıların rahatsız etmelerinden kurtararak, bu kişileri düzenli küçük gemilerle açıkta duran gemilerden alınmaların sağlamak olmuştur. Yolcuların eşyalarını taşıyan hamallar ve otomobilciler için de yeni tarifeler düzenlenerek yeni bildiriler asılmış hatta hamallara üniformalar bile dağıtılmıştır (Turing,1936).

Söz konusu dönemde, özellikle çevirmenlik görevi, tümüyle Türk Düşmanı birtakım Levantenler ile azınlık grupların elindeydi. Bu çevirmenler genellikle yerli Rumlardan, Ermenilerden ve Yahudilerdendi. Esasen Osmanlı hariciyesinde de önemli etkileri bulunan ve tercümanlık yapan Rum, Yahudi ve Ermenilerden bazıları ise, ne Türkçeyi ne de Avrupa dillerini tam olarak bilmemekle beraber, ilgi alanları itibariyle de edebiyat, felsefe ve tarih gibi alanlarda da bilgi sahibi değillerdi (Çelik,1996). Tamamen bilgiden yoksun olan bu kişiler, gezdirdikleri yabancı turistlere yirminci yüzyılın anlayışı ve ortamında İstanbul'un Bizans dönemi yapılarını açıklarken Türk devletine ve tarihine karşı olmadık söylentilerle olumsuz olarak tanıtmayı amaç edinmişlerdir. Bu durum, ticari ve siyasi ilişkilerde yanlış anlamalara yol açmakta, böylece Türk imajının Batıya olumsuz aktarılmasına sebebiyet vermekteydi.

Ülke açısından oldukça zarar verici olan, Türkiye aleyhine çalışan azınlık grupların yaptığı zararlı propagandalar, Turing Cemiyeti'nin girişimi sayesinde, belediyenin tasdik ve desteğiyle tümüyle engellenmiştir.

Çevirmenler için belediye tarafından kurslar açılmış, teşekkürün arkeoloji uzmanlarınca verilen kuramsal ve uygulamalı dersler ile ilgili alanlarda çevirmenler eğitilmiştir. Bu çevirmenler ile “*kondüktör*” sınıfları da ayrılmış ve görevleri, ücretleri belirlenmiş, sınavlarla yeterliğini kanıtlayamayan çevirmenlerin yabancılar ile teması yasaklanmıştır. Yine Levantenlerin elinde olan turist seyahat acenteliklerinin de Reşit Saffet Bey’in belediyeyle ortak çalışması doğrultusunda Türk vatandaşlarının eline geçmesi sağlanmıştır. Cemiyet, yansız bir düzenleyici durumunda kalarak, acentelerin turizmin gelişmesi amacıyla yaptıkları başvuruları da gerekli makamlara bildirmiştir (Altuntaş; Şahin, 2007:21).

Bu çabalar, yabancıların en azından önyargısız veya daha az önyargılı olarak Türkiye’ye ulaşmalarını sağlayacak, Türkiye ve Türkler hakkında daha pozitif düşüncelere sahip olmalarına yol açacaktır. Yine kurumun Türkiye’ye gelen yabancılar için bir pratik konuşma kitabı hazırlattığı ve günlük kullanımda sıkça karşılaşılan ifadelerin Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve İspanyolca karşılıklarının yazıldığı görülmektedir (Turing, 1930). Bu çalışmalarıyla kurum iki tarafın birbirini tanınması ve karşılıklı ihtiyaçların giderilmesi kapsamında, sıcak iletişim sağlanmasının önemli bir örneğini vermiştir.

Kurumun turistlere yönelik düzenlemelerinden bir diğeri ise, vize işlemlerine yöneliktir. İstanbul’a gelen yabancılar, Türkiye Cumhuriyeti konsolosluk vizesini rahatça alamamaktaydılar. Bu durum ise, konsoloslukların yabancılar tarafından bilinmemesinden

ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla turistler, güç durumda kalmakta, güvenlik güçleri ise boş yere fazla mesai yapmaktaydılar.

Cemiyet bu konuya yönelik olarak Dışişleri Bakanlığı ile müzakerelere başlamış ve tüm konsoloslukların adreslerinin öğrenmelerini sağlamıştır. Bunun yanı sıra turist pasaportlarının vizesi, onların Türkiye’de buldukları süreçte bilmeleri gerekli olan düzenlemelerin hükümleri de farklı dillerde sirkülerle bastırılmak suretiyle tüm elçilik, konsolosluk ve turizm cemiyetlerine gönderilmiştir.

Cemiyetin 1927 yılındaki faaliyetleri hakkında yayınladığı raporda, kuruluşun Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika kıtalarındaki seyahat acenteleriyle ilişkili olduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu doğrultuda ülkeye gelen seyyahların pasaport ve vize işlemleri sırasında yaşanan sıkıntılar düzeltilmeye çalışılmıştır (Bekman, 2019:18).

Söz konusu dönemden itibaren yabancılar, vizeleri tamam olarak ülkemize gelmeye başladı. Hatta turist gruplarının Türkiye limanlarında vize için uzun zaman bekletilmemesi amacıyla, bu uygulamanın polis müdürlüğü tarafından Çanakkale’ye gönderilen polis memurları aracılığıyla yaptırılması kabul edildi (Altuntaş; Şahin,2007:21).

Aynı dönemde gümrük mevzuatı düzenlenerek Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından triptik yetkisi, trafik mevzuatı ile de özel yetkiler ve görevler cemiyete verilmiştir. O tarihe kadar giriş gümrüğüne para yatırıp, çıkışta almak esasına dayalı giriş usulü terk

edildi. “*Triptik Sistemi*’ne” geçildi. Böylece kulüpler arası kefalet sistemi uygulamaya konuldu. Turistlere ait araçlar için teminat olarak Türkiye Turing Kulübü’nün triptiğinin kabulüne dair 5 Mayıs 1930 tarihinde 1605 sayılı kanun kabul edilmiştir (R.G. 1661,1930)

Triptik uygulamasının başlaması, hem ülke hem de Kurum açısından çok önemli bir gelişmeydi. Çünkü bu uygulamadan önce gümrüklerden giren araçlar için vergi ve resimlerin beyannameye bağlanarak ödenmesi ve çıkışta da iadesi gerekiyordu. Transit geçen yolculardan vize istenmesi uygulamasına kurumun başvurusu üzerine son verilerek, Türk plakalı taşıtların yurtdışına çıkışlarında alınan “*Muamele Vergisi*” kaldırıldı ve yurtdışındaki sınır kapılarında, kurumun düzenlediği “*Dâhili Triptik Belgeleri*” kabul edildi. (Baltacıoğlu, 2009:23).

Türk seyyah celbinin gerek ülkemizde gerekse dünya genelinde farkındalığını arttırmayı kendine misyon eden cemiyet, çok kısa bir zaman içerisinde büyük başarılar elde etti. Cemiyetin kurulmasından önce şehre 2.000-5.000 arasında yabancı seyyah gelirken, 1925 senesinde 39.813 ve 1926 senesinde 22 vapurla grup halinde olarak 11.600 ve bireysel olarak 906 vapurla 28.248, gerek Suriye kıtasından 5300, gerek trenle toplam 45.748 seyyah gelmiştir (Bekman, 2019).

O dönemde Türkiye’de beş veya on gün kalmak için gelen yabancılara birtakım maliye memurlarınca “*Tedrisat Vergisiyle*” pul parası talep edilmekteydi. Dönemin politikası gereği yabancılardan alınan öğretim vergisi ve yol parası uygulamalarının ülkemize gelen turistler tarafından olumsuz bir konu olarak karşılanmaktadır.

Buna yönelik olarak ülkemizde ikamet tezkeresi almak suretiyle altı aydan az zaman kalanlardan vergi alınmaması yoluna gidilmiştir. Böylece hükümet tarafından “*Türkiye’ye gelip de oturma belgesi alarak, altı aydan az bir sürede oturanlardan hiçbir vergi alınmasın*” yönergesinin yaşama geçirilmesiyle bu sorun çözülmüştür (Bekman, 2019: 19).

Şehirlerdeki birtakım iyi otellere gerek düzen ve donanımı gerekse yabancıların otele kabul şekillerine ilişkin tavsiyelerde bulunularak, otel sahiplerinin istekleri doğrultusunda “*TURING*” adı ve işaretli plakalar da yerleştirilmiştir (Altuntaş; Şahin, 2007: 23). Türkiye’ye gelen turist gruplarının ülkemizde rahatlıkla gezabilmeleri amacıyla belediye tarafından İstanbul’un bazı caddeleri ve yollarına bu işaretlerden konulmuştur.

Türk Seyyahın Cemiyeti’nin kurulmasıyla, ülke genelindeki ulaşım ağının gelişimi, esnafların denetimi, ücret tarifelerinin standartlaştırılması, vize ve pasaport kontrolü gibi yönetsel sorunların düzenlenmesine yönelik de büyük bir değişim sürecini beraberinde getirmiştir.

1926’dan itibaren Turing Kulübü olarak kabul edilen kuruluşun sonraki dönemlerde faaliyet alanlarının genişlemesiyle hâlihazırdaki nizamnamede değişikliğe gidilmesi gerekli olduğundan hükümetin 1931 yılında onayladığı yeni nizamnameyle kurumun adı “*Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü (TTOK)*” şeklinde değiştirilmiştir. Bu kurumun temel amacı, Türkiye’de karada, denizde ve havada her türlü vasıta ile turizmin gelişimine katkıda bulunmaktır. Kurumun

Türkiye’de turizmin tanıtımı amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler aşağıdaki şekilde özetlenmektedir;

Türkiye’yi ve Türklerin batı ülkelere doğru tanıtımlarını yapacak olan turist rehberlerine ilişkin ilk düzenlemeler yapılarak yabancı dil kursları teşkil edilmiş ve ilk tercüman rehber sınavları yapılmıştır. Bu suretle gayrimüslim azınlıkların elindeki önemli ekonomik kaynaklar millileştirilmiştir.

Türkiye’ye ait ilk basılı reklamlar, afişler, haritalar ve turizm incelemeleri yayınlanarak turizm kongreleri ve konferanslar düzenlenmiştir. Ayrıca devletin işleyişinin, tüzüğün ve yöntemlerin, turizm gereksinimleri ile tekrar ele alınmaya çalışılmıştır. “*Amerikan Film Şirketi FOX*” ile yapılan anlaşmayla birlikte 1931’de Ankara-İstanbul imajlarından oluşan film karelerinin Avrupa ülkelerinde gösterimi sağlanmıştır (Turing,1931). Kurum, ülkemize gelen yabancılara yönelik uygulamalı konuşma kitabı hazırlatmış ve gündelik kullanımlarda sıklıkla karşılaşılan ifadelerin farklı dillerde karşılıkları yazılmıştır (Turing,1936:13).

Yabancıların aldatılmaması amacıyla turist gemilerine döviz bozdurmak için Merkez Bankası’ndan görevlilerin gönderilmesi kararlaştırılmış, yerli ürünlerin yüksek fiyatla satışını engellemek için Turing’in çabalarıyla belediye tarafından “*Sandal Bedesteni’nde*” sadece yerli ürünler sergilenmiş ve satışa konulan mallara gerçek fiyatların konulmasıyla turistlerin kandırılması engellenmiştir.

Gelen turistlerin arasında gazeteci, yazar, politikacı gibi önemli kişilerin yer aldığı haberleri gelince, bunları Turing yetkilileri

karşıladı. Dış ülkelerden üniversite öğrencilerin geldiği haberleri alındığında ise, bu konuyla “*Darülfünun Emaneti Yetkilileri*” bizzat ilgilendiler (Turing,1936:13).

Dolmabahçe Sarayı, 31 Mayıs 1930’da, Atatürk’ün izni ile ilk kez turizme ve Türkiye’nin tanıtımına açılmıştır. O dönemin koşullarında dahi bu tür kapsamlı ve özel tanıtma uygulamalarına gidilmesi ve ilgili kuruluşların meydana getirilmesi Atatürk’ün geniş vizyona sahip çok yönlü bir lider oluşunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Şahin,2005:155). TTK, modern bir devlet olma ve çağdaş medeniyete ulaşma amacıyla birtakım hedefler belirlemiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir (Tören,2014);

- a) Motorlu taşıt giriş çıkışında gümrük ayrıcalıklarını güvence altına almak,
- b) Turizmi geliştirmek ve bu şekilde toplumun yaşam düzeyini yükseltmek,
- c) Çarpık şehirleşmeyi önlemek,
- d) Estetik değeri olan yapıları restore etmek,
- e) Ülkenin tarihsel ve arkeolojik yapılarını, ataları anımsatan eski eserleri ve anıtları korumak,
- f) Yapıların tarihsel dokusunu bozmadan çağdaş bir işlev kazandırarak yaşatmak,
- g) Otomobil sporlarını geliştirmek,
- h) Maddî kazanç amacı taşımadan ve kâr dağıtmadan tüm kazancını tekrar Türk Milleti’ne harcamaktır.

1931'den 1938 sonuna kadar kurum, Türkiye Cumhuriyeti'ni tüm dünyaya tanıtmaya başladığı ilk günkü ilkelerle devam etmiştir. Kurum bu süre zarfında, ciddi çalışmalara imza atmıştır. Başkan ve Genel Sekreter Reşit Saffet Bey, 23 Ekim 1932 tarihinde Bükreş'te açılan toplantıda, kurumun geldiği konum hakkında, tarihsel bir nitelik taşıyan çok önemli bir bildiri vermiştir. Bütün dünyanın izlediği ve takip ettiği bu birliğin başkanlığının Türkiye tarafından sürdürülmesi onur verici bir durum olmuş ve her şeyin ötesinde Türkiye dünya tarafından olumlu olarak tanınırken, aynı zamanda yapılan tanıtım faaliyetleri sonucunda Türkiye'ye on binlerce yabancı turist akın ederek, milli gelire de ciddi oranda destek olmuştur.

B- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA İZLENEN TURİZM POLİTİKALARI

Planlı dönem öncesinde (1923-1963), turizm alanı ve seyahat faaliyetlerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923'te Raşit Saffet Atabinen ve bir grup aydın kesimin meydana getirdiği Türkiye Seyyahın Cemiyeti, turizm alanında faaliyetlerini sürdürmüş ilk teşekkül durumundadır. Bu cemiyet, ismini daha sonra Türkiye Turing Kulübü ve ardından da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu olarak değiştirerek çalışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemde seyahatlerinde karayollarını tercih etmiş olan yabancılar için T TOK triptiği, havayollarını seçenler için de Türk Tayyare Cemiyeti ve Uluslararası Hava Federasyonu gümrük geçiş karnesini tanıyan uluslararası hava kuruluşlarının belgeleri kabul

edilmiştir. Bu suretle dış ülkelerden Türkiye'ye havayolu ile yapılan turizm taleplerini karşılayabilmek, seyahat faaliyetlerini kolaylaştırmak ve teşvik etmek hususlarında büyük aşamalar kaydedildiği de görülmektedir (Evcin,2014;16).

Edirne-İstanbul kara yolunun bir kısmı, İstiklal Savaşı'ndan 1930'a kadar yasak bölge içinde kalmaktaydı ve bu nedenlerle yabancı turizmde bu bölgeden faydalanamıyordu. Dönemin olanakları ile Balkanları aşan uluslararası yol da yer yer bozuk ve ulaşım elverişsiz idi. Büyük bir kısmı topraktı ve turistler daha çok deniz yoluyla geliyordu. Buna rağmen Türkiye'nin turizme açılması bahis konusu olunca, ülkeyi Avrupa'ya bağlayan karayolu da birinci planda geldiğinden, "1110 sayılı Askeri Yasak Bölgeler Kanununun 7. Maddesini" değiştiren 1658 sayılı ve 2 Haziran 1930 tarihli kanun yayınlanmıştır. Buna göre, Çatalca-Silivri-Kumburgaz-Çekmeceler arası trafiğe açılmış olsa da buradan geçerken durmak, fotoğraf çekmek, dürbünle seyretmek kesin olarak yasaktı (Gülersoy, 1973: 19).

1924 yılında ülkemizde ilk yataklı vagonun hizmete başladı. Turizmle ilgili önemli bir başka gelişme ise havacılık alanında gerçekleştirildi. "Türkiye Tayyare Cemiyeti'nin" kurulması atılan ilk adımdır. 1925'te kurulan Cemiyet, 1933'te "Türk Havayolları İşletme İdaresi" adını aldı.

Türk Hava Yolları'nın (THY) temellerini atan bu kurumun diğer hava yolları şirketleri ile aynı döneme rastlaması da önemli bir husustur (Çallı,2015:18). Havacılığın daha güçlü kılınarak,

Türkiye'nin kendi uçaklarını yapmasına oldukça önem veren Mustafa Kemal Atatürk, bu kurumun amaçlarını şu şekilde tespit etmiştir (Adıgüzel; Akkuş; Akgül,2006);

- a) Havacılık sanayiinin temelini atılarak gelişimini sağlamak,
- b) Havacılıkta askeri, ekonomik, siyasi ve sosyal önemin algılanması sağlamak,
- c) Askeri olduğu kadar sivil ve turizme yönelik havacılığının gelişimini sağlamak,
- d) Bu alanda gerekli olan araçlarla ekipmanları hazırlamak,
- e) Personel yetiştirilmesini sağlamak,
- f) Uçan bir Türk gençliği yaratmaktır.

Türkiye'deki turizm ile ilgili ilk kamu örgütlenmesi, 1934 yılında 2450 sayılı “*İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Kanunu*” ile gerçekleştirilmiştir (Akpınar, 2006; Cihan ve diğerleri, 2011). Bu kanunla turizm işleri, İktisat Vekâleti Dış Ticaret Dairesi'ne bağlı olarak çalışacak Türk Ofisi'ne bırakılacaktı. Türk Ofisi'nin yayım ve tanıtım işlerini yürüten birimi içindeki Turizm Masası, 1938'de önce ayrı bir şubeye dönüştürüldü. 1939'da da Ticaret Vekâlet'inin kuruluşu sırasında Neşriyat ve Propaganda servisi içerisinde Turizm Müdürlüğü adını aldı (Özden,2015).

1940'lı yıllara doğru, bazı devlet kurumları, ürünlerinde turizme ilişkin birtakım düzenlemelerde bulundular. Yurtiçi turizm etkinliklerinin başlangıç göstergeleri arasında, “*İzmir Fuarı*” nedeniyle Devlet Demir Yolları'nın indirimli bilet satışlarına başvurması ve bunun sonucunda seyahat eden yolcu sayısında artış

olması sayılabilir. Bu yıllarda konaklama sektöründe de bir dizi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri, 1933'te "*Otelciler ve Hancılar Cemiyeti*" adı altında kurulmuş olan, İstanbul'daki konaklama işletmelerinin oluşturduğu küçük çaplı bir dernek gelir (Aslan,2017).

1949'da yürürlüğe konan 5392 sayılı kanunun 17. Maddesine göre planlanan turizme yönelik tedbirleri müzakere etmek için aynı tarihte "*Turizm Danışma Toplantısı*", yapılarak, milli turizm politikalarının meydana getirilmesi için ciddi bir adım atıldı (Yetgin,2018). Toplantı neticesinde, "*Turizm Ana Programı*" kapsamında turizm için özel sektörün desteklenmesi kararı yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır (Altürk, 2018).

1931'de kurum, Türkiye'yi gezmeye gelen bütün turistlere yönelik güvenlik ve polis hizmetleri girişimlerinde de bulunmuştur. Daha emniyetli ve rahat bir seyahat imkânı sağlamaya çalışan Kurum, Türkiye'ye gelen turistlerin tabi oldukları polis ve emniyet ile ilgili düzenlemeleri şu şekilde karar bağlamıştır (Gülersoy,1973:32);

- a) Türkiye'ye gelmek isteyen her ecnebi yolcu bulunduğu mahal Türk Konsolosluğundan vize almaya mecburdur.
- b) Türk Konsolosu bulunan mahalden vizesiz pasaportla gelen ecnebi yolculardan vize harcı olan 500 kuruş iki kat alınır. Amerikan Pasaportu ile aynı şekilde gelmiş olanlardan 20 lira alınır.
- c) Türkiye'ye gelen ecnebiler, ilk gelişlerinden itibaren dâhil oldukları yerde yirmi dört saat zarfında mevcut beyannameyi

doldurarak bulunduğu yerin polis karakoluna, Polis bulunmayan yerde en büyük hükümet memuruna verirler.

- d) Ecnebilerin misafir oldukları otel, pansiyon ve sair mahaller sahipleri bu beyannameleri Polise vermeğe mecburdur. On beş gün zarfında vermeyenlerden 10 lira ceza alınır. On beş günden fazla ikamet etmeyeceklerle beyannameleri mukabilinde makbuz, on beş günden fazla kalacaklara da ikamet tezkeresi verilir.
- e) Türkiye dâhilinde seyahat edecek ecnebler için ayrıca seyahat vesikası verilmez.
- f) Ecnebler kanunla men edilen mıntıkalara giremezler.
- g) Banyo (deniz kenarı, kaplıca vb.), eğlence ve turizm mahalleri için müşterek pasaportla gelen seyyahlar, Polise beyanname vermeye ve mukabilinde ikamet vesikası almaya mecbur değillerdir.

C- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TURİZM SEYAHAT TANITIMI İÇİN YAPILAN DİĞER FAALİYETLER

İstanbul'un o zaman yabancı dillerdeki adı "*Costantinople*" olmaya devam ettiğinden, üzerinde bu isim yazılı renkli afişler bastırıldı. Ayrıca Türk paralarını ve birimlerini fotoğrafları ile gösteren kartpostallar yapıldı. Viyana'da renkli kartlar bastırılıp dağıtılmaktaydı. Daha sonraki yıllarda bunları Türkiye'nin ilk yol haritası ve ilk otel rehberi ve çeşitli prospektüsler izleyecektir. Bu tanıtma çabalarından kısa bir süre içinde sonuç alınmaya başlandı.

Türkiye’de bir turizm kuruluşunun çalışmaya başladığından haberdar olan seyahat acentelerinin, programlarında değişime giderek daha fazla turist göndermeye başladıkları kaynaklarımız arasında yer almaktadır. 22 Ekim 1925 tarihli Milliyet Gazetesi, geçen yıl İstanbul’a 17 bin turist gelmişken, 1925’te Turing Kulübü’nün çalışmaları sayesinde bu sayının 40 bine çıktığını yazmaktadır (Gülersoy, 1973:13).

1930’da Türkiye turizm hareketlerine kısaca bakılacak olursa, deniz yoluyla gruplar halinde 15.648; yataklı vagonlarla 2856; denizden normal posta vapurlarla 25.000 olmak üzere toplam olarak 45.503 turist gelmiştir. Bunların çoğu ortalama olarak bir iki gün kalmaktaydılar. Her turistin kişi başı ortalama 50 lira harcanmış olduğu düşünüldüğünde; 3.000.000 liraya yakın bir gelir tahmin edilmiştir. 1930 yılı sonuna kadar turist gelirindeki bu artışa neden olan yayımlar; rehberler, çeşitli dillerde prospektüsler, planlar, sirkülerler, renkli kartpostallar, kitapçıklar vb. şeklindedir (Gülersoy, 1973:23).

Kurumun teşebbüsleri ve çalışmaları neticesinde otomobil sporlarının gelişmesi için otomobil yarışları da yapılmıştır (Turing 1936:15). Aslında ilk kuruluşundaki ismi seyahat ve turizmi betimlemesinin yanında 1931’deki nizamnamesi ile otomobil ismini almıştır. Türkiye’deki ilk organize otomobil yarışı, 1931’de İstinye-Maslak yolunda yapıldı. Daha sonraki senelerde bu yarış ve organizasyonlar uluslararası platformlarda icra edilecek ve yeni başarılarla imza atılacaktır.

SONUÇ

Türkiye açısından turizm, her yönüyle yararlı bir hizmet dalı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son döneminde kara, deniz ve demiryolu ulaşım sistemlerindeki gelişmelerle Avrupa'dan ilk tur organizasyonları sağlanmıştır. Bu organizasyonlar için gerekli olan tanıtımlar, ilk dönemlerde konferans, fuar ve sergilerle sağlanmaya çalışılmış, konaklama yapılarının gelişimine (kervansaraylar, oteller) önem verilmiştir.

Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında turizm ve acente etkinliklerinde söz konusu kuruluşlardan birincisi, 1923'te İstanbul'da "*Beyoğlu Pera Palas Oteli'nde*" bulunan ve kısaca "*NATTA*" olarak adlandırılan "*Ulusal Türk Seyahat Acenteliği Ziya ve Şürekâsı*" olmaktadır. Bu kurumdan önce söz konusu edilen şirketler "*Türk Seyahat Yazıhanesi Ziya ve Şürekâsı*" ile "*Türk Seyahat Acenteliğidir*".

Her alanda yapılan yenilik ve reformlar turizm ve seyahat faaliyetlerinde de görülmektedir. Planlı dönem öncesi, Seyyahın Cemiyeti, Türkiye Turing Kulübü gibi organizasyonlar turizm alanında etkinlik göstermişlerdir. Türkiye'nin ilk afişleri, turizm prospektüsleri bastırılarak ilk olarak çevirmen rehberlik sınavları gerçekleştirilmiştir. Turizm ve seyahat faaliyetlerine ilişkin ilk değerlendirmeler de bu dönemin etkinlikleri arasındadır.

Türk Hava Kurumu, Türkiye'de havacılık endüstrisini kurarak sivil, spor, askeri ve turistik havacılığın gelişiminin temin için, 1925'te Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifiyle Türk Tayyare Cemiyeti adı

altında bir dernek kurulmuştur. Ülkemizin otomobil ve turizm alanında ulusal örgütlenmesi Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1923'te öncelikle Türk Seyyahın Cemiyeti daha sonraları ise Türkiye Turing Kulübü olarak adlandırılan kurum 1930'da kamuya yarar sağlanan bir dernek olarak tanınarak gümrük mevzuatıyla da özel yetki ve görevler üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, M. Bahattin, AKKUŞ-AKGÜL, Songül, KULA, Candan, (2006). Havacılık ve Türk Hava Kurumu, Türk Hava Kurumu Yayınları, Ankara.
- ALTUNTAŞ, Ahmet ve KURNAZ ŞAHİN, Feyza, (2007). “*Reşit Saffet Atabinen (1884-1965) ve Türk Turizmine Katkıları*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXVI/42, s. 9-36.
- ALTÜRK, Abdul Vahap, (2018). “*Türkiye Turizm Literatürünün Durumu: Uluslararası Dergi Makalelerinin Bibliyometrik Analizi*”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman, 2018.
- ARSLAN, Recep, (2017). “*Türkiye'nin Turizm Politikası (1923-1960)*”, **Turkish Studies**, XII/19, s. 1-16.
- BALTACIOĞLU, Ali, (2009). Ulusa Adanan Bir Cumhuriyet Anıtı, TTOK Yayınları, Ankara.
- BEKMAN, Büşranur, (2019) “*1925-1930 Yılları Arasında Turizm Meselesinin İstanbul Şehremaneti Mecmuaları Üzerinden İncelenmesi*”, Basılmamış Modernizm, Kent ve Mimarlık Final Ödevi, İstanbul Şehir Üniversitesi Şehir Çalışmaları Yüksek Lisans Programı, İstanbul.
- CİHAN, Mehmet, SOLMAZ, Yavuz, KARABAĞ, Filiz, (2011). “*Ulusal Turizm Tanıtımı ve Pazarlama Yönetimi Örgütlenmesi:*

Türkiye İçin Bir Model Önerisi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, I/ 36, s. 113-130.

ÇELİK, Hüseyin, (1996). Türk Dostu, İngiliz Türkolog Charles Wells Hayatı, Eserleri ve Osmanlı Türkleri ile ilgili Düşünceleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

EVCİN, Erol, (2014). “*Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Turizm ve Tanıtma Faaliyetleri*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.55, s. 23-82.

Gümrükler Umum Müdürlüğünden, Triptiği Hâmil Otomobillerin Muamele Vergisi Hakkında Tamim, **Resmi Gazete**, S.1661, (01/12/1930).

GÜLERSOY, Çelik,(1973). Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu’nun 50 Yılı (1923-1973), TTOK Yayınları, İstanbul.

KAYMAKLI, Hulusi, (1997). Havacılık Tarihinde Türkler II, Kültür Ofset Yayınları, Ankara.

ÖRNEK-ÖZDEN, Elif, (2015). “*Turizmi Yönlendiren Yasa ve Örgütler İstanbul’u Geleceğe Taşıyabilir mi?*”, **Mimarist**, LIII/2, s. 43-51.

SARI ÇALLI, Didar, (2015). ,“*Uluslararası Seyahatlerin Tarihi Gelişimi ve Son Seyahat Trendleri Doğrultusunda Türkiye’nin Konumu*”, **Turizm ve Araştırma Dergisi**, IV/1, s.4-28.

ŞAHİN, Gürsoy, (2006). “*Atatürk Döneminde Batıdaki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyahat*

Cemiyeti'nin Bu Konudaki Çalışmaları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, VIII/3, s.137-160.

TÖREN, Emrullah, (2014). “*Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri Üzerine Bir Sözlü Tarih Araştırması*”, III. Disiplinler arası Turizm Araştırmaları Kongresi, 04-05 Nisan 2014 Aydın-Kuşadası. s.11.

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TURİNG),(1936). Türkiye Turing Klöbü Ne Yaptı, (1925-1935), TURİNG Yayınları, İstanbul.

TURİNG,(1930). Turistler İçin Konuşma Kitabı, Turing Kulübü Yayınları, İstanbul.

TURİNG, (1931). Türkiye Turing Klöbü' nün 1930 Senesi Rapor ve Bilançosu, Türkiye Turing Kulübü Yayınları, İstanbul.

TURİNG, (1995). Türkiye'ye Bir Işıktı Turing 1977-1993 (1- Doğum ve Emekleme), Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.

YETGİN, Duygu, (2018). “*Selahattin Çoruh: Turizmde Bir Adanmışlık Öyküsü*”, **Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi**, XXIX/1, s.113-138.

BÖLÜM 17

İNGİLİZ BÜYÜKELÇİ'NİN GÖZLEMLERİYLE ERZURUM, TRABZON, RİZE VE SİVAS ŞEHİRLERİNİN 1943 YILINDAKİ GENEL DURUMU

Dr. Orhan TURAN*

* Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğr. Üyesi,
orhanturan@gmail.com.

GİRİŞ

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen'in¹ dört Türk şehrine düzenlediği gezide elde ettiği gözlem, değerlendirme ve incelemelerini içeren notlarının anlaşılır olması için ana hatlarıyla II. Dünya Savaşı öncesi ve sürecine bakmakta fayda vardır. Türk dış politikasının amacı iki büyük savaş arasındaki dönemde Lozan Antlaşması ile oluşan “statükonun” devamı yönünde oldu. Dolayısıyla yeni Türkiye Avrupa’da savaş sonrasında ortaya çıkan dengeyi korumaya çalışan devletlerin çabalarına katkıda bulundu. Lozan sonrası Türkiye'nin komşuları,

¹ 26 Mart 1886’da siyaset ve diplomaside insan yetiştiren bir ailenin üyesi olarak Baron Sir Edward Knatchbull’un ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Eğitim hayatına ilk olarak Eton Koleji’nde başladı. Daha sonra Oxford’da bulunan Balliol Koleji’ne devam etti. 1907’de “Bachelor of Arts” (lisans) mezuniyet derecesi ile mezun oldu. 1908 yılında Dışişleri Bakanlığı’nda göreve başladı. 1909’un Ekim’inde İstanbul’a ateşe sıfatıyla görevlendirildi. I. Dünya Savaşı’ndan dolayı İngiltere’ye dönmek zorunda kaldı. Londra’da Dış Servis ve Diplomatik Hizmet birimlerinde hizmet görmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında ve 1918’den sonra Mülteci ve Kaçaklar Departmanı’nda görevlendirilmiştir. Ocak 1919’da Versailles Konferansı’ndaki İngiliz Delegasyonu’nda bulundu. 1920 yılında Kraliçe tarafından gördüğü hizmetlerden dolayı “Yeni Yıl Onuru St. Michael ve St. George Nişanları”na layık görüldü. Lahey, Paris ve Brüksel’de diplomat olarak büyükelçilik bünyesinde 1926-1930 yılları arasında çeşitli görevlerde bulundu. 1931’de H.M. Knatchbull-Hugessen 1934’te Estonya, Litvanya ve Letonya Cumhuriyetlerine 1967’de Envoy Olağanüstü Elçisi ve Bakanlar Kurulu Üyesi olarak atandı. 1936 yılında Çin Büyükelçiliği Olağanüstü ve Genel Kurul olarak gönderildi. Ertesi yıl arabası bir Japon savaş uçağı tarafından makinalı tüfekle vuruldu. Önce Şangay’da hastaneye kaldırıldı sonra da İngiltere’deki evinde bir müddet tedavi ile geçirdi. H.M. Knatchbull-Hugessen 1939’da Türkiye Büyükelçiliği’ne “Olağanüstü ve Tam Yetkili” olarak atandı. Ankara’da görevini sürdürdü. 1944’te Belçika Büyükelçiliği Olağanüstü ve Tam Yetkili ve ek olarak üç yıl sonra emekli olarak Lüksemburg’a Olağanüstü Elçi ve Genel Kurul Üyesi olarak atandı. Emekliliğinden sonra çeşitli dernek ve kuruluşlarda görevler üstlendi. 21 Mart 1971’de Londra’da öldü (İrşad Sami Yuca, İngiliz Diplomat Sir Hughe M. Knatchbull-Hugessen’in Türk Boğazları Üzerine Düşünceleri (1948)”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.9 (Ekim 2019), s.142).

Balkan ve Orta Doğu ülkeleri ile tesis edilen ilişkiler statükonun devamını öngörmekteydi.² Dolayısıyla Türk dış politikasının hedefi olası bir askeri tehdide yönelik Türkiye'nin yanında ortak bir güvenlik bloğu oluşturmak ve uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan sorunları barış yoluyla çözmektir.³

Bu doğrultuda 30 Mayıs 1928'de İtalya ile Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması Roma'da imzalandı. Ancak iki ülke arasındaki yakın ilişki kısa sürede yerini İtalya'nın Akdeniz ve Orta Doğu'ya dönük saldırgan politikalar yürütmesi sonucu sekteye uğradı.⁴ Avrupa'nın bir diğer "revizyonist" ülkesi olan Almanya'da Hitler önderliğinde Nazi iktidarının iş başına gelmesi Türkiye ile olan ilişkileri etkiledi. Özellikle Almanya'nın mevcut sınırlarda değişimi gündeme getirmesi ve İtalya ile işbirliğini artırması Türkiye'yi kaygılandırmıştır.⁵ Ancak Türk ekonomisi 1933-1938 yılları arasındaki dönemde Almanya'ya bağımlı hale geldi. Hitler Almanya'sı II. Dünya Savaşı sırasında bu gücü lehinde kullanmaktan yanaydı. Bu yüzden de Türkiye'yi kendi safında savaşa dâhil etme düşüncesindeydi. Bunlara rağmen sonuçları ne olursa olsun Türkiye

² Mücahit Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29/2, Ankara, 2010, s.254.

³ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, I, İletişim Yayınları, Ankara, 1986, s.229.

⁴ Mevlüt Çelebi, "Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXXI/91, (Bahar 2015), s.107.

⁵ Dilek Barlas, *İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve İtalya*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s.1,4.; M. Özçelik, "İkinci Dünya Savaşı'nda...", s.254.

böyle bir ittifaka ya da savaşa dâhil olmak istemedi.⁶ Türkiye, Nazizmin ve Faşizmin gölgesinde 1930'ların ikinci yarısından itibaren Akdeniz'de bir denge unsuru olarak İngiltere'nin yakınlığını arayacaktı.

Musul sorunundan ötürü çıkmaza giren Türk-İngiliz ilişkileri 1930'ların yarısından itibaren Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile değişim sürecine girdi. Buna rağmen iki ülke arasında dostluk antlaşması imzalanamadı. Boğazlar konusunda yaşanan iyi ilişkiler hızla gelişirken II. Dünya Savaşı öncesinde Sovyet Rusya ile ilişkiler kötüleşmeye başladı.⁷ Diğer taraftan Türkiye 1937 yılında İngiltere'ye ittifak kurma teklifinde bulunmuşsa da olumsuz cevap almıştı. Atatürk'ün vefatı ile birlikte İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuştur. Atatürk'te dahi olmayan geniş yetkilerle donatılan İ. İnönü'nün "Milli Şef" olmasıyla II. Dünya Savaşı'nda Türkiye kendini uluslararası kıskacın içinde buldu.⁸

Türkiye coğrafi konumu itibariyle Akdeniz ve Karadeniz arasındaki deniz yoluna ve Orta Doğu havzasına hakim bir noktadaydı. Dolayısıyla jeopolitik ve stratejik konumundan ötürü savaşın seyrini değiştirebilecek nitelikteydi. II. Dünya Savaşı'na dâhil olan devletler Türkiye'nin tarafsızlığını kendi savaş planlarının çıkarı doğrultusunda kullanmak için aşırı baskı uyguladı. Öte yandan

⁶ Yüksel Yentürk, *II. Dünya Savaşı Döneminde Türk Dış Politikası ve Denge Siyaseti*, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2016, s.38.

⁷ Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2000, s.237 vd.

⁸ Necdet Ekinci, *İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları*, Genel Türk Tarihi, IX, Ankara, 2002, s.646.

stratejik konumunun hassasiyetinden dolayı Müttefik ve Mihver blokları da Türkiye'nin dostluğuna mecburdu. Bu yüzden de Ankara bu baskılara karşı durabildi ve savaşın sonlarına kadar tarafsız kaldı.⁹

1. Büyükelçi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in Gezisine Dair Bazı Bilgiler

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan Sir H.M. Knatchbull-Hugessen'in Erzurum, Trabzon, Rize ve Sivas şehirlerini kapsayan seyahati ile ilgili tutmuş olduğu notlar II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir süreçte gerçekleşti. Savaş devam ederken Tek Parti iktidarının taşra Türkiye'sine farklı açılardan yaklaştığı oldukça ilginç gözlemleri içermektedir. 1943 yılının Eylül ayında kaleme alınan bu notlar yaklaşık olarak on günlük bir sürede gözlemlediği şehirlerin coğrafî, siyasi, iktisadî, kalkınmışlık, ayrıntılı yol verileri, şehirlerin tarihi mirası, misafirperverlikleri hakkında çarpıcı bilgiler sunmaktadır.

II. Dünya Savaşı devam ederken jeopolitik önemi hassas olan şehirlere bir İngiliz diplomatın Büyükelçi seviyesinde geziye çıkması manidardır. Dolayısıyla bu geziye dair notların son derece hassas değerlendirmeler içermesi mevcut yolculuğun sadece turistik bir hedeften ziyade Anglo-sakson diplomasisinin geleneksel bir yönü olan ayrıntılara inme ve bilgide çeşitlilik sahasındaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda dünyanın önemli güçlerinden olan

⁹ Süleyman Seydi, "İngiliz Özel Hareket Birimi'nin II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'deki Faaliyetleri", *Türkler*, XVI, Ankara, 2002, s.823.; Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.387.; William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003, s.113 vd.

İngiltere, büyükelçileri vasıtasıyla bilgiler edinmeye çalışmıştır.¹⁰ Tarihsel süreçte Türk-İngiliz ilişkilerine¹¹ bakıldığında XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'ne gelen ilk İngiliz temsilciler, ticarî anlamda haklar elde etme ve bu durumu koruma amacı taşımaktaydı. Ancak XIX. yüzyılda başlayan Osmanlı topraklarındaki küresel mücadele ve diplomasinin hız kazanması ile bölgedeki Rus-İngiliz rekabetinin yükselmesi bazı Türk şehirlerinde İngiliz diplomatik misyonlarının açılmasını getirmiştir. Osmanlı Devleti açısından özellikle Ermeni meselesinin Berlin Antlaşması ile uluslararası bir konu haline getirilmesinden kaynaklanan ve Anadolu'daki her türlü gelişmeyi kontrol etme isteğinin bir takibi olarak konsolosluklar tesis edilmişti.¹² İngilizler küresel hegemonyaya giden süreçte dünyanın en ücra köşelerine gönderdiği temsilciler aracılığıyla kişisel bilgiler başta olmak üzere

¹⁰ Bu bağlamda bazı rapor ve seyahatler için bkz. Orhan Turan, “Bir İngiliz Büyükelçilik Görevlisinin Seyahat Notları (Ankara’dan Leninakan’a Yapılan Yolculuk) (11 Haziran 1941), *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, Ed: Abdullah Mesut Ağır-Ahmet Özturhan, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019, ss.(225-237).; Yasin Coşkun, “15-21 Haziran 1980 Yılında İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence’ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Gezisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 60, 2017, ss.(585-596).; Resul Babaoğlu, “Bir İngiliz Diplomatın Gözlemleriyle Türkiye’nin Doğu Vilayetlerinin 1956 Yılındaki Genel Durumu”, *History Studies International Journal of Histoary*, Volume: 10, Issue: 1, (February 2018), s.33-46.

¹¹ Türk-İngiliz ilişkileri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, Sayı: 51, (Temmuz 1949), ss. (573-650).

¹² Daha geniş bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s.22.; Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

her konuda veriyi ciddi bir analize tabi tutmak suretiyle kayıt altına alarak İngiliz dış politikasının oluşmasında önemli bir kazanım elde etmişlerdir. Türk Milli Mücadelesinin kazanılması ve akabinde 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla kurulan yeni Türk Devleti açısından da mevcut durum değişmedi. İngiltere 1925'te yeni büyükelçiliğini Ankara'da açarak Sir Ronald Lindsay'ı Büyükelçi olarak atadı.¹³ Bu tarihten itibaren İngiliz Büyükelçiliği tarafından hazırlanan yıllık raporlarla Türkiye'deki askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik yapı düzenli olarak Londra'ya rapor edilmeye devam etmiştir. Buradan hareketle Büyükelçinin Karadeniz gezisi de İngiltere'nin Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etme politikası noktasında değerlendirilebilir.

Bu bağlamda İngiliz Büyükelçisi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in 21-30 Eylül 1943 tarihleri arasında Erzurum, Trabzon, Rize ve Sivas şehirlerini kapsayan gezisini gerçekleştirmiş ve buradaki izlenimlerini Londra'ya Dışişleri Bakanlığı'na sunmuştur. Mevcut notlar Karadeniz'deki psikolojik durumu Büyükelçi düzeyinde gözlemlemek açısından önemli bir yere sahipti. 21 Eylül'de Ankara'dan hareketle tren yolculuğu başladı. Erzurum'a kadar demiryolu ile devam eden seyahat; Trabzon ve Rize güzergâhında karayolu ile sona ermiştir. Trabzon ve Rize gözlemleri sona erdikten sonra Büyükelçi 27 Eylül'de Erzurum yolunda dönüşe geçmiştir.

¹³ İngiltere'nin Ankara'daki Büyükelçiliği için bkz. Ufuk Erdem, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/5, 2017, ss.(2193-2227).

Sivas'ta da bir gün kalınmış ve 30 Eylül'de yolculuk başladığı gibi Ankara'da otogarda son bulmuştur.¹⁴

Gezi, II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir süreçte yapıldı. Zira siyasi atmosfer düşünüldüğünde İngilizler ve Almanların Türkiye'yi kendi taraflarında savaşa dâhil etmeye çalıştığı bir dönem idi. Başka bir ifadeyle Türkiye üzerinde Alman-İngiliz baskısı söz konusu idi. Ayrıca iki ülke arasında mevcut topraklardaki rekabet her alana yansımıştı. Dolayısıyla bu yarış büyükelçiler nezdinde de yaşandı. Bu bakımdan 1942 yılında Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in önerisiyle Karadeniz Bölgesi'ne bir gezi gündeme geldi. Ancak bu tavsiye aynı bölgeye Alman Büyükelçi'nin de seyahatte bulunacağı gerekçesiyle Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu tarafından reddedilmişti.¹⁵ Bunun üzerine İngiliz Büyükelçi 1943 yazında aynı konuyu tekrar masaya getirdi. Bu kez Türk Dışişleri Bakanı itiraz etmedi. Hatta Büyükelçiye göre Ankara'dan Erzurum'a gidiş ve dönüş için "emrine" salon vagon ayarlayacağını söylediği gibi Erzurum ile Trabzon arası ulaşımda kullanması için de ücretsiz bir aracı tahsis edecekti. Notlara göre bu tarihlerde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de doğu illerine¹⁶ bir gezi düzenlemekteydi. Dolayısıyla araç bulmanın

¹⁴ The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 195/2475/44, "Ambassador Tours", 8th October 1943. Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.99.641.16-14.10.1943.

¹⁵ TNA, FO 195/2475/44.

¹⁶ Cumhurbaşkanı İ. İnönü de İngiliz Büyükelçi'nin gezi düzenlediği tarihlerde yurt içi seyahatlerinin bir bölümünü kapsayan şu yerlerden geçmekteydi: 20 Eylül Erzincan-Erzurum, 21 Eylül Pulur Köy Enstitüsü, 23 Eylül Kars, 24 Eylül Cilavuz Köy Enstitüsü, 26 Eylül Sarıkamış-Erzurum, 27 Eylül Palandöken-Aşkale-Bayburt-Gümüşhane, 28 Eylül Trabzon, 29 Eylül Beşikdüzü, 30 Eylül Gümüşhane

güç olabileceğine işaret eden Büyükelçi, Bakan'ın araç teklifini memnuniyetle kabul etti.¹⁷ Böylece gezi hazırlıkları için harekete geçildi. Karadeniz seyahatine onay çıkmasıyla birlikte Büyükelçi yolculuğu Erzurum, Trabzon, Rize ve Sivas'ı olacak şekilde planladı. Notlardan anlaşıldığına göre İngiliz diplomat daha önce Trabzon'da iki yıl görev yapmış olan Mr. Wright ile iletişime geçti. Kendisi mevcut dönemde Mersin Konsolosu idi.¹⁸ Ondan şehirdeki daha önceki bağlantı ve tecrübelerine istinaden yardım istendi. Trabzon'daki Konsolosluk imkânlarının sağlanması ve yerel yetkililerle gerekli planlamaların yapılması hususunda seyahatin bildirilmesi talep edildi. Ayrıca Büyükelçi, eşinin Trabzon'daki yerel hanımefendilerle temaslarını kolaylaştırmak amacıyla Mr. Wright'ın eşinin de şehirde seyahat boyunca kendilerine eşlik etmesini istedi. Bu durumun gerekçesini ise *"bu şehirde harem henüz mazide kalmış bir olgu değil ve peçeyi yasaklayan kanunu ihlal etmek ona riayet etmekten daha faziletli bir davranış olarak görülmektedir"*¹⁹ ifadeleriyle açıklayacaktı.

Hazırlıkların tamamlanması ile birlikte yolculuk başladı. Seyahate Büyükelçi ve eşi ile birlikte Mr. Peck, şoför ve Bayan Wright katıldı. Gezi 21 Eylül'de öğleden sonra trenle Ankara'dan başladı. Sonraki gün boyunca Sivas'tan geçerken burada bir ara verildi. Büyükelçi aslında dönüşte ziyaret etmeyi planladığı Türkiye

(<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-1924-1973-arasi-yurtici-ve-yurtdisi-gezileri/> (Erişim Tarihi (ET) 19.04.2020).

¹⁷ TNA, FO 195/2475/44.

¹⁸ TNA, FO 195/2475/44.

¹⁹ TNA, FO 195/2475/44.

Cumhuriyeti Devlet Demiryolları'nda çalışan iki Britanyalı demiryolu mühendisi tarafından karşılandı. Ayrıca Divriği'den geçerken de bir başka İskoç maden mühendis Mr. Traill ile görüşme de yaptı. Burada son dönemde demir cevheri yatakları bulunmuştu. İskoç mühendis de Etibank'ta teknik danışman olarak görev yapmaktaydı.²⁰

2. Çalışmanın Yöntemi

21 Eylül 1943'te İngiliz Büyükelçisi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in Karadeniz gezisi üzerine bir değerlendirmeye yönelik yapılan bu araştırmada, tarih araştırmalarının doğasına uygun olarak nitel araştırma yöntemlerinden biri olan döküman analiz tekniği kullanıldı. Araştırılması hedeflenen olay ve olgular hakkında bilgiler içeren yazılı materyallerin içerik analizlerini yapma fırsatı veren döküman analizi tekniği, tarih araştırmalarının önemli tekniklerinden birisini oluşturmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntem ve teknikleriyle oluşturulmuş, tarihi durum çalışması deseninde yürütülmüştür.

Bu araştırmanın verilerini İngiliz Milli Arşivi'nde yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde tespit edilen belgeler oluşturmaktadır. Bu bağlamda arşivde yapılan taramalar neticesinde 21-30 Eylül 1943 tarihleri arasında İngiliz Büyükelçisi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in Karadeniz gezisi üzerine bir rapor tespit edilmiştir.

²⁰ TNA, FO 195/2475/44.

Araştırma kapsamında elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi türlerinden olan tarihî dökümanların analizi ve çözümlenmesinde kullanılan döküman analizi yöntemi kullanılmıştır. İlk önce araştırmanın amacına uygun olarak belgeler tasnif edilmiştir. Sonrasında İngilizce yazılmış olan raporun Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Yapılan tahlil ve incelemeler sonucunda elde edilen bulgular tarih biliminin gerektirdiği kurallar çerçevesinde değerlendirilip yorumlanmıştır.

İNGİLİZ BÜYÜKELÇİNİN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ ŞEHİR GEZİLERİ VE GÖZLEMLERİ

1-Büyükelçi'nin Erzurum'a Dair İzlenimleri

Büyükelçi Sir H. M. Knatchbull-Hugessen'in 21 Eylül'de başladığı yolculuğun ilk durağı iki gün sonra sabah saat sekizde ulaştıkları Erzurum oldu. Yolculuğa başlamadan önce Ankara'da edindiği bir bilgiyi de paylaştı. Şöyle ki Türk Dışişleri Bakanı, Cumhurbaşkanı'nın doğu illerinde bir seyahatte bulunduğunu belirtmişti. Büyükelçi ve beraberindekiler Cumhurbaşkanlığı treninin Erzurum İstasyonu'na çekildiğini gördüler. Buradan da Kars'a hareket edeceği bilgisini öğrendiler.²¹ Hatta protokolde kimlerin olduğu hakkında da notlarda bilgi yer aldı. Buna göre III. Ordu Komutanı Orgeneral Mustafa Muğlalı, Büyükelçi'nin daha önce İskenderun'da tanıştığını belirttiği Türk-Rus sınırına yakın bölgede gerçekleşen tatbikatta yer almak için gelmiş olan Tümgeneral Şükrü Kanatlı vardı. Dolayısıyla notlarda bu nedenle generallerle temasta bulunamadığını

²¹ TNA, FO 195/2475/44.

dile getirecekti.²² Ancak onları temsilen şehirde başka resmi görüşmeler yaptı. İlk olarak Erzurum'daki İstihkâm Birlikleri Komutanı Tümgeneral Hulusi Alpagut'a bir ziyarette bulundu. Yine daha dört gün önce şehre Vali olarak atanan Haluk Pepeyi'yi²³ ile de görüşme fırsatı buldu. Büyükelçi, Vali hakkında şu değerlendirmeyi yapacaktı: *"İstanbul'daki Emniyet Müdürlüğü görevi süresince, sevimsiz çevrelere karşın, o ve karısı belirli bir zarafet düzeyini yakalamış ve az da olsa konuştukları Fransızca sayesinde, onlarla iletişim kurmak karşılaştığım diğer yetkililerden daha az meşakkatli oldu"*.²⁴

Büyükelçi, Vali ve General ile karşılıklı ziyaretlerini tamamladıktan sonra şehrin tarihi yerlerini gezme fırsatı yakaladığını da raporunda dile getirdi. Şehrin geçmişi ile ilgili kitap da yazmış olan bir öğretmen eşliğinde Erzurum'un tarihî yerlerini gezdi. Gözlemediği yapılara dönük izlenimleri ise şöyleydi:²⁵

Hoca'nın bize gösterdiği yerler arasında Selçuklu dönemine ait sonradan eklenmiş tuğladan iki minaresiyle eskiden Ermeni Kilisesi olan bir camiyle birlikte sadece iki ilginç cami vardı. Göz alıcı olan diğer camiler, girilmesi yasak

²² TNA, FO 195/2475/44.

²³ Mustafa Ağa ile Hayriye Hanım'ın oğludur. 1314 (1898)'de Selanik kazasında doğdu. İstanbul Sultanisi'nde lise öğrenimini tamamladı. Haziran 1922'de Mülkiye'den mezun oldu. Fransızca ve az İngilizce bilmekte idi. Eylül 1922'de Hendek ilk Numune Mektebi Başmuallimliğine tayin edilerek devlet hizmetine girdi. Büyük Zaferde bu görevden Mülkiye mesleğine geçti. Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesindeki sicili 3218'dir. Merkez Valisi iken Mayıs 1954'te Demokrat Parti'den Kütahya, Ekim 1957'de İstanbul Milletvekilliklerine seçildi. 1962 yılında emekli oldu. Evli bir çocuk sahibi idi.

(https://web.archive.org/web/20090923125736/http://www.egm.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/39/web/makale/Atilla_Bayramw.htm) (E.T: 12.04.2020)

²⁴ TNA, FO 195/2475/44.

²⁵ TNA, FO 195/2475/44.

askeri depolar olarak kullanılıyorlardı. Ne var ki, sonradan eski şehrin daha uzak bölgelerine düzenlediğimiz bir gezide, karım birkaç sekizgen Ermeni türbesine rastladı.

Gezinin sona ermesinden sonra Vali Haluk Pepeyi, Büyükelçi'yi öğle yemeğine davet etti. Burası inşa süreci henüz tamamlanmamış olan gösterişli bir yapı idi. Ancak Büyükelçiye göre bina ferah ve iyi yapılmış plan çerçevesinde inşa sürecinin devam ettiği şehrin modern kesiminde yer alan görkemli bir konaktı. Büyükelçi bu doğrultuda yeni bir şehrin doğduğunu ve resmi kurumların da burada şekillendiğini dile getirdi. Buna göre merkezde bir meydan yer almaktaydı. Etrafında ise Ordu Karargâhı ile Halkevi ve bir okul kümelenmişti.²⁶ Ayrıca başka yeni binaların yapılmasının planlandığını da ekledi. Büyükelçi öğleden sonra Vali'nin 'tam teçhizatlı' Lise'yi ve Halkevi'ni gezdirdiğini de belirtti. Burada yeni bir şehrin kurulmakta olduğunu ve gerekli malzemenin ellerine ulaşması halinde kentin inşasına devam edecekleri yönünde Vali'nin kararlığını vurguladı. Büyükelçi bu noktada bir tereddüdü dile getirdi. Vali şehrin yapılanması sürecinde Belediye'nin 'gevşek' hareket ettiğini düşünmekteydi. Yani Valilik ve Belediye arasında eşgüdümsüzlük söz konusu idi. Eski Erzurum'un 'dar, kirli ve yarı harabe' durumundaki caddeleri üzerinde yeni şehrin yükselmesinin önemine vurgu yapılmaktaydı.²⁷ Büyükelçi'ye göre Türkler şehrin

²⁶ TNA, FO 195/2475/44.

²⁷ TNA, FO 195/2475/44.

harap halinden 1916'da onu işgal eden Rusları sorumlu tutmaktaydı²⁸. İngiliz diplomat Erzurum'daki intibalarına Halkevi ziyareti ile devam etti. Büyükelçi buradaki gözlemlerini notlarında “*muhteşem bir tiyatro salonuna ve dersliklere sahip, çağdaş ve tam donanımlı Halkevi'ni özellikle etkileyici buldum*” sözleriyle hayranlığını dile getirecekti. Yine burada Büyükelçi ve maiyetinin ‘şerefine’ şehre ait halk oyunları sergilenmişti. Sadece bir gün kalınan şehirde aynı günün akşamında Büyükelçi kendilerine eşlik eden resmi yetkilileri yemekte ağırladı. İstasyonda bekleyen salon vagonunda yemeğe Vali, General ve ziyaret boyunca kendilerine eşlik eden Sağlık Müdürü Ali Rıza Bey ve eşleri katılmıştı.²⁹

2-Trabzon Yolculuğu ve Büyükelçi'nin Şehre Dair İzlenimleri

İngiliz Büyükelçi ve beraberindekiler bir günlük Erzurum gezisinden sonra 24 Eylül Cuma günü Trabzon'a gitmek üzere harekete geçti. Gün batmadan Trabzon'a kadar olan 200 millik mesafeyi kat edebilmek için sabahın erken saatlerinde Erzurum'dan yola çıktılar. Büyükelçi kullandıkları yolun ticarî bir özelliği olması vesilesiyle bilgi vermiştir. Buna göre yol Trabzon ile Tebriz'in kuzey-batısındaki İran sınırı arasında bağlantı kurmaktaydı. Keza Avrupa'dan İran'a ve ötesine Türkiye üzerinden bir ticaret rotası oluşturma amacıyla inşa edilmişti. Başka bir deyişle burası “*İran*

²⁸ Erzurum'un Rus işgali için bkz. Ulvi Ufuk Tosun, “*Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.

²⁹ TNA, FO 195/2475/44.

Transit Yolu’³⁰nun bir bölümünü oluşturmaktaydı.³¹ Büyükelçi bu noktada mevcut yol hakkında bilgiler vermeye devam etti. Aslında güzergâha dair bir yetersizlik söz konusu idi. Buna göre Trabzon’da uygun bir liman olmadığı sürece sıkıntılar yaşanacaktı. Keza Büyükelçi mevcut rotanın İran’ın Trans-Kafkasya Demiryolu’yla giriştiği rekabet karşısında yoğun trafiği karşılayabileceği konusunda şüpheliydi. Hatta bu bağlamda daha önce hazırlanmış olan Transit ticaretin tarihçesine dair bir raporu da notlarıyla birlikte iletceğini dile getirmiştir.³² Büyükelçi yine de yolun bazı bölümlerinin inşaatına dair bilgi vermekten kaçınmadı. İlk olarak yol inşaatını yürüten firma hakkında bilgi verdi. Kop Geçidi’nin zirvesinden Trabzon’a giden yolun bir kısmı İsveçli Mühendis W. Cramer tarafından yapılmıştı. Ayrıca yolun hâlihazırda bakımını da üstlenmişti. Büyükelçi’ye göre W. Cramer’in hizmetlerinin Türk Nafia Nezareti tarafından beğenilmesinden dolayı Trabzon’dan İran sınırına kadar olan yolun tamamının yapım işi kendisine verilmişti. Nitekim kısa bölümler dışında bu etabın bütünü mühendislik çalışmaları açısından ‘mükemmel’ olarak tanımlanmıştı. Bu doğrultuda Erzurum ile Kop

³⁰ İran Transit ticaret yolu hakkında geniş bilgi için bkz. Selahattin Tozlu, “*Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.; Hüseyin Kaleli, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı- Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2003), S. 9, ss.1-19.; Issawi, Charles “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1, Cambridge University Press, (January, 1970), p.18-27.

³¹ TNA, FO 195/2475/44.

³² TNA, FO 195/2475/44.

Geçidi arasındaki bölümün ıslah çalışmaları dokuz ay gibi bir sürede tamamlanmıştı.³³

Yolculuk esnasında Büyükelçi kendisi için yapılan hazırlıklardan da bahsetti. Örneğin herhangi bir ihtiyaç hâsıl olması halinde W. Cramer yol boyunca aralıklar halinde şirket çalışanlarını yerleştirmişti. İsveçli mühendisin bu nezaketi karşısında minnettar olduğunu belirtmişti. Ayrıca Büyükelçi yol güzergâhı üzerinde ilerlerken birçok yerleşim biriminden geçtiğini ve insanların kendisini selamladığını dile getirerek izlenimlerini ve duygularını şöyle ifade etti:³⁴

Aynı zamanda, güzergâhım üzerinde yer alan küçük köylerde ve büyük yerleşimlerde yaşayan insanların Büyükelçilik flamasının asılı olduğu arabamı selamlamak veya saygı duruşunda bulunmak üzere evlerinden, dükkânlarından ve kahvehanelerden çıkıp yol kenarına dizilmeleri de beni açımdan oldukça hoş bir sürpriz oldu. Bu selamların ısrarla devam etmesi, birkaç gün içerisinde buralarda olması beklenen Cumhurbaşkanı'na gösterilen teveccühten rol çaldığımı düşündürdü. Ancak Cumhurbaşkanı'nın gelmesinin beklenmediği Rize'de de yol kenarlarında aynı selamlama devam edince bu teveccühün bizzat şahsıma yönelik olduğunu anladım.

Büyükelçi gezinin tamamlanmasından sonra kendilerine gösterilen bu ilgiyi notlarında aktardı. Şöyle ki Türk Dışişleri Bakanı bu durumu kendisine *“yalnızca bir Büyükelçi değil aynı zamanda bir Müttefik olan”* İngiliz diplomata karşı bu özel saygının gösterilmesine dönük talimat verdiğini söylemişti. Ardından bu durumu anlatmasındaki amacın ise bir talimatla Halk Partisi örgütlenmesi

³³ TNA, FO 195/2475/44.

³⁴ TNA, FO 195/2475/44.

vasıtasıyla en küçük köye kadar nasıl etkili ulaştığını göstermek olduğunu yazmıştır.³⁵

İngiliz Büyükelçi yol güzergâhı ile ilgili gözlemlerini sürdürdü. Erzurum'un batısına doğru uzanan Transit Yol rotasında 35 mil boyunca ilerlediler. Burası 'Yukarı Fırat Vadisi' olarak da bilinen coğrafi bölümdü. Mevcut yol üzerinde seyir edilirken geçilen yerlerden bir de Aşkale idi. Bu bağlamda Türkiye açısından yakın dönem trajik politik olaylarından birini oluşturan "Varlık Vergisi"³⁶ uygulaması da Büyükelçi'nin değindiği konulardan oldu. Varlık vergisi ve Aşkale konusunda şu ifadeleri dile getirecekti.³⁷ "*Varlık vergisi adı altında katkı paylarını ödeyemeyenlerin tutuklu bulunduğu ve bu nedenle büyüyerek önem kazanmış bir köy olan Aşkale*". Bu sözlerin ardından vergi mükelleflerine dair çıkan haberlerden hareketle de şunları söyleyecekti: "*Aşkale'den geçerken ne şimdilerde Orta Anadolu'ya nakledilmiş olan bu bedbahtların herhangi bir izine ne de basında çıkan haberlere göre borcunu ödeyemeyen bu kimselerin tutulması için alelacele inşa edilen barakalara ait bir ize rastladık*" denilmiş idi.³⁸

Büyükelçilik heyeti Aşkale'yi geçtikten kısa bir süre sonra "*dönemeçlerden yukarı doğru tırmanarak, tehlikeli kar fırtınalarıyla*

³⁵ TNA, FO 195/2475/44.

³⁶ Varlık vergisi için bkz. Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018⁶.

³⁷ TNA, FO 195/2475/44.

³⁸ TNA, FO 195/2475/44.

nam salmış 8000 fit rakımlı”* Kop Geçidi’ne ulaştı. Notlarda takip edilen yol güzergâhı hakkında ayrıntılı gözlemler yer aldı. Bu doğrultuda geçidin kuzey tarafından bir sahra boyunca devam ettiler. Akabinde ‘Küçük Kafkas Dağları’nın görüldüğü Bayburt şehrine varmadan önce inişin ucundaki Vaukdağı Geçidi’ne** ulaştılar. Daha sonra ise Gümüşhane Torul’dan geçerek ‘kıvrıla kıvrıla’ ilerleyen Harşit Çayı boyunca aşâğılara indiler. Torul’u geçtikten sonra yol vadiden yukarıya doğru uzun zikzaklar halinde tırmanmaktaydı. Bu uzun tasvirlerden sonra yolun son çıkış noktası hakkında bilgi verildi. Buna göre burası Karadeniz sahilinin su havzası olmasının yanı sıra aynı zamanda *Onbinler**** harabelerinin denizi ilk kez gördüğü 6,000 fit rakımlı Zigana Geçidi’ne çıkan yerdi.³⁹ Bu noktada İngiliz diplomat daha önce Trabzon’da bulunmuş olan Mersin Konsolosu Mr. Wright’ın buldukları yer hakkında kendisine söylediklerini ve şehre ulaşmalarını notlarında şöyle dile getirdi:⁴⁰

Zigana’nın doruğunda, eskiden burada yaşayan ve tütüncülükle zenginleşen Karadeniz’in iyi bilinen ailelerinden birinin reisi olan Kaptan Nemlizade’ye ait eski yapılarla karşılaşacağımı söylemişti. Bir zamanlar, Bay Matthews’un oğlunu Londra’ki cemiyete “Lazistan Prensi” olarak takdim ettiği, Trabzon ahalisi

* Fit (feet) İngilizce *foot* sözcüğünün çoğulu olup bir uzunluk ölçü birimidir. 1 ft 30.48 cm’dir.

** Gümüşhane-Bayburt karayolu üzerinde bulunan Vaukdağı Geçidi.

*** M.Ö. 400’lü yıllarda yaşamış Yunanlı yazar, tarihçi, savaş muhabiri ve komutan olarak bilinmektedir. “Anabasis” veya “Onbinlerin Dönüşü” adlı eseri İlkçağ gezi kaynakları arasında en önemli gezi ve tarih yazılarından kabul edilmektedir. Anabasis kelimesi Yunanca, “yukarıya doğru yükselme, tırmanma” anlamlarına gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Ksenophon, *Anabasis “Onbinlerin Dönüşü”*, Yunan Klasikleri, Çev: Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.

³⁹ TNA, FO 195/2475/44.

⁴⁰ TNA, FO 195/2475/44.

arasında kendisini gelip geçici valilerden daha üstün gören bu saygın adam, deri paltolara sarılmış ve kendi tasarımı deriden yapılmış garip bir İskoç beresi içerisinde, Zigana'nın doruğunda yer alan iki handan birinin küçük kasvetli odasında oturur vaziyette bulundu. Kaptan Nemlizade yaz aylarında Trabzon'daki büyük konağını bırakıp bu "hanı" kiralar ve annelerinin ölümünün üzerinden üç yıl geçmesine rağmen halen yas tutan ve odalarından çıkmalarına neredeyse hiç izin vermediği kızlarıyla birlikte buraya yerleşir. Bu eski kafalı despot adam, bizi büyük bir nezaket eşliğinde seyrek mobilyalarla döşeli odasında ağırladı ve bize çay ikram etti. Çayımızı içtikten sonra, sağa sola serpiştirilmiş açelyalarıyla ve pembe ve beyaz renkli çiğdemleriyle, kesif köknar ormanlarının arasından Trabzon'a olan son kırk millik yolu yokuş aşağı gittik. Şehre vardığımızda gün batmıştı.

Büyükelçi şehre vardığında ilk olarak Trabzon'daki koşulların neler olduğunu özellikle öğrenmek istedi. Bunun gerekçesini ise şehirdeki sosyal ilişkilerle açıklamaktaydı. Daha önce burada yaşadığı dönemde Mr. Wright'tan toplumsal hayata dönük raporlar alıyordu. Dolayısıyla şehirle ilgili bazı bilgilere vakıftı. Bunlar arasında kadınları toplumsal yaşamdan dışlayan gelenekler, Türklerle şehirdeki küçük yabancı cemaatler arasındaki "mimli ve polis düzeniyle bitmeye meyilli" ilişkiler ve şehrin geri kalmışlığına dair raporlar ulaştığını bildirmekteydi.⁴¹ Büyükelçi'ye şehirde "baskın geleneksellik ve yabancı düşmanlığı" olduğunu iddia etmekteydi. Öyle ki ülkenin diğer bölgelerinden şehre tayin olan devlet memurlarının dahi bu tavır karşısında "çaresiz" kalabildiği belirtilmekteydi. Notlara göre yabancı düşmanlığı coğrafî bakımdan yakın olan Sovyet Rusya'nın kışkırtmalarından

⁴¹ TNA, FO 195/2475/44.

kaynaklanmaktaydı. İngiliz Büyükelçi, Trabzon Valisi Salim Günday hakkında da ilginç değerlendirmelerde bulundu. Ona göre Ankara'dan Vali'yi ziyaret edeceğine dair bilgilendirilmesine ve Mr. Wright'ın ziyaretle ilgili ne tür bir hazırlık yapıldığına dair Salim Günday ile görüşmesine rağmen Büyükelçi'ye herhangi bir ağırlama ve ikramda bulunulmaması notlarda özellikle vurgulanmıştı. Keza bu durumun nedeni de yabancı düşmanlığının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.⁴²

Büyükelçi'nin nezdinde olumsuz seyreden ziyaret Ankara'dan Vali'ye gelen bir telgrafla değişmişti. Zira bu gelişme İngiliz diplomatın şerefine bir öğle yemeği verilmesi hakkındaydı. Bu durum elbette notlarda ayrıntılı bir şekilde ele alındı. Vali Ankara'dan gelen bu talimatla birlikte Soğuksu'daki yazlık konağını açmış ve hazırlık yapılmasını istemişti. Büyükelçi karşılaştığı bu tavrın gerekçesini de notlarında açıkladı. Bu durumu şehirdeki yetkililerin nasıl bir ruhsal yapıda olduklarını göstermek olduğu gibi yine Vali'nin geçmişten gelen 'Rus korkusu' yaşadığını belirterek şu ifadeleri kullanacaktı:

Bunu Trabzon'daki devlet yetkililerinin nasıl bir zihniyete sahip olduklarına örnek olsun diye anlatıyorum. Ek olarak Salim Bey de geçmişten gelen Rus korkusunu büyük oranda paylaşıyordu ve bu konu üzerindeki tezleri, önceki ziyaretçilerin olağan ziyaret sürelerinin oldukça uzamasına neden olmuştu. Trabzon'dan sorumlu Genel Konsolosumuz Mr. Fabri ile birlikteyken bu konuda uyarılmış olduğum için, onu davet ettiğimde bu konuya girmekten özellikle kaçındım. Vali'nin de bu konulara hiç girmemeye bu denli hazır oluşu, bana, Sovyetlerin son zaferlerinin onun konuyla ilgili başkalarının yanında konuşmaya yönelik özgüvenini sarstığını düşündürdü.

⁴² TNA, FO 195/2475/44.

Ziyaretlerine devam eden Büyükelçi'nin sonraki adresi Tümgeneral Tahsin Erserim oldu. Generalin, Türk Ordusu'nda sporu teşvik ettiği bilgisi de vurgulandı. Bu ziyaretlerin ardından İngiliz diplomata iade-i ziyarette bulunuldu. Daha sonra ise Vali'nin Akçaabat Körfezi'nin 700 fit yukarısında yer alan Soğuksu'daki yazlığına gitti. Büyükelçi burada uzun süren bir yemek yediklerini belirterek gözlemlerini şöyle aktardı:⁴³

Konuklar arasında en önemli ve en sessiz olanı, Kars'tan yeni gelmiş olan, bir hayli iri cüssesiyle Vali Yardımcısı Bay Akif İşcan'dı. Bu beyefendi, 1933'te şampiyon güreşçi olarak Türkiye'yi Olimpiyatlarda temsil etmiş ve yalnızca İsveçli ve Hollandalı rakip güreşçilere yenilmişti. Bu olağanüstü başarısından ötürü Vali, zayıf Fransızcasıyla onu bana "şampiyon" olarak takdim etti. Büyük bir elmayı bütün halinde ağzına sığdırabilmesi de bedensel maharetlerinden kaynaklı unvanına katkıda bulunuyordu. Bir başka rivayete göre ise, Belediye Başkan Vekili ile birlikte daha yemeğe oturmadan koca bir şişe viskiyi içmişti. Akşamın ilerleyen saatlerinde kenara ayrılan bir şişe viskiye gizlice yaklaşan da oydu. Neyse ki Bay Wright daha atik davranarak şişeyi kurtardı.

Büyükelçi öğleden sonra görme fırsatı bulduğu şehre dair izlenimlerini paylaştı. İlk olarak Bizans mimarisinin ilginç ve az bilinen örneklerinden biri olan ve Trabzon Rum Komnenos Hanedanlığı döneminden kalma Ayasofya Kilisesi'ni gezdiler. Ardından Ayasofya'ya yakın bir noktada "*yeni Türkiye hayranlarının bir şekilde gözden kaçırdıkları*"nı belirttiği iki anıtın yükseldiğini not etti. Büyükelçi'ye göre bunlar çağdaş Türk mimarisine büyük oranda damga vurmuş Alman 'kübist' tarzda inşa edilmişti. Söz konusu

⁴³ TNA, FO 195/2475/44. BCA 30.10.99.641.16

yapılar lise ve henüz bitirilmemiş olan Numune Hastanesi idi.⁴⁴ Raporda bu iki binaya dair ayrıntılı bilgiler yer aldı. Şöyle ki okulun öğrenci kapasitesi, eğitim araç ve gereçleri; hastanenin yatak sayısı, maliyeti, teknik donanımı başta olmak üzere birçok tespit yaptı. Büyükelçi ilk olarak lise hakkında bilgi verdi. Burada üç ile dört yüz arasında öğrenci yatılı olmak üzere yaklaşık bin öğrenciye eğitim veren büyük bir kurum olduğu dile getirildi. Okuldaki eğitim araç ve gereçleri de Büyükelçi'nin değindiği hususlardandı. Buna göre lise *“en pahalısından düzinelerce mikroskobun yanı sıra en yeni eğitim araç gereçleriyle donatılmış”* haldeydi. Diğer taraftan kütüphane dikkatini çekti. Çünkü burada ‘herhangi bir türden tek bir İngilizce kitap’ dahi yoktu. Dolayısıyla Büyükelçi bu ‘açığı’ kapatmayı önerdi. Nitekim notlarda bu amaçla ‘British Council’ aracılığıyla birlikte okul için uygun bir İngilizce kitap seçkisi gönderilmesi planlandığı dile getirilmiştir.⁴⁵

Büyükelçi, okula yakın bir noktada kurulmuş olan Numune Hastanesi’ne dair gözlemlerini de bildirdi. Ona göre bu proje Sağlık Bakanlığı’ndaki ‘azimli bir yetkilinin görkemli planlarından’ idi. Keza hastanenin yatak kapasitesi ve maliyeti de notların değindiği konular arasında oldu. Bu bağlamda 500 yataklı olması planlanan hastanenin inşaatına *“şimdiye kadar iki buçuk milyon lira harcanmış”* olduğu belirtilmişti. Büyükelçi bu noktada hastane konusunda şu ifadeleri kullanarak *“Tüm Türkiye’yi dolaşsanız içine büyük mermer bir salondan girilen bu hastaneyi bu maliyette ve çirkinlikte geçen bir*

⁴⁴ TNA, FO 195/2475/44.

⁴⁵ TNA, FO 195/2475/44.

başka bina bulmanız mümkün değil” sözleriyle ironi yapmıştır.⁴⁶ Buna rağmen hastaneyi her yönden modern teçhizatla donatmak için bir milyon liraya daha ihtiyaç olduğu bilgisini verdi. Diğer taraftan Büyükelçi hastanenin işlevselliğine dair bazı soruları da ortaya attı. Zira yeterli sayıda hekimin olup olmaması bir yana Büyükelçi’ye göre yoksul halkın bu masrafı nasıl karşılayacağı ve kısıtlı ulaşım imkânlarıyla şehre intikalleri büyük bir sorundu. Dolayısıyla bu yatırım hakkında Türk modernleşmesine de atıfta bulunarak şu tespiti yapacaktı: “Ben bu hastaneyi, Türklerin batılılaşmaya dönük koordinasyonsuz çabalarının olağanüstü derecede vücuda gelmiş hali olarak değerlendiriyorum”.⁴⁷

Büyükelçi kendisine gösterilen teveccüh ve davetler karşısında nezaket gereği bir yemek düzenledi. Konuklar arasında Mülkî ve idarî kişiler yanında kimi yabancı diplomatlar da vardı. Bunlar Vali ve General’in yanı sıra Halk Partisi’nin ve Halkevi’nin başkanları, Transit yolun inşaatından sorumlu olan Mr. Cramer, önde gelen bankaların müdürleri, Hollanda Başkonsolosu, İran Başkonsolos Vekili ve Ticaret Odası Başkanı katılmıştı. Büyükelçi yemeğin düşündüğünden daha verimli geçtiğini belirterek izlenimlerini notlarında şöyle aktaracaktı:⁴⁸

Yeteri kadar viski sayesinde yemek beklediğimden çok daha iyi geçti. Her ne kadar Rusya meselesi dokunulmazlığımı korusa da herkesin dili gevşedi, kadehler dostane bir şekilde tokuşturuldu ve gece Ziraat Bankası Müdürü’nün Kırım Savaşı’ndan ve Hünkâr İskelesi Antlaşması’ndan bahsettikten sonra tekrar tekrar

⁴⁶ TNA, FO 195/2475/44.

⁴⁷ TNA, FO 195/2475/44.

⁴⁸ TNA, FO 195/2475/44.

“je vous adore (size bayılıyorum)” sözleri eşliğinde, utanç verici derecedeki İngiliz hayranlığı gösterisiyle nihayete erdi. Ben her ne kadar pek öyle olduğunu düşünmesem de Bay Wright, bu gecenin Trabzonluların uyandırılmasına büyük bir katkıda bulunduğu konusunda beni temin etti.

İngiliz Büyükelçi Trabzon’a dair son izlenimlerini Genel Konsolos Mr. Fabri üzerinden aktardı. Şehirde kendisi İngiliz çıkarları açısından çok güvenilir biri olarak nitelendirilmekteydi. Keza Büyükelçi çalışmalarını notlarında övdü. Mr. Fabri Trabzon’da yalnız bir hayat yaşamaktaydı. Büyükelçi’ye göre Mihver Devletleri dışındaki ülkelerden az sayıdaki kişi ve birkaç aydın Türk dışında kimseyle iletişimi yoktu. Dolayısıyla Trabzon’da işlerini oldukça etkin ve iyi yürüttüğü düşüncesini paylaştı. Bu bağlamda savaş döneminde yerine getirmesi gereken en önemli yükümlülüğü hakkında da bilgi verdi. Buna göre en önemli işlevi “*Batum’a valeks yükü götürmek üzere yaklaşık ayda bir Trabzon’a gelen Rus gemisinin varış ve kalkışı için Rusya Ticaret Komiseri’yle yürüttüğü işbirliği*”⁴⁹ idi. Nitekim Büyükelçi bu doğrultuda savaşın seyrine dair bazı bilgileri de paylaştı. Buna göre Rusya’daki savaş batıya doğru yayılmaktaydı. Zaman zaman Rus ve Alman savaş uçaklarının Trabzon üzerinde beklenmedik uçuşlar yaptığı belirtilmiştir. Hatta Büyükelçi’ye göre mevcut yıl içerisinde birkaç tanesi yine hava sahasını ihlâl etmişti. Bu noktadan hareketle Trabzon’un konumu ve Mr. Fabri’nin şehirdeki görevi İngiliz istihbaratı açısından son derece önemliydi. Öyle ki bu durumu notlarında şöyle aktaracaktı:⁵⁰ “*Her ne kadar hâlihazırda çok*

⁴⁹ TNA, FO 195/2475/44.

⁵⁰ TNA, FO 195/2475/44.

az bilgi sızsa da Trabzon, Doğu Vilâyetlerinde ve Rus sınırının ötesinde vuku bulan olaylar karşısında sesimizi en güç duyurmamıza hizmet eden tek platformdur”.

Diğer taraftan notlardan anlaşılacağı üzere Mr. Fabri'nin görevinde kalması yönünde bir tavsiye de yer almıştı. Bundan dolayı Büyükelçi mevcut koşullar altında yeni birinin görevlendirilmesini uygun bulmadığını notlarında dile getirdi. Çünkü bu çalışma bir kariyer subayının atanmasını gerektirecek düzeyde değildi. Üstelik ona göre Mr. Fabri bu görevi layıkıyla yerine getirmekteydi. Bu bağlamda şehirde uzun süreli kalmaktan yana ruhsal dengesi bozulabilirdi. Büyükelçi bunun önüne geçmek için kendisine kısa süreli bir izin vermeyi planladığını belirtti. Çünkü Mr. Fabri'nin psikolojik dengesinin korunması İngiliz çıkarları açısından 'hayati önemde' olduğu vurgulanmıştır.⁵¹

3-Büyükelçi'nin Rize Yolculuğu ve Şehre Dair İzlenimleri

Trabzon ziyaretini tamamlayan İngiliz Büyükelçi'nin bir sonraki durağı Rize olacaktı. Sahilden Trabzon'un 50 mil doğusunda yer alan kente gitmek için 26 Eylül Pazar günü yola çıkıldı. Batum yakınlarında Rus sınırına yaklaşık 70 mil mesafede olan Rize'nin yolu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. İlk olarak yolun hangi mevkilerden geçtiği açıklandı. Sahilden “Kamos” güzergâhında ve “Xenophon Onbinleri”nin konakladığı noktadaki kalıntılar doğrultusunda devam etmekteydi. Büyükelçi ayrıca “*çalışır vaziyetteki Alman uçaklarının geçtiğimiz yıl boyunca konuşlu olduğu mevkiden*” geçtiğini de

⁵¹ TNA, FO 195/2475/44.

ekledi.⁵² Notlarda yolun doğal güzellikleri ve bitki örtüsünden de bahsedildi. Yolun sıkl ormanların yer aldığı vadiler boyunca ilerlediğine değinilmiştir. Hatta İnan'ın Hazar Denizi kıyılarında olduğu gibi sahil şeridi boyunca mısır ve fındık yetiştirildiği dile getirilmiştir. Büyükelçi Sürmene yolunda geçerken buradaki aktif gemi endüstrisinden de bahsetti. Bu durumun nedeni ise son dönemde gemilerin 'iyi para etmesi' gerekçe gösterilmektedir.⁵³

Büyükelçi bu bölgede kapasitesi 50 ile 100 arasında değişen 30'u aşkın yelkenli geminin inşaatına denk geldiğini not etti. Mevcut g zerg hın yapısı ile ilgili değerlendirmelere devam edilmiştir. Buna göre yakın zamanda yeniden yapılan altı millik bir bölüm dışında rotanın taşlık, toprak kaymalarının etkilerinin görüldüğü ve tek bir aracın geçişine müsaade eden bir yol olarak anlatılmıştır. Notlara göre Büyükelçi'nin ziyareti söz konusu olduğunda Trabzon Valisi 'haber alır almaz' onarım talimatı vermişti. Ancak buna rağmen yol boyunca köprülerin çok zayıf durumda olduğu hatta bazen tamirattan ötürü etrafından dolaşarak geçmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir.⁵⁴

Büyükelçi ve beraberindekiler öğleden sonra geç bir saatte Rize'ye vardı. Burada Vali Vekili, Tabur Komutanı Albay ve Parti Başkanı başta olmak üzere resmi görevliler tarafından karşıldı. Büyükelçi Şehirdeki ay ve meyve üretimine de değindi. Bu konuda gözlemlerini paylaşmıştır. Şöyle ki rapora göre Rize'deki en ilgi çekici noktalardan biri Tarım Bakanlığı'nın idaresi altında faaliyet gösteren deneme

⁵² TNA, FO 195/2475/44.

⁵³ TNA, FO 195/2475/44.

⁵⁴ TNA, FO 195/2475/44.

aşamasındaki çay istasyonuydu.⁵⁵ Yine şehrin sırtlarında küçük bir tepe üzerinde çay ve narenciye bahçelerinin bulunduğu ifade edilirken bunun Rize adına güzel bir görüntü oluşturduğu belirtilmişti. Büyükelçi bu noktada “*suratsız devlet adamlarının aksine istasyondan sorumlu yetkililerin tavırları*”nı daha samimi bulduğunu dile getirdi.⁵⁶ Çay üretimi hakkındaki veriler de notlarda yer almıştır. Öyle ki bu konuda istatistiksel rakamlar verecek kadar üretime hâkimdi. Buna göre Rize’deki toplam çay üretimi 1941 yılında 7 ton iken 1942’de bu verim 16 tona çıkmıştır. İngiliz diplomat burada daha fazla çay üretimi yapılabileceğini ancak istasyonun gereksinim duyduğu makinaların yetersiz olmasından dolayı bunun mümkün olmadığını vurgulamıştır. Aslında savaştan ötürü gerekli makinalar İngiltere’den temin edilememiş idi. Büyükelçi bu duruma istinaden daha fazla çay üretiminin artış gösteremeyeceğine vurgu yapmıştır.⁵⁷ Kısa süren Rize gezisinden sonra akşam üzeri Trabzon’a dönüldü. Vali’nin talimatıyla İngiliz heyetin yolda herhangi bir güçlkle karşılaşma ihtimaline karşı jandarma ikili gruplar halinde devriye için görevlendirilmiştir. Nitekim bu nazikâne tavır için müteşekkik olduğunu da eklemiştir.⁵⁸ İngiliz Büyükelçi Rize’ye dair izlenimlerini tamamladıktan sonra Trabzon’a geldi. Burada bir gece kaldıktan sonra ertesi sabah tren yoluyla Sivas’a gitmek üzere Erzurum’a hareket edilecekti.

⁵⁵ TNA, FO 195/2475/44. BCA 30.10.99.641.16

⁵⁶ TNA, FO 195/2475/44.

⁵⁷ TNA, FO 195/2475/44.

⁵⁸ TNA, FO 195/2475/44.

4-Büyükelçi'nin Sivas Yolculuğu ve Şehre Dair İzlenimleri

Trabzon ve Rize gezilerini tamamlayan Büyükelçi 27 Eylül Pazartesi günü Erzurum yolundan dönüşü geçti. Notlarda Cumhurbaşkanı'nın doğu gezisine çıktığına daha önce değinilmişti. Bu bağlamda mevcut güzergâh üzerinde karşılaşma ihtimali dâhilindeydi. Nitekim bu doğrultuda bir duyumu paylaştı. Şöyle ki Gümüşhane'de Cumhurbaşkanı'nın öğle yemeği yiyeceği haberi alınmıştı. Dolayısıyla yol boyunca karşılama komitesi tarafından zafer taklarının ve diğer işlerin yapılmasına dönük aktif çalışmalar olduğu gözlemi yapılmıştır.⁵⁹ Keza Bayburt'tan geçerken bir askerî tören kıtasının kente girişte hazırda bekletildiği dile getirilmiştir. Büyükelçi ve beraberindekiler Kop geçidinin kuzey ayağına yaklaştığında gördükleri 'büyük bir toz bulutu' ile beliren on beş civarındaki araçtan Cumhurbaşkanı kortejinin geldiğini anladılar. Bu karşılaşma notlara şöyle yansımıştı:⁶⁰

Virajı alır almaz bir anda patlayan lastiği değiştirmek üzere durmuş iken Ekselansları'nın arabasıyla yüz yüze geldik. Üstüm başım dağınık, kravatsız ve toza bulanmış bir halde Cumhurbaşkanı'nı karşılamak üzere arabadan indiğimde onun da arabasından indiğini ve üstü başı tertemiz bir halde bana doğru geldiğini gördüm. Sırasıyla seyahatlerimizden bahsederken Ekselansları bana, ülkenin bu üçra köşesini gördükten sonra "*plus facile ou plus difficile*"* diye sordu. Bu üstü kapalı yorumdan sonra ayrıldık, kendisini tozun içinde takip eden üniformalı paşalarıyla ve melon şapkalı devlet erkânıyla birlikte onu geride bıraktık.

⁵⁹ TNA, FO 195/2475/44.

⁶⁰ TNA, FO 195/2475/44.

* '*Daha kolay mı yoksa daha zor mu*'.

Büyükelçilik heyeti Cumhurbaşkanı'nın maiyetiyle karşılaşmadan kısa bir süre önce araçla ilgili sıkıntı yaşadı. Bu arada Cumhurbaşkanı korteji gelince Büyükelçi kendisiyle bir süre seyahate dair sohbet etti. Dolayısıyla arızadan kaynaklı bir gecikme yaşandı. Yine de Erzurum'a saat 9 treni kalkmadan hemen öncesinde varılmıştı. Sonuç itibariyle Vali ve General'in uğurlama ziyareti ile birlikte tren hareket etti.⁶¹ Gece yarısı Erzincan'a varıldı. Bu arada notlarda 1939 yılında şehirde meydana gelen deprem⁶² de söz konusu oldu. Büyükelçi gece hareket edildiği için depremden bu yana devam eden inşa çalışmalarına dair herhangi bir faaliyet göremediğini vurgulamıştır. Tren yolculuğu bir sonraki gün 28 Eylül'de de devam etti. Yolculuğun büyük bir bölümü Fırat'ı ve onun bir kolu olan Çaltı çayı boyunca ilerleyen vadiler doğrultusunda geçti.⁶³

Divriği'den geçerken Etibank'ta teknik danışman olarak görev yapan mühendis Mr. Traill, Büyükelçi'ye kısa süreli ziyarette bulundu. Burada kendisine demir madeni ve rezervine dair bilgiler verdi. Divriği yakınlarında yer alan maden Etibank tarafından işletilmekteydi. Bu bağlamda raporda madenle ilgili veriler de yer aldı. Buna göre ilk olarak Mr. Traill, Büyükelçi'ye demir madenine sahip 2000 fit rakımlı dağı göstermiştir. Yine rezervin nasıl keşfedildiğine dair açıklamada da bulundu. 1939'da demiryolunun

⁶¹ TNA, FO 195/2475/44. BCA 30.10.99.641.16

⁶² 27 Aralık 1939'da Erzincan, tarihinin en şiddetli depremini yaşadı. Merkez üssü Erzincan olan depremin şiddeti 7,9 civarında olmuştur. Depremde Erzincan'ın yanı sıra on bir il daha etkilenmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Haçin, "1939 Erzincan Büyük Depremi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30 (88), Ankara, 2014, ss.37-70.

⁶³ TNA, FO 195/2475/44.

Çetinkaya'dan Erzurum'a kadar uzatılma çalışmaları esnasında keşfedilmişti. Diğer taraftan %70 oranındaki verimliliğiyle 33 milyon tonluk bir rezerve sahipti.⁶⁴ Bu kapasiteye dair önemi Büyükelçi “*Cevher, Karabük'teki demir çelik fabrikası için tanrı tarafından bahşedilmiş bir lütf oldu*” sözleriyle açıklamıştır. Ancak bu noktada madenin taşınması konusunun bir sorun olduğu notlarda dile getirilmiştir. Çünkü 600 mil kadar zorlu bir demiryolu boyunca nakledilmesi gerekiyordu. Ancak Büyükelçi bu mesafenin önemli olmadığını belirterek Karabük'e demir cevherinin ‘İsveç'ten getirilmesinden çok daha iyi’ görüşünü paylaştı.⁶⁵

Divriği'de kısa bir süre dinlenildikten sonra tren akşamüzeri Sivas istasyonuna vardı. Büyükelçi burada İl Milli Eğitim Müdürü, Devlet Demiryolları'nın 11. Kısım Şefi Abdullah Bey ve Demiryolları Onarım Atölyesi Müdürü Hakkı Bey'den oluşan bir heyet tarafından karşılandığını ifade etti. Daha sonra Büyükelçi aynı akşam *Metropolitan-Cammell-Laird* demiryolu şirketinin Sivas'taki temsilcileri olan Mr. Hubbard ve Mr. Bayliss'e bir yemek daveti verdi. İngiliz diplomat bunun gerekçesini de notlarında açıkladı. Buradaki amacı onların Sivas'la ilgili samimi görüşlerini ve varsa başka sıkıntılarını öğrenmekti.⁶⁶ Hatta onların içinde yaşadığı koşulları “*bir filozof sükûnetiyle karşılamaları ve olayların iyi tarafını görme çabaları karşısında tatlı bir şaşkınlık yaşamıştım*” duygusuyla dile getirdi. Yemek sohbetinde demiryoluna dair birçok konu

⁶⁴ TNA, FO 195/2475/44.

⁶⁵ TNA, FO 195/2475/44.

⁶⁶ TNA, FO 195/2475/44.

gündeme geldi. Bu bağlamda özellikle onarım atölyelerinin İngiltere’dekilere benzer şekilde oldukça modern olduğu belirtilmişti. Keza ikili çalışma saatlerinin uzunluğundan ve yemeklerin yeterli olmayışından yakınmaktaydı. Bunlara rağmen Türk tesviyeci ve tamircilerin çalışmalarından övgüyle bahsetmişlerdi.⁶⁷ Diğer taraftan Türk yetkililerin şikâyetleri de konuşuldu. Özellikle Almanya’nın Türk Devlet Demiryolları’na tedarik ettiği on bir adet lokomotiften memnun olmadığı üzerinde durulmuştur. Büyükelçi bu konuda açıklamalarda bulundu. Aslında bu lokomotifler 1940’da Rusya’ya verilmek üzere ‘kötü malzeme’den yapılmıştı. Örneğin lokomotifler Türkiye’ye teslim edildiğinden bu yana bağlama biyeline ihtiyaç duyulmuştu.⁶⁸ Ayrıca önceki yıl bu iki mühendise İngiliz Büyükelçiliği tarafından lokomotiflerin montajı için malzeme desteğinde bulunduğu da notlarda eklenmişti. Ancak bunlar sadece manevra kabiliyetinde iyi idi. Dolayısıyla Türk Devlet Demiryolları’nın normalde kullandığı Alman malı güçlü *Henschel* lokomotifleriyle dahi olsa eğimli demiryollarında trenlerin yükünü kaldıramaması Büyükelçi tarafından bir ‘talihsizlik’ olarak değerlendirildi.⁶⁹

Büyükelçi ertesi gün yani 29 Eylül Çarşamba günü şehrin mülkî ve askerî erkânı ile görüşmeye başladı. İlk olarak Vali Naci Kıcıman başta olmak üzere Tümen Komutanı Tümgeneral Salih Erkuş ve Belediye Başkanı ile karşılıklı ziyaretlerle yoğun bir gün yaşadı.

⁶⁷ TNA, FO 195/2475/44.

⁶⁸ TNA, FO 195/2475/44.

⁶⁹ TNA, FO 195/2475/44.

Ardından şehrin birkaç mil dışında yer alan bir sanayi tesisi gezildi. Burası Türkiye'nin ilk endüstriyel girişimlerinden biri olan Sümerbank'ın işlettiği çimento fabrikasıydı. Büyükelçi işletmenin çimento üretimi ve teknik kapasitesi hakkında bazı bilgiler verdi. Fabrika, Almanya'nın savaştan sonra tedarik ettiği makinalarla donatılmıştı. Tam kapasite çalıştığında günde 600 ton çimento üretebilecek seviyedeydi.⁷⁰ Ancak Büyükelçi bu noktada malzemelerin ancak yarısının teslim edilebildiğinden ötürü günde 300 ton üretim yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu seviyeyi de 'çok iyimser' bulduğunu eklemiştir. Yine çalışmalardan sorumlu müdürün Alman malı malzemedен memnun olmadığı dile getirilmiştir. Özellikle "1500 kw'lık 'AEG' marka turbo jeneratörlerin bir ay bile kullanılmadan" yanmasından dolayı şikâyet edildiğini duymak Büyükelçi'yi 'hoşnut' etti.⁷¹ Nitekim Büyükelçi de bu şikâyetlere katılmaktaydı. Ona göre Türk işçilerin hatalı kullanımından ziyade malzemenin kalitesizliği söz konusuydu. Çimento fabrikasındaki temaslardan sonra Büyükelçi, Vali'nin açık havada tertip ettiği öğle yemeğine davet edilmiştir. Vali hakkındaki izlenimler de raporda yer almıştır. Cana yakın biri olarak nitelenen Naci Bey'in orta derecede Fransızca bildiği yazılmıştır. Yine 1938'de Ankara'da Basın Yayın Genel Müdürü olarak görev yaptığı paylaşıldı. Buradan hareketle Büyükelçi Vali'nin bu dönemde edindiği bir zarafete sahip "bon viveur" * biri olarak bilindiği izleniminde

⁷⁰ TNA, FO 195/2475/44. BCA 30.10.99.641.16

⁷¹ TNA, FO 195/2475/44.

* 'Zevke düşkün'

bulundu. Öyle ki Vali için her koşul altında ‘masasının harika Türk yemekleriyle donatılmış’ olduğu gözlemi notlarda belirtilmiştir.⁷²

Büyükelçi beraberindekiler ile öğle yemeğinden sonra şehirdeki Selçuklular döneminden kalma eserleri görmek için kısa bir gezi yaptı. Daha sonra ise demiryolu onarım atölyelerini inceledi. Notlarda Türkiye’de bulunan üç onarım atölyesinden birinin de Sivas’ta bulunduğu belirtilmişti. Diğer ikisi ise Haydarpaşa ve Eskişehir’de idi. Bu atölyelerin inşası henüz 1939’da tamamlanmıştı. Bunların kapasitesi de Büyükelçi tarafından açıklandı. Şöyle ki atölyeler ayda 15-20 kadar lokomotifin aynı sayıda yolcu vagonu ile 250-300 kadar yük vagonunun tamirini yapabilecek kapasitede olduğu bilgisi verilmiştir.⁷³

Şehirdeki demiryolu çalışmaları hakkında da bilgi verilmeye devam edilmiştir. Özellikle Türkiye açısından demiryolu taşıtı sıkıntısı üzerinde duruldu. Bu taşıtlar onarım atölyelerinin tam kapasite çalışmasını önemli kılmaktaydı. Notlarda buradaki çalışmaların yürütücüsü ve yaptığı işe dönük bilgiler de verilmiştir. İşlerin verimliliği Almanya’da eğitim almış Müdür Hakkı Bey tarafından sağlanmaktaydı. Görevine büyük bir enerjiyle başlamıştı. Özellikle çalışmaları sıkıntıya sokan büyük miktardaki hurda ve döküntüyü temizledi. Keza bu da verimliliğin artmasına vesile oldu. Büyükelçi’ye göre hurdalar ancak Karabük’teki dökümhanelerde işe yarayabilirdi.⁷⁴

⁷² TNA, FO 195/2475/44.

⁷³ TNA, FO 195/2475/44.

⁷⁴ TNA, FO 195/2475/44.

İngiliz Büyükelçi Sivas'a dair gözlem ve intibalarını tamamladıktan sonra kendisine gösterilen ilgi karşısında resmi ve sivil yetkililere bir yemek daveti verdi. Notlara göre bu anlamda ilk olarak Halkevi'nin kullanımını için müracaat edilmiştir. Akşam yemeğine Vali, Tümen Komutanı, parti yetkilileri, beş milletvekili, yerel yöneticiler ile Abdullah ve Hakkı Beyler katıldı⁷⁵. Büyükelçi, Sivas'ın yeni Türkiye için taşıdığı tarihî anlamını bu yemekle fark ettiğini söyleyecekti. Bu önemi de “*Kemalist hareketin ilk Millet Meclisi'nin ilk adımı burada atılmıştı*” sözleriyle notlarına aktarmıştır.⁷⁶ Dolayısıyla Sivas'taki Atatürk geleneğinin diğer şehirlerde olmadığı kadar güçlü olduğu vurgusu yapılmıştır. Şehirde ‘Atatürk Müzesi’nde “*Atatürk'ün kaldığı oda ve Cumhuriyet'in ilan edildiği toplantı salonu*” nun yer aldığı bilgisi Büyükelçi tarafından notlarına eklendi. Yemekle birlikte Büyükelçi'nin Sivas temasları sona erdi. Nihayet Büyükelçi ve beraberindekiler 30 Eylül Perşembe günü öğleden sonra Ankara'ya gitmek üzere istasyona gitti. Tren 22 saatlik bir gecikmeyle otogara gelmişti. Burada kendisini yolcu etmeye gelen resmi ve sivil yetkililer tarafından uğurlandı. Böylece bir hafta süren gezi sona ermiş oldu.⁷⁷ Büyükelçi Ankara'ya varduktan sonra ilk fırsatta seyahat boyunca destek ve nezaketini gördüğü Türk Dışişleri Bakanı'na teşekkür etmek için bir ziyarette bulunacağını notlarında özellikle dile

⁷⁵ TNA, FO 195/2475/44.

⁷⁶ TNA, FO 195/2475/44.

** *Sivas Kongresi kararlarının ilan edildiği salon.*

⁷⁷ TNA, FO 195/2475/44. BCA 30.10.99.641.16

getirdi. Büyükelçi Karadeniz gezisinde ele aldığı notları 8 Ekim 1943'te Dışişleri Bakanı Anthony Eden'a takdim etmiştir.⁷⁸

SONUÇ

Sir H. M. Knatchbull-Hugessen Erzurum, Trabzon, Rize ve Sivas şehirlerini kapsayan seyahatini II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada gerçekleştirdi. Küresel bir güç olarak İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik geleneksel dış politikasında daha önce Osmanlı ve sonra da Türkiye önemini her daim korumuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde birçok uluslararası antlaşmaya muhatap olan Anadolu şehirleri ile ilgili gelişmeler İngiliz diplomatlar, elçilik personeli ve gezginlerin tuttuğu notlar İngiliz dış politika yapıcılarının kanaatlerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda hazırlanan birçok gezi, rapor ve notlardan anlaşılacağı üzere resmî ikili ilişkiler dışında ülkenin sosyo-politik dokusunu da kayda almışlardır. Bilgiyi merkeze alan İngiliz dış siyaset anlayışı Cumhuriyetin ilanından sonra da aynı politikayı sürdürdü. Özellikle savaş sürecinde Türkiye'nin tarafsız kalma çabaları ve denge siyaseti karşısında Almanya ve İngiltere blokları, ülkeyi kendi safında savaşa dâhil etmek için baskı kurdu. Elbette iki ülkenin büyükelçileri de bu rekabette Türk kamuoyunda etkili birer figür olarak ortaya çıktı. Ancak Türkiye şartları zorlayarak savaş dışında kalma politikasını devam ettirmeye çalışmıştır.

Sir H. M. Knatchbull-Hugessen çalışmaya konu olan Erzurum, Trabzon, Rize ve Sivas şehirlerini içeren seyahatini 1943'ün 21-30

⁷⁸ TNA, FO 195/2475/44.

Eylül tarihleri arasında yaptı. Gidiş ve dönüş yolculukları demiryolu ile Erzurum'a kadar daha sonrası ise Rize'ye değin karayoluyla kat edilmiştir. Dolayısıyla gezilen yerleri her bakımdan ele alan dikkatli bir yaklaşım ve gözlem kabiliyeti dönemin psikolojik tablosunu olduğu kadar illerdeki kalkınma hamleleri ile ilgili de bilgiler vermiştir. Büyükelçi bu gezi sürecinde toplumun farklı katmanlarından resmî ve sivil birçok kişiyle muhatap oldu.

Büyükelçinin gezi notlarının ayrıntılarına bakıldığında aslında bir bilgi toplama amacı taşıdığı görülmektedir. Elbette II. Dünya Savaşı olması vesilesiyle anlaşılabilir bir durumdu. Zira Türkiye gerekli savaş malzemesi yardımının tedarik edilmesi halinde savaşa müdahil olabileceğini belirtmekteydi. Büyükelçi şehirlerdeki kalkınma girişimlerini överken Sivas'taki maden çıkarımı ve demiryoluna dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Buradaki yurttaşı mühendisler tarafından bilgilendirilmiştir. Trabzon yolunda Transit yol güzergâhındaki ilerlemeleri ayrıntılı yazmış; eksiklikleri de sıralamıştır. Burada da İsveçli mühendis W. Cramer tarafından yakın ilgi görmüştür. Rize'de ise çay üretimi üzerinde durmuş ve potansiyelinin daha fazla olduğu dile getirilmiştir. Son kertede ise Trabzon'un stratejik konumuna binaen yaptığı vurgu oldu. Şehirdeki İngiliz Konsolos aracılığıyla geniş çapta istihbarat takibi yapılabilmekteydi. Burası aynı zamanda İngiliz çıkarları açısından Ruslarla işbirliği yapılan bir limana sahipti. Dolayısıyla şehrin İngiltere açısından önemi yadsınamazdı. Notların odak noktası şehirlerin coğrafi konumlarıyla ilintili olmuştur. Ele alınan şehirlerdeki konuların ortak özellikleri askerî ve siyasî erkânın tavrı, yolların durumu, misafirperverlik, tarihi geziler, kalkınma

abaları ve transit yola dair gözlemler yapılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin sonraki yıllarda gündemini meşgul edecek olan Varlık vergisi hakkında da tespitlerde bulunulmuş idi. Yaklaşık on gün süren bir yolculuğun ardından Ankara'ya varılmıştır. Büyükelçi bu seyahat sonunda bilhassa Dışışleri Bakanı N. Menemencioglu'nun kendisini yolculuk konusunda desteklemesi ve gereken hassasiyeti sağlaması karşısında ona minnettar olduğunu vurgulamıştır.

KAYNAKÇA

A-Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),
30.10.99.641.16-14.10.1943.

The National Archives (İngiltere)

B-Kitap-Tez-Makaleler

BABAOĞLU, Resul, “Bir İngiliz Diplomatın Gözlemleriyle Türkiye’nin Doğu Vilayetlerinin 1956 Yılındaki Genel Durumu”, *History Studies International Journal of History*, Volume: 10, Issue: 1, (February 2018), ss.33-46.

BARLAS, Dilek, *İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve İtalya*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006.

COŞKUN, Yasin, “15-21 Haziran 1980 Yılında İngiliz Büyükelçisi Peter Laurence’ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Gezisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.60, 2017, ss.585-596.

ÇELEBİ, Mevlüt, “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXXI/91 (Bahar 2015), ss.95-130.

EKİNCİ, Necdet, *İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları*, *Genel Türk Tarihi*, IX, Ankara, 2002.

- ERDEM, Ufuk, “İngiltere’nin Yeni Başkent Ankara’yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/5, 2017, ss.2193-2227.
- HAÇİN, İlhan, “1939 Erzincan Büyük Depremi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30 (88), Ankara, 2014, ss.37-70.
- HALE, William, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Mozaik Yayınları, İstanbul, 2003.
- ISSAWI, Charles, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.1, No.1, Cambridge University Press, (Jan., 1970), p.18-27.
- KALELİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı- Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2003), S.9, ss.1-19.
- KAYRA, Cahit, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2018⁶.
- KOÇAK, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi, I*, İletişim Yayınları, Ankara, 1986.
- KSENOFON, *Anabasis “Onbinlerin Dönüşü”*, Yunan Klasikleri, Çev: Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.
- ORAN, Baskın, “Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.367-398.

- ÖZÇELİK, Mücahit, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.29/2, Ankara, 2010, ss.253-269.
- SEYDİ, Süleyman, “İngiliz Özel Hareket Birimi’nin II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’deki Faaliyetleri”, *Türkler*, XVI, Ankara, 2002.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.
- TOSUN, Ulvi Ufuk, *Erzurum’un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.
- TOZLU, Selahattin, “*Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.
- TURAN, Orhan, “Bir İngiliz Büyükelçilik Görevlisinin Seyahat Notları (Ankara’dan Leninakan’a Yapılan Yolculuk) (11 Haziran 1941)”, *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, Ed: Abdullah Mesut Ağır-Ahmet Özturhan, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019, ss.225-237.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, Sayı: 51, (Temmuz 1949), ss.573-650.
- YALÇIN, Semih, *Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2000.

YENTÜRK, Yüksel, *II. Dünya Savaşı Döneminde Türk Dış Politikası ve Denge Siyaseti*, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

YUCA, İrşad Sami, İngiliz Diplomat Sir Hughe M. Knatchbull-Hugessen'in Türk Boğazları Üzerine Düşünceleri (1948)", *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.9 (Ekim 2019), ss.137-153.

C-İnternet Kaynakları

<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-1924-1973-arasi-yurtici-ve-yurtdisi-gezileri/> (Erişim Tarihi (ET) 19.04.2020).

https://web.archive.org/web/20090923125736/http://www.egm.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/39/web/makale_Atilla_Bayramw.htm (E.T: 12.04.2020).

BÖLÜM 18

MİSAK-I MİLLİ SINIRLARINA GÖRE TÜRKİYE - SURIYE SINIR HATTININ BELİRLENMESİ SÜRECİNİN TBMM GÖRÜŞMELERİNE YANSIMASI

Dr. Tekin İDEM*

* Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi,
tekin.idem@batman.edu.tr

GİRİŞ*

Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerinin yanında I. Dünya Savaşına katılması; İtilaf Devletleri safında birleşecek olan Batılı emperyalist devletlerin, uzun zamandır yok etmek için uğraş verdikleri “*Hasta Adam*”dan kurtulmak adına büyük bir fırsat ortaya çıkarmıştır. Savaş sonrasında Osmanlı topraklarının nasıl paylaşılacağı daha savaş devam ederken büyük oranda şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki topraklarının paylaşıldığı Sykes-Picot Antlaşması bu açıdan son derece önemlidir.

Bu antlaşma; esas itibarıyla, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarının paylaşılmasını öngörüyordu. Buna göre; antlaşmaya taraf olan Rusya Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmını, İngiltere Mezopotamya'nın tamamı ile, bütün Akka ve Hayfa limanlarını, Fransa'da Suriye kıyıları, Kilikya bölgesini, Harput ve havalisini alacaklardı. İngiltere, bir taraftan Fransa'ya Suriye'yi vadederken diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği yaptığı Şerif Hüseyin'e Suriye'yi de kapsayan bağımsız Arap devleti vadetmekteydi. Bu durum I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa ile Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal'ı Suriye için karşı karşıya getirmiştir. Fransa'nın Suriye'yi sömürgeleştirmek istediğini gören ve Batı diplomasinin ikiyüzlülüğü ile karşı karşıya kalan bağımsızlık taraftarı Araplar büyük bir öfkeye kapılmış ve Suriye'de Fransa'ya karşı bağımsızlık mücadelesi başlamıştır.

* Bu çalışma 4-7 Ekim 2018 tarihlerinde Şanlıurfa'da düzenlenen 3. Uluslararası Piri Reis Dil-Tarih-Coğrafya Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuştur.

Fransa bir taraftan Suriye'deki bağımsızlıkçılarla uğraşırken Anadolu'da işgal ettiği Adana, Antep, Maraş ve Urfa bölgelerinde de hem işgal politikalarının yansımaları hem de bağımsızlık mücadelesi veren Kuva-i Milliye birlikleri ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Askeri, siyasi ve ekonomik sebeplerle Fransa'nın Suriye ve Anadolu'daki cephelerden birisini kapatmak mecburiyetinde kalması üzerine eski Suriye Yüksek Komiseri George Picot Paris'e dönmeden önce Sivas'a gelmiştir. 5-6 Aralık 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Picot; Kilikya'nın sömürgeleştirilmesine izin verilmesi halinde Anadolu'daki Fransız işgalinin sonlandırılabilceğini; Fransızların Türklerle düşmanlığı devam ettirmek istemediğini belirtmiştir. Picot'a Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan “*Manda ve himaye kabul edilemez*” ve “*Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür parçalanamaz*” kararları ile cevap verilmiş ve Kilikya üzerindeki hiçbir Fransız isteğine izin verilmeyeceği belirtilmiştir.

George Picot-Mustafa Kemal Paşa görüşmesinden bir sonuç alınamamışsa da Fransızların da Türklerin de bir an önce Güney Cephesini kapatmak istemesi, görüşmelerin devam etmesine neden olmuştur. Londra Barış Konferansı'nda tarihe *Bekir Sami Bey Anlaşması* olarak geçen 12 Mart 1921 tarihli Türk-Fransız Anlaşması imzalanmış olsa da bu anlaşma Türk milletinin bağımsızlık bildirgesi olan *Mîsâk-ı Millî Kararları* ile ters düştüğü için TBMM tarafından reddedilmiştir.

Çalışmamızda reddedilen Bekir Sami Bey Anlaşması'ndan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na kadar Türk-Fransız

görüşmelerinin milletvekilleri tarafından nasıl değerlendirildiği, Fransız tekliflerinin Mîsâk-ı Millî'ye uygunluğu açısından ne gibi tepkilere neden olduğu ve görüşmelerden sonuç alınabilmesi adına hangi önerilerde bulunulduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Versay Antlaşması ile Fransızlara geçen Pozantı-Nusaybin demiryolu hattı üzerine yaşanan tartışmalar, Antakya ve İskenderun'un durumu, Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordusunun hâkimiyetinde olan bugünkü Kuzey Suriye topraklarında kalacak olanların durumu üzerindeki tartışmalara ağırlık verilmiştir. Çalışmada yaşanan olayların TBMM'de nasıl bir etki oluşturduğunun tespiti için temel kaynağımız; TBMM Açık ve Gizli Oturum Tutanakları olmuştur. Bununla birlikte Fransızlarla yapılan görüşmeler, Fransız tekliflerinin bir kısmı Zabıt Ceridelerine sadece okutuldu diye not düşürülerek geçilmiştir. Bige Yavuz'un *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922* isimli çalışması, Fransız tekliflerinin içeriğinin ne olduğunu anlamakta ve TBMM'deki tartışmaların daha anlaşılır hale gelmesinde önemli bir kaynak olmuştur.

1- MÎSÂK-I MİLLÎ SINIRLARI

Milli Mücadele günlerinde yeni Türk devletinin sınırları olarak karşımıza çıkan Mîsâk-ı Millî Sınırlarını;

1- *Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde nasıl olgunlaştı?*

2- *Hukuki, demografik ve coğrafi temellere dayanan bir Türk anavatanı fikri nasıl ortaya çıktı?*

Sorularına cevap arayarak açıklamanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Mustafa Kemal Paşa'nın zihnindeki Mîsâk-ı Millî Sınırları daha 1907 yılında çizilmişti. Osmanlı Devleti'nin milliyetçi isyanlarla parçalandığını görmesi üzerine, ülkenin topraklarını tasfiye etme düşüncesi zihninde şekillenmeye başlamıştır. Yerine yeni bir Türk devleti kurulmaması halinde çökeceği muhakkak olan Osmanlı Devleti'nin enkazı, Türklüğün üzerine çökebilirdi. Ali Fuat Paşa ile yaptığı yazışmalarda Arapların gelecekteki yönetiminden bahsetmesi de Mustafa Kemal Paşa'nın Türk çoğunluğun dışında kalan Osmanlı toprakları için mücadele etmeyi bile gereksiz görmüştür. Mustafa Kemal Paşa düşüncelerini Ali Fuat Paşa'ya şu şekilde açıklamıştı;¹ *“Nüfusun yarısı Türk olmayan ve halbuki geniş bir saha işgal eden devletin bütün ağırlığı ve müdafaası Türkün omuzlarına yükletilmiş, Hıristiyan azınlıklar ise, yalnız kendi çıkarlarını sağlamakta kalmıyorlar, komşu ve aynı ırktaki devletlerle birleşmek için fırsat kaçırmak istemiyorlar. Geriye kalan Türkler ve Araplar, ayrı ayrı devletlerin sömürgeleri haline getirilecek, Türkten başka olan unsurlar, düşman devletlerinin tarafını tutacaklar. Şu halde devlet gövdesinin çökmesiyle hasıl olacak enkazın altında ezilip perişan olmak mı, yoksa çoğunluğu Türk olan milli bir sınıra çekilerek burasını mı savunmak daha doğru ve hayırlı olacak? Ben, selameti ikinci fikrin tatbik edilmesinde görüyorum.”*. Mustafa Kemal Paşa

¹ Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Yenigün Haber Ajansı, C. 2, İstanbul, 1997, s. 155.

toprakların tasfiyesini de şu şekilde düşünmüştü²; “Rumeli’de Doğu ve Batı Trakya bizde kalacak, Edirne’nin kuzey hudutları Bulgaristan aleyhine düzeltilecek. Arnavutluk, Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı başkanlığında İstanbul’da toplanacak bir konferansta milliyet çoğunluğu prensibine dayanılarak Osmanlı Rumeli kıtasının Doğu ve Batı Trakya’dan başka kısımları yukarıda adları geçen devletlere bırakılacaktı. Arnavutluk bağımsız olacak, Bosna-Hersek Sırbistan’la Avusturya-Macaristan arasında adilane bir surette taksim edilecekti. Anadolu sahillerine yakın olan adalar yeni Türkiye devletinde kalacak, diğerleri Yunanistan’a verilecekti. Güney hudutlarımız Hatay, Halep ve Musul vilayetlerini içine alacak, diğerleri Araplara terkedilecekti. Anadolu’nun doğu ve doğu kuzeyinde bir değişiklik olmayacaktı. Yeni Türkiye içinde kalacak olan Rum, Bulgar ve Sırp azınlıkları dışarıda kalan Türklerle mübadele edilecekti”.

Ali Fuat Paşa’nın vefatından sonra yeğeni Ayşe Cebesoy Sarıalp tarafından, Mustafa Kemal Paşa tarafından önerilmiş yeni Türk devletinin sınırlarının yer aldığı bir harita bulunmuştur³. Bu harita Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı’nda yaşanan toprak kayıpları nedeniyle zamanla küçülmüştür. İlginç olan; 1907 yılında tespit edilmiş olan sınırların Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı günlerde Türk ordusunun güney hattındaki pozisyonu ile neredeyse

² Cebesoy, age, s. 156.

³ Bkz. Harita 1: 1907 Mustafa Kemal Paşa’nın Önerdiği Sınırları Gösteren Harita. Ali Fuat Cebesoy, 1907’de Misak-ı Milli, Yay. Haz. Faruk Sükan, Cemal Kutay, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 19.

tıpatıp aynı olduğudur⁴. Bu benzerliğin temel sebebi ise ileride değineceğimiz I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde Suriye Cephesi'nde 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın haritada çizilmiş Türk anavatanını elde tutmak için olağanüstü gayret göstermesi olsa gerekir.

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı girişini de eleştirmiş; *“Hiçbir hazırlığımız olmadan acele bu harbe de sürüklenecek olursak, Anadolumuz, boğazlarımız ve 500 yıllık Türk İstanbulumuz muhakkak tehlikeye girer. Bu sefer bir kelime ile Türklüğümüz mahvolur... Gelecekte hiçbir hissiyata aldanmadan, kesin kararımız Türk çoğunluğun çizdiği hudut hem dış siyasetimizin hem de savunmamızın temel taşı olmalıdır”* sözleri ile Türklüğün anavatanını belirlemiştir.

1917 yılının sonlarında İngilizler genel taarruz hazırlıklarına girişmek amacıyla uzun bir duraksama dönemine girmişlerdir. Yıldırım Orduları Grubu ise İngilizlere oranla yeni takviye alamamıştır. General Allenby komutasındaki İngiliz ordusu 500.000 ve 100.000'den fazla Fransız kuvvetine karşılık Osmanlı Devleti 4. 7. ve 8. Ordular ile bunlara bağlı 6 kolordu ile başlayacak harekate karşı savunma yapmak durumundaydı⁵.

⁴ Bkz. Harita 2: I. Dünya Savaşı Sona Erdiğinde Osmanlı Ordularının Genel Durumu; Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikati, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 1999, s. 58.

⁵ Hakan Uyar, Birinci Dünya Savaşında Suriye Filistin Cephesi Stratejileri, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2006, s. 83.

19 Eylül 1918’de Nablus Savaşı sonunda Osmanlı Devleti Şam, Hama ve Humus gibi önemli şehirleri kaybederek Halep’e kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Yıldırım Orduları Grup Komutanı Liman Von Sanders gereksiz toprak terk edilmemesini, üstün düşman kuvvetleri karşısında zorda kalınması halinde Halep’in kuzeyindeki dağlık mevkiye çekilerek savaşa orada devam edilmesini istemiştir⁶.

Nitekim Suriye Cephesindeki İngiliz birliklerinin kuzeye doğru ilerleyişleri ve bölgedeki çatışmalar 25 Ekim 1918’de Halep’in güneyine intikal etmiştir. Bir taraftan Halep’in güneyinde muharebeler olurken diğer taraftan İngilizler ile beraber hareket eden Araplar ve Emir Faysal’ın kuvvetleri de doğrudan şehre hücum ederek kale ve hükümet konağını ele geçirmişlerdir. Halep’te yaşanan sokak savaşlarını kazanan Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu birliklerini Halep’in 5 km kuzeyine çıkarmış, 7. Ordu karargâhını ise Katma’ya nakletmiştir. 26 Ekim sabahı Türk kuvvetlerinin geri çekildiğini sanan Arap ve İngilizler saldırıya geçmişse de Mustafa Kemal Paşa’nın aldığı düzen karşısında şiddetli bir direnişle karşılaşmışlar ve mağlup edilmişlerdir⁷. Uygulanan bu planın sonuç vermesi üzerine İngiliz taarruzu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu zaferden sonra “*Bir hat tespit ettim ve sınırladım. Kuvvetlerime emir ettim ki düşman bu hattın ilerisini geçmeyecek!*” Nitekim *geçmemiştir.*” İşte bu muharebe ile Toros geçitlerini düşmana tamamı

⁶ Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 8.

⁷ Süleyman Hatipoğlu, “Atatürk’te Misak-ı Milli ve Kuva-yı Milliye Düşüncesinin Oluşumu”, Yeni Türkiye Misak-ı Milli Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s. 624.

ile kapatmıştı. Geri çekiliş esnasında Suriye dahilindeki şimendifer hatları ve yollar iyice tahrip edilmiş olduğundan İngilizlerin ileri kıtaları süratle takviyesi imkânı ortadan kalkmıştı. Ancak sahilden ilerleyebilirlerdi. Bu suretle Türk cephesi Halep'in 5 km kuzeyinde istikrar bulmuş oluyordu⁸. Bundan sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın 7. Ordusu birçok taarruza uğramışsa da, bunların hepsini geri püskürtmeyi başarmıştır⁹. Düşmanın devam eden taarruzlarına rağmen 7. Ordu Halep'in kuzeyinde tuttuğu son hattı muhafaza etmiş ve iki gün sonra da Antakya'yı bu hattın içerisine almıştır. Mustafa Kemal Paşa, Antakya'dan Halep'in kuzeyine geçen yani takriben güneyde hududumuza uyan bir hattı elde bulundurmuş ve yeni Türk devletinin anavatanını Türk ordusunun süngüleri ile fiilen burada tespit etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın İngiliz taarruzunu püskürterek Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanana kadar elde tutacağı hat ileride *Misâk-ı Milli Sınırları* olarak karşımıza çıkacaktır¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa'nın bir Türk anavatanı fikrine Milli Mücadele'den çok önce sahip olduğu görülmektedir. Paşa, bu fikirlerini Milli Mücadele günlerinde de aynen sürdürmüştür. Örneğin Suriye'nin Fransız mandasına bırakılması üzerine Fransızlara karşı bir bağımsızlık savaşı başlamış; bu savaşta yer alan Müslüman Arapların bir kısmı I. Dünya Savaşı günlerinde Osmanlı Devleti'ne karşı

⁸ Liman Von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 352.

⁹ Süleyman Hatipoğlu, "I. Dünya Savaşı Sonunda Halep Sokak Muharebeleri ve Mustafa Kemal Paşa" IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996), Antakya, 1997, s. 7.

¹⁰ Hatipoğlu, Atatürk'te Misak-ı Milli..., s. 625; Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Kırıl Yay., İstanbul, 1984, s. 111.

yaptıklarından pişmanlık duymaya başlamışlardı. Hatta federal-konfederal bir yönetimde Osmanlı Devleti'yle veya Anadolu'daki Milli Mücadelecilerle yeniden tek devlet çatısı altında yaşamak fikirleri ortaya atılmıştır. Oysa ki, TBMM'nin 24 Nisan 1920 tarihli gizli oturumunda bir beyanat veren Mustafa Kemal Paşa; *“Artık milli sınırlarımız içerisinde bulunan insan kaynaklarını da genel menfaatleri de sınırlarımızın dışında israf etmek istemeyiz. Fakat birlik, kuvvet teşkil edeceğinden bütün Âlem-i İslâm'ın manen olduğu gibi maddeten de birlik ve beraberlik olmasını şüphe yok ki büyük memnuniyetle karşılarız. Bunun içindir ki bizim kendi sınırlarımız içerisinde bağımsız olduğumuz gibi, Suriyeliler de kendi sınırlarında ve hâkimiyeti milliye esasına göre serbest ve müstakil olabilirler”* sözleri ile Osmanlı dönemindeki gibi bir birlikteliğin mümkün olmayacağını; Milli sınırlarımızdaki insan kaynağını ve menfaatlerimizi sınırlarımız dışında israf edilmek istenmediğini; Suriyelilerin de kendi milli sınırlarında bağımsız, milli egemenlik esasına dayalı bir yönetim kurmalarının daha uygun olacağını belirtmiştir¹¹.

Mustafa Kemal Paşa'nın daha gençlik yıllarından itibaren tasavvur ettiği bir Türk anavatanı hedefi olmakla birlikte I. Dünya Savaşı'nın son günlerindeki gelişmelerin ortaya koyduğu hukuksal temellere dayalı Mîsâk-ı Millî gerçeği vardır. Makedonya Cephesi'nde Bulgarlar 26 Eylül 1918'de mütareke isteğinde bulunmuşlardı. Bulgar Maliye Bakanı Liyopçef başkanlığındaki heyetle 28 Eylül'de başlayan

¹¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 1, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 2, 3.

müzakereler neticesinde 29 Eylül'de Selanik Ateşkes Antlaşması imzalanmış ve Makedonya Cephesi çökmüştür. Bu durum Trakya'dan yeni bir saldırıya açık duruma gelen Osmanlı Devleti'ni tehlikeye düşürmüştür¹².

Talat Paşa hükümetinin savaşı devam ettirip ettirmemeyi tartıştığı günlerde Almanya 4 Ekim'de, Avusturya ise 5 Ekim'de İsveç aracılığıyla ABD'den ateşkes istemiştir. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti de İngiltere'ye başvurarak ateşkes istemiştir. Atina'daki İngiliz büyükelçisine gönderilen mektupta ateşkes isteğinde bulunulmuşsa da bundan bir netice alınamamıştır. İstanbul'daki İsviçre elçisinin; savaşı başlatan bir hükümetle ateşkes yapmanın mümkün olmayacağı yönündeki görüşleri üzerine 8 Ekim 1918'de Talat Paşa hükümeti istifa etmiştir¹³. Yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin İngiltere ile ateşkes görüşmeleri için uygun zemin oluşturmaya çalıştığı günlerde Irak Cephesi'nde esir edilen İngiliz General Thowsend'in arabulucu olmak istemesi üzerine Thowsend 18 Ekim'de serbest bırakılmıştır. Thowsend'in, Midilli adasında Amiral Calthrope ile görüşmesi üzerine ateşkes görüşmelerinin başlaması için Osmanlı Devleti'nin bir heyet göndermesi istenmiştir. Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki heyet ile yapılan görüşmeler neticesinde 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti açısından tam bir felaket olacak Mondros Mütarekesi imzalanmıştır¹⁴.

¹² Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 10.

¹³ Tansel, age, s. 9, 10.

¹⁴ Tansel, age, s. 30, 31.

İtilaf Devletleri Mondros Ateşkes Antlaşmasının yürürlüğe girmesi ile ateşkesin 7. maddesini kendilerine dayanak yapmışlar ve hiç vakit kaybetmeden işgallere başlamışlardır. 3 Kasım 1918'de ilk işgal edilen yer Musul olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesinden sonra İngilizler İskenderun'u 9 Kasım'da işgal etmişlerdir. 6 Kasım'da Çanakkale'ye gelen bir İngiliz Heyeti ile yapılan protokol ile, burada bulunan Türk askerî birliklerinin İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılarak, silah ve cephaneler münasip depolara yığılmıştır. Boğazları teslim almak amacıyla, 10 Kasım 1918'de İngilizler Çanakkale'ye girerek şehri işgal etmişlerdir. Diğer taraftan 12 Kasım 1918 tarihleri arasında 73 parça savaş gemisinden oluşan İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemileri Çanakkale Boğazı'ndan geçerek, 13 Kasım 1918 günü İstanbul önlerine gelmiş ve Dolmabahçe önlerine dizilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul fiili bir işgale maruz kalmıştır. Ateşkesin ilerleyen günlerinde İngilizler önce Batum, Antep, Konya istasyonunu, Ocak ve Şubat 1919'da ise Maraş ve Bilecik, Mart'ta Samsun ve Merzifon ile Urfa'yı, Nisan'da ise Kars'ı işgal etmişlerdir. Fransızlar Adana ve dolaylarını işgal etmişlerdir. İtalyanlara gelince, onlar başlangıçta işgaller için acele etmemişlerdi. Ancak Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan lehine olan gelişmeleri görünce 28 Mart 1919'da Antalya, 4 Mayıs'ta Kuşadası, 11 Mayıs'ta da Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal ederek Konya ve Akşehir'e kuvvet göndermişlerdir¹⁵.

¹⁵ Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1991, s.

Bir taraftan haksız yere anavatan topraklarının işgal edilmesi, diğer taraftan işgal bölgelerinde Müslüman ahaliye karşı yapılan kötü muameleler üzerine ilk olarak 19 Aralık 1918'de Dörtüyük ilçesinin Özerli Köyü'nde Fransız ve Ermeni kuvvetlerine karşı *İlk Kurşun* atılarak silahlı direniş başlatılmıştır¹⁶. Özellikle güney vilayetlerinde yaşanan Ermeni mezalimi nedeniyle henüz Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçmemişken yurdun birçok yerinde Kuva-i Milliye birlikleri kurularak Milli Mücadele başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basmasından sonraki süreç ise başlayan Milli Mücadeleyi örgütlemek, tek elden sevk ve idare ederek ona bir milli karakter kazandırması bakımından önemlidir. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçtikten sonra vakit kaybetmeden Milli Mücadele'yi örgütlemeye başlayacak ve bunun için Amasya Genelgesi'ni ilan etmiştir. Ardından Mîsâk-ı Millî'nin temelini oluşturacak olan Erzurum Kongresi'ne katılacak ve burada ülkenin geleceği adına önemli kararların alınmasını sağlayacaktır¹⁷. Erzurum Kongresi kararlarının Altıncı maddesinde, yer alan; *"İtilâf Devletlerinden, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlar içinde kalan Türkiye'nin parçalanması düşüncesinden vazgeçilerek varlığımıza, tarihi, ırki ve dini haklarımıza saygı gösteren ve aykırı davranışları desteklemeyen, hak ve adalete*

69-75.

¹⁶ Kemal Çelik, Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922), TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 54.

¹⁷ Tekin Önal, "Mîsâk-ı Milli ve Milli Devlet", Yeni Türkiye Misak-ı Milli Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s. 197.

dayanan bir karar beklenir" sözleri ile Mîsâk-ı Millî sınırlarının prensip kararının temelleri atılmıştır¹⁸.

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar Sivas Kongresi'nde tüm memleket adına tescil edilmiştir. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar, Osmanlı Mebusan Meclisi açıldıktan sonra milletvekilleri arasında tartışıldıktan sonra 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda gündeme alınmış ve Mîsâk-ı Millî Kararları adıyla kabul edilmiştir. Mîsâk-ı Millî Kararları, Türk milletinin coğrafi, siyasi, ekonomik vd. konularda tam bağımsızlık bildirgesidir. Bu bildirinin ilk üç maddesini sınırlar konusu oluşturmaktadır. Mîsâk-ı Millî Kararları'nın birinci maddesinde¹⁹ Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunan Müslüman Arapların kendi kaderini tayin hakkına sahip olmakla birlikte ateşkes antlaşmasının imzalandığı tarihte Osmanlı ordusunun hâkimiyeti altındaki topraklar milli sınırlar olarak tanımlanmıştır. İkinci maddede Kars, Ardahan ve Batum'un durumu ile üçüncü maddede Batı Trakya'nın durumu ele alınmaya çalışılmıştır²⁰.

¹⁸ Mahmut Goloğlu, Milli Mücadele Tarihi-1 Erzurum Kongresi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 53.

¹⁹ Madde 1. Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arab ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrin-i Evvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akinde muhasım orduların işgali altında kalan aksâmının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyan edecekleri ârâya tevfikân ta'yin edilmek lâzım geleceğinden, mezkûr hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, irken müttehîd olan, yekdigerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakarlık hissiyatı ile meşhun ve hukuk-ı ırkıye ve içtimâ'iyeleriyle şera'it-i muhitelerine tamamiyle ri'ayetkar Osmanlı İslâm ekseriyatıyla meskûn bulunan aksâmın hey'et-i mecmu'ası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrik kabul etmez bir küldür.

²⁰ Önal, agm, s. 199.

Milli Mücadele günlerinde yeni Türk devletinin ulaşmak istediği sınırlar ateşkes antlaşmasının imzalandığı Osmanlı ordusunun kontrolünde olan toprakları kapsadığı için Mîsâk-ı Millî sınırları yerine “*Hatt-ı Mütareke*” tabiri de kullanılmıştır. Ateşkes antlaşmasının imzalandığı gün İngilizlerin eline geçen Kerkük’ün Mîsâk-ı Millî sınırlarına dahil olup olmadığı tartışma konusu olsa da Mustafa Kemal Paşa’nın 28 Aralık 1919’da Ankara’da verdiği konferansta Mîsâk-ı Millî’nin güney sınırlarını “*İskenderun Körfezi’nin güneyinden, Antakya’dan Halep ile Katma istasyonu arasındaki Cerablus köprüsünün güneyinden Fırat nehrine uzanan oradan Deyrizor’a inen, doğuya doğru Musul-Kerkük-Süleymaniye’yi içine alan hat*” olarak tanımlamıştır²¹. Yine Tasvir-i Efkâr Başyazarı Velit Ebüzziya, Mustafa Kemal Paşa ile telgraflaşmak suretiyle bir mülakat yapmıştır. Ebüzziya’nın *milli hudutlarımız neresi olacaktır* sorusuna Mustafa Kemal Paşa; “*Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı tarihte fiilen sahip olduğumuz sınırlardır*” cevabını vererek hukuki anlamda bir milli sınır mücadelesi verildiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Mîsâk-ı Millî Sınırları için Erzurum ve Sivas Kongrelerinde; “*Mondros Ateşkesi imzalandığında elimizde olup büyük çoğunluğu Müslüman Ahaliye ait olan topraklar*” tanımı yapılmıştır. Fevzi (Çakmak) Paşa ise Türkiye’nin doğal sınırlarını; *Lazkiye’nin güneyindeki Han Şeyhun’dan geçerek Deyr-i Zor’a kadar*

²¹ Aysel Okan, Mîsâk-ı Millî, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007, s. 54.

*uzanan ve oradan doğuya doğru uzanarak Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi içerisine alan bölge olarak tanımlamıştır*²².

Misâk-ı Millî sınırları gerek demografik, gerek coğrafi, gerekse de Mondros Ateşkesi imzalandığında ordumuzun hâkimiyeti altındaki topraklarla hukuki temellere dayanmış olsa da Milli Mücadele günlerinin ortaya çıkardığı şartlar da göz ardı edilmemiştir. İleride ayrıntılarına değineceğimiz Ankara Anlaşması öncesi milletvekillerini bilgilendirmek için yapılan 16 Ekim 1921 tarihli gizli oturumda Mustafa Kemal Paşa milletvekillerinin özellikle sınır meselesine itiraz ettiklerini, “*Hatt-ı Mütareke*” tabiri ile bir sınır hattı belirlediklerini ama kendisine göre böyle bir hattın olmadığını beyan etmiştir. Bu durum üzerine bazı milletvekilleri Mustafa Kemal Paşa’ya itiraz etmiştir. Mardin Milletvekili İbrahim (Turhan) Bey hatt-ı mütarekeyi “*Düşmanın girmedığı yerler*” olarak tanımlamıştır. Buna itiraz eden Mustafa Kemal Paşa hatt-ı mütareke tabirini kendisinin ortaya attığını; Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra Ahmet İzzet Paşa’dan Osmanlı kuvvetleri ile İtilaf kuvvetlerini ayırmak adına böyle bir hat çizilmesini istediğini ama bu talebin İstanbul tarafından daha önce öyle bir hat çizilmediği için kabul edilmediğini dile getirmiştir. Daha sonra Erzurum Kongresi’nde anavatanın sınırlarını belirlemek adına hakim olduğumuz hat bizim sınırimızdır diyerek bir sınır hattı belirlendiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa milli sınırları; “*Bizim hudud-u millimiz bize mesut ve müstakil*

²² Serdar Sakin, Misâk-ı Millî’nin Hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri, Erciyes Üniversitesi Sosyol Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2003, s. 149, 150.

yaşayabilecek bir hudud-u milli olur ve menafimize azami mutabık çizdirebileceğimiz hudut hangisi ise, işte o hudud-u millimiz olacaktır. Yoksa sarih şekilde çizilmiş bir hatt-ı hudud...” sözleri ile tanımlamış ve esas olanın eşit ve mutlu şekilde yaşayacak toprakları tanıtmak olduğunu; açık şekilde belirlenmiş bir sınır hattı olmadığını belirtmiştir²³. Karesi Milletvekili Vehbi (Bolak) Bey’in “*mütarekenin imzalandığında işgal dışında kalan yerler Mîsâk-ı Millî’dir*” sözlerine karşılık ise; savaş ortamında kesin bir çizgi ile kıtaların birbirinden ayrılamayacağını; bazen ordunun büyük kısmı çekilmişken bir birliği ileri hatta kalabileceğini çekilemeyen birliği esas alarak sınır hattı belirlemenin doğru bir şey olmadığını belirtmiştir. Mersin Milletvekili İsmail Safa (Özler) Bey’in İskenderun mıntıkasında yoğun bir Türk nüfus olduğunu söylemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa; “*Bu hudud Mîsâk-ı Millîmize münafi değildir. Mîsâk-ı Millîmizde muayyen ve müsbet bir hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle tespit edeceğimiz hat hatt-ı hudut olacaktır*” diyerek milli sınırlara son halini ordunun gücünün şekil vereceğini, kesin sınırlardan bahsetmenin bu nedenle yanlış olduğunu ifade etmiştir²⁴.

Görüldüğü gibi Erzurum Kongresi’nden itibaren karşımıza çıkan ve Mîsâk-ı Millî Kararları’nın birinci maddesinde yer alan *hatt-ı mütareke* ya da haritada kesin olarak belirlenmiş sınırların olmadığı; reel politiği de göz ardı etmeden sınırlarımızın uluslararası alanda kabul ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

²³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C.2, s. 354, 355.

²⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 355.

2. LONDRA KONFERANSI'NDAN SAKARYA ZAFERİNE KADARKİ SÜREÇTE TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER

I. İnönü Zaferi'nden sonra İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nı yeniden görüşmek amacıyla bir konferans toplamayı kararlaştırmıştır. İtilaf Devletleri ile ilk defa bir barış konferansında bir araya gelecek olan TBMM Hükümeti'ni Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey temsil etmiştir. 6 Şubat 1921'de yola çıkan heyet önce Roma'ya geçmiş, Lloyd George'un çağrısı üzerine 21 Şubat'ta Londra'ya geçerek konferansa katılmışlardır²⁵. Londra Barış Konferansı'ndan genel bir barış anlaşması kararı çıkmamış olsa da konferans devam ederken TBMM Heyeti'nin İtalya ve Fransa ile barış görüşmeleri yaptığı görülmüştür. Fransa ile yapılan görüşmeler neticesinde, tarihe "*Bekir Sami Bey Antlaşması*" olarak geçecek olan 11 Mart 1921 tarihli Türk-Fransız Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma birkaç taslak metin sonucunda en son halini almıştır. Fransızlar tarafından hazırlanan ilk taslak 5 Mart 1921 tarihinde Türk tarafına sunulmuştur²⁶. Taslak

²⁵ Sina Akşin, "1921 Martında İlk Türk-Fransız Antlaşması" Ankara Antlaşmasının 75. Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri, Ed. Sina Akşin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1996, s. 109,110.

²⁶ Sunulan ilk taslağa göre; 1 ay içinde her iki tarafın işgal ettiği yerlerden çekilmesi, esir değişimi yapılması, Türk kumandasında kurulacak jandarma teşkilatına ilaveten Fransız subayların da katılacağı karma bir polis teşkilatı kurulması, Kilikya'da Fransız birlikleri tarafından boşaltılan bölgelerde ve Lamas Çayı, Toroslar, Aladağ, Sivas, Harput, Murat Irmağı ile Dicle'nin Suriye sınırı ile birleştiği dirseğin arasında kalan alanda ekonomik işbirliği yapılması, Mersin Limanı imtiyazının verilmesi, Osmanlı ve Fransız sermayelerinin ortaklığının sağlanması, Türkiye'deki Fransız okul ve kuruluşları muhafaza edilmesi, azınlıkların haklarının güvence altına alınması ve Bağdat demiryolunun Kilikya girişi ile Suriye sınırı arasındaki kısmın bir Fransız şirkete devredilmesi teklif edilmiştir. Türkiye-Suriye sınırı konusunda ise Sevr Antlaşması ile belirlenmiş olan Türkiye-Suriye sınırının yeniden düzenlenerek; İskenderun Körfezi'nde Payas'ın kuzeyinde bir noktadan hemen hemen düz bir çizgi

planda küçük değişiklikler yapılmak suretiyle 11 Mart 1921 tarihinde Londra'da Fransız Başbakan Aristide Briand ve TBMM Hükümeti'ni temsilen Bekir Sami Bey arasında imzalanan anlaşmanın önemli maddeleri şu şekildeydi²⁷;

şeklinde Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecek (Köy ve istasyon Suriye'de kalacak), buradan Marsova Suriye'ye, Karnaba ile Kilis Türkiye'ye bırakılacak şekilde güneydoğuya yönelecek ve Kantara, Erkek, Duvali Suriye'ye Nizip ile Tortun-Mahmud Türkiye'ye kalacak şekilde her iki tarafın da serbestçe kullanması kaydıyla Birecik'te Fırat Köprüsü'ne ulaşacaktır. Sınır, Birecik'ten sonra Urfa, Mardin ve Midyat Türkiye'de kalacak şekilde Azek'in (Gercüş yakınları) kuzeyinden Dicle Nehri'ne ulaşacaktır. Türk tarafı kendilerine sunulmuş olan taslaktaki ekonomik nüfuz bölgelerinin kesin bir şekilde belirlenmesine karşı çıkmış ve Bağdat demiryolu hattının yapımı 1918 yılında tamamlanmış olan Halep-Nusaybin arasındaki kısmının işletmesi, mülkiyeti, taşıma güvenliğinin Fransa'ya ait olduğunu kabul etmekle birlikte demiryolu hattının Türkiye topraklarında kalmasını istemişlerdir. Fransız tarafı ise ekonomik imtiyaz bölgelerinin kesin sınırlarının belirlenmesi ve demiryolu hattının Suriye topraklarında kalmaması halinde burada bir sömürge kurmanın mümkün olmayacağı gerekçesiyle Türk heyetinin itiraz ettiği iki noktada da taviz verilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu tartışmalar çerçevesinde Fransızlar tarafından 10 Mart 1921 tarihinde yeni bir barış taslağı sunulmuştur. Bu taslağa göre ise ekonomik imtiyaz bölgeleri biraz daha kesin sınırlar belirlenmekten uzak biçimde tanımlanmış ve Kilikya, Fransız birlikleri tarafından boşaltılan yerler, Elazığ, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinde Osmanlı Hükümeti veya Osmanlı vatandaşları tarafından milli sermaye ile gerçekleştirilemediği hallerde Fransa'ya öncelikler tanınması şeklinde düzeltilmiştir. Türkiye-Suriye sınırı ise; İskenderun Körfezi'nde Payas'ın kuzeyinde hareket eden hemen hemen düz bir çizgi halinde Meydan-ı Ekbez'e gidecek (köy ve istasyon Suriye'de kalacak), buradan Marsova'yı Suriye'ye, Karnaba ile Kilis'i Türkiye'ye bırakacak şekilde güneydoğuya yönelecek ve Çobanbey istasyonunda Bağdat demiryoluna kavuşarak Nusaybine'e kadar demiryolu hattını takip edecek ancak demiryolu platformu Osmanlı topraklarında kalacaktır. Daha sonra Azek'in kuzeyinde Fırat'ın dirseğine ulaşacak olan sınır Fırat'ı takip ederek Cezire'ye varacaktır. Platformu Türkiye'de kalan demiryolunun mülkiyeti, işletmesi Fransa'ya bırakılıyor ve taşıma ticaretinin ve güvenliğinin sağlanmasından Fransa sorumlu tutuluyordu. Demiryolu Fransız topraklarında yer alıyormuşçasına Fransızlara gerek ana hattı gerekse tali hatları kullanmasına izin veriliyor ve bu hatta askeri taşımacılığa izin veriliyordu. Türk gümrüğünün demiryolu hattının kuzeyinde, Fransız gümrüğünün ise demiryolu hattının güneyinde kurulması kararlaştırılıyordu. Bkz. Bige Yavuz, Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, TTK Yayınevi, Ankara, 1994, s. 111-113.

²⁷ Yavuz, age, s. 114-116.

- Fransız Hükümeti, halkın karma oluşundan ötürü İskenderun bölgesinde özel bir idari rejim kuracak, Ayrıca Arapça ve Fransızca ile aynı resmi niteliğe sahip olacak olan Türk dilinin kullanılması ve kültürünün gelişmesi için Türk ırkına mensup halka gerekli bütün kolaylıkları sağlayacağını taahhüt eder,

- Fransız Hükümeti tarafından belirlenecek bir Fransız grubuna Bağdat demiryolunun Kilikya girişi (Pozanti muntakası) ile Nusaybin arasındaki kısmının devredilmesi ve bu imtiyazla birlikte özellikle işletme ve taşıma ticaretine ilişkin bütün hakların, ayrıcalıkların Fransa'ya tanınması. Demiryolu hattının ve garın güvenliği Türk jandarmasının da yardımıyla imtiyazlı şirket tarafından sağlanacak ve Fransız Hükümeti askeri nakliyatını bu demiryolundan yapma hakkına sahip olacaktır.

- Türkiye ile Suriye arasındaki sınır, İskenderun Körfezi'nde Payas kazasının hemen güneyindeki bir noktadan hareket ederek hemen hemen düz bir çizgi halinde Meydan-ı Ekbez'e ulaşacak (köy ve istasyon Suriye'de kalacaktır), buradan Marsova'yı Suriye'ye, Karnaba ve Kilis'i Türkiye'ye bırakacak şekilde güneydoğuya yönelecek ve Çobanbey istasyonunda Bağdat demiryoluna kavuşarak Nusaybin'e kadar demiryolunu takip edecek, ancak demiryolu platformu Osmanlı topraklarında kalacaktır Daha sonra Azek'in kuzeyinde Dicle'nin dirseğine ulaşacak olan sınır çizgisi, Ceziret-i İbn-i Omar'a (Bundan sonra Cezire tabiri kullanılacaktır) kadar Dicle'yi takip edecektir.

Fransızlarla yapılan bu anlaşmadan haberdar edilen El Cezire Cephesi Komutanı Selahaddin Adil Bey; imzalanan anlaşma ile sınır hattındaki çoğu Türkmen olan aşiretlerin bir kısmının Türkiye’de bir kısmının ise Suriye tarafında kalacağını bu durumun pek çok problemi beraberinde getireceğini belirtmiştir. Selahaddin Adil Bey devamında; Fransızlarla sınırların yeniden düzenlenerek Mîsâk-ı Millî’ye uygun hale getirilmesi halinde bir anlaşma yapmanın daha iyi sonuçlar ortaya çıkaracağını ifade etmiştir²⁸.

Milletvekilleri, Fransızlar ile yapılan anlaşmadan 17 Mart 1921 tarihli oturumda Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey’in telgrafı okutturması ile haberdar olmuşlardır. Telgrafın okutulması üzerine söz alan Kangırı (Çankırı) Milletvekili Neşet (Akkor) Bey böyle bir anlaşmanın müzakeresine gerek bile olmadığını, peşinen reddedilmesini istemiştir²⁹. Antalya Milletvekili Rasih (Kaplan) Efendi ise barış konferansına katılan İstanbul Hükümeti delegelerinin bile görüşmeleri Ankara Hükümeti temsilcilerine bırakmışken; Milli Mücadele’nin ruhundan uzak böyle bir anlaşmanın tartışmaya bile gerek kalmadan reddedilmesi gerektiğini beyan etmiştir³⁰. Kırşehir Milletvekili Yahya Galip (Kargı) Bey ise; bugüne kadar yurtdışına gönderilmiş olan devlet adamlarının Batılıların samimi tavırlarına çabuk aldandığını, bu aldatılmışlığın bedelini ise imzalanan anlaşmalarda hep milletin ödediğini bu yüzden sadece imzalanan

²⁸ Derviş Kılınçkaya, Arap Milliyetçiliği’nin Doğuşu ve Türkiye–Suriye İlişkileri, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 212.

²⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 4

³⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 5

anlaşmayı reddetmekle kalmayıp aynı zamanda konferansa gönderilen heyete de bir ceza verilmesini teklif etmiştir³¹. Kırşehir Milletvekili Müfid (Kurutluoğlu) Efendi ise anlaşmanın reddedilmesi konusunda milletvekillerinin genel bir eğilime sahip olduklarını, heyetin yurda dönüp dinlenildikten sonra anlaşmayı reddetmenin daha uygun olacağını söylemiştir. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise Mîsâk-ı Millî'ye inanmış her milletvekilinin bu anlaşmayı reddetmek gerektiği yönünde sözler söyleyeceği, bunun yerine bu anlaşmayı reddetmek düşüncesinde bulunmayanlar var ise onlara söz vermenin daha uygun olacağını dile getirmiştir³².

Mersin Milletvekili İsmail Safa Bey ise; I. Dünya Savaşı'nda kaybeden diğer devletler İtilaf Devletleri'nin kendilerine reva gördüğü yaşamı kabullenirken Türk milletinin kendinden beklenmedik bir mücadeleye girişmesinin tüm dünyada takdir topladığını, bu mücadelenin karşılığının ise Mîsâk-ı Millî davasını benimseyememiş bir heyetle alınmasının mümkün olmadığını bu yüzden heyetin acilen ülkeye çağrılması gerektiğini dile getirdiği ve bu heyetin belirlenmesinde rol oynayan Hariciye Vekâleti'ni de eleştirdiği oldukça sert bir konuşma yapmıştır³³.

Karahisar-1 Sahip (Afyonkarahisar) Milletvekili Şükrü (Çelikalay) Bey ise diğer milletvekillerinden farklı bir bakış açısıyla anlaşmayı değerlendirmeye çalışmış ve içinde bulunulan şartları Hudeybiye Barışı şartlarına benzetmiştir. Batıda Yunanlılarla, doğuda

³¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 5

³² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 6.

³³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 7.

Ermenilerle ve güneyde Fransızlarla savaşıldığı bir ortamda hiç olmazsa Güney Cephesini kapatabilmek için bir iki aylığına Fransızlarla bir ateşkes yapılmasının uygun olacağını dile getirmiřtir³⁴.

Meclisin 17 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda görüşülen 12 Mart 1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması, milletvekillerinin oyları ile reddedilmiřtir³⁵. Buna karşılık bu anlaşma ileride imzalanacak olan Ankara Antlaşması için önemli bir zemin oluşturacak; müzakereler reddedilen bu anlaşma üzerinden srdrlecektir³⁶. Anlaşmanın TBMM tarafından reddi ve heyetin yurda dönmesi sonrasında Bekir Sami Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın da isteği zerine 8 Mayıs 1921 tarihinde istifa etmiřtir³⁷.

Fransızlar, Antep'i ele geçirmelerine karşın Briand Hükümeti içinde bulunduğu ekonomik koşullar nedeniyle Ankara Hükümeti ile anlaşma eğilimine girmiştir. Çünkü Fransa; Kilikya'da ve Sevr'e göre Fransa'ya bırakılan Antep, Urfa, Mardin yöresinde ve Suriye'de 1919 yılında 102.874.000 Fransız Frangı, 1920 yılında 686.725.000 Fransız Frangı, 1921 yılında ise sadece şubat ayına kadar 91.576.000 Fransız Frangı harcamıştı. Ayrıca bölgede 1 Nisan 1919'dan itibaren 29.700, 1 Eylül 1920'ye kadar 62.000 ve 1 Eylül 1920-15 şubat 1921 tarihleri arasında 65.000 Fransız askeri bulunmaktaydı. Yaklaşık 3 yıllık

³⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 11.

³⁵ Bu anlaşmanın kaç oy ile reddedildiğine dair açık oturum ve gizli oturum tutanaklarında bir bilgiye rastlanılmamıştır.

³⁶ Adil Dağıştan ve Anđan Sofuoğlu, Işgalden Katılıma Hatay, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008, s. 26.

³⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 73.

dönemde 881.175.000 Fransız Frangı harcanması ve Fransa sınırları dışında 65.000 Fransız askerinin bulunuyor olması Fransız devlet adamlarını Türklerle anlaşma zemini aramaya mecbur etmekteydi³⁸.

Buna karşılık II. İnönü Muharebesi'nde Yunan ordusunun mağlup edilmesi ve Afyon'un kurtarılmasına rağmen Yunan ordusunun yeni bir taarruz hazırlığına başladığı yönünde gelen istihbaratlar, Kilikya'daki askeri cephenin kapatılarak buradaki kuvvetlerin Batı Cephesi'ne kaydırılması zorunluluğu Türk tarafını da Fransızlarla anlaşma yapmaya mecbur ediyordu³⁹.

Fransızlarla yapılan anlaşmanın TBMM tarafından reddedildiği hakkındaki haber İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pelle'ye Hariciye Vekili Fevzi Paşa tarafından gönderilen bir telgraf ile bildirilmiştir. Anlaşma kabul edilmemekle birlikte Hariciye Vekili Hukuk Müşaviri Münir (Ertegün) Bey Türk tarafının yaptığı teklif metni, Fevzi Paşa tarafından Başbakan Briand'a yazılmış bir mektup ve Türk teklifinin kabul edilmesi halinde Fransızlara verilmesi düşünülen ekonomik imtiyazları kapsayan bir başka mektubu iletmek üzere 14 Mayıs 1921 tarihinde Adana'ya gönderilmiştir⁴⁰.

Münir Bey, Adana'da General Duflex ile görüşmüş ve kendisine verilen teklif ve mektupları iletmiştir. Ankara Hükümeti tarafından

³⁸ Yavuz, age, s. 118.

³⁹ Cemal Güven, Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 121.

⁴⁰ Akşin, agm, s. 114.

Mîsâk-ı Millî'nin ruhuna uygun biçimde hazırlanmış olan teklif in sınır ile ilgili kısımları şu şekildeydi⁴¹;

- *Türkiye-Suriye sınırı şu şekilde olacaktır;*

Sınır, İskenderun Körfezi'nde Sarıseki'de başlayacak ve Çalankale, Kırmıtlık, Afrinhan, İbrahim (Afterin'in doğusunda) ve Taşhöyük'ten (Elbeyli nahiyesinde) geçerek Deliçay'ı takip edecek ve Sacir vadisinde Karataşlı Tepe'nin doğusuna varacaktır; bu noktadan itibaren Fırat'a kadar Sacir vadisini takip edecek ve Fırat'ın güneye doğru eğim gösterdiği Şanuka'dan hareket ederek düz bir çizgi halinde Giran'a varacak, buradan da Sincar dağlarını takip edecektir. Sınırın geçtiği ve bu maddede adı geçen tüm yerler Türkiye'ye bırakılacaktır.

- *Mersin-Tarsus-Yenice demiryolu hattı ile Bağdat demiryolunun Yenice-Nusaybin arasında kalan kısmı, imtiyaza ilişkin bütün hak ve ayrıcalıklarla birlikte (özellikle demiryolu işletmesi ve taşıma ticaretine ilişkin) Fransız Hükümeti tarafından belirlenecek bir Fransız grubuna devredilecektir.*

Yukarıda adı geçen devir-teslim işlemi için, bu imtiyazları doğrudan veya dolaylı olarak ilgili şahısların zararını karşılayacak bir fiyat saptanacaktır. Türk Hükümeti veya Osmanlı ilgililerinin bu şirketlerdeki bütün hakları devam edecektir. Bu grup Katma ve Çobanbey arasındaki bağlantı hattının yapımını 2 yıl içerisinde tamamlayacaklardır.

⁴¹ Yavuz, age, 126-128.

- Türkiye-Suriye sınırının güneyinde yer alan ve gerek Türk gerekse karma (Türk ve Arap) bir nüfusa sahip bölgelerde özel bir idari rejim kurulacaktır. Bu bölgelerde Türk halkının milli kültürü geliştirilecek ve Türkçenin resmi bir niteliği olacaktır.

Meclis'in 12 Mayıs 1921 tarihli oturumunda Mustafa Kemal Paşa; Bekir Sami Bey'in istifasını milletvekillerine bildirdikten sonra Bekir Sami Bey'den diplomasi alanında istifade etmeye devam edeceklerini ve Fransızlarla anlaşma yapmanın zorunluluğu sebebiyle yeni bir anlaşma teklif ettiklerini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan sonra söz alan Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa; bu anlaşmanın imzalanmasının iki taraf için de askeri, siyasi sebeplerle zorunlu olduğunu dile getirmiş ve yapılan teklifin Mîsâk-ı Millî'ye uygun olduğunu belirtmiştir. Özellikle de demiryolu hattının sınır kabul edilmesinin birçok yerleşim yerini ikiye ayıracağını bu yüzden kendileri tarafından coğrafyaya uygun bir sınır hattı teklif ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca reddedilen anlaşmadaki Fransız nüfuz bölgeleri konusunda da; yabancı sermayenin ülkeye girmesine karşı olmadıklarını fakat bir bölgede ekonomik imtiyaz vermelerinin mümkün olmayacağını yönünde bir mektubun Başbakan Briand'a gönderildiğini beyan etmiştir⁴².

Mersin Milletvekili İsmail Safa Bey Fransızlara gönderilen yeni teklifte de teklif edilen sınırların Türklerin bütününe kapsamadığını, oysa I. Dünya Savaşı sırasında topraklarımızın üçte ikisinden fazlasının kaybedildiğini kalan kısmın ise Mîsâk-ı Millî sınırları

⁴² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 73, 74.

olarak tanımlandığını belirtmiştir. Bu sınırlara ulaşabilmek için yaklaşık üç yıldır büyük fedakârlıklar yapıldığını, bu yüzden Hükümetin yaptığı teklifin Fransızlarla anlaşma sağlamak için geçici bir teklif ise kabul edilebileceği ama kesin sınır olarak öngörülüyorsa bu teklifin kabulüne izin vermeyeceklerini beyan etmiştir⁴³. İsmail Safa Bey'den sonra söz alan Tahsin Bey ise Fransızlara devredilmesi hakkında teklifte bulunulan demiryolu hattı konusunda; demiryolu hattının yapımının uluslararası bir şirket tarafından başlandığını, bu hattın tamamlanması için savaş dönemleri de dâhil olmak üzere büyük fedakârlıklar yapıldığını belirtmiştir. Şimdi bu hattın Fransızlara teslim edilecek olmasına bir anlam veremediğini, üstelik haklarımızdan vazgeçmemiz durumunda hiçbir zaman ülkemizde tam anlamıyla bağımsız olamayacağımızı bu sebepler doğrultusunda yapılan teklife karşı olduğunu beyan etmiştir⁴⁴.

Konya Milletvekili Vehbi Efendi ise Fransızlarla bir anlaşma kapısı aralaması konusunda sergilemiş olduğu tavır nedeniyle Bekir Sami Bey'e teşekkür ederek söze başlamıştır. Barış denilen şeyin en uygun şartları ortaya çıkarmak olduğunu, bunu yapabilmek için de bazen geri adım atmak gerektiğini, içinde bulunulan şartlar nedeniyle en azından Güney Cephesinin kapatılması adına Fransızlarla bir anlaşma yapmaktan başka çare olmadığını bu nedenle Hükümetin teklifini kabul edilebilir bulduğunu belirtmiştir. Vehbi Efendi bir milletvekilinin demiryolunun devri konusundaki tepkisine ise; *“Fransızlar o demiryolunu Almanlardan sulhen almıştır. Ne*

⁴³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 75.

⁴⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 75.

yapacaksın şimdi? Fransız işletecektir” sözleri ile cevap vermiş ve demiryolu hattının devrinin Versay Antlaşması ile Almanya'nın denizaşırı sömürgelerinden vazgeçmesine bağlı olduğunu belirtmiştir⁴⁵.

28 Haziran 1919'da Almanya ile İtilaf Devletleri arasında imzalanmış olan 440 maddelik Versay Antlaşması'nın sömürgeler ile ilgili kısmına göre; Almanya bütün denizaşırı sömürgelerinden vazgeçiyordu. Bu sömürgelerde manda rejimi altında, Milletler Cemiyeti'nin idaresi altında yeni sömürge idareleri kurulacaktı. Togo ile Kamerun İngiliz-Fransız mandasına, Doğu Alman Afrikası (Tanganyika) İngiliz ve Ruanda-Urundi Belçika, Güney-Batı Alman Afrikası Güney Afrika Birliği, Marianne, Marshall ve Caroline adaları ile Çin'de Kiaochow Japon, Yeni Gine'nin Almanyaya ait olan kısmı ile Salomon'lardaki Alman adaları Avustralya mandalarına bırakıldı. Almanya, Müttefiklerin Bulgaristan ve Türkiye'de elde edecekleri haklarını ise peşinen tanımaktaydı⁴⁶.

İsmail Safa Bey'in sözlerine üzerine Mustafa Kemal Paşa yeniden söz almış ve Fransızların da İtalyanların da bir anlaşma imzalamak istediklerini böyle bir anlaşmayı imzalamış olmalarına rağmen İngiltere ile birlikte takip ettikleri Sevr siyasetinden vazgeçmediklerini dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa Fransa'nın bu siyasetine karşılık önceliklerinin teklif ettikleri hattın kuzeyindeki Fransız işgalini sonlandırmak olduğunu, diğer siyasi ve iktisadi

⁴⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 75, 76

⁴⁶ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, 11. Baskı, İstanbul, 1999, s. 81.

konuların menfaatlerimiz doğrultusunda çözüleceğini umduğunu belirtmiştir⁴⁷. Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey ise; Bekir Sami Bey'in anlaşma imzaladığı tarihin son derece önemli olduğunu eğer bu anlaşma imzalanmamış olsa idi Adana cephesinden Afyon'a asker sevk etmenin mümkün olamayacağını dile getirmiştir. Kütahya Milletvekili Besim (Atalay) Bey ise demiryolu hattının 99 yıllığına Fransızlara verilmesi teklifinin doğru olmadığını bu teklifin düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁸.

Ankara Hükümeti tarafından yapılmış olan barış teklifi Türk milletvekilleri arasında farklı değerlendirmelere neden olduğu gibi Fransa tarafında da teklifin reddedilmesinin çoğunlukta olduğu görüşler söz konusuydu. General Gouraud, 24 Mayıs 1921 tarihinde Başbakan Briand'a Türk teklifi hakkındaki görüşlerini belirttiği bir telgraf göndermiştir. Telgrafa göre Türklerin önermiş olduğu teklifteki sınırlara göre Türkler hem İskenderun Körfezi'nde egemen duruma gelecekler hem de son derece stratejik bir yer olan Afrin'in kuzeydoğusundaki Katma bölgesi Türklere bırakılacaktır. Ankara'nın gönderdiği yeni sınıra göre Fransa, İskenderun ve Halep'te asker bulundurma ve Suriye'de çıkabilecek çatışmalara karşı daha tedbirli olmak zorunda kalacaktı. Bu durum da Fransa'nın harcamalarını artıracığından yeni teklifin tartışılmasını dahi doğru bulmamaktaydı. Yine eski istihbarat şefi Le Temps gazetesi muhabiri Rollin ve Fransız

⁴⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 77.

⁴⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 78.

Yüksek Komiseri General Pelle de Başbakan Briand'a Türk önerilerinin kabul edilmemesi yönünde telgraflar göndermişlerdir⁴⁹.

Başbakan Briand, Fransız yetkililerden gelen olumsuz görüşlere rağmen teklifin müzakeresi için Senato Dışişleri Komisyon Başkanı Franklin Bouillon'u ve Binbaşı Sarrou'yu görevlendirmiştir⁵⁰. Bu sırada Moskova'dan dönen Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey İstanbul'dan gelecek ailesini karşılamak için İnebolu'da beklerken Fevzi Paşa ve Mustafa Kemal Paşa'dan İnebolu'ya gelecek olan Boillon'a eşlik ederek onunla birlikte Ankara'ya gelmesi yönünde telgraflar almıştır. Yusuf Kemal Bey, 4 Haziran 1921 günü Bouillon ve Sarrou'yu da alarak Ankara'ya doğru yola çıkmıştır. 9 Haziran günü Ankara'ya gelen heyet istirahate çekilmiş ve 13 Haziran 1921 günü Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve Yusuf Kemal Bey'den oluşan Türk heyeti ile Fransız Heyeti arasında görüşmelere başlanmıştır⁵¹.

Mustafa Kemal Paşa görüşmelerin tam bağımsızlık bildirecek olan Mîsâk-ı Millî ekseninde yapılmasını talep ederken; Franklin Bouillon Sevr Antlaşması'nın bir emrivaki ile hazırlanmış ve müzakeresini gereksiz bir metin olarak gördüğünü söyleyerek görüşmelerin reddedilen anlaşma üzerinden sürdürülmesini talep etmiştir. Londra'ya gelen Türk heyetinin Mîsâk-ı Millî'den bahsetmediğini, Mîsâk-ı Millî'nin Avrupa ve İstanbul Hükümetince

⁴⁹ Yavuz, age, s. 132, 133.

⁵⁰ Dağıstan ve Sofuoğlu, age, s. 26.

⁵¹ Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 291-295.

tanınmadığını dile getiren Franklin Bouillon'un sözleri üzerine Mustafa Kemal Paşa; *“Avrupa'nın Misak-ı Millî'den haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa Misak-ı Millî deyimini öğrenmemiş olabilir. Fakat, yıllardan beri kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, bu kanlı mücadelelerin neden ileri geldiğini elbette düşünmektedir”* sözleri ile cevap vermiştir⁵².

Bu sözler üzerine Franklin Bouillon Mîsâk-ı Millî hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını, Mîsâk-ı Millî'yi tam olarak anlamak için müzakerelere ara verilmesini talep etmiştir. Birkaç gün sonra görüşmelere yeniden geçilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın sunmuş olduğu teklifte Türkiye-Suriye sınırı şu şekilde teklif edilmiştir⁵³; *Sınır Payas'tan hareket ederek Çobanbey ile Nusaybin arasında 20 km genişliğindeki Bağdat demiryolu imtiyaz bölgesinin güneyinden geçecek, Nusaybin'den sonra Musul vilayetine kadar uzanacaktır. Süleyman Şah'ın mezarının yer aldığı Caber Kalesi'ni içerisine alan küçük bir bölge Türk toprağı olarak kabul edilecektir.* Franklin Bouillon, Türk istekleri hakkında Fransız makamları ile sağlıklı bir muhabere yapmak isteğı ile Ankara'dan ayrılmıştır⁵⁴.

Franklin Bouillon'un Ankara'dan ayrılması sonrasında TBMM'nin 27 Haziran 1921 tarihli gizli oturumunda Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Franklin Bouillon ile yapılan müzakereler hakkında milletvekillerini bilgilendirmek için söz almıştır. Fransız heyeti ile müzakerelerin ve daha öncesinde yapılan teklifin kendisi ile ilgisinin

⁵² Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Sadeleştiren Bedi Yazıcı, İstanbul, 1995, s. 604.

⁵³ Yavuz, age, s. 136.

⁵⁴ Güven, age, s. 126.

olmadığı o tarihlerde Moskova'da olduğunu belirten Yusuf Kemal Bey, Franklin Bouillon'un İnebolu'da kendisi tarafından karşılandıktan sonra Ankara'da yapılan görüşmeler ve Fransız heyetine sunulan teklifin içeriği hakkında bilgi vermiştir⁵⁵. Yusuf Kemal Bey'den sonra söz alan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüşmelerin Mîsâk-ı Millî'ye uygun olmadığını söylemiştir. Savaşdaki ordunun galibiyetinin de mağlubiyetinin de yükümlülüğü nasıl ki ordu komutanına ait olduğu örneğini veren Ali Şükrü Bey bu durumun da sorumluluğunun müzakereyi idare edenler üzerine olacağını belirttiği eleştirilerde bulunmuştur⁵⁶.

I. ve II. İnönü Savaşlarından mağlup çıkan Yunan ordusu yeni bir taarruz için Yunanistan'dan takviye kuvvetler getirtmiştir. İnönü, Eskişehir, Afyon ve Kütahya'yı ele geçirerek Ankara'ya ulaşmak isteyen Yunan kuvvetlerinin taarruzu başlamıştır. Kendisinden sayı ve silah bakımından üstün Yunan kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayan Türk ordusu 25 Temmuz 1921 tarihinde Sakarya nehrinin doğusuna çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Ordunun geri çekilişi muhalefet grubunun TBMM'de Mustafa Kemal Paşa'ya karşı sert eleştiriler yöneltmesine neden olmuştur. Bu sıkıntılı günlerde Batı Cephesinin takviye edilerek Yunan ordusunun durdurulması zorunluluğu ister istemez Güney cephesindeki savaşın bir an önce sonlandırılması ile mümkündü. Bu anlaşma için uygun bir zemin oluşturması için

⁵⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 90-92.

⁵⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 93.

Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey Franklin Bouillon ile görüşmek için Adana'ya gönderilmiştir⁵⁷.

Meclisin 30 Temmuz 1921 tarihli oturumunda Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Münir Bey'in Franklin Bouillon ile yapmış olduğu görüşme ve karşılıklı yazışmalar hakkında milletvekillerini bilgilendirmiştir. Yusuf Kemal Bey, Fransızların Türk Hükümeti tarafından daha önce yapılmış olan teklifin Fransızlar tarafından nasıl değerlendirildiği ve Fransızların yapmış oldukları karşı tekliflerden bahsetmiştir. Fransızlar tarafından yapılan teklifin 5. maddesine göre Türk Hükümeti tarafından yapılan teklifteki sınırın demiryolu hattının 20 kilometre güneyinden geçmesinin Fransızlar tarafından kabul edildiği görülmektedir. Yine Caber Kalesi'ndeki Süleyman Şah Türbesi'nin Türk toprağı sayılması ve burada Türk askerinin görev almasının kabul edildiği görülmektedir⁵⁸. Yusuf Kemal Bey Fransızlarla yaşanan müzakereler hakkında beyanat verdikten sonra milletvekilleri konu hakkında bir görüş belirtmemiş ve oturum kapanmıştır.

3. SAKARYA ZAFERİNDEN ANKARA ANTLAŞMASI'NA KADARKİ SÜREÇTE TBMM'DE YAPILAN GÖRÜŞMELER

Münir Bey, Bouillon'a Mustafa Kemal Paşa'nın görüşmelere başlamak için kendisini Ankara'ya davet ettiğini iletmiştir. Bouillon ise Türk-Fransız anlaşması hakkında Başbakan Briand'ın görüşlerini almak ve kesin bir anlaşma protokolü için zamana ihtiyacı olduğunu

⁵⁷ Güven, age, s. 127.

⁵⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 128-132.

söylemiştir. Esasında Bouillon'un beklediği Yunan taarruzunun sonucuydu. 1 Ağustos'ta Paris'e gelen Bouillon hakkında Paris'te bulunan Celaleddin arif Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafa göre “*Paris'e dönen Bouillon'un Ankara ile anlaşmanın mümkün olmadığı, kendilerini çok güçlü gördüklerini*” söylediği görülmüştür⁵⁹. Bununla beraber Başbakan Brind'in Türklerle barış anlaşması yapma konusundaki ısrarı üzerine 26 Ağustos tarihinde anlaşma teklifinin son taslağı oluşturulmuştur. Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk ordusunun zafer kazanması üzerine Franklin Bouillon, Fransız Hükümeti'nin kendisine verdiği imza yetkisi ile beraber 20 Eylül 1921 tarihinde Ankara'ya gelmiştir⁶⁰. Ankara Hükümeti ise tüm kuvvetlerin Batı Cephesi'nde toplanması, silah ve cephane temini için yeni fırsat oluşturmak beklentileri doğrultusunda bir an önce Güney Cephesi'nin kapatılması için anlaşma yapmak istegindeydi. Franklin Bouillon, Albay Mougin ve Albay Sarrou'dan oluşan Fransız heyeti ile Yusuf Kemal Bey, Münir Bey ve Malta'dan dönen Ali Fethi Bey'den oluşan Türk heyeti arasında 24 Eylül'de müzakerelere geçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu müzakerelerde hakem rolü üstlenmiştir⁶¹.

Azınlıkların hukuku, kapitülasyonlar ve sınırlar konusunda taraflar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Yusuf Kemal Bey'in anılarına göre Ankara Antlaşması'na giden yolda Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığında Türk ordusunun pozisyonunu Fransız

⁵⁹ Güven, age, s. 127.

⁶⁰ Dağıstan ve Sofuoğlu, age, s. 29.

⁶¹ Yavuz, age, s. 143.

tarafına sınır olarak kabul ettirebilmek mümkün olmayacaktır. Fransızlar “*Hatt-ı Mütareke*” yerine demiryolu hattının sınır olarak belirlenmesinde ısrarcı olmuşlar, Bekir Sami Bey Anlaşması’ndaki sınırlardan geri adım attırabilmek mümkün olmamıştır⁶². Meclisin 12 Ekim 1921 tarihli gizli oturumunda yaklaşık 3 haftadır yapılan görüşmeler ve gelinen nokta hakkında milletvekilleri bilgilendirilmiştir⁶³.

Yusuf Kemal Bey, gizli oturum başlamadan önce milletvekillerinden bazılarının Fransızların yaptıkları anlaşma teklifine çeşitli yönlerden eleştirilerde bulduklarını bildirmiş ve bu durumu milletvekilleri ile paylaşmıştır. Yusuf Kemal Bey’e göre milletvekilleri Fransız teklifindeki sınır meselesine bazı sebeplerle eleştiri getirmiştir. Bir milletvekiline göre sınırın Payas’ın hemen güneyinden başlaması uygun değildi. Çünkü ilerisi için daha büyük problemleri beraberinde getirebilirdi bu yüzden sınırın kesin olarak belirlenmesi gerekmekteydi. Bir başka milletvekiline göre ise Payas’ın hemen güneyinde yer alan demir ve başka maden yatakları nedeniyle sınırın en azından Değirmenderesi mevkiinden geçmesinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Yusuf Kemal Bey’in anlatımına göre Mersin Milletvekili Selahaddin (Köseoğlu) Bey ve iki arkadaşı da sınıra itiraz etmiştir. Selahaddin Bey, Fransızlara bırakılacak demiryolu hattının tamamlanmamış bir kısmını oluşturan Meydan-ı Ekbez - Çobanbey

⁶² Tengirşek, age, s. 97.

⁶³ Fransızlarla yapılacak anlaşma hakkındaki gizli oturumdan önce bazı milletvekillerinin Yusuf Kemal Bey ile görüştüğü ve anlaşmaya dair itirazlarda buldukları fakat oturum başlamadan önce yapılan bu itirazların tutanaklara yansıtılmadığı görülmektedir.

arasında bir istasyon yapılamayacağından sınırın Katma'dan başlamasının daha uygun olacağını bildirmiştir. Yusuf Kemal Bey beyanatının ilerleyen kısmında ise Franklin Bouillon'a Ankara'dan ayrılmadan önce demiryolu platformunun 20 kilometre güneyinden geçen bir sınır teklif ettiklerini, o zaman bu sınırı kabul eder gibi görüldüğünü fakat bu gelişinde Bekir Sami Bey hududu diye tabir edilen 12 Mayıs 1921 tarihli anlaşmadaki sınırdaki ısrarcı olduğunu bildirmiştir⁶⁴.

Afyonkarahisar Milletvekili Hulusi (Kutluoğlu) Bey; demiryolu hattının güney sınırı olarak kabul edilmesi halinde hattın güney tarafındaki aşiretlerin hattı tahrip ettiğinde nasıl bir yol izleneceğinin belli olamayacağını, Fransızların da esasında çizdikleri sınırın bir sınır olmadığını çok iyi bildiklerini dile getirmiştir. Konuşmasının devamında ise demiryolu hattının sınır olarak kabul edilmesinin Türkiye'yi bir demir kafes içine koymak anlamına geldiğini, hat Fransızlarda kalmak kaydıyla demiryolu hattının çevresindeki tüm köylerin Türkiye'ye bağlanması konusunda Türk heyetinin ısrarcı olması gerektiğini belirtmiştir⁶⁵.

Bir milletvekilinin yıllarca emek verilmiş, bedel ödenmiş bir hattın nasıl olur da Fransızlara devri mümkün olur sorusuna Yusuf Kemal Bey; Versay Antlaşması'nın 265. Maddesindeki; "*Alman Hükümetinin herhangi bir yerde, Türkiye'de, Çin'de, Afgan'da vesaire vesaire bulunan teşebbüsâtı sınıyede olan haklarını iştirâ edecekler ve bu iştirâ edilecek hakların taksimat komisyonuna devredileceği*

⁶⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 290,291.

⁶⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 291.

münderiçtir” hükmü gereğince Alman Şirketine ait olan Bağdat demiryolu haklarının Fransızlara geçtiğini, buna yapılabilecek fazla bir şey olmadığı belirtmiştir⁶⁶.

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak (Sakarya) Bey, Yusuf Kemal Bey’e; askeri, mali ve siyasi şartlarımız gereği mi bu anlaşma teklifinin kabul edilmek istendiği yönünde bir soru sormuştur. Yusuf Kemal Bey; askeri ve mali nedenler hakkında ilgili bakanlıkların bilgi vermesinin daha doğru olacağını, siyasi açıdan ise; bu anlaşmayı yapmakla düşman safında yer alan bir ülkenin o saftan çıkarılmak pahasına bazı tavizler verileceğini belirtmiştir. Bu açıdan yapılacak olan anlaşmaya kazanç yada kayıp olarak milletvekillerinin bakmalarının daha uygun olacağını, anlaşma teklifini Meclise getirmelerindeki gayenin de milletvekillerinin bu mukayeseyi yapmalarını istemelerinden kaynaklandığını beyan etmiştir. Hatta bu mukayesede kayıplarının daha fazla olduğunu kendisinin de kabul ettiği, azami çıkar elde edemediklerini bildirmiştir. Yaptığı bu anlaşmadan dolayı ileride kendisini eleştirecekler adına tarihe kayıt düşmek istediğini, dış politikadaki şartların daha fazlasını yapmaya müsaade etmediğini ifade etmiştir. Fransızlarla anlaşmanın 3 ay, 5 ay, belki bir yıl gecikmesi halinde ileride çok daha kazanımlı bir anlaşma yapma ihtimalinin bugünden öngörülemeyeceğini söyleyen Yusuf Kemal Bey’e göre zorunluluklar ve görevleri gereğince bir an önce barış anlaşması yapılmalıydı⁶⁷.

⁶⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 292, 293.

⁶⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 294, 295.

Meclisin 13 Ekim 1921 tarihli gizli oturumunda Fransızlarla yapılacak barış anlaşması hakkında milletvekillerinin görüşmeleri devam etmiştir. Bu görüşmelerde söz alan Edirne Milletvekili Şeref (Aykut) Bey; sınır hattının belirlendiği 9. Maddede sınırın İskenderun ile Beyabir arasında bir mıntıkadan geçmesinin istendiğini, hattın Erkân-ı Harbiye Vekâleti tarafından net olarak belirlenmesini istemiştir. Aksi takdirde Berlin Anlaşması'nda 22 köyün ve meçhul kalan bir yer sebebiyle 368 köyün kaybedildiğini ve bunları alabilmek için 11 yıl uğraşmak zorunda kaldıkları örneğini vermiş ve daha açıklayıcı tanımlar ile sınırların belirlenmesinin fayda sağlayacağını belirtmiştir⁶⁸. Şeref Bey konuşmasının devamında ise 13. maddede teklif edilen demiryolu hattının diğer tarafında kalan arazi ve emlak sahiplerinin haklarının korunması adına daha açık maddelerin konulmaması halinde ilerleyen zamanda arazi ve emlak sahiplerinin haklarının gasp edilebileceği çekincesini paylaşmıştır⁶⁹. Nitekim I. TBMM'de Urfa Milletvekili olarak görev yapmış olan Berazi Aşireti Reisi Pozan Bey, Suriye sınırları içerisinde kalan Ayn el Arap mevkiindeki arazilerini işlemek için Suriye'ye geçmek zorunda kalmış ve orada da vefat etmiştir⁷⁰.

Şeref Bey'den sonra söz alan İzmit Milletvekili Sırrı (Bellioğlu) Bey ise; Yusuf Kemal Bey'den;

- Suriye-Türkiye sınırını Fransızlarla belirlemenin Suriye üzerindeki Fransız hakimiyetinin kabulü anlamına gelip gelmediği,

⁶⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 300.

⁶⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 301.

⁷⁰ Türk Parlamento Tarihi, C. III, s. 951.

- Cezire'ye kadar Fransızların girmesine izin verildiği takdirde, görüşmelerde bu bölge üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunulup bulunulmayacağı,

- Suriye'nin kuzeyinde, Türkmenistan adı ile anılan bölgede Cebel-i Lübnan'daki gibi Suriye hükümetinden ayrı bir hükümet kurulması için birşeyler yapılıp yapılmadığı⁷¹ hakkında bilgi vermesini istemiştir⁷².

Oturumda söz alan bir diğer kişi Mersin Milletvekili Selahaddin Bey olmuştur. Selahaddin Bey, daha önce Yusuf Kemal Bey tarafından da dile getirilen çekincelerini beyan etmiştir. Selahaddin Bey'e göre sınırın Fransızlar tarafından demiryolu olarak belirlenmek istenmesi biraz da kendilerinin başlangıçta işi sıkı tutmamalarından ve daha geniş bir coğrafya için Fransızlarla pazarlığa oturmamalarından kaynaklanmıştır. Sınırın, Payas'ın hemen yakınından geçmesinin

⁷¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 303.

⁷² Yusuf Kemal Bey, 15 Ekim 1921 tarihli gizli oturumda yaptığı konuşmada Sırrı Bey'in sorularına da cevap vermiştir. Suriye sınırını Fransızlarla kararlaştırmanın Fransa'nın Suriye üzerindeki hakimiyetini kabul anlamına geldiğini, maalesef ki daha öncesinde Cezayir, Mısır, Kıbrıs ve Bosna Hersek'in kaybedilişinin kabulü ile şimdiki durumun birbirinden farklı olmadığını dile getirmiştir. Pozantı'ya kadar düşman işgali söz konusu iken bu şartlarda Suriye için daha fazlasını yapmanın mümkün olmadığını, fakat Suriye'nin haklarının ilerleyen zamanda görüşülebileceğini beyan etmiştir. Sırrı Bey ve birçok milletvekilinin sorduğu Antakya ve İskenderun Türklerinin durumu konusunda ise sınırın demiryolu hattı olmaması için çok çaba sarf ettiklerini fakat bundan sonuç alamadıklarını belirten Yusuf Kemal Bey; Fransızlarla yapmak zorunda kalınan anlaşmanın bütün Türklüğün menfaatine olacağını, bu sebepten Türk Antakya'nın acılarına katlanılması gerektiğini ifade etmiştir. Cezire-i İbni Ömer'in kimde kalacağı, buranın Fransızlara verilmesi halinde Musul'a müdahale imkânının kalmayacağı iddiaları hakkında ise; Cezire'nin kimde kalacağını belli olmamakla birlikte burasının sınır olması halinde Musul'a bu sınırın daha aşağılarından ulaşma imkânının olacağını söylemiştir. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 326-329.

yanlış olduğunu, daha önce bölgede çalışmalar yapan Alman mühendislerden öğrenildiğine göre bu bölgede zengin demir madenleri bulunduğunu duyduğunu söylemiştir. Selahaddin Bey'e göre Türk tarafı sınırın İskenderun Körfezi'nde başlaması için ısrar edecek olursa Fransızlar bunu kabul etmezler ve Payas-İskenderun ortasında uygun bir bölgeden sınır belirlenir ve böylece demir madenleri Türk tarafında kalabilirdi. Ayrıca Meydan-ı Ekbez-Çobanbey arasındaki demiryolu hattının yapımının zorlu arazi şartlarından dolayı mümkün olamayacağını, bu yüzden Katma-Çobanbey arasında bir demiryolu inşa edilirse sınır Katma'ya kadar ileri götürülebilirdi. Bu yüzden Türk heyetinin Katma için ısrarcı olması gerektiğini belirtmiştir. Yine demiryolu hattı takip edilerek Cezire'de sınırın son bulması konusunda ise; Cezire'nin kimde kalacağını belli olmadığını eğer Cezire Fransızlar'da kalacak olur ise bu durumda Nusaybin'in bile elden çıkacağı⁷³ yönünde endişelerini belirtmiştir⁷⁴. Suriye topraklarında kalacak İskenderun bölgesinin durumuna da değinen Selahaddin Bey; anlaşma teklifinin 8. maddesindeki ifadede Türk kültürünün güvence altına alındığını fakat bölge halkına kendi kendini idare etmesinin bu teklifte yer olmadığını dile getirmiştir. İdari ve siyasi bakımdan da İskenderun bölgesinin

⁷³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 305-307.

⁷⁴ Oturumun ilerleyen zamanında Selahaddin Bey gibi Mardin milletvekili İbrahim Bey de Cezire'nin kimde kalacağı yönünde Yusuf Kemal Bey'e bir soru yöneltmiştir. Yusuf Kemal Bey ise Cezire'nin kimde kalacağını daha kararlaştırılmadığını, en kısa zamanda Cezire'nin hangi tarafta kalacağını netleştirileceğini söylemiştir. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 314.

haklarının güvence altına alınamaması halinde Fransızların bölge Türklüğüne haklarını kullandırtmayacağını iddia etmiştir⁷⁵.

Adana Milletvekili Zamir Bey (Damar Arıkoğlu) ise demiryolunu askeri nakliyat için kullanacak Fransa'nın bu hakkı nerede kullanacağını, devredilen hattın Türkiye sınırları içerisinde kalan Pozantı hattında da bu hakka sahip olup olmadığını belirsiz bırakıldığını belirtmiştir. Zamir Bey'den sonra söz alan Kangırı (Çankırı) Milletvekili Tefik (Durlanık) Bey ise getirilen anlaşma teklifi ile Sevr anlaşması arasında çok az bir fark olduğunu; reddedilen Bekir Sami Bey anlaşmasının üzerine çok bir şey koyulmadığını gördüğünü söylemiştir. Türkiye'nin kazanımının bu kadar az olduğu bir anlaşmanın imzalanması halinde ileride yapılacak bir barış konferansında Fransa ve İngiltere'nin Sevr'den taviz vermek istemeyeceği endişesini paylaşmıştır⁷⁶.

15 Ekim 1921 tarihli gizli oturumda Fransa ile yapılacak anlaşma için görüşmelere devam edilmiştir. Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey; yapılacak anlaşmayı Sevr'e göre iyi olmakla birlikte Mîsâk-ı Millî'ye göre yetersiz gördüğünü, Hükümetin bu yetersizliklere neden olan mali, askeri ve siyasi durumumuz hakkında milletvekillerini aydınlatmasının uygun olacağını söylemiştir⁷⁷. Aydın Milletvekili Dr. Mazhar (Germen) Bey ise yeni anlaşmada her ne kadar bazı kazanımlar varmış gibi gözükse de daha önce reddedilen Bekir Sami Bey anlaşmasına çok benzer bulduğu, bu nedenle

⁷⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 309.

⁷⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 313.

⁷⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 322.

anlaşmanın tamamına muhalif olduğunu beyan ederek söze başlamıştır. Anlaşmaya muhalefet etmesinde özellikle de sınır, demiryolu ve azınlıkların etkili olduğunu bildiren Dr. Mazhar Bey; kendisini barış yanlısı olarak tanıtan Başbakan Briand'ın daha önce Türklerin hâkim olduğu bölgelerin kesin olarak Türklere kalacağını söylemesine rağmen şimdi gönderdiği anlaşma teklifi ile bu söylemlerle çeliştiğini iddia etmiştir. Adana'nın tahliyesine karşılık demiryolunun güneyinde kalan Türklerin yaşadığı toprakların feda edilmesinin ne kadar menfaetimize uygun olduğunun sorgulanması gerektiğini, kendisine göre Türklerin yaşadığı her yerde ısrarcı olunması gerektiğini beyan etmiştir. Dr. Mazhar Bey, Güney Cephesini kapatmak ile Milli Mücadele'nin kesin kaderini belirleyecek olan Yunan cephesine düşünüldüğü kadar yardım gönderilemeyeceğini iddia etmiştir. Bazı milletvekilleri tarafından iddia edilen bu anlaşmanın kesin anlaşma olmadığı, bu yüzden kesin anlaşma sırasında aleyhimize olan maddelerin düzeltilebileceği yorumuna katılmadığını, bu anlaşmanın üzerine bir şeyler koyabilmenin mümkün olmadığını iddia etmiştir. Üstelik demiryolu hattını sınır kabul etmekle Türkleri iki devlet arasına bölen Fransa ile bir anlaşma yapmak için aceleci davranılmasının yanlış olduğunu, bu anlaşmaya bizim kadar Fransızların da mecbur olduğunu görerek müzakere yürütülmediği için müzakere heyetini eleştirmiştir. Bağdat demiryolu hattının Fransızlara devrinin ekonomik açıdan çok ağır sonuçları olacağını iddia eden Dr. Mazhar Bey bu demiryolu hattının Fransızlara devrini de eleştirmiştir. Mazhar Bey'e göre; demiryolu konusunda Versay Antlaşması ile Almanların haklarını Fransızlara

devretmesinin mümkün olmadığını, Osmanlı Devleti'nin “*Şirket*”in devri konusunda izni ve rızası olmadan bir adım atılamayacağını iddia ederek bu konuda ısrarcı olunmasını istemiştir. Dr. Mazhar Bey, Fransızların Türklerle kesin barış anlaşması yapmadığını, sadece kendi menfaatleri için Kilikya cephesini kapattığını iddia etmiştir. Bağdat demiryolu hattı üzerinde kalan fakat İtalyan ve İngiliz nüfuz bölgesi olarak kendi aralarında kararlaştırılan yerler için Fransızların herhangi bir talepte bulunmamasının şüphe uyandırması gerektiğini, saydığı sebepler doğrultusunda anlaşmanın tamamına muhalif olduğunu belirtmiştir⁷⁸.

Fransa ile yapılacak anlaşma hakkında Meclisin 16 Ekim 1921 tarihli gizli oturumunda görüşmelere devam edilmiştir. Bu oturumda söz alan Mardin Milletvekili İbrahim Bey; güney sınırlarının belirlenmesi tartışmalarının merkezinin Mardin olduğunu iddia etmiştir. İbrahim Bey'e göre demiryolu hattının sınır olarak kabul edilmesi halinde Türkiye tarafına dağlık ve taşlık bir arazinin düşeceği buna karşılık ziraat ve hayvancılığa daha uygun olan toprakların Suriye'de kalacağını belirtmiştir. Bu derece verimli toprakların Suriye'de bırakılması sadece Mardin'in değil; Diyarbakır, Siverek ve Maden'in de ekonomisine ağır bir darbe vuracağını iddia eden İbrahim Bey; yılın en az 6 ayını Suriye'ye bırakılacak topraklarda hayvancılık ve tarım yaparak geçiren yöre halkının da büyük sorunlar yaşayacağını dile getirmiştir. Sınırın diğer tarafında yaşanacak davaların nasıl çözüleceği; bu davalara hangi hükümetlerin nasıl

⁷⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 322-324.

bakacağı konusunun problemlere neden olacağını belirtmiştir. İbrahim Bey anlaşmanın bu haliyle 6 kazası bulunan Mardin'in merkez sancağı olan Resulayn ve Cezire'nin kaybedileceğini; Cezire'den vazgeçilmesi halinde Musul üzerindeki haklarımızın da kaybedilmesine neden olacağını iddia etmiştir. İbrahim Bey konuşmasının devamında; Suriye içerisinde kalacak Azak köyünün bir Süryani köyü olduğunu I. Dünya Savaşı'nda bu köy ahalisinin Müslümanlara çok kötü muamelelerde bulunduğunu bu yüzen çoğunluğu Müslüman 300.000 nüfusa sahip bir coğrafyada Süryanilerin Fransızların desteğiyle halka kötülüklerde bulunacağını iddia etmiştir. Özellikle Musul'da yaşananlardan dolayı bölgedeki aşiretlerin Türkiye'ye taraftar olup Türkiye siyasetini desteklediklerini iddia eden İbrahim Bey; Fransa'nın gerçekten dost olduğunu göstermek istiyorsa Mîsâk-ı Millî'ye aykırı davranmamasını, Mardin sınırının Resulayn'ın güneyinden geçerek Cebelebyad ve Sincar kazası olarak çizilmesi gerektiğini söylemiştir⁷⁹.

Anlaşma teklifini milletin şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayan bir teklif olarak gördüğünü söyleyen Karesi Milletvekili Basri (Çantay) Bey ise Wilson Prensipleri'ne aykırı biçimde kendi milli sınırlarımızdan taviz verdiğimizizi; ekonomik, siyasi ve kültürel bağımsızlığımıza kendi elimizle darbe vurduğumuzu iddia etmiştir. Hedef olarak yüzlerce milyon mensubu bulunan İslâm alemi, İslâm birliği yerine Mîsâk-ı Millî'nin belirlenmesini de yanlış bulduğunu ve buna taraftar olmadığını belirten Basri Bey yüzyıllardır İslâm'a

⁷⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 335, 336.

bayraktarlık yapan Türk'ün öncülüğünde tüm Müslümanları kapsayan bir mücadele verilmesi halinde çok daha iyi sonuçlar alınacağını belirtmiştir. Suriye'nin Fransa'ya bırakılmasını da eleştiren Basri Bey; Suriye'yi kendi toprağımız olarak veriyor isek aramızda Suriyeli temsilcilerin olması gerektiğini, aksi takdirde başkasının toprağını vermenin doğru bir uygulama olmadığını iddia etmiştir. Gelinen süreçte büyük işler başarıldığını; kısa sürede ordu kurup hükümet ve meclisi açtıklarını söyleyen Basri Bey; anlaşmanın bu halinin kabul edilmesi halinde ileride yapacağımız anlaşmaları da peşinen kaybedeceğimizi diğer devletlerin bu anlaşmadan cesaret alarak büyük tavizler isteyeceğini iddia etmiştir. Oysa Yunan ordusunu mağlup ettikten sonra Fransızlarla anlaşma yapmanın daha mantıklı olacağını; Fransızlara karşı bir müddet oyalama siyaseti yürütüp daha sonra da anlaşmanın reddedilmesini teklif etmiştir. Fransızlara karşı birkaç ay oyalama siyaseti güdülmesi halinde önümüzün kış olduğunu ve kış aylarında Fransızların bir askeri harekate girişemeyeceğini iddia etmiştir⁸⁰.

Resulayn ve Cezire'nin sınırlarımız dışında kalmasının büyük felaketler getireceği bu sebeple buraların kesinlikle sınırlarımızda kalması gerektiğini iddia eden Van Milletvekili Hakkı (Ungan) Bey anlaşmayı birkaç yönden sorunlu gördüğünü belirtmiştir. Antakya ve İskenderun'un Fransa'ya bırakılacak olmasına değinen Vehbi Bey; anlaşma taslağındaki bölgedeki Türklerin kültürel haklarının Fransa tarafından korunacak olmasını eleştirmiş; Türklerin 1200 yıldır orada

⁸⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 336-338.

olduklarını bölgedeki varlıklarının Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nden bile eskiye dayandığını ama anlaşma ile Antakya ve İskenderun Türklerine ev sahibi değil misafir muamelesi yapıldığını iddia etmiştir. Antakya ve İskenderun üzerinde kesin bir Fransız hakimiyetine karşı çıkan Vehbi Bey; ancak İngiltere'nin Mısır'daki idaresine benzer bir idare kurulabileceğini Türklerin haklarının azınlık hakları gibi görülmesinin kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir. Anlaşmada bölgenin demografisinin korunması ile ilgili bir madde bulunmadığını, ileride Mısır'dan, başka yerlerden Ermeni veya Fellah nüfusu getirilerek bölgenin demografik yapısının değiştirilebileceğini, Türklerin azınlık durumuna düşebileceğini öngörerek hareket edilmesini istemiştir.⁸¹.

Sınırın güneyinde kalacak (İskenderun ve Antakya) Türklerin Ankara'ya gönderdiği temsilcilerle karşılaştığını ve durumlarına çok üzüldüğünü belirten Dahiliye Vekili Ferit Bey ülkenin genel menfaatine uygunsa onları sınır dışında bırakacak anlaşmayı (üzülerek de olsa) kabul etmek gerektiğini söylemiştir. Fransızların teklif ettiği sınırın dünyada eşi benzeri görülmemiş bir sınır hattı olduğunu; normalde sınırların insan ulaşımının zor olduğu yerlerden belirlenmesi gerekirken demiryolu hattının sınır olarak teklifi kabul edilirse şehirlerin bölüneceğini iddia etmiştir⁸². Türkiye'ye bırakılacak demiryolu hattından asker geçirilmesi konusuna da değinen Ferit Bey; askeri nakliyenin ne kadar süre ile ve nasıl olacağının belli olmamasının doğru olmadığını, bu durumun açıklığa kavuşturulması

⁸¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 338, 339.

⁸² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 342.

gerektiğini beyan etmiştir. Ayrıca Fransızların amacının demiryolu hattını kullanmak ise daha güneyden geçirilecek bir sınır ile de Fransızlara askeri nakliye hakkı verebileceğini; heyetin bu yönde bir teklifte bulunmasının isabetli olacağını bildirmiştir. Demiryolu hattının bitimi sonrasındaki sınırların belirlenmesinde de hata olduğunu vurgulayan Ferit Bey; demiryolu hattının bitiminden sonra sınırın Cezire’yi dışarıda bırakacak biçimde kuzeye doğru çizilmesinin Fransızların İngilizlere Musul’u bıraktırma çabasından kaynaklandığını, Musul’da hak iddia edilebilmesi için sınırların daha güneyden geçirilmesi gerektiğini iddia etmiştir⁸³. Ferit Bey son olarak anlaşma süreci içinde Fransızların durumuna da değinmiştir. Ferit Bey’e göre Fransa’nın doğu politikası Fransız meclisinde milletvekillerinin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. 13-14 Temmuz 1921 tarihlerinde yapılan meclis toplantılarında hükümetin onaylatmak istediği 280 milyon Franklık bütçeye karşı çıkmış ve sadece Kilikya değil bütün Suriye’nin boşaltılması yönünde milletvekillerinin telkinleri olmuştur. Fransızların durumunun çok da iç açıcı olmadığını ifade eden Ferit Bey daha iyi şartlarda bir anlaşma yapabilmek adına şartların lehimize olduğunu, müzakere heyetinin bu şartları da göz önüne alarak anlaşmayı sonuçlandırması gerektiğini beyan etmiştir⁸⁴.

16 Ekim 1921 tarihli gizli celsenin ikinci oturumunda söz alan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey; Osmanlı Mebusan Meclisi’nde kabul edilen Mîsâk-ı Millî’nin azami istekleri değil asgari istekleri

⁸³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 345, 346.

⁸⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 347, 348.

barındırdığı için usul olarak Mîsâk-ı Millî'ye karşı çıktığını, bugün Yemen'de İmam Yahya'nın bize bağlılığını açıkladığı bir ortamda Mîsâk-ı Millî'nin İmam Yahya'yı ve Yemen'i istememek anlamına geldiğini belirtmiştir. Fransa ile anlaşma yapılması halinde harp halinin sona ereceğini ve Kilikya bölgesinin tesliminin şimdilik işimize geleceğini söyleyen Ali Şükrü Bey; ilerleyen zamanlarda yeni tavizler koparmak adına anlaşmanın imzalanmasına taraftar olduğunu bildirmiştir⁸⁵.

Ali Şükrü Bey'den sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa Fransızlarla anlaşma sürecinin tüm aşamalarına değindiği bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının başlangıcında Bekir Sami Bey anlaşmasını Mîsâk-ı Millî'ye taban tabana zıt olduğu için reddettiklerini oysa bu anlaşmanın milli menfaatlere aykırı olmadığını belirtmiştir. Kendi adına da anlaşmanın genelinin kabul edilebilir olduğunu bildirmiştir⁸⁶. Fransızlar ile görüşmelerinde yaşanan olaylara da değinen Mustafa Kemal Paşa; Franklin Bouillon'a daha önce yaptıkları teklif ile bugün yapılan görüşmeler arasında üç konuda farklılıklar olduğunu bunların; sınırın 20 km güneyden çizilmesi, gümrük meselesi ve Halep'e ait su meselesi olduğunu onun dışındaki konuların milletvekilleri tarafından önceki toplantılarda kabul edildiğini bildirmiştir. Franklin Bouillon'a yapmış oldukları teklifi Bouillon'un "*Fransa Hükümeti kabul etmez ama yine de kabul ettirmeye çalışacağım*" diyerek Ankara'dan ayrıldığını, yaptığı görüşmeler neticesinde de tekliflerinin Fransızlar tarafından reddedildiğini beyan etmiştir. Fransızların karşı teklifinin

⁸⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 349, 350.

⁸⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 351.

Sakarya Meydan Muharebesi öncesine denk geldiği için durumun hassasiyeti sebebiyle evet veya hayır cevabı vermediklerini, anlaşma konusunda mutabık bulduklarını, teklifin içeriği hakkında kendilerini aydınlatmak için bir temsilci göndermelerini istediklerini dile getiren Mustafa Kemal Paşa bu sözlerin Fransızlar tarafından anlaşma şartlarının kabul edildiği biçiminde yorumlandığını bu yüzden de Franklin Bouillon yeniden Ankara'ya döndükten sonra ciddi problemler yaşandığını ifade etmiştir⁸⁷. Kendisinin son görüşmelere müzakereci olarak katılmadığını ancak bazı zamanlarda Franklin Bouillon ile görüştüğünü bildiren Mustafa Kemal Paşa; Bouillon'un Yusuf Kemal Bey ve Fethi Bey'den oluşan heyet ile sınır konusunda yaşadığı tartışmalar yüzünden Ankara'yı terk etmek istediği bir sırada kendisi ile görüştüğünü ve bu görüşme sonrasında sınır konusunun diğer meselelerden sonraya bırakılmasını sağladığını dile getirmiştir⁸⁸.

Anlaşma süreci hakkında bilgiler veren Mustafa Kemal Paşa imzalanacak anlaşma için de; bu yapılanın bir barış anlaşması olmadığını çünkü Fransızların müttefiklerinden ayrı bir anlaşma yapmak istemediğini, ateşkes anlaşması olmadığını çünkü Fransa'nın bir daha Türklerle düşman olmak istemediğini, bu yüzden yapılacak şeyin ileride yapılacak anlaşmanın zeminini oluşturacak ön anlaşma olduğunu belirtmiştir. Bu anlaşma karşılığında da Fransa'nın Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlık hakkına saygı göstereceğini ve

⁸⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 352.

⁸⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 352, 353.

diğer devletler nezdinde Türkiye'yi destekler bir tutum takınacağını ifade etmiştir⁸⁹.

Mustafa Kemal Paşa'dan sonra söz alan Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise; Antakya ve İskenderun'un Fransızlara bırakılacak olmasının üzerinde durmuştur. İskenderun limanlarında hiç olmazsa Türklere özel bir rıhtım bulundurulması gerekliliğine değinen Tunalı Hilmi Bey İskenderun limanının Erzurum'dan Orta Anadolu'ya pek çok üretim merkezinin dünyaya çıkış kapısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Antakya ve İskenderun bölgesinde yaklaşık 250.000 Türk nüfusunun bulunduğunu, bu nüfusun Fransızlar tarafından başta Ermeniler olmak üzere bölgeye getirilecek diğer etnik unsurlarca soykırıma uğratılması ihtimalini de göz önüne alarak hareket edilmesi gerektiğini ve buna dair bir önerge verdiğini beyan etmiştir⁹⁰.

Meclis'in 18 Ekim 1921 tarihli gizli oturumunda Fransızlarla yürütülen görüşmeler ve anlaşmanın içeriği hakkında Mustafa Kemal Paşa milletvekillerini bilgilendirmiştir. Demiryolu hattı konusunda; Fransızların teklif ettiği hattın ve istasyonların güvenliğinin Türk kuvvetleri ile şirket elemanları tarafından beraberce yapılmasının kabul edilemez olduğunu söylediklerini hattın ve istasyonların güvenliğinin Türk kuvvetleri tarafından sağlanmasını kabul ettirdiklerini söylemiştir. Fransız kuvvetlerinin demiryolu hattında askeri taşımacılık yapmasına müsaade edilemeyeceğini; bu durumun Türkiye'nin İslâm dünyası ile ilişkilerine zarar vereceğini bildiren

⁸⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 354.

⁹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 357.

Mustafa Kemal Paşa; Bouillon'dan demiryolu hattı üzerinde askeri taşımacılık hakkını kullanamamaları halinde Suriye'de otorite kuramayacaklarını bu yüzden askeri taşımacılığın Fransızların olmazsa olmazı cevabı aldığını bildirmiştir. Türkiye'nin Meydan-ı Ekbez-Çobanbey demiryolu hattında askeri taşımacılık yapmasına karşılık Suriye'nin de Çobanbey-Nusaybin arasında askeri taşımacılık yapabileceği biçiminde uzlaşıldığını bildirmiştir. Sınır meselesi konusunda Franklin Bouillon'un taviz vermek istemediğini, bu konuda Başbakan Briand'dan kesin talimat aldığını ve gerekirse görüşmeleri yarım bırakarak yurda dönmesi talimatı aldığını anlatan Mustafa Kemal Paşa Bouillon'a; bu şartlardaki sınırı kendisinin de TBMM'deki milletvekillerine kabul ettirmesinin mümkün olmadığını, Bouillon'un da fedakârlık yapmak zorunda olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Bouillon ile bir harita üzerinde çalışmış ve doğuda Dicle nehrine ulaşmak isteyen Fransızlar'a; Cezire'nin Türkiye'de kalması şartıyla aradaki eski bir yolun iki tarafında kullanabileceği bir sınır olarak kabul edilmesini teklif etmiştir. Bu teklifi Bouillon'un kabul etmediğini ama ret de etmediğini bildirmiştir⁹¹. Uzun münakaşalar sonucu sınırın Payas'ın güneyinden başlayacağı; kesin sınırın ise sınır komisyonu tarafından tespit edilmesinin kararlaştırıldığını bildiren Mustafa Kemal Paşa; Bouillon'un Meydan-ı Ekbez'den Kanan'a kadar olan parçanın Türkiye'de kalmasını kabul etmediğini, Meydan-ı Ekbez'den Katma'ya kadar bütün istasyon ve garların Türkiye'de kalmasını kabul ettiğini söylemiştir. Nusaybin ve Cezire'nin Türkiye'de kalmasını da

⁹¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 364.

Bouillon'un kabul ettiği bilgisini paylaşan Mustafa Kemal Paşa'ya bazı milletvekilleri Resulayn'ın ne olacağını sormuştur. Resulayn istasyonu ve müştemilatının kendilerine bırakıldığı, istasyon kimde kalırsa şehrin ona kalacağı yanıtını vermiştir. Sınır hakkında başka bir düzeltme yaptıramadıklarını bildiren Mustafa Kemal Paşa; Halep'in kuzeyi konusunda ise Bouillon'un eski sözlerinde ısrarcı olduğu ve geri adım atmadığını bildirmiřtir⁹².

Mustafa Kemal Paşa; Bouillon'un Antakya ve İskenderun'u tamamen ilhak ederek diğerlerinden ayırmayacaklarını söylediğini, bunun üzerine kendisinin orada müstakil bir Türk hükümeti teklifinde bulunsa da bu teklifin Bouillon tarafından reddedildiğini söylemiştir. Bölgede bir özerk idare teklif ettiklerini Bouillon'un özerkliği kabul edilebilir bulduğunu fakat zaman itibariyle hemen resmiyete dökmelerinin mümkün olamayacağını söylemiştir. Bouillon; Antakya ve İskenderun için özerklik ilan edilmesi halinde Halep'te, şam'da Fransa aleyhine olayların yaşanacağı ve diğer bölgelerden de özerklik talebi geleceği gerekçesiyle fiilen uygulansa bile bunu anlaşmada kayıt altına almayacaklarını bildirmiřtir⁹³.

İskenderun ve Antakya'da özel bir idare tesis olunacağı, Fransızca ve Arapça'ya ek olarak Türkçe'nin de resmi dil olarak kabul edilebileceği, bölgenin Türk memurlar tarafından idare edileceği, kültürel gelişimi için okullarda Türkçe'nin okutulacağını Bouillon'un kabul ettiğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa bölgede Türk bayrağı kullanılmasını da talep ettiklerini belirtmiştir. Bouillon, bayrak

⁹² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 364.

⁹³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 364, 365.

teklifini kabul etmemekle beraber en fazla bölgenin kendisine has bir bayrak kullanabileceğini fakat bunun anlaşmada kayda geçirilemeyeceğini belirtmiştir⁹⁴.

Bayrak konusunu kayda geçirme konusunda ısrarcı olmadığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa, belki bir tarafında ay yıldız diğer tarafında Fransız bayrağı olan özel bir bayrak kullanılabileceğini, bayrak konusunun zaman içerisinde çözüleceğini ve Antakya ile İskenderun için yapılan değişikliklerin bunlardan ibaret olduğunu söylemiştir⁹⁵.

Mustafa Kemal Paşa anlaşmanın diğer maddelerini de değerlendirdikten sonra; anlaşmanın birçok yönden sakıncasının bulunduğunu itiraf etmekle beraber genel itibariyle Mîsâk-ı Millî davasını ihlal etmediğini bildirmiştir. Bu anlaşmanın kabul edilmesi halinde madden ve siyaseten önemli kazançlar elde edileceği batılı devletlerle ilişkilerde hatta Rusya ile ilişkilerde yeni bir döneme girileceğini iddia etmiştir. Asli davamızı ihlâl etmemek şartıyla verilecek bazı tavizlerin kendilerini sarsmayacağını bildiren Mustafa Kemal Paşa; bu anlaşma neticesinde ordunun daha da güçleneceği iç ve dış siyasette daha etkili olacaklarını iddia etmiştir. Anlaşmanın sonuçları bakımından tüm mesuliyeti üzerine aldığını; millete, orduya, memlekete ve geleceğe hizmet edeceğine inandığını belirterek milletvekillerinden anlaşmayı onaylamalarını istemiştir⁹⁶.

⁹⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 365.

⁹⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 365.

⁹⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 366.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması sonrası Urfa Milletvekili Hacı Hayali Bey *sınırın 10 km daha güneyden geçirilmesi mümkün değil mi* diye bir soru sormuştur. Mustafa Kemal Paşa daha güneyden çizilecek bir sınır için çok uğraştıklarını fakat Bouillon'un da bu sınırı sınır olarak kabul etmemesine, pek çok sakınca gördüğünü söylemesine rağmen başka türlü bir sınır hattı belirlemenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Sınırların dostluk yada düşmanlığa göre değişik anlam kazanacağı; dost olmak niyetinde isek bu sınırların kabul edilmesi gerektiğini beyan etmiştir⁹⁷.

Mersin Milletvekili İsmail Safa Bey Mîsâk-ı Millî hedefine, milli sınırlara ulaşmak için yokluklar içinde bir Milli Mücadele verildiğini fakat gelinen noktada 250.000 Türk'ün sınırlarımız dışında bırakılmasının anlaşılır ve kabul edilir bir tarafının olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca İskenderun için sadece Türk kimliği nedeniyle değil; Anadolu'nun dünyaya çıkış kapılarından birisi olması nedeniyle Arap ta olsa Alman da olsa elde tutulması gereken bir yer olduğunu, bu gerekçelerle anlaşmanın reddedilmesi gerektiğini bildirmiştir⁹⁸.

Urfa Milletvekili Hacı Hayali Bey anlaşma hakkında değerlendirme yapmak için söz almış; Birecik, Urfa ve Antep'in mütarekeye aykırı biçimde işgal edildiğini ve güç şartlarda Urfa'da, Suruç'ta, Birecik'te Kuva-i Milliye teşkilatlarının nasıl kurularak Fransızların bölgeden çıkarıldığından bahsetmiştir. Bu mücadeleyi veren halkın bir kısmının yapılacak anlaşma ile Suriye topraklarında kalacağı; halkın Ankara Hükümeti'ne güvenerek Milli Mücadele'ye katıldığından bahsetmiş

⁹⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 366.

⁹⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 366.

ve bu insanların Fransızların insafına terk edilmesinin kabul edilir bir tarafı olmadığını dile getirmiştir. Özellikle Urfa ve Antep vilayetlerinin yeni sınır nedeniyle topraklarının bir kısmının Suriye’de kalacağı; hayvancılık, çiftçilik yapan bölge halkının her ne kadar sınırın diğer tarafında kalan arazileri ve emlakları güvence altına alınmış olsa da mağduriyetlikler yaşayacağını iddia etmiştir⁹⁹.

Hacı Hayali Bey’in konuşması sonrasında milletvekilleri anlaşmada birtakım değişiklikler talep eden önergeler vermiştir. Lazistan Milletvekili Osman Nuri (Özgen) Bey’in görüşmelerin yeterli olduğu ve oturumun sonlandırılması hakkındaki önergesinin kabul edilmesi üzerine diğer milletvekillerinin önereleri reddedilerek Fransa ile imzalanacak anlaşma hakkındaki gizli oturum sonlandırılmıştır¹⁰⁰.

Fransa ve Türkiye arasında 20 Ekim 1921 tarihinde Franklin Bouillon ile Yusuf Kemal Bey’in imzaladığı 13 maddelik Ankara Antlaşması imzalanmıştır. İmzalanan bu anlaşmadan Meclisin 1 Kasım 1921 tarihli oturumunda Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’in beyanatı ile milletvekilleri haberdar edilmiştir¹⁰¹.

Anlaşmanın 7. maddesinde¹⁰² İskenderun bölgesinde özel yönetim oluşturulduğu, 8. maddesinde¹⁰³ Türkiye-Suriye sınırının

⁹⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 368, 369.

¹⁰⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, s. 371.

¹⁰¹ TBMM ZC, Devre 1, C. 14, s. 24-26.

¹⁰² Madde 7: İskenderun bölgesi için özel yönetim kurulacaktır. Bu bölgenin Türk ırkından olan halkı, kültürünün gelişmesi için her türlü kolaylıklardan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır.

¹⁰³ Madde 8: Üçüncü maddede adı geçen hat aşağıdaki şekilde saptanmış ve belirlenmiştir:

nasil düzenlendiği, 9. maddesinde¹⁰⁴ Süleyman Şah'ın mezarının bulunduğu Caber Kalesi'nin Türkiye'ye bırakıldığı, 10. maddesinde¹⁰⁵ Bağdat demiryolu hattının Pozantı-Nusaybin kısmının Fransız şirkete devri ve demiryolu hattı üzerinde Türkiye ve Suriye'ye askeri taşımacılık hakkının verilmesi ve 13. maddesinde¹⁰⁶ sınırın diğer tarafında arazisi kalan vatandaşların haklarının korunmasına yer verilmiştir¹⁰⁷.

Sınır çizgisi, İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecektir (demiryolu istasyonu ve Meydan-ı Ekbez Suriye'de kalacaktır); oradan Marsova'yı Suriye'ye Karnaba ile Kilis kentini Türkiye'ye bırakmak üzere güneydoğuya doğru kayacak ve Çobanbey istasyonunda demiryoluyla birleşecektir. Daha sonra, Bağdat demiryolunu izleyecek olan sınır çizgisi (demiryolu platformu sınır çizgisine dek Türk toprakları üzerinde kalacaktır), Nusaybin ile Cezire-i İbn-i Ömer arasındaki eski yolu izleyerek Cezire-i İbn-i Ömer'de Dicle'ye varacaktır. Nusaybin, Cezire-i İbn-i Ömer ve yol Türkiye'de kalacaktır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolunun istasyon ve garları, demiryolu platformunun parçalarından sayılarak Türkiye'ye bırakılacaktır.

¹⁰⁴ Madde 9: Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'nde bulunan ve Türk Mezarı adı ile tanınan mezarı çevresiyle birlikte Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada koruyucular bulundurup Türk bayrağını çekebilecektir.

¹⁰⁵ Madde 10: TBMM Hükümeti, Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu kesimine ilişkin ayrıcalık hakkının (Consession) ve Adana ilinde yapılmış bulunan kolların bu ayrıcalık haklarına bağlı, özellikle işletmeye ve taşıma ticaretine ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte, Fransız Hükümeti'nin seçeceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul eder. Türkiye Meydan-ı Ekbez'den Çobanbey'e kadar Suriye topraklarında demiryolu ile askeri ulaşım yapma hakkına sahip olacaktır. Suriye de Çobanbey'den Nusaybin'e dek Türk toprakları üzerinde demiryolu ile askeri ulaşım yapma hakkına sahip olacaktır.

¹⁰⁶ Madde 13: Yerleşik yada yarı göçebe halktan 8. maddede belirlenen sınır çizgisinin her iki tarafında bulunan çayırlardan yararlanma yada mülkiyet hakkına sahip olanlar haklarını eskiden olduğu gibi kullanmayı sürdürecektir. Bunlar işletme ihtiyaçları için özgürce ve hiçbir gümrük vergisi yada çayır için resim, nede başka bir ücret vermeksizin sınır çizgisinin bir yanından öteki yanına hayvanlarını ve yavrularını, araç ve gereçlerini, tohumlarını ve ürünlerini götürebileceklerdir. Bunlara ilişkin vergi ve resimleri oturdukları ülkede ödemekle yükümlüdürler.

¹⁰⁷ İsmail Soysal, Tarihleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, TTK Yayınevi, C. I, Ankara, 1983, s. 50-52.

Ankara Antlaşması'nın imzalanması ile Güney Cephesi kapatılmış ve bu askerlerin Büyük Taarruz için Batı Cephesi'ne kaydırılması için uygun bir ortam oluşturulmuştur. Özellikle de sınır hattının belirlenmesi sürecinde yaşanan tartışmalar, ne Meclisteki milletvekillerinin ne de anlaşma sürecinde görev alan müzakerecilerin hiçbir zaman içlerine sinmemiştir. Dönemin şartları gereği sınırlar konusunda uzlaşlar sağlanmışsa da tam bağımsız bir Türkiye'nin ancak tabii ve etnik sınırlara ulaşılmasıyla mümkün olacağı gerçeği göz ardı edilmemiştir. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Fransızlarla anlaşılmasını; *“Sovyetlerle anlaşmadan sonra Avrupa'ya da Fransa vasıtasıyla bir pencere açmaya mecbur olduğumuz için zaruri mecbure kabul olduk”* sözleri ile anlatmaya çalışmıştır. Yusuf Kemal Bey şartlar gereği kabul edilmiş bu sınırlara hiçbir zaman rıza gösterilmeyeceği konusunda da Franklin Bouillon'a; *zorla kabul ettirilmiş bu sınırın güneyinde kalan Türk topraklarını ve halkını asla unutmayacaklarını, bu toprakların bir gün yeniden Türkiye'ye katılacağını* söylemekten geri durmamıştır¹⁰⁸. Yine Cumhuriyet döneminde Hatay'dan Türkiye'ye gelen ve burada bir kurtuluş derneği kuran Tayfur Sökmen, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektubunda *Sancağ millî sınırlara dahil midir?* Sorusunu sormuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın bu soruya cevabı *“Türklerin yaşadığı her yer millî sınırlara dahildir”* olmuştur. Aynı tarihlerde Talat Paşa'nın Berlin'den gönderdiği bir mektuba verdiği cevapta ise; *“Türkçe ve Kürtçe konuşulan bütün vilayetlerimiz bizim olacaktır”* diyerek

¹⁰⁸ Tengirşek, age, s. 299.

Mîsâk-ı Millî hedefinden vazgeçilmediğini ortaya koymuştur¹⁰⁹. 1924 yılında yayınlanan TBMM Yılbaşı Armağanı Haritası'nda Halep ve civarının Türkiye toprakları içinde gösterilmesi haritanın 77 vilayet olarak çizilmesi de Mîsâk-ı Millî hedefi ile hareket edildiğini göstermiştir¹¹⁰. Haritaya göre 32. vilayet olarak kabul edilen Halep Vilayeti; Antakya, İskenderun, İdlîb, Belen, Reyhaniye, Barişa, Cîsr-i Şuğur, Bab-ı Cebbul, Menbiç, Cebel-i Sem'an'dan meydana gelmekteydi¹¹¹.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri azınlık isyanları ile geçmiştir. Makedonya'da, isyanların devleti nasıl bir sona götürdüğünü görme imkânı bulan Mustafa Kemal Paşa çareyi devletin gayri Türk unsurlarını tasfiye etmesinde görmüştür. Türklerin ağırlıkta olduğu bölgeler dışındaki diğer Osmanlı coğrafyasının tasfiyesini Türk milletinin geleceği için tek çare olarak gören Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri o tarihlerde uygulanma imkânı bulamamıştır. Ama Osmanlı Devleti önce Balkan Savaşları, ardından girmiş olduğu I. Dünya Savaşı nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın öngördüğü tasfiyeden bile büyük bir toprak kaybı yaşamıştır. Hatta sadece gayri Türk unsurların değil aynı zamanda yüzlerce yıldır uygulanan iskân

¹⁰⁹ Tahsin Banguoğlu; "Millî Misak ve Lozan", Türk Edebiyatı, İstanbul 1987, S. 168, s. 7.

¹¹⁰ Enes Demir, s. 139.

¹¹¹ Mustafa Öztürk, "TBMM'nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası (Misak-ı Millî Haritası)", Yeni Türkiye Misak-ı Millî Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s. 793.

siyaseti neticesinde vatanlaştırılmış Rumeli coğrafyası başta olmak üzere Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerleri de kaybetmiştir.

Tesadüftür ki Mustafa Kemal Paşa 1907 yılında çizmiş olduğu Türk milli sınırlarının güney hattını I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde Suriye Cephesi'nde 7. Ordu Komutanı olarak korumak zorunda kalmıştır. İngiliz ilerleyişini Katma Meydan Muharebesi'nde durdurarak Mısır-ı Millî sınırlarını fiilen belirlemiştir. İtilaf Devletleri, bu olaydan kısa bir süre sonra imzalanmış olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. maddesine dayanarak I. Dünya Savaşı sırasında imzaladıkları gizli paylaşma projelerini hayata geçirme imkanı bulmuşlardır. Bu projeye göre Sykes Picot anlaşmasına göre kendisine vaat edilmiş olan Suriye ve Kilikya toprakları Fransa tarafından ele geçirilmiştir.

İngiltere; Suriye coğrafyasını bir taraftan Fransa'ya vaat ederken diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesi karşılığında Büyük Arabistan Krallığı için Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e vaat etmişti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir süre Suriye'de Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal tarafından bir Suriye Krallığı kurulmuşsa da bu idare devam ettirilememiş; Fransa San Remo Konferansı'nda Suriye'yi sömürgeleştirme konusunda müttefiklerini ikna etmiştir. Batı diplomasinin ikiyüzlülüğü ile karşı karşıya kalan bağımsızlık taraftarı Araplar Suriye'nin iç kesimlerinde Fransa'ya karşı bir bağımsızlık mücadelesine girmişlerdir. Bu yaşananların dışında Fransa; Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da da özellikle Ermenilerin

Müslüman halka karşı uyguladığı mezalimler ile direnişler ile karşılaşmış ve Maraş ile Urfa'yı boşaltmak mecburiyetinde kalmıştır.

Fransa, karşı karşıya kaldığı askeri, ekonomik ve siyasi sorunlar sebebiyle Suriye ile Anadolu arasında tercih yapmak mecburiyetinde kalmış ve Sykes Picot Antlaşması'nın mimarlarından George Picot Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek Kilikya'da verilecek bir imtiyaz karşılığında Anadolu'daki işgalleri sonlandırabileceğini belirtmiştir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi Amasya Genelgesi, Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi ile Milli Mücadele'nin yol haritasının çizilmesi süreci yaşanmıştır ki Picot'un sömürgeleştirmek istediği Kilikya coğrafyası Mîsâk-ı Millî Sınırları içerisinde kaldığından bu talep reddedilmiştir. Fakat iki tarafın da Güney Cephesi'ni kapatmak istemesi nedeniyle Türk-Fransız görüşmeleri devam etmiştir.

I. İnönü Zaferi'nden sonra İtilaf Devletleri'nin Sevr Antlaşması'nda değişiklikler yaparak Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek istediği Londra Barış Konferansı toplanmışsa da bu konferanstan bir sonuç çıkmamıştır. Konferanstan sonuç alınamamışsa da müzakereler sürecinde Fransa ile bir barış anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma tarihe Bekir Sami Bey Anlaşması olarak geçmiştir. Fakat bu anlaşma, Mîsâk-ı Millî sınırlarının bir kısmını Fransa'ya bıraktığından, Anadolu'da ekonomik nüfuz bölgelerine izin verdiği için TBMM'de yapılan görüşmelerde milletvekilleri sert tepkiler göstererek anlaşmayı reddetmişlerdir. Bu anlaşmada en dikkat çeken konu Çobanbey-Nusaybin demiryolu hattının Türkiye-Suriye

sınırı olarak kabul edilmesidir. Fransızlar bu hattın sınır olarak kabul edilmesini Versay Antlaşması ile demiryolu hattının Almanlardan kendilerine geçmesine dayandırmışlar ve Suriye’de otorite kurmalarının tek gerekçesinin demiryolu hattının elde tutularak bu hat üzerinde askeri taşımacılık yapılmasına bağlamışlardır.

Demiryolu hattının sınır olarak teklif edilmesi TBMM’de konuşma yapan milletvekillerinin tamamı tarafından eleştirilmiş bu hattın bir sınır olarak kabul edilemeyeceği; bu nedenle şehirlerin, ailelerin, toprakların parçalanacağını iddia etmişlerdir. Aynı şekilde her ne kadar anlaşmadaki bir madde ile sınırın diğer tarafında kalacak olan arazi, emlak gibi taşınmazlar için ve hayvancılık, çiftçilik gibi uğraşlar için birtakım güvenceler yer almışsa da milletvekilleri uygulamada bu durumun büyük mağduriyetlikler yaratacağını iddia etmişlerdir. Milletvekillerinin önemli bir kısmı yaklaşık 250.000 Türk nüfusa sahip olması sebebiyle Antakya ve İskenderun’un sınır dışında kalacak olmasına çok ciddi tepkiler göstermişlerdir. Bunun yanında Fransızların teklif ettikleri sınır çizgisinin kabul edilmesi halinde elden çıkacak olan tek yer Hatay ve İskenderun (Sancak) bölgesi değildi. Bugün özellikle de Kuzey Suriye olarak tanımladığımız Halep’in kuzeyinden Irak sınırına kadar yer alan ve ateşkes imzalandığında hala Türk ordusunun elinde bulunan topraklar için de tepkiler gösterilmiştir. Özellikle de Mardin Milletvekili İbrahim Bey; Mardin’in yarısının Suriye’de kalacağını ve orada kalacak olan halkın Milli Mücadeleye verdiği destek sebebiyle Fransızlar tarafından cezalandırıldığını iddia etmiştir. Aynı şekilde Urfa Milletvekili Hacı

Hayali Bey de İbrahim Bey'in çekincelerini Urfa ve Antep vilayetleri adına dile getirmiştir.

Milletvekilleri özellikle de demiryolu hattının sınır olarak kabul edilmesi yerine demiryolu işletmeciliği Fransız bir şirkette kalmak kaydıyla sınırın platformun en az 20 kilometre güneyinden geçirilmesini teklif etmişlerdir. Hatta Bekir Sami Bey Anlaşması'nın reddedilmesinden sonra bu teklif Ankara Hükümeti'nin resmi teklifi olarak sunulmuş ve başlangıçta Fransız Hükümeti tarafından kabul görmüşse de Ankara Antlaşması'na giden süreçte bu teklifin kabulü mümkün olmamıştır.

Fransızların Çobanbey-Nusaybin demiryolu hattında askeri taşımacılık yapma isteği, İslâm dünyası ile ilişkilerimize zarar vereceği için kabul edilmek istenmemişse de Fransa'nın bu konudaki ısrarı ve Çobanbey-Meydan-ı Ekbez arasında Türk ordusunun askeri nakliye yapmasına izin verilmesi üzerine kabul edilmiştir.

Bekir Sami Bey Anlaşması'nın reddedilmesinden 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'nın imzalandığı sürece kadar Hükümet yaşanan her gelişmeden milletvekillerini bilgilendirmişlerdir. Milletvekilleri de bu anlaşma içerisindeki her maddeyi sonuna kadar tenkit etmiş ve eleştirileri ile tekliflerini iletmişlerdir. Yapmış oldukları konuşmalarda gerek Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey gerekse Mustafa Kemal Paşa kabul edilen sınırın bir sınır olmadığını, Antakya ve İskenderun'un yeni Türk devletinin sınırlarına dahil edilemediğini içlerine sindiremediklerini ifade etmişlerse de Fransızlarla anlaşmaya ihtiyaç

duyulduğu için bu tavizi verdiklerini ve tarih önünde tüm sorumluluğu üzerlerine aldıklarını dile getirmişlerdir.

Çok çaba sarf edilmesine rağmen Ankara Antlaşması neticesinde Çobenbey-Nusaybin demiryolu platformu sınır olarak kabul edilmiştir. Bu sınır başlangıçta geçici olarak görölmüşse de Lozan Antlaşması'nda Ankara Antlaşması'nda bir değişikliğe gidilememesi Türkiye-Suriye sınırının kesinleşmesini sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını bir kenara bırakacak olursak Türkiye-Suriye sınırı, dünyanın hiçbir yerinde olmayan sıradışı bir sınır olarak günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

Bu sınır nedeniyle Hatay'dan Şırnak'a kadar uzanan 911 kilometrelik hat boyunca şehirler, aileler, tarım arazileri pekçok şey bölünmek zorunda kalmıştır. Bu bölünmüşlük ise kağıt üzerinde kalacak coğrafyanın, demografinin, kültürlerin birlikteliği tam 100 yıldır Türkiye'yi sınır hattının diğer tarafında kalanlar adına da hassasiyetler gözeterek hareket etmek zorunda bıraktırmıştır. 2011 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden Suriye iç savaşı nedeniyle yaklaşık 4,5 milyon Suriyeli'nin Türkiye'ye sığınması sadece uluslararası bir krizin mağduriyetini engellemek adına atılmış bir insani adım olmamıştır. Hiç kimsenin içine sinmeyen bir demiryolu hattının sınır olarak kabul edilmesi Türkiye'yi 911 Kilometre boyunca yaşanan akrabalık ilişkileri, kültürel ilişkiler ve tarihsel sorumluluk ile hareket etmek zorunda bıraktırmıştır. Bununla beraber 2016 yılından itibaren yapılmış olan Fırat Kalkanı Harekatı, Zeytin Dalı Harekatı, Barışpınarı Harekatı ve Bahar Kalkanı

Harekatları bile demografik, coğrafi, kültürel normlara uyulmadan kabul edilmiş bir sınır hattının sonucudur.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

- TBMM Açık Oturum Zabıtları
- TBMM Gizli Celse Zabıtları

Kitap ve Makaleler

- Akşin, Sina, “1921 Mart’ında İlk Türk-Fransız Antlaşması” Ankara Antlaşmasının 75. Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri, Ed. Sina Akşin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1996, ss. 107-118.
- Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, 11. Baskı, İstanbul, 1999.
- Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, Sadeleştiren Bedi Yazıcı, İstanbul, 1995.
- Atay, Falih Rıfki, Çankaya, Kıral Yay., İstanbul, 1984.
- Banguoğlu, Tahsin, “Milli Misak ve Lozan”, Türk Edebiyatı, İstanbul, 1987, S. 168, s. 7-9.
- Cebesoy, Ali Fuat, 1907’de Misak-ı Milli, Yay. Haz. Faruk Sükan, Cemal Kutay, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1989.
- Cebesoy, Ali Fuat, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Yenigün Haber Ajansı, C. 2, İstanbul, 1997.
- Çelik, Kemal, Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922), TTK Basımevi, Ankara, 1999.

- Dağıstan, Adil ve Adnan Sofuoğlu, İşgalden Katılıma Hatay, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2008.
- Goloğlu, Mahmut, Milli Mücadele Tarihi-1 Erzurum Kongresi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güven, Cemal, Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012.
- Hatipoğlu, Süleyman, “Atatürk’te Misak-ı Milli ve Kuva-yı Milliye Düşüncesinin Oluşumu”, Yeni Türkiye Misak-ı Milli Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s.622-629.
- Hatipoğlu, Süleyman, “I. Dünya Savaşı Sonunda Halep Sokak Muharebeleri ve Mustafa Kemal Paşa” IV. Hatay Tarih ve Folklor Sempozyumu (18-19 Ekim 1996), Antakya, 1997, s. 1-8.
- Tansel, Selahattin, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C. I, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- Önal, Tekin, “Misâk-ı Milli ve Milli Devlet”, Yeni Türkiye Misak-ı Milli Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s.196-205.
- Öztürk, Mustafa “TBMM’nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası (Misak-ı Milli Haritası)”, Yeni Türkiye Misak-ı Milli Özel Sayısı, Yıl 23, S. 93, Ankara, Ocak-Şubat 2017, s. 789-795.
- Sanders, Liman Von, Türkiye’de Beş Yıl, Çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Turan, Şerafettin, Türk Devrim Tarihi 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1991.

Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 1999.

Yavuz, Bige, Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922, TTK Yayınevi, Ankara, 1994.

Lisansüstü Tezler

Kılınçkaya, Derviş, Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Türkiye–Suriye İlişkileri, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

Okan, Aysel, Misak-ı Milli, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007.

Sakin, Serdar, Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2003.

Uyar, Hakan, Birinci Dünya Savaşında Suriye Filistin Cephesi Stratejileri, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2006.

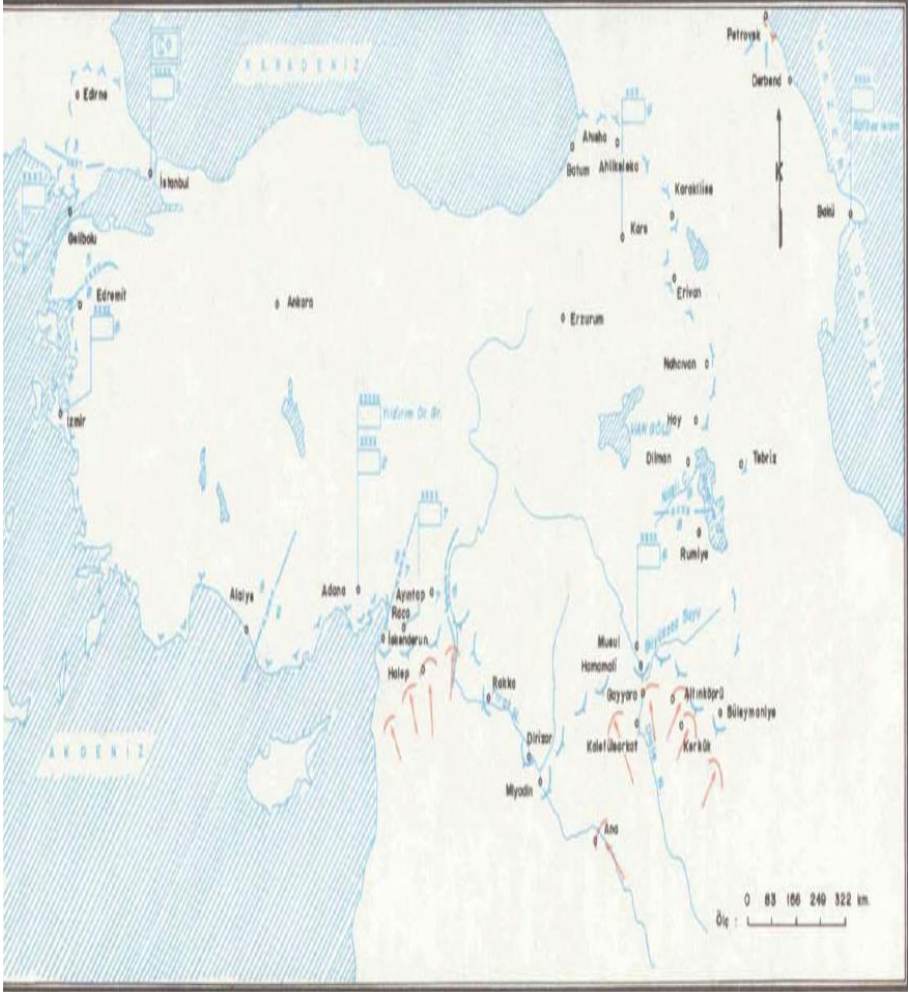
HARİTALAR

Harita 1: 1907 Mustafa Kemal Paşa'nın Önerdiği Sınırları Gösteren Harita

Kaynak: Ali Fuat Cebesoy, 1907'de Misak-ı Milli, Yay. Haz. Faruk Sükan, Cemal Kutay, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 19.

Harita 2: I. Dünya Savaşı Sona Erdiğinde Osmanlı Ordularının Genel Durumu

Kaynak: Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara, 1999, s. 58.

BÖLÜM 19

ATATÜRK DÖNEMİ ORTADOĞU POLİTİKASI

Arş. Gör. Ömer Faruk KIRMIT*

*Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Araştırma Görevlisi

GİRİŞ*

Yavuz Sultan Selim, 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşlarıyla, Memlukların hakim olduğu Ortadoğu bölgesinin büyük kısmını Osmanlı topraklarına katmıştır. Suriye ve Mısır' kadar olan bölge Türklerin eline geçmiş ve böylece Osmanlı Devleti, Orta doğuda güçlü bir devlet haline gelmiştir (Zeine, 2003:17-18). Osmanlı Devleti, bu coğrafyası fethettikten sonra, burada yaşayan yerli halk olan Müslüman Araplara karşı hep hoşgörülü davranmış ve onlara devletin her kademesinde görev vermiştir. 19. Yüzyılda başlayan milliyetçilik hareketleri, Araplarda da karşılık bulmuş ve Türklerle Arapların arasının açılmasında etkili olmuştur. Arap halkın yaşadığı bölgelerde çıkarları bulunan İngiltere, Fransa ve Amerika devletleri, emellerini gerçekleştirmek amacıyla, Arapları Türklere düşman edecek politikalar geliştirmişler ve asırlar boyunca kardeş gibi yaşayan iki Müslüman ırkı birbirlerine karşı silah sıkacak bir hale getirmişlerdir (Akşin, 1991:205).

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşında Irak ve Sina-Filistin Cephesinde yenilmesiyle İngiltere Ortadoğu topraklarını işgale başlamıştır. İngiltere; Arapları kendi yanına çekmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak için onlara bağımsız, müstakil bir Arap krallığı kurma sözü vermiştir. Bu söze güvenen Araplar Sina-Filistin Cephesi ile Irak Cephesinde, Osmanlı'ya karşı İngilizlerin yanında yer alarak kazanmalarına yardımcı olmuşlardır (Sonyel, 1987:183-184).

* Bu çalışma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi tarafından, 30-31 Ekim 2017 yılında düzenlenen, Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih Ve Edebiyat)'nde sunmuş olduğumuz, 'Atatürk Dönemi Ortadoğu Politikası' adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

Ortadoğu'da, savaş sonrasında bölünmüş, yapay Arap devletleri kurdurulmuş ve buraların da yönetimi İngiliz ve Fransız mandaterliğine verilmiştir. Bu küçük devletler, İngiliz, Fransız ve diğer devletler karşı bağımsızlığını kazanmak istemiş ve Atatürk önderliğinde zaferle neticelenen Türk İstiklal Mücadelesi bu Arap devletlerinde de bir umut oluşturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti ile iyi ilişkiler kurmak için işbirliği yolları aramışlardır (Koloğlu, 1979:38). Atatürk, Türk İstiklal Mücadelesi için *“Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnızca Türkiye'ye ait değildir, müdafaa ettiği bütün mazlum milletlerin bütün şarkın davasıdır”* diyerek, Türkiye'nin Orta doğuda bulunan Müslüman halkların, her daim yanında olacağını belirtmiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 44). Bunun sonucunda Cezayir, Tunus, Pakistan gibi Müslüman ülkelerde Türk sevgisi artmıştır. Türkiye'nin bölgesinde önemli ve etkin bir güç haline gelmesi, Ortadoğu'yu mandaterliği altında bulunduran İngiltere ve Fransa tarafından olumlu karşılanmamıştır. İngiltere ve Fransa, 'Türkiye tekrar Ortadoğu'ya egemen olmak istiyor' yalanını yaymaya çalışmış ve bunun sonucunda Türk-Arap ilişkileri yavaşlamıştır (Dilan, 1998:71).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Asya ile Avrupa kıtaları arasında Anadolu coğrafyasında kurulmuş ve Kafkas, balkan ve Orta Doğu ülkeleri içinde yer almıştır. Türkiye'nin 8 sınır komşusundan 3'ü (İran, Irak, Suriye) Ortadoğu ülkesidir. Türkiye, eskiden Türklerin yönettiği bu ülkelere karşı, dış politikada dikkatli adımlar atmak mecburiyetinde kalmıştır. Devletin kurucu lideri ve Cumhurbaşkanı Atatürk, orta doğuda kurulan devletlerle bölgesel iş birliğine gitmeyi

milli menfaatlere uygun görmüş, dışta ise barışa önem vermiştir (Duman, 1999:7). Atatürk'ün “*Artık Araplar konusunu konuşmak istemem. Türk yönetiminin Araplar üzerindeki devamında ısrar etmek bizim gücümüzün zayıflamasının temellerinden biridir*” sözü, Arap egemenliği artındaki topraklarda, Türkiye'nin herhangi bir hak talep etmediğinin en büyük kanıtıdır (Koloğlu, 1994:132).

Atatürk'ün; sadece Ortadoğu için değil bütün dünya ülkelerine karşı, dış politika anlayışı genel olarak şu anlayışa dayanmaktaydı: Türk dış politikasında, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin tam bağımsızlığının sağlanması, devletin bekasının sürdürülmesi ve milli menfaatlerin korunması temel esas olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ‘Yurtta Sulh, cihanda sulh’ anlayışı ile hareket edecek ve hiçbir devletin karşısında yer almamalıdır. Siyasi politikalarda barışçı bir tutum güdülecektir. Emperyalizm amaçlı hareket edilmeyecek, devletlerle işbirliği sağlanacaktır (Özerdim, 1981:80; Halil, 1968:30; Kurat, 1975:265).

2. ATATÜRK DÖNEMİ ORTADOĞU DEVLETLERİ İLE İLİŞKİLER

2.1. Türkiye-Irak İlişkileri ve Musul Meselesi

Atatürk, Türk İstiklal Mücadelesi öncesinde olduğu gibi, sonrasında da Arapların önderlerine ve ileri gelen büyüklerine mektuplar yazmış, Müslümanların düşmanı olan devletlere karşı, beraber işbirliği yapmaya çağırmıştır (Şişman, 1999, 168). Atatürk'ün attığı bu adımlar karşılık bulmuş ve Irak'taki önemli din adamlarının birçoğu Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyen fetvalar çıkarmıştır. Irak

Müslümanlarını, Anadolu’da emperyalizme karşı başlatılan Milli Mücadele hareketine destek olmaya çağırılmışlardır. Bölgenin ileri gelenleri ve yerel gazeteleri Türklerle beraber olduklarını dair sözler söylemişlerdir (Hâkimiyeti Milliye, 20 Ocak 1920:1).

Atatürk döneminde 1923-1925 Türk-İrak ilişkileri Musul meselesi etrafında gelişmiştir. Bilindiği üzere Musul, I. Dünya Savaşının hemen akabinde 15 Kasım 1918’de, İngiltere tarafından bir oldubittiye getirilerek işgal edilmiştir. Türkiye-İrak sınırı Lozan Barış Antlaşmasında çözüme kavuşturulamamıştır. Türkiye, ısrarla Musul’u talep etmesine rağmen bu istek İngiltere tarafından reddedilmiştir. Musul meselesinin, Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra Türkiye ve İngiltere tarafından çözülmesi kararlaştırılmıştır. Eğer, iki taraf aralarında anlaşamazsa, Musul sorunu Milletler Cemiyetine havale edilerek orada çözüme kavuşturulması planlanmıştır (Kırmit, 2015:106).

Türkiye-İngiltere arsında bazı görüşmeler gerçekleştirilmiş fakat sonucunda da herhangi bir karar alınamamıştır. İngiltere, Musul Meselesini 6 Ağustos 1924’te Milletler Cemiyetine götürmüştür. Türkiye, o tarihte Milletler Cemiyetine üye değildi ve bunun yanında Milletler Cemiyeti de tamamen İngiltere’nin kontrolü altında bulunmaktaydı. Türkiye, her ne kadarda buradan da olumlu sonuç çıkmayacağını bilse de, Musul Meselesinin Milletler Cemiyetinde görüşülüp, tartışılmasına ister istemez razı olmak durumunda kaldı. 30 Eylül 1924’te başlayan görüşmeler, 16 Aralık’ta karara bağlanmış, Cemiyet üyeleri Musul’u, Irak’a bıraktıklarını açıklamıştır (Kırmit,

2015:107). 1930 yılına kadar Türkiye-İrak ilişkilerinde herhangi bir olumlu-olumsuz gelişme görülmemiştir.

İrak, 1930 yılında İngiltere'den muhtariyet kazanmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye-İrak ilişkileri giderek gelişmiştir. Bu gelişme sonucunda 6 Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal Ankara'ya gelmiştir. Atatürk, Kral Faysal'ı bizzat kendisi karşılamış ve her iki devletin ilişkilerini daha da geliştirilmesi üzerinde görüşülmüştür (Cumhuriyet Gazetesi, 7 Temmuz 1931).

10 Ocak 1932'de Ankara'da Türkiye ile Irak arasında Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Her iki ülke de karşılıklı ticari ilişkilerin geliştirilmesi için kolaylıklar yapmayı vaat etmiştir. Bunun yanında Irak'ta bulunan Türkmenlerin, Türkiye ile olan bağlarının sağlamlaştırılması, Türkmenlerin ticaret yapmaları ve mülk edinmelerinin kolaylaştırılması sağlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1981:200). Irak Dışişleri Bakanı General Nuri 30 Aralık 1934' de Ankara'ya gelmiş ve ileride imzalanması düşünülen Sadabat Paketi antlaşması görüşülmüştür (Ulus Gazetesi, 1 Mayıs 1937:1). 1926 yılında Irak ile Türkiye arasında imzalanan olan Dostluk Antlaşmasının süresinin bitmesi üzerine, tekrar 7 Nisan 1937 tarihinde Türkiye ile Irak arasında yenilenmiştir (Gönlübol ve Sar, 1990:105).

Nisan 1937'de Irak Dışişleri Bakanı, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu jسته karşılık olarak, 22 Haziran 1937'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ve İktisat Bakanı Celal Bayar İran'ı ziyaret etmişlerdir. Irak Dışişleri Bakanı Naci El asil Türk-İrak dostluğunun, geçmiş tarihi birikimim ve sınır komsusu olmalarının doğal sonucu olarak

geliştiğini belirtmiş, Türkiye’den övgüyle bahsederek, Türkiye’yi örnek aldıklarını açıklamıştır (Cumhuriyet, 25 Haziran 1937:3).

2.2. Türkiye-Suriye ile İlişkiler ve Hatay Meselesi

Türkiye’de Milli Mücadelenin devam ettiği süreçte, 1920 yılında, Suriye’deki halkın büyük bir çoğunluğu Türkiye taraftarı ve düşmana karşı haklı davalarında Türkiye’yi desteklemekteydiler. Araplar, bölgede hakim güç Fransızlara karşı, mücadele etmişlerdir. (ATASE Arşivi, Kutu No:946, Gömlek No:120, Belge No:120-1).

Suriye bölgesinde, Milli Mücadele devam ederken Suriye Filistin Müdafaa-i Kuvayı Osmaniye adında bir örgüt kurulmuştur. Daha sonra Suriye Filistin Müdafaa-i Kuvayı Osmaniye’ye bağlı; Şam, Halep, Hama, Humus ve Trablusşam ile Kuneytra’da şubeler açmışlardır. Mustafa Kemal’in Anadolu’da başlattığı Milli Mücadele hareketine destek vermişlerdir (ATASE Arşivi, Dosya No:29-154, Klasör No:599, Fihrist No:1-3,4).

Türkiye ile Fransa arasında yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara anlaşmasında, Hatay Suriye sınırında kalmıştır. Tayfur Sökmen Ankara Antlaşmanın imzalanmasından 12 gün sonra, 2 Kasım 1921’de Mustafa Kemal’i ziyaret etmiş ve Atatürk’ün *‘Memleketimizin içinde didiştığı davaları biliyorsunuz, dünya bizimle muhasama halinde bulunduğu bir durumdayız. Böyle bir zamanda Avrupa’nın büyük devletlerden birisi olan Fransızlarla bir anlaşma yaptık. İşgal ettikleri Adana, Mersin, Osmaniye, Kilis, Anteb’i tahliye edecek ve bize harp malzemesi de verecekler. En mühimi Mersin limanını bize iade edeceklerdir. Bu arada İskenderun Sancağı ve*

havalisinin de (Hatay) tahliyesi üzerinde büyük gayret saffettiysek de şimdilik bir şey yapamadık. Ancak orası için hususi bir idare tatbik edeceklerini taahhüt altına aldık. İnşallah ileride sizleri de kurtaracağız...' sözü, Hatay da yaşayan Türkler için hem teselli hem de umut ışığı olmuştur (Sökmen, 1992:63).

Mustafa Kemal, 1923 yılında Adana'ya bir gezi yapmış ve oraya Hatay'dan gelen Tük Heyetine "*Kırk yıllık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz. Günü gelecek siz de kurtulacaksınız*" demiş ve Hatayı anavatan topraklarına katmak için şartların oluşmasının beklediğini belirtmiştir (Soysal, 1985:79-109). Fransa, dünyanın hızla II. Dünya savaşına doğru gittiği bir süreçte, 1936 yılında Suriye'yenin bağımsızlık hakkını tanımıştır. Artık, Suriye sınırı içerisinde bulunan bir Hatay meselesi sorunu ortaya çıkmıştır. Türkiye, Fransa'dan Suriye ve Lübnan ile yaptıkları antlaşmanın aynısından, Hatay'ında içinde bulunduğu İskenderun Sancağı ile de yapılmasını istemiştir. Fransa bunu reddetmiş ve bu mesele Milletler Cemiyeti'ne taşınmıştır. Dışişleri Bakanı Tevfik rüştü Aras, Hatay Sancağına bağımsızlık verilmesini, orada konuşlanan Fransız askerlerinin geri çekilmesinin ve onların yerine Milletler Cemiyetine tarafından tarafız bir kolluk kuvveti gönderilmesini talep etmiştir (Akşin, 1991:306; Cumhuriyet, 15 Aralık 1936). Milletler Cemiyeti Hatay Sancağı Meselesinin çözümü için toplanış ve görüşmeler 1937 Ocağında bitmiştir. İsveç Dışişleri Bakanı ve konsey Raportörü Sandler'in hazırladığı rapor, Türk ve Fransız temsilciler tarafından kabul edilerek antlaşmaya varılmıştır (Cumhuriyet, 25 Ocak 1937). Sonuçta, İskenderun Sancağı bir komisyonun hazırlayacağı statü ve bir anayasaya göre yönetilecek,

iç işlerinde tam bağımsız dış ilişkilerde kısmen Suriye'ye bağlı olacaktır. Yönetimi, Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında olacaktır. Ülkenin bütünlüğünü Türkiye ve Fransa garanti edecektir. (Akşin, 1991:309).

Atatürk, son zamanlarında bile hasta yatağında yatarken bile, Hatay meselesi ile yakından ilgilenmiş *“Hatay benim şahsi meselemdir. Keyfiyeti Fransız büyükelçisine ta bidayette açıkça ifade ettim. Dünyanın bu durumunda böyle bir meselenin Türkiye ile Fransa arasında müsellaah bir ihtilafa müncer olması katiyen varid değildir. Fakat ben, bunu da hesaba kattım ve kararımı vermiş bulunuyorum. Şayet ufukta bu yolda binde bir ihtimal belirse, Türkiye Cumhuriyeti Reisliğinden ve hatta Büyük Millet Meclisi azalığından da çekileceğim. Ve bir fert olarak bana iltihak edecek birkaç arkadaşla beraber Hatay'a gireceğim. Oradakilerle el ele verip mücadeleye devam edeceğim”* demiştir (Karal, 2003:15). Fakat Hatay'ın anavatana katıldığını görmeye Atatürk'ün ömrü yetmemiştir. 23 Haziran 1939 tarihindeki Hatay Meclisi yaptıkları oylama sonucunda, Türkiye'ye katılma kararı almıştır. 23 Temmuz 1939 günü Büyük Millet Meclisi adına Hatay'a gelen heyet kutlamalar yapmış ve 23 Temmuz gününü Hatay'ın Kurtuluşunu ilan etmişlerdir (Melek, 1986:84).

Görüldüğü gibi Türkiye-Suriye ilişkilerinde 1936 yılına kadar muhatap Fransızlar olmuş, Fransızların 1936'da Suriye'ye bağımsızlık hakkı vermiştir. Atatürk dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinde Hatay meselesi belirleyici olmuş ve ilişkiler bu çerçevede dahilinde gelişmiştir.

2.3. Türkiye-İran İle İlişkiler

İran ile ilişkiler Milli Mücadele Döneminden itibaren başlamıştır. II. İcra vekilleri Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, 21 Haziran 1921 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmasında, TBMM'nin İran ile ilişkilerinde somut adımların atılmakta olduğunu belirtmiştir. İran Devleti, 1922 yılında Ankara hükümetini tanıyarak bu olumlu gelişmelerin pekişmesine katkı sağlamıştır (Duran, 2011:208).

Ankara Hükümeti ile İran arasındaki ilişkiler mütekabiliyet esaslı olmuştur. Öncelikle İran, Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermek istemiş, Türkiye'de buna karşılık İran'a bir temsilci gönderilmesi ve karşılıklı hediyeleşmeler olması kararlaştırmıştır (BCA, 30.18.1.1/3.26.20). Önce İran Türkiye'ye ziyaret yapmış sonrada bir Türk heyeti İran'ı ziyaret etmiştir. Başlayan dostluk ve kardeşlik ilişkilerini daha da geliştirmek için İran, Eğitim Bakanı olan Mümtazüddeve'yi Türkiye'ye büyükelçi olarak atamıştır. 1922 yılı yaz ayında Ankara'ya gelmiştir (Sonyel, 1986:232). Aynı yılın sonbaharında ise Türkiye İran'a ilk büyükelçi olarak Muhittin Akyüz'ü atamıştır.

Ahmet Şah'tan sonra 1925 yılında İran tahtına geçen Ahmet Rıza Pehlevi, Türkiye'ye M. Kemal ile sıkı ilişkiler kurmak istediğini belirtmiştir. (Şimşir, 2004:20). Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı reformlar, İran için psikolojik destek olmuştur. İran hükümeti de, Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı gibi modern ve tam bağımsız bir ulus devleti oluşturmak istemiştir (Çetinsaya, 2002:769,770). Rıza Şah, devlet yapısını bir hayli değiştirmiştir.

Türkiye ile İran arasında Osmanlı'dan beri devam ede gelen sınır meselelerine son vermek ve iki devlet arasındaki münasebetleri geliştirmek amacı ile 22 Nisan 1926'da Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma 5 Kasım 1932'de tekrar yenilenmiştir (Gönlübol-Sar, 1996:90-91) . İran Şahı Rıza Pehlevi 1934 Haziran ayında Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Atatürk Rıza Şaha yakın ilgi göstermiştir. Akabinde, 1935 yılında Cenevre'de Türk-İran dostluk antlaşmasının imzalanmış ve böylece barış ve ticari ilişkiler pekişmiş olmuştur (Eroğlu, 1982:363,364). II. Dünya Savaşına gidilen süreçte, 8 Temmuz 1937 yılında Türkiye, Afganistan, Irak ve İran arasında bir Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma Rıza Şah'a ait Sadabad adındaki yazlık sarayda imzalandığı için, Sadabad Paktı antlaşması denilmiştir (Vakit, 10-11 Temmuz 1937). Türkiye, bu antlaşma ile doğu sınırlarını güvence ve kontrol altına almıştır.

2.4. Türkiye-Mısır ile İlişkiler

Mısır, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı devletinin elinden çıkmış ve buraya İngiltere ve Fransa hakim olmuştur. Mısırlılar, Türk Milli Mücadelesini yakından takip etmişler ve kendileri de bu şekilde bağımsızlıklarını kazanabileceklerini fark etmişler ama herhangi bir teşebbüs başlatamamışlardır. 1921'de, Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Ankara şubesine, Yunanlıların Anadolu'dan kaçarken, zarara uğrattığı köylülere verilmek üzere para yardımı da yapmıştır (BCA, 05 Ocak 1922, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No 198.355.2.)

1 Kasım 1922 tarihinde hilafet ve saltanat birbirinden ayrılmış ve saltanat TBMM tarafından kaldırılmıştır. Mısırda, Türkiye'nin saltanatı kaldırmasından itibaren yardım ettiği para miktarını azaltmıştır. Fakat saltanatın kaldırılması ne Mısır hükümetinde ne de Mısır halkında çok tepki bulmamıştır. Hatta El Ezher Şeyhi, Son Osmanlı Padişahı Vahdettin'in, İngiltere'ye iltica etmesini şiddetle eleştirmiş ve Mustafa Kemal'in düşmanlara karşı verdiği mücadeleyi, kazandığı zaferi takdir etmiştir. Mustafa Kemal'i, Müslümanlara örnek alınması gereken bir kişi olarak göstermiştir (Bardakçı, 1998:378).

24 Temmuz 1923 günü imzaladığı Lozan Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra Mısır ile ciddi manada ilk diplomatik ilişkiler kurulmuştur. TBMM'nin, 3 Mart 1924 yılında Halifeliği kaldırması, Mısır tarafından şiddetle karşılanmıştır. Mısır Kralı Fuat, kendisi halife olmaya çalışmıştır. Kral Fuat'ın, Türkiye'de yeni rejime karşı olan ve kaçan rejim karşıtlarını koruyup kollamış, bunların Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk aleyhinde çalışmalarına göz yummuştur. Hatta rejim aleyhtarı propaganda yapanlar, rejime karşı olanlar 150'liliklerden sürgün edilenler Mısır'a kaçmış ve Mısır hükümeti tarafından desteklenmiştir. Mısırın bu tavrı üzerine, Türkiye bunu iç işlerine karışma olarak algılamış ve Türk-Mısır ilişkileri istenilen düzeye gelişmemiştir. Bütün bu yaptıklarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile iyi ilişkileri devam ettirmeye çalışan Kral Fuat, Cumhuriyetin 10. Yılında Atatürk'e kutlama telgrafi göndermiştir. Kral Fuat'ın vefatı üzerine, oğlu Kral Faruk' un tahta geçmesiyle birlikte, Türkiye-Mısır diplomatik tarihinde yeni bir

döneme girilmiştir. 1936 tarihinde Kral Fuat ölüp yerine oğlu Faruk geçiyor. M. Kemal, Kral Fuat'ın ölümü üzerine oğlu Kral Faruk'a taziyelerini bildirmiştir (Yılmaz, 2008:95-98; Şimşir, 2004:26). 1937 yılında Mısır ile Dostluk antlaşması imzalanmıştır. (Soysal, 1983:250).

2.5. Türkiye-Ürdün ile İlişkiler

Ürdün de I. Dünya Savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır. Savaş sonrasında da İngiliz mandası altına girmiştir. İngiliz mandası altındaki Ürdün ile Türkiye ilişkileri uzun yıllar boyunca gelişmemiştir. (Şimşir, C.I, 2004:14). Türkiye ile Ürdün arasındaki ilişkiler 1937 yılında başlamıştır. Ürdün Emiri Abdullah, 1937 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Atatürk onu İstanbul'da ki Florya Deniz Köşkünde konuk etmiştir.

Atatürk, kral adına köşkte bir yemek tertip etmiş ve o yemekte başta Münir Nurettin olmak üzere dönemin ünlü sanatçılarından oluşan bir topluluğun da Türk Sanat Müziği konseri vermelerini istemiştir. Kral Abdullah, kendi adına verilen bu yemeğe ve düzenlenen Türk Sanat Müziği konserine çok sevinmiş ve konseri ilgiyle dinlemiştir. Hatta konser verildiği sırada, masada bulunan bütün konukları susturarak, etrafındakilere de *“Böyle bir musikiyi dinlerken yemek yenilmez. Önce dinleyelim, sonra yeriz. Yemeğimiz soğusa da ziyarı yok...”* demiştir (Bayındır, 2010:372).

Emir Abdullah, İstanbul'da bir haftaya yakın durmuş ve İstanbul'u gezdiği sırada Cumhuriyet Gazetesi'ne bir mülakat vermiştir. Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye'nin, kalkınmasına

değirmiştir. Bu durumdan övgü ve başarıyla bahsetmiştir. Emir Abdullah, özellikle Türkiye’de bulunan okulların önemini vurgulamış ve Avrupa’da çok yer gezdiğini ancak en fazla mütehasısın Türkiye’de olduğunu söylemiştir (Cumhuriyet, 05.06.1937:7).

2.6. Türkiye-Yemen ile İlişkiler

Yemen, I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlının elinden çıkmıştır. I. Dünya Savaşı’nın arkasından İmam Yahya’nın liderliğinde bağımsız Yemen Zeydi Emirliği kuruldu. Yemen Zeydi Emirliği daha sonradan Yemen Mütevekkili Krallığı adını aldı ve İmam Yahya ilk kralı oldu. Yemenle, Lozan Antlaşması’nın imzalanmasına kadar olan birtakım yazışmalar yapılmıştır. Bunlar genelde Yemen’den gelen talep ve kazanılan zaferlerle ilgili tebrikler ve bunlara Ankara’dan verilen cevaplar niteliğinde olmuştur (Polat, 2017:131).

Yemen ile resmi diplomatik ilk gelişme, Kadı Ahmed el- Ünsî isimli diplomatın İmam Yahya’nın resmi temsilcisi olarak 1927’de Türkiye’ye gelişi olmuştur. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türkiye’nin Yemen ile 9 Aralık 1924’de Finlandiya ile imzalanan anlaşmaya benzer bir anlaşma imzalamayı düşündüklerini söylemiştir (Polat:138,139). İmam Yahya’nın, 1927 yılında Mustafa Kemal Atatürk ile yazışmaları vardır. Yemen ile dostluk ilişkileri bu tarihten itibaren başlamıştır (Şimşir, 2004:15).

1929 yılında Hicaz ve Necid mülhakatı ile bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. Bu dostluk antlaşmasına Yemen katılmamıştır. Atatürk, Yemen ile Suudiler ve İdrisî bölgesi arasında yaşanan çatışmaları ve

askerî-siyasî gelişmeleri yakından takip etmiştir. Yemendeki, siyasi istikrarsızlıktan dolayı Türk elçiliği oldukça geç açılmıştır (Polat:148).

Suudi Arabistan ile Türkiye'nin diplomatik ilişkilerinin olması hatta Türk-Suudi Dostluk Anlaşması'na yapılmasına rağmen, o coğrafyada Yemen-Suudi çekişmelerinde, Türklerin Yemen'e daha duygusal yaklaştığı görölmektedir. 1934 yılında Suudi-Yemen ilişkilerinin gerginleşmesi üzerine Milliyet gazetesinde yazan Ahmet Şükrü: *“Biz Türklerin Arabistan ve Yemen'de acı hatıralarımız vardır. Birçoğumuzun akrabası bu toprakları kanlarıyla sulamışlardır. Fakat artık Araplar ile mukadderatımız ayrılmıştır. Binaenaleyh biz bu mücadeleye seyirci hem de uzaktan seyirci kalmakla beraber, iki Arap hükümdarı arasındaki bu boğuşmada ecnebi parmağı gördüğümüzü söylemekte bir mahsur görmeyiz”* yorumunu yapmıştır. Yemen, Osmanlı devletinin elinden çıktıktan sonra birçok acılar yaşamıştır. Ayrıca, Arap ülkeleri arasında neredeyse Osmanlı geçmişi ile iftihar eden yegâne ülke Yemen'dir (Kurşun:71,74).

2.7. Türkiye-Filistin ile İlişkiler

Filistin'in olduğu bölge yüzyıllar boyunca Osmanlının hoşgörüsü ile yönetilmişti. I. Dünya Savaşının devam ettiği sırada, Mareşal Allenby kumandasındaki İngiliz ordusu 31 Ekim 1917'de, Filistin'in Bi'rüssebi'yöresini ele geçirdi. İngilizler, bir yıl içinde Eylül 1918'e kadar Filistin topraklarının tamamını ele geçirmişlerdir. İngilizler, hemen akabinde, bu topraklarda Osmanlı'dan beri gözü olan Yahudilerin, Filistin'e yerleşip toprak sahibi olmalarına göz yumdukları gibi desteklemişlerdir. 1914'te 38.754 olan Yahudi nüfusu

1918’de 58.728’e çıkmış ve buna karşılık aynı tarihte Müslüman nüfus 611.098, Hıristiyan nüfus ise 70.429 idi. İngiltere’nin, Filistin ve Ürdün üzerinde kurduğu manda idaresi 24 Temmuz 1922’de Milletler Cemiyeti tarafından da onaylanmıştır (Karaman, 1996:90-98).

Mustafa Kemal Atatürk en başından beri Filistin Meselesi ile ilgiliydi. Atatürk, Osmanlıdan kopan İslam milletlerinin tek tek bağımsız olup, aralarında ittifak yapacağını tahmin ediyordu. Fakat öngörüsüne dayanarak ilerde o coğrafyada bir Yahudi devletinin kurulacağını söylemiştir.

2.8. Türkiye-Suudi Arabistan ile İlişkiler

1921’de Arap yarımadasında Necid Krallığı kurulmuş ve 1926 yılında Mekke ve Medine’yi de topraklarına katmıştır. Bu bölgeye eskiden Hicaz dendiği için, Hicaz krallığı ve Necid civarı Sultanlığı adı verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Hicaz Krallığını 1926 yılında tanımıştır. Türkiye Cumhuriyeti 1932 yılında adı Suudi Arabistan olarak değiştirilen krallığı ilk tanıyan ülkelerden olmuş ve bu ülke ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır (Özev, 2016:11).

Türkiye ile Suudi Arabistan arasında Ankara’nın girişimiyle 3 Ağustos 1929 günü Mekke’de imzalanan dostluk antlaşması imzalandı. Bu antlaşma yeni Türkiye’nin bir Arap ülkesiyle yaptığı ilk siyasal anlaşmaydı. Prens Faysal 12 Haziran 1932 de Ankara’ya gelmiş ve Atatürk’le görüşmüştür (Soysal, 2000:148). Bütün bu gelişmelere rağmen Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri Irak ve İran gibi diğer Körfez ülkeleri ile Türkiye arasındaki ilişkilerle

karşılaştırıldığında, tarihi, siyasi, coğrafi ve iktisadi nedenlerden dolayı oldukça geç başlamıştır (Özev:15).

SONUÇ

Yavuz Sultan döneminde Osmanlı egemenliği altına giren Ortadoğu bölgesinin Anadolu kısmı haricinde hepsi, I. Dünya Savası sonrasında kaybedilmiştir. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti ilan eden Mustafa Kemal Atatürk, akabinde Ortadoğu devletleri ile iyi ilişkilere çok önem vermiştir. Ortadoğu devletleri ile karşılıklı ziyaretler, ticari antlaşmalar, hediyeleşmeler olmuş, dostluk ilişkileri gelişmiştir. Ortadoğu ülke liderleri, yeni kurulan kendileri gibi Müslüman olan Türkiye Cumhuriyeti Devletini reformlarıyla örnek almışlardır.

Türkiye'de yapılan reformların ve lâik bir devlet düzeninin kurulması, Arap dünyasında olumlu ve olumsuz birtakım tepkilerle karşılandığı görülmüştür. Türkiye 1930'lu yıllarda, Lozan'da çözüme kavuşturulamayan problemlerinin birçoğunu halletmiş, hem bölgesinde hem de uluslararası arenada güçlü ve saygın bir ülke konumuna gelmiştir. Atatürk, Orta doğuda bulunan devletler ile iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiş, doğu sınırlarının güvenliği için İran, Irak ve Afganistan'la Sadabat Paktını imzalamıştır. İzlediği barışçıl politika ile kan dökülmeden Hatay'ın anavatana katılmasını sağlamış ama bunu görmeye ömrü vefa etmemiştir.

M. Kemal Atatürk, Misaki Milli ile Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını çizmiş ve Osmanlının hâkim olduğu Arap coğrafyasında bir hak talep etmediklerini göstermiştir. Dini ve tarihi bağların bulunduğu Ortadoğu ile düşündüğü şey, gelecekte birlikte hareket edebilmektir. Geçmişten gelen kültür birikimi, aynı dine mensup olma anlayışı,

Ortadoğu devletleri ile Türkiye'yi birbirlerine yaklaştırmıştır. Bu nedenle M. Kemal, 1923-1938 arasında Ortadoğu'da aktif bir siyaset izlemiştir.

KAYNAKÇA

- Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara.
- ATASE Arşivi*, Dosya No:29-154, Klasör No:599, Fihrist No:1-3,4.
- ATASE Arşivi*, Kutu No:946, Gömlek No:120, Belge No:120-1
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I-III) II.*, (1997) Ankara.
- Bardakçı, M. (1998). *Şahbaba, Osmanlının Son Hükümdarı VI. Mehmet Vahdettin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- Canatan, Y. (1996). *Türk-İrak Münasebetleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Temmuz 1931.
- Cumhuriyet*, 05.06.1937.
- Cumhuriyet*, 25 Haziran 1937.
- Çetinsaya, G. (2002). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, Türkler*, C.17, Ankara.
- Dışişleri Bakanlığı, (1981). *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1923-1938*, C. II, Dışişleri Bakanlığı Ankara.
- Dilan, H. B. (1998). *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul.
- Duman, S. Atatürk Dönemi Ortadoğu Politikası, *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi 25-29 Ekim 1999*, Türkistan Kazakistan.
- Duran, H. Karaca, A. (2011). *Tek Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.16, S.3.

- Eroğlu, H. (1982). *Türk İnkılap Tarihi*, MEB basımevi, İstanbul.
- Gönlübol, M. Sar, C. (1990). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1918–1938)*, Ankara.
- Hâkimiyeti Milliye*, 20 Ocak 1920.
- Halil, A. (1968). *Atatürkçü Dış politika ve Nato ve Türkiye*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Hülagü, M. Türk Kurtuluş Savaşı Dönemi, Türk-İslam Ülkeleri Münasebetleri, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Ankara, Sayı:13.
- Karal, E.Z. (2003). *Atatürk'ten Düşünceler*, ODTÜ Yayıncılık ve İletişim, Ankara.
- Karaman, M. L. (1996). 'Filistin', *DİA.*, Cilt 13, İstanbul.
- Kırmıt, Ö.F. (2015). Nutuk, Hatıratlar ve Kaynaklar Ekseninde Şeyh Sait İsyanı ve Süreci, *Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3; Sayı 6-7.
- Koloğlu, O. (1994). *Gazi'nin Çağında İslam Dünyası (1919-1922)*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Koloğlu, O. (1979). *Mazlum Milletler Devrimi ve Türk Devrimi*, Ankara.
- Kurat, Y.T. Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış politikası 1923-1973, *Bellelen*, Cilt XXLX, Sayı 154, Ankara.
- Kurşun, Z. *Türkiye'deki Yemen İmajı ve Alternatif Bir Açılım Olarak Türk-Yemen İlişkilerine Yeniden Bakmak*, *Ortadoğuanaliz*, Cilt 2, Sayı 21, S.71,74.
- Melek, A. (1986). *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara.
- Özerdim, S. (1981). *Atatürkçünün Elkitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Özev, M. H. (2016). “Siyasi Ekonomik Çıkarlar Ve Kimlik Politikaları Çerçevesinde 1929-2015 Arası Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2, Cilt:2, Sayı:2.
- Polat, Ü. G. (2017). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yemen İle İlişkiler (1911-1938), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (2), Sayı 96.
- Sonyel, S. (1987). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara.
- Sonyer, S. (1986). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, Ankara.
- Soysal, İ. (2000). “İki Dünya Savaşı Arasında Türk – Arap ilişkileri (1919–1939)” *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul.
- Soysal, İ. (1985). Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, (1936-1939), *Bellekten*, Cilt 49/193.
- Soysal, İ. (1983). *Tarihleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Sökmen, T. (1992). *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, TTK, Ankara.
- Şimşir, B. (2004). *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Cilt: I, Ankara.
- Şimşir, Bilal. (1999). *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Şişman, A. (2000). Atatürk Döneminde Türkiye-Suudi Arabistan İlişkilerinin Başlaması ve İlk Diplomatik Temaslar, *Atatürk Uluslararası Kongresi 25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan*, C.I, Ankara.

Ulus Gazetesi, 1 Mayıs 1937.

Uluskan, S. B. (2000). *Atatürk'ün Sosyal Ve Kültürel Politikaları*, Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Yılmaz, M. S. (2005). “Türkiye’deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1933)”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Sayı:2, Güz.

Zeine, N. (2003). *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Çeviren: Emrah Akbaş), İstanbul.

BÖLÜM 20

ÖDEMİŞ VE BİRGİ'DE BULUNAN AHŞAP KASALI SAATLERİN SANAT TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. H. Kamil BİÇİCİ*

* Bozok Ünv. Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Öğretim Üyesi
Yozgat/TÜRKİYE

GİRİŞ

Saat, tarih boyunca insanoğlu gece-gündüz ile bazı zaman dilimlerini hesaplamak için ilk olarak güneş saatini¹, güneş saatinden sonra arkasından su saatini, kum saatini, ateş saatini ve sonrasında da mekanik saati keşfetmişlerdir.² Osmanlı döneminde İngiliz ve Fransız

¹ Bkz. B. Salman, “Saatın Eski Çağlardaki Teknolojisi: Güneş ve Su Saatleri”, *Zamanın Görünen Yüzü Saatler*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, ss.17-26; N. Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri*, Kültür. Bakanlığı Yayınları, Ankara (1990), ss.5-6,9-18; W.Meyer, “İslamiyette Güneş Saatleri“, *Zamanın Görünen Yüzü Saatler*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, ss.27-32.

²Bkz. A. Bir- M. Kaçar, “Saat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, 2008, s.324; A. Tuzcular, “Türk İskelet Saatleri”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, S.5, Ocak, İstanbul, 1977, ss.72-77; A.Tuzcular, „19. Yüzyıl Cep ve Kolye Saat Örnekleri“, *Sanat Dünyamız*, S.31, 1984, ss.60-64; A.Akyüz, <http://www.turkishtradition.net/?p=449> (Zaman Makinaları ve Türk Saat Ustaları) (E.T.19.04.2014);El Cezeri, Bediüz-Zaman Ebû'l- İz İsmail bin ar-Razzaz,*Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1207, Tıpkı basım, Ankara (1990); C.Esat Arseven, Saat maddesi”, *Sanat Ansiklopedisi*, c.4, 1994, s.1733; F.Çakmut, “Topkapı Sarayı Saatleri”, *Saat Dünyası Dergisi*, İstanbul Saatçiler Odası Yayınları, Sayı: 3, Nisan-Mayıs, İstanbul,2005, ss.40-41;F.Davis, *The Palace of Topkapı in İstanbul*, Newyork (1986); H.Acun , *Anadolu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı: 85, Ankara (1994); H.Acun “Saat Kuleleri ve Önemi”, *Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, Karabük Valiliği, Safranbolu, 2011, ss.5-15;H.Örcün Barışta, “İstanbul Cami ve Türbelerinde 19. Yüzyıl Ayaklı, ya da Uzun Kasalı (Gövdeli) Avrupa Saatleri ve Osmanlı Sanatındaki Etkileri”, *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Prof.Dr. Günsel Renda'ya Armağan*, H.Ü.Ed.Fak. San. Tar.Böl., Ankara, 2011, ss.77- 82; H.Kamil Biçici, “Gaziantep Cami Duvar Saati Bezemelerinden Çeşitli Örnekler”, *Vakıflar Dergisi*, S.34, Ankara, 2010, ss.61-98; H. Kamil Biçici” Sanat Tarihi Açısından Duvar Saati Süslemeciliği: İstanbul PTT Müzesi ve İzmir TCDD Müzesi'ndeki Duvar Saatleri Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.53:2, Ankara, 2012,ss.147-186; H.Kamil Biçici “Beykoz Camilerinde Yer Alan Bezemeli Duvar Saati Örnekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sos.Bil. Der.*, S.30, Aralık, Isparta, 2013, ss.155-176; H.Kamil Biçici, “Ankara Vakıf eserleri Müzesinde Sergilenen Cami Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkishor Turkic Volume 9/10 Fall 2014*, Ankara, 2014,ss.115-147;J.Ruska, “Saat”, Milli Eğitim Bak., *İslam Ansiklopedisi*, C.10, 1988, ss.2-3;K.Özdemir,*Ottoman clocks and watches*, TYT Bankası Yayınları, İstanbul (1993), ss.9-13,49, 60;K.Çiğ, “Topkapı Müzesi Saat Seksiyonu“, *Sanat Dünyamız*, S.12,

saatler göz önünde bulundurularak XVII. asrın ortalarında itibaren Osmanlı saat ustaları tarafından İstanbul'da saatler imal edilmişti. Uzun kasalı, ayaklı saatler³, masa saatleri, koyun saatleri⁴, kalkan duvar saatleri⁵, iskelet saatleri⁶ ve saat kuleleri⁷ gibi çeşitli türde

1978, ss.2-9;M. Dizer, “İslamda ve Osmanlılarda Saat”, *Bilim Birlik Başarı*, S.44, İzmir, 1986, ss.13-16;Meydan Larousse, “Saat maddesi”, *Sabah Gazetesi Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, C.17, ss.158-159;N. Akgür, “Türk-İslam Bilim Tarihi: Saatler”, *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, S.89, 1994, ss.158-205;O.Kurz,*European Clocks and Watches in the Near east*, London (1975); O.Kurz (Çev.A.Özdamar), *Sultan İçin Bir Saat, Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, Kitap Yayınları, İstanbul (2005), ss.36-40;S.Hossein Nasr, *Science And Civilization In Islam*, Harvard University Press, Massachusetts, Cambridge, (1968), ss.168-183; S.Tekeli,*16'ncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar, Adli Eseri*, Ankara Üniv.Basımevi, Ankara (1966); Ş.Gürbüz, (2009), “Osmanlı Saatçileri”, Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, ss.105-114;Ş.Gürbüz,*Saat Kitabı*, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Bşk.Yay., İstanbul (2011), ss.40-47, 70-74;TBMM, (Tarihsiz).Saat Müzesi Kataloğu, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara; W.Meyer,*Topkapı Müzesindeki Saatlerin Kataloğu*, İstanbul (1970); W. Andrewes J.H.,*Boylam-Dava,Sobel*, (çev.M. Göktepe), TÜBİTAK Yayınları, Ankara (2004);Y.Eroğlu, “Saatin Yolculuğu”, *Raillife*, TCDD Yay.S.40, Nisan, 2009, ss.46-50;

Z. Günyol, <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C3%BCbeyde-g%C3%BCnyol.4575/> Erişim: 13.09.2012.

³Barişta, 2011, *a.g.m.*, ss.77- 82; Gürbüz, (2011), *a.g.e*; H.Kamil Biçici, “Üsküdar Camileri Duvar Saatlerinden Örnekler”, 8.UluslararasıTürk Kültürü Kongresi, 2, Ankara 2015, ss.873-916 (Yayın No:656560); H.Kamil Biçici, “Ödemiş Yıldız Kent Arşivi Müzesinde Bulunan Şömine ve Masa Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi Üzerine, İzmir Araştırmaları Dergisi, İzmir, Şubat 2016, ss.1-16; H.Kamil Biçici-A.Tetik, “Erol Ata'nın Masa Saatleri Koleksiyonundan Bazı Örneklerin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep 2017, ss.356-387; H. Kamil Biçici, “Bursa Camilerinde Bulunan Bazı Osmanlı Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep 2017, ss.16-30; H.Kamil Biçici, “İstanbul Camilerinde Bulunan İngiliz Yapımı Saatlerin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, XVI.Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül 2014/Ankara, TTK.Yay., IV c.-V.Kısım, Ankara 2018, ss.1895-1953.

⁴<http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-z%C> (Erişim Tarihi: 13.9.12)

⁵Kurz, 2005, *a.g.e.*, ss.36-40

⁶ Tuzcular, 1977, *a.g.m.*, ss.72-77; Çakmut, *a.g.m.*, ss.40-41; Gürbüz, *a.g.e.*, ss.40-47, 70-74

saatler saraydan halka doğru uzanan bir yelpazede ilgiyle kullanılmaya başlanmıştı.

“Türkiye’de camilerde, evlerde, eski konaklarda, bazı kamusal alanlarda, müzelerde, tekkelerde ve saraylarda Tire ilçesinde yer alan örneklerde olduğu gibi karşımıza çıkan ayaklı ve uzun kasalı cami saati diye de adlandırılan, ceviz, maun ve abanoz ağacından yapılan bu saatler, uzun kasalı, ahşap kutulu ve kısa ayaklı olup, genellikle 2 metreyi aşkın yüksekliktedir. "Bu saatler çarkın mihverine dolanmış iki zincirin uçlarına bağlı iki ağır topun aşağıya doğru inerken mezkûr mihveri çevirmesiyle işleyen saatlerdir. Bunların işlemlerini daima sağa ve sola hareket eden bir uzun rakkas temin eder. Bunlara sandıklı veya kuburlu saat de tabir olunur. İçinde rakkasın ve zincirlerin hareket ettiği uzun kutuya saat kuburu denir".⁸ Fransız veya İngiliz yapımı olan bu saatlerden bazıları yerden yüksekte konumlandırılmış olup, duvar yüzeyine iliştirilmiş vaziyetten veya camilerde mihrabın yanında duvara bitişik durumda yer almaktadır.⁹

Türk El Sanatları içerisinde çok fazla araştırılmayan Ödemiş ve Birgi Osmanlı dönemi saatleri, sanat tarihimiz açısından önemli izler taşımaktadır. İzmir ilinin Ödemiş ilçesi ve Birgi kenti içerisindeki camilerde ve Ödemiş Kent Arşiv Müzesinde yer alan, Osmanlı dönemine ait olduğu düşünülen 6 saat konu olarak seçilmiştir.¹⁰

⁷Acun, 1994, *a.g.e.*; Acun, 2011, *a.g.e.*, ss.5-15

⁸ Arseven, *a.g.m.*, s.1735

⁹ Biçici, 2010, *a.g.m.*, s.63

¹⁰Araştırmamız 2015 yılında Ödemiş’te tebliğ olarak sunulmuş ve bu çalışmada konu bazı ilavelerle daha da genişletilerek verilmiştir. (Yörük Obasından Ödemiş

İncelenen saatlerin az ama Ödemiş'in geçmişten günümüze kültürünü yansıtan, yaşatan bir unsur olması sebebiyle bir çalışma yapılması hedeflenmiştir. Saatleri incelediğimiz zaman 2013-2015 yıllarını kapsamasının yanında 2020 yılında konuyla ilgili ek bilgilerle çalışma konusu daha da kapsamlı hale getirilmeye çalışılmıştır.

Eserlerin çoğunun Fransız model tipi örnek alınarak yapılan saatler olmasının yanında, kadranlarında belirtilen ibarelere göre İzmir'de yaşayan azınlık ustaları tarafından imal edilmiştir. İlçede bulunan Osmanlı döneminden günümüze kalan ahşap kasalı saatlerin üzerinde herhangi bir tarih ibaresi geçmese de, muhtemel tarihi, kimin tarafından yapıldığı, varsa yazısı, biçimi, bugünkü durumu, türü, ölçüleri, malzemesi, yapım ve süsleme tekniği ve sanat tarihi açısından fazla bilinmeyen, incelenmeyen Ödemiş saatlerini insanlara tanıtarak, hem insanları bilinçlendirmek, hem de eserlerin korunmasına yardımcı olmaktır. Bu saatleri, kaybolmadan veya ağır bir tahribata uğramadan özelliklerini belirleyerek, ortaya çıkarmak ana ilkimiz olmuştur. Saatler üzerinde incelememizi yaparken saatler üzerinde karşımıza çıkan motifleri bitkisel, geometrik ve nesneli bezeme şeklinde gruplandırılmıştır. Ahşap kasalı saatler üzerindeki motiflerin ahşap kasanın bazı bölümlerinin aşınmış ve kirli olduğundan düzgün seçilemeyen çoğunlukla stilize edilmiş durumda gözükken bitkisel, geometrik veya nesneli motiflerin tanımları düşünülen örneklere göre adlar verilmeye çabalanmış ve kır çiçekleri diye daha çok genel ifade eden bitkisel unsurlar şeklinde isimlendirilerek, diğer tanımlanamayan nesnelere ilgili adlandırmalarda kısmen boş bırakılmıştır.

Ovasına Uluslararası Birgi Sempozyumu, 18-20 eylül 2015, ödemiş). Bu çalışma daha önce hiçbir yerde yayınlanmamıştır.

2. ÖDEMiŞ/BİRGİ CAMİLERİ'NE VE ÖYKAM'A AİT SAATLER

Ödemiş Ulu Camisinin Konumu ve Saati-1, No-1: İzmir ili, Ödemiş ilçesi Merkezi, otobüs terminal karşısındadır.

Örnek Sıra No	1	Boy	241 cm.
Levha-I,II,Fotoğraf No	1-5	Kalınlık	19 cm.
Tarih	XIX.yy.son çeyreği olabilir.	Kaide Genişliği	47 cm.
Bulunduğu Yer	Ödemiş Ulu Camisi	Alt Bölüm Alt Genişlik	60,47 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	45 cm.
Durumu/Yapıldığı Yer/Usta-Firma	Sağlam	Üst Bölüm Alt Genişlik	33,34 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği	Oyma, döküm, kalemişi, Kazıma	Üst Bölüm Üst Genişlik	38 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız model tipinde yapılmış olan saat, alttan üste doğru dikdörtgene yakın, orta bölümde şişkince bir formda ele alınmış durumdadır. Sağlam vaziyette bulunan saat üç bölümlü imal edilmiştir. Bunlar üst bölüm, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölümdür. Saatin üst kısmını ve gövde kısmını cam kapaklı bir bölme örtmektedir. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi, yapımı

ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Saatin kadranında P. Seferiadis tarafından Smyrne yani İzmir'de imal edildiğini gösteren bir ibare vardır. Saatin benzer örnekler göz önüne alındığında XX. yüzyıl ilk çeyreğinde yapılmış olabileceği düşünülebilir. Saatin kadranın çevresinde yer alan metal çerçeve üzerinde stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, asma, elma, kır çiçeği, kıvrık dal, kiraz, menekşe, üzüm, yaprak; geometrik motiflerden; baklava dilimi, yumurta, nesneli öğelerden bukle, inci ve meyve sepeti süsleme unsuru motifler kullanılmıştır. Meyve sepetinin içindeki bitkisel motifler kurşuni, kahverengi, kırmızı, yeşil renklerle boyanmıştır. Gövde ve alt bölümü sade ele alınmış olup, üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Saatin sarkacı kadranın altından çıkarak alta doğru giden sarkaç, sarı ve koyu renkli, sekiz kalın telli olarak, dikey şekilde yakın aralıklarla sıralanmıştır. Tellerin araları, sarkacın iki ayrı yerinde birer bukleyle birbirine bağlanmaktadır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, asma, elma, kır çiçeği, kıvrık dal, kiraz, menekşe, üzüm, yaprak), geometrik (baklava, yumurta), nesneli (bukle, inci, meyve sepeti) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, boyama ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Ödemiş Ulu Camisinin Konumu ve Saati-2, No-2:

Örnek Sıra No	2	Boy	220 cm.
Levha-II, Fotoğraf No	6-10	Kalınlık	20-25 cm.
Tarih	XIX.yy.son çeyreği olabilir.	Kaide Genişliği	47 cm.
Bulunduğu Yer	Ödemiş Ulu Camisi	Alt Bölüm Alt Genişlik	50 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	48 cm.
Durumu/Yapıldığı Yer/Usta-Firma	Bozuk	Üst Bölüm Alt Genişlik	38 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği	Oyma, boyama, Döküm, kalemişi	Üst Bölüm Üst Genişlik	43 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız model tipinde olan saat, alttan üste doğru dikey formda ele alınmış vaziyettedir. Bozuk, mekanik parçaları çalışmaz vaziyette gözüken saat, üç bölümlü ele alınmıştır. Üst bölümü, gövde kısmının bulunduğu bölümü ve alt kaide kısmının olduğu bölümü vardır. Saatin ahşap bölümleri kahverengi boyayla, kadranın çerçevesinde ve sarkacının üzerinde bulunan motifler çeşitli renklerle süsleme amaçlı boyanmıştır. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi, yapımı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak saatle ilgili yayınlar ve bu saate benzer örnekler dikkate alındığında imal tarihinin XX. yüzyıl ilk çeyreği olabileceği düşünülebilir. Kadranda G. M. Anghelidakis tarafından Smyrne yani

İzmir’de yapıldığını gösteren bir yazı dikkat çekmektedir. Saatin ahşap kasasının üst tarafında stilize edilmiş kır çiçekleri ve kadranın etrafındaki çerçevede ise; stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, kurşuni, yeşil, kırmızı renklerle boyanan çeşitli kır çiçekleri, kasımpatı, kıvrık dal, menekşe, yaprak; geometrik motiflerden yumurta, nesneli öğelerden inci gibi süsleme unsuru motiflerin dekoratif amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Saatin ahşap gövdesinde kalem işiyle işlenmiş stilize çiçekler ve sarkaç üzerinde stilize edilmiş, kıvrım yapan akantuslar, baklava dilimleriyle kesilmiş kısımlar, kır çiçekleri, küpe çiçeği, menekşe, meyve sepeti içinde yöresel çiçekler, menekşe, rozet çiçeği, ve yaprak motifleri göze çarpmaktadır. Motifler kahverengi, kurşuni, kırmızı ve yeşil renklerle ele alınmıştır. Sarkacın etrafında inciye hatırlatan motifler bulunmaktadır. Saatin alt kısmında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, kasımpatı, kır çiçeği, kıvrık dal, küpe çiçeği, menekşe, rozet çiçeği, yaprak), geometrik (baklava, yumurta), nesneli (inci, sepet) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, kalemişi, boyama ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Ödemiş Abdi Ağa Camisinin Konumu ve Saati, No-3: Hacı Abdi Ağa Camisi, Yeni Cami sokak ile İsmet Paşa caddelerinin kesiştiği yerdedir.

Örnek Sıra No	3	Boy	230 cm.
Levha-I, Fotoğraf No	11-16	Kalınlık	20-24 cm.
Tarih	XX.yy.ilk çeyreği olabilir.	Kaide Genişliği	50 cm.
Bulunduğu Yer	Hacı Abdi Ağa Camisi	Alt Bölüm Alt Genişlik	45-52 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	49 cm.
Durumu/Yapıldığı Yer/ Usta-Firma	Sağlam	Üst Bölüm Alt Genişlik	38 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği	Oyma, boyama, döküm, Kalemişi, kazıma	Üst Bölüm Üst Genişlik	43 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız model tipinde olan saat, alttan üste doğru dikdörtgene yakın, orta bölümde çelloyu hatırlatan şişkince bir formda ele alınmış durumdadır. Çalışır vaziyette gözükken saat üç bölümlü yapılmıştır. Bunlar üst bölüm, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölümdür. Saatin üst kısmını ve gövde kısmını cam kapaklı bir bölme örtmektedir. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi, yapımı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Saatin kadranında Agapios M. Anghelidakis tarafından Smyrne yani İzmir’de imal edildiğini gösteren bir ibare yer almaktadır. Saatin benzer süslemeli örnekler göz önüne alındığında XX. yüzyıl ilk çeyreğinde yapılmış olabileceği akla gelebilir. Saatin üst bölümünde ahşap yüzey üzerinde ne olduğu tam anlaşılamayan aşınmış durumda olan kalemişiyle verilmiş başak ve inci dizilerini hatırlatan motifler

göze çarpmaktadır. Kadranın çevresinde yer alan metal çerçeve üzerinde stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, gül, kır çiçeği, kıvrık dal, küpe çiçeği, yaprak; nesneli öğelerden inci ve sehpa süsleme unsuru motifler kullanılmıştır. Ahşap gövde üzerine yer yer rozet çiçekleri, kıvrık dallar ve yapraklar işlenmiştir. Sarkaç üzerinde ise; çeşitli kıvrımlı akantuslar, kır çiçekleri, ne olduğu anlaşılamayan değişik geometrik motifler, hilaller, yıldızlar, başak demetleri,yapraklar, baklava ve yumurta motifleri belli aralıklarla ve karşılıklı işlenmişlerdir. Alt bölümün üst kenarında testere dişi motifi, daha alttaki yüzey üzerinde değişik helezonik ve çarkifeleği hatırlatan motifler ince bir kazımayla verilmiştir. Ayrıca kalemşi ile ele alınan kır çiçekleri, gül, küpe çiçeği, menekşe ve yapraklardan oluşan bir bitkisel demet de alt bölümde dikkat çekmektedir. Bitkisel motiflerin bazıları beyaz, kahverengi, kırmızı, sarı, açık ve koyu yeşil renklerle boyanmıştır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, başak, gül, kır çiçeği, kıvrık dal, küpe çiçeği, menekşe, rozet çiçekleri, yaprak), geometrik (baklava, çarkifelek, hilal, inci, yıldız, testere dişi, yumurta), nesneli (inci, sehpa) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, boyama, kalemşi, kazıma ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Ödemiş Yıldız Kent Arşiv Müzesi (ÖYKAM) Saati, No-4 :

Örnek Sıra No	4	Boy	229 cm.
Levha-III, Fotoğraf No	17-22	Kalınlık	20,24 cm.
Tarih	XIX.yy.son çeyreği olabilir.	Kaide Genişliği	53 cm.
Bulunduğu Yer	ÖYKAM	Alt Bölüm Alt Genişlik	25 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	49 cm.
Durumu/Yapıldığı Yer/Usta-Firma	Sağlam	Üst Bölüm Alt Genişlik	32.5 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği	Oyma, döküm, kazıma, Kalemişi	Üst Bölüm Üst Genişlik	41.5 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız model tipinde imal edilmiş olan saat, alttan üste doğru dikey formda ele alınmış vaziyettedir. Sağlam, mekanik parçaları faal ve çalışır durumda gözükken saat, üç bölümlü yapılmıştır. Bunlar üst bölüm, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölümdür. Saatin kadranın da yer aldığı üst kısmı cam kapaklı bir bölme örtmektedir. Saatin kadranında Michel Astlick tarafından Smyrne yani İzmir’de imal edildiğini gösteren bir ibare dikkat çekmektedir. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak saatle ilgili yayınlar ve bu saate benzer örnekler dikkate alındığında imal tarihinin XIX. yüzyıl son çeyreği olabileceği düşünülebilir. Saatin üst ahşap bölümünün ortasına bir yıldız çiçeği, iki yan

köşesine birer hilal ve yıldız çiçeği tasvir edilmiştir. Saatin kadranın etrafındaki metal çerçeve üzerinde stilize edilmiş S ve C kıvrımlı akantus, kır çiçekleri, krizantem, gülü andıran çiçekler, kıvrık dal; nesneli öğelerden inci ve kapaklı meyve kabı gibi süsleme unsuru motifler yüzey üzerinde kompozisyon bütünlüğünü bozmayacak şekilde ele alınmıştır. Saatin ahşap gövdesinin üzerinde ince bir kazımayla verilmiş çoğunlukla güllerin ve kıvrık dalların oluşturduğu bitkisel motifler, geometrik unsurlar göze çarpmaktadır. Saatin alt bölümünde ise; bir madalyon içerisinde gelincik, kasımpatı, kır çiçeği, kıvrık dal, menekşe, yaprak motifleri işlenmiştir. Alt bölümün üst ve alt iki yan kenarının köşelerinde birer hilal ve yıldız çiçeği ile ince bir kazımayla verilmiş, ne olduğu anlaşılamayan geometrik şekiller verilmiştir. Motiflerin bazıları beyaz, kahverengi, kırmızı, mor, sarı, açık ve koyu yeşil renklerle boyanmıştır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, gelincik, gül, kasımpatı, kır çiçeği, kıvrık dal, krizantem, menekşe, yaprak, yıldız çiçeği), geometrik (hilal, madalyon), nesneli (inci, meyve kasesi) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, boyama, kalemişi, kazıma ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Birgi Karaoğlu Camisinin Konumu ve Saati, No-5:

Örnek Sıra No	5	Boy	236 cm.
Levha-I, Fotoğraf No	23-28	Kalınlık	19-23 cm.
Tarih	XIX.yy. sonu olabilir.	Kaide Genişliği	53 cm.
Bulunduğu Yer	Birgi Karaoğlu Camisi	Alt Bölüm Alt Genişlik	48-54 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	48 cm.
Durumu	Bozuk	Üst Bölüm Alt Genişlik	35 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği-Ustası-Yer	Oyma, döküm, kazıma, Kalemışı	Üst Bölüm Üst Genişlik	38 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız tipi saat modeli örnek alınarak yapılmıştır. Saatin görünümü alttan üste doğru dikey bir formdadır. Bozuk ve çalışmaz vaziyette olan saatin kasası ahşap bölümlenmelerle üç kısımlı yapılmıştır. Bunlar üst bölüm, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölümdür. Saatin kasasında ve kadranında tarihi, ustası, firması ve yeri ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu saate benzer örneklerin yer aldığı saat örnekleri ve süslemeler dikkate alındığında imal tarihinin XX. yüzyıl ilk çeyreği olabileceği düşünülebilir. Saatin üst ahşap bölümünün ön iki yan kenarında stilize olmuş birer yıldız çiçeği motifleri, kadranın etrafındaki metal üzerinde stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, gül, kır çiçeği, kıvrık

dal, rozet çiçeği, yaprak; geometrik motiflerden baklava dilimleri, yumurta; nesneli öğelerden inci, meyve sepeti gibi süsleme unsuru motifler çerçeve üzerinde göz alıcı bir ihtişamla işlenmiştir. Çerçevenin bazı bölümleri yeşil renkle boyalıdır. Saatin gövdesinin üst yan iki tarafında, orta yan kenarlarında ikişer tane, altta bir tane kıvrık dal üzerine ince bir kazımayla güller ve menekşe tasvir edilmiştir. Saatin sarkacı kadranın altından çıkarak alta doğru giderek saatin işleyişini temin etmektedir. Sarkaç beş kalın telli olarak, dikey şekilde yakın aralıklarla sıralanmıştır. Tellerin araları, sarkacın iki ayrı yerinde birer bukleye birbirine bağlanmaktadır. Saatin alt bölümünün dört köşesinde birer hilal ve yıldız çiçeği göze çarpmaktadır. Alt bölümün ortasında üç tane içiçe geçmiş dairelerden oluşan bir pano dikkat çekmektedir. Bu panonun içerisinde gelincik, kasımpatı, kır çiçekleri, menekşe, yapraklar görülmektedir. Panonun dışını çevreleyen ince bir kazımayla verilmiş süslemede iki yan kenarlarda dizi şeklinde devam eden baklava motifleri, üst ve alt kısımda ise çeşitli geometrik şekiller verilmiştir. Motiflerin bazıları kırmızı, beyaz, kahverengi, mor ve yeşil renklerle boyanmıştır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, gelincik, gül, kır çiçeği, kasımpatı, kıvrık dal, menekşe, rozet çiçeği, yaprak, yıldız çiçeği), geometrik (baklava, hilal, yumurta), nesneli (bukle, inci, sepet) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, boyama, kalemişi, kazıma ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

Birgi Ulu Camisinin Konumu ve Saati, No-6:

Örnek Sıra No	6	Boy	218 cm.
Levha-III, Fotoğraf No	29-34	Kalınlık	21 cm.
Tarih	XIX.yy.son çeyreği olabilir.	Kaide Genişliği	49 cm.
Bulunduğu Yer	Birgi Ulu Camisi	Alt Bölüm Alt Genişlik	52 cm.
Malzeme	Ahşap, metal, cam	Orta Bölüm Genişlik	46,48 cm.
Durumu/Yapıldığı Yer/Usta-Firma	Bozuk	Üst Bölüm Alt Genişlik	38 cm.
Yapım-Süsleme Tekniği	Oyma, döküm, kalemişi	Üst Bölüm Üst Genişlik	43 cm.

Tanım ve Kompozisyon: Fransız model tipinde olan saat, alttan üste doğru dikey formda ele alınmış vaziyettedir. Bozuk ve çalışmaz durumda gözüken saat, üç bölümlüdür. Bunlar üst bölüm, gövde kısmının bulunduğu bölüm ve alt kaide kısmının olduğu bölümdür. Saatin ahşap kasasında ve kadranında tarihi, yapımı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak saatle ilgili yayınlar ve bu saate benzer örnekler dikkate alındığında imal tarihinin XIX. yüzyıl son çeyreği olabileceği akla gelebilir. Kadran üzerinde G. A. Anghelidakis tarafında Smyrne yani İzmir’de imal edildiğini gösteren bir yazı dikkat çekmektedir. Saatin üst bölümünü çevreleyen ahşap yüzey üzerinde süsleme unsuru olarak kazımayla çizilmiş kır çiçekleri, kıvrık dal ve gül olması muhtemel bitkisel unsurlar ve kadranın etrafındaki metal çerçeve üzerinde yer alan stilize edilmiş barok ve rokoko karakterli bitkisel unsurlardan S ve C kıvrımlı akantus, kır çiçeği, küpe çiçeği, yaprak; nesneli

öğelerden inci taneleri gibi süsleme unsuru motifler yüzey üzerinde kompozisyon bütünlüğünü bozmayacak şekilde karşılıklı olarak kullanılmıştır. Saatin ahşap gövdesinin üst bölümünde kazımayla verilmiş kıvrık dallar ve küpe çiçeği, gövdenin ön yüzünde karşılıklı verilmiş hilaller ve yıldız çiçekleri, gövdenin alt kısmında, kır çiçekleri, güller, menekşe ve yapraklar göze çarpmaktadır. Saatin sarkacında ise; kıvrılan akantuslar, hilaller, yıldızlar, üstten alta doğru uzanan bir zincir, zincirin üst iki yanında başlıklı birer sütun, zincirin altı bir güneş şuası veya bir armayla birleşmektedir. Işık şuasının da altında perde motifine sarılmış çokgen bir pano veya arma bulunmaktadır. Bu panonun üst iki yan köşesinde ve altındaki köşelerde de bayrağa takılmış ve karşılıklı verilmiş hilaller işlenmiştir. Panonun içinde yıldız, kubbeli mekan, bu kilise veya cami de olabilir. Bu kubbeli yapının da altında yatay verilmiş bir hilal tasvir edilmiştir. Sarkacın daha alttaki kısmında akantuslar, kır çiçekleri ve C kıvrımlı iki akantus yaprağını birbirine bağlayan bukle verilmiştir. Saatin ahşap gövdesinin alt bölümünde yatay dikdörtgen bir pano içerisinde gelincikler, güller, kır çiçekleri ve yapraklardan oluşan bir natürmort betimlenmiştir. Dikdörtgen panonun dışını çevreleyen yüzeyde ne olduğu anlaşılmayan ince bir kazımayla ele alınmış çeşitli bitkisel ve geometrik şekiller göze çarpmaktadır. Motiflerin bazıları kırmızı, beyaz, kahverengi, mavi, sarı ve yeşil renklerle boyanmıştır.

Süsleme Konuları: Saatin üzerinde bitkisel (akantus, gelincik, gül, kır çiçeği, kıvrık dal, küpe çiçeği, menekşe, yaprak, yıldız çiçeği), geometrik (güneş şuası, hilal, madalyon), nesneli (arma, bayrak, bukle, kubbe, inci, perde, sütun, zincir) süsleme unsuru motifler kullanılmıştır.

Süsleme Teknikleri: Oyma, boyama, kalemişi, kazıma ve döküm teknikleri uygulanmıştır.

SONUÇ

Ödemiş ve Birgi’de yaptığımız incelemede 6 tane ayaklı veya ahşap kasalı Fransız tipi modelinde saat tespit edilmiştir. Cami saatlerinin kadran ve sarkacın bulunduğu bölümlerin üstü ince bir camla örtülü durumdadır. Ahşap kasalı saatlerin bazılarının zaman içerisinde kullanımdan dolayı kasaları değiştirilmiş veya ahşap kasaların bazı bölümleri elden geçirilmiş, yenilenmiş, bazı parçalar ilave edilmiş, süslemeleri tekrar yapılmış olabilir. Saatlerin boyları 218 cm. ile 241 cm. arasında, ortalama genişlikleri 45 cm. ile 49 cm. arasında, kalınlıkları 19 cm. ile 22 cm. arasında değişmektedir. Oyma, boyama, döküm, kalem işi, kazıma gibi süsleme ve yapım teknikleri saatler üzerinde uygulanmıştır. Saatlerden iki tanesi düzgün kurulup çalışmaktadır, bir tanesi de kurulmadan pille takviyeli olarak çalışmaktadır. Çalışmayan diğer saatlerinde iyi bir usta tamiriyle çalışabileceği düşünülebilir. Altı cami saatinden beşinin kadranda azınlık saat ustaları tarafından İzmir’de yapıldığını belirten bir ibare geçmektedir. P. Seferadis (No-1,Fot.1-5), G.M.Anghelidakis (No-2,Fot.6-10), Agapios M.Anghelidakis (No-3,Fot.11-16), Michel Antlack (No-4,Fot.17-22), G.A.Anghelidakis (No-6,Fot.29-34) kadrantlarda adı geçen saat ustaları veya İzmir menşeli azınlık firma isimleridir. No-2, 3 ve 6 ‘da isimleri geçenlerin soyadları aynı olduğundan bu kişilerin aynı aileden birileri olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Bu saatlerin kadranda azınlık veya çeşitli Rum saat ustaları tarafından İzmir’de yapıldığı belirtilmişse de, saatin mekanik kısmının Fransız yapımı olabileceği büyük olasılıkla ihtimal dahilindedir. Saatin kadranda ismi geçen usta saate küçük bir ilaveyle veya kadran değişikliğiyle kendi ismini kaydetmiş olması mümkündür. Uzun kasalı veya Ayaklı Fransız tipi saatlerin üzerinde yapılış tarihi ile ilgili bir yazıya rastlanılmamıştır. Yapım tarihi bulunmayan saatleri gerek tipi, süslemesi,

bazılarında yer alan firma ve usta adı dolayısıyla XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilebilir.

Saatler üzerindeki süslemeler üst bölümde, gövde üzerinde ve alt bölümde yer almaktadır. Akantus, asma, buğday başağı, elma, gelincik, gül, kasımpatı veya krizantem, kiraz, kır çiçeği, kıvrık dal, küpe çiçeği, menekşe, rozet çiçeği, üzüm, yaprak ve yıldız çiçeği gibi bitkisel unsurlar; baklava dilimi, çarkıfelek, güneş ışını, hilal, madalyon, testere dişi, yıldız ve yumurta gibi geometrik unsurlar; arma, bayrak, bukle, inci, kase, kubbe, meyve sepetleri, perde, sehpa, sütun ve zincir gibi nesneli süsleme motifler saatler üzerine işlenmiştir. Süslemeler genel olarak natüremort ve geometrik, nesneli süsleme grupları ile karışık şekilde verildiği anlaşılmaktadır. Avrupa’da ve Osmanlı döneminde barok ve rokoko üslubu motiflerin mimari ve el sanatlarının birçok kolunda izleyebildiğimiz gibi ahşap kasalı saatler üzerinde de aynı etkiyi görmemiz mümkündür. Özellikle akantus, kıvrık dal gibi çoğunlukla karşımıza çıkan bitkisel motiflerin stilize edilmiş bir biçimde C ve S kıvrımı yaparak yüzey üzerinde uygun vaziyette yer almalarıdır. İncelediğimiz saatler üzerinde en çok tercih edilen bezemelerin sırasıyla akantus, kıvrık dal, kır çiçeği, menekşe, rozet çiçeği, yaprak ve küpe çiçeği motifinin olduğu, geometrik motifler içerisinde baklava, hilal ve yumurta şeklinin çok ele alındığı görülmektedir. Nesneli motifler içerisinde en fazla inci taneleri ve dizileri, meyve sepeti ve bukle işlenmiştir. Ödemiş ilçesi saatlerinde rastladığımız saat tipi, kompozisyon ve süsleme özelliklerine Türkiye’nin birçok bölgesinde az da olsa karşımıza çıktığı gibi, Ödemiş’in komşu ilçesi Tire’de¹¹, İstanbul Beykoz’da¹², Gaziantep’te¹³ ve Ankara’da¹⁴

¹¹H. Kamil Biçici (2015),“ Sanat Tarihi Açısından Tire Saatlerinin Değerlendirilmesi”, Tire Araştırmaları Sempozyumu, 12-13 Mart 2015, (Basılmamış bildiri), Tire.

¹²Bkz.Biçici, 2013, a.g.m., ss.155-176

¹³Bkz.Biçici, 2010, a.g.m., ss.61-98.

da rastlayabiliyoruz. Özellikle Tire’de Ödemiş saatlerinde olduğu gibi azınlık saat ustalarının adı geçtiği çeşitli saat örnekleri bulunmaktadır. Bu da bize İzmir’de azımsanmayacak saat yapımı ile ticari faaliyetlerin ve dolayısıyla tamiratların olduğunu göstermektedir. Ayrıca, süslemede ele alınan motifler, kompozisyon düzeni Gaziantep, Beykoz ve Ankara’da ilgili yerlerde bulunan saatlerle benzerlik ve paralellik gösterir.

Ele alınan altı örneğin hepsinde saatlerin yapılış tarihiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Saatler üzerindeki farklı bölgelerdeki benzer bezemeleri, konuyla ilgili çeşitli yayınları¹⁵ ve saat firması ile saati yapan usta adlarını göz önüne getirirsek, Ödemiş ve Birgi saatlerini 1875 ile 1920 yılları arasındaki bir zaman dilimi içerisinde yapılmış olabileceğini tahmin etmekteyiz.

Saatlerinin ahşap kasaları, sarkaçları ve kadranları üzerinde yer alan kalemişi bezemelerde ve boyama da en çok kahverengi, yeşil, beyaz, kırmızı renk kullanılmasının yanında, kurşuni, mavi, mor ve sarı rengi de beğeniyle tercih etmişlerdir.

¹⁴ Bkz.Biçici, 2014, a.g.m., ss.115-147.

¹⁵Bkz.Biçici, 2010, a.g.m., ss.61-98; Biçici, 2012, a.g.m., ss.147-186; Biçici, 2013, a.g.m., ss.155-176; Biçici, 2014, a.g.m., ss.115-147; Özdemir, a.g.e.

KAYNAKÇA

- ACUN, Hakkı (1994), *Anadolu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı: 85, Ankara.
- ACUN, Hakkı (2011), “Saat Kuleleri ve Önemi”, *Safranbolu Saat Kulesi ve Zaman Ölçerler Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, Karabük Valiliği, Safranbolu, ss.5-15.
- AKGÜR, Necati (1994), “Türk-İslam Bilim Tarihi: Saatler”, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, S.89, ss.158-205.
- AKYÜZ, Aydın, <http://www.turkishtradition.net/?p=449> (Zaman Makinaları ve Türk Saat Ustaları) (Erisim Tarihi.19.04.2014).
- ANDREWES, William (2004), *J. H., Boylam-Dava, Sobel, (çev. Miyase Göktepe)*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- ARSEVEN, Celal Esat (1994), “Saat maddesi”, *Sanat Ansiklopedisi*, C.4, s.1733.
- BARIŞTA, H. Örcün (2011), “İstanbul Cami ve Türbelerinde 19. Yüzyıl Ayaklı, ya da Uzun Kasalı (Gövdeli) Avrupa Saatleri ve Osmanlı Sanatındaki Etkileri”, *Gelenek, Kimlik, Bireşim, Kültürel Kesişmeler ve Sanat*, Prof.Dr. Günsel Renda’ya Armağan, H.Ü.Ed.Fak. San.Tar.Böl., Ankara, s.77- 82.
- EL CEZERİ, Bediü-Zaman Ebû'l- İzz İsmail bin ar- Razzaz (1990), *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1207, Tıpkı basım, Ankara.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2010), “Gaziantep Cami Duvar Saati Bezemelerinden Çeşitli Örnekler”, *Vakıflar Dergisi*, S.34, Ankara, ss.61-98.

- BİÇİCİ, H. Kamil (2012),” Sanat Tarihi Açısından Duvar Saati Süslemeciliği: İstanbul PTT Müzesi ve İzmir TCDD Müzesi'ndeki Duvar Saatleri Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.53:2, Ankara, ss.147-186.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2013), “Beykoz Camilerinde Yer Alan Bezemeli Duvar Saati Örnekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sos.Bil.Der.*, S.30, Aralık, Isparta, ss.155-176.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2014), “Ankara Vakıf Eserleri Müzesinde Sergilenen Cami Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10 Fall 2014*, Ankara, 2014, ss.115-147.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2015), “Üsküdar Camileri Duvar Saatlerinden Örnekler”, 8.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, 2, ss.873-916, Ankara, (Yayın No:656560).
- BİÇİCİ, H. Kamil (2016), “Tire Camilerine Ait Saatlerin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi”, *Tire Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mart 2015*, Tire Belediyesi Kültür Yay.c.1, İstanbul 2016, s.155-182.
- BİÇİCİ, H. Kamil (2016), "Ödemiş Yıldız Kent Arşivi Müzesinde Bulunan Şömine ve Masa Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından İncelenmesi Üzerine, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, İzmir, Şubat 2016, ss.1-16.
- BİÇİCİ, H. Kamil-A. Tetik (2017), “Erol Ata'nın Masa Saatleri Koleksiyonundan Bazı Örneklerin Sanat Tarihi Açısından

- Değerlendirilmesi”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep, ss.356-387.
- BİÇİCİ, H.Kamil (2017), “Bursa Camilerinde Bulunan Bazı Osmanlı Saatlerinin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Al Farabi Sosyal bilimler Kongresi, 11-14 Mayıs 2017, Gaziantep, ss.16-30.
- BİÇİCİ, H.Kamil (2018), “İstanbul Camilerinde Bulunan İngiliz Yapımı Saatlerin Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, XVI.Türk Tarih Kongresi 15-17 Eylül 2014/Ankara, TTK.Yay., IV c.-V.Kısım, Ankara 2018, ss.1895-1953.
- BİR, Atilla- M. Kaçar (2008), “Saat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, s.324.
- ÇAKMUT, Feza (2005), “Topkapı Sarayı Saatleri”, *Saat Dünyası Dergisi*, İstanbul Saatçiler Odası Yayınları, Sayı: 3, Nisan-Mayıs, İstanbul, ss.40-41.
- ÇAM, Nusret (1990), *Osmanlı Güneş Saatleri*, Kültür. Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÇİĞ, Kemal (1978), „Topkapı Müzesi Saat Seksiyonu“, *Sanat Dünyamız*, S.12, ss.2-9.
- DAVİS, F. (1986), *The Palace of Topkapı in İstanbul*, Newyork 1970.
- DİZER, Muammer (1986), “İslamda ve Osmanlılarda Saat”, *Bilim Birlik Başarı*, S.44, İzmir, ss.13-14.
- EROĞLU, Yelda (2009), “Saatin Yolculuğu”, *Raillife*, TCDD Yay. S.40, Nisan, ss.46-50.
- GÜNYOL, Zübeyde “Eski Saatler“, İslam Forumu. <http://www.islamforumu.net/threads/eski-saatler-yol.4575/> (Erişim: 13.09.2012).

- GÜRBÜZ, Şule (2009), “Osmanlı Saatçileri”, *Zamanın Görünen Yüzü Saatler*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, ss.105-114.
- GÜRBÜZ, Şule (2011), *Saat Kitabı*, TBMM, Milli Saraylar Dairesi Bşk.Yay., İstanbul.
- KURZ, O. (1975), *European Clocks and Watches in the Near east*, London.
- KURZ, Otto (Çev.Ali Özdamar) (2005), *Sultan İçin Bir Saat, Yakındoğu’da Avrupa Saat ve Saatçileri*, Kitap Yayınları, İstanbul.
- MEYDAN LAROUSSE, “Saat maddesi”, *Sabah Gazetesi Büyük Lügat ve Ansiklopedisi*, C.17, ss.158-159.
- MEYER, Wolfgang (1970), *Topkapı Müzesindeki Saatlerin Kataloğu*, İstanbul.
- MEYER, Wolfgang (2009), “İslamiyette Güneş Saatleri“, *Zamanın Görünen Yüzü Saatler*, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, ss.27-32.
- ANONİM, “Saat maddesi”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*, C.19, İstanbul 1993, ss.10016-0018.
- NASR, Seyyed Hossein (1968), *Science And Civilization In Islam*, Harvard University Press, Massachusetts, Cambridge, ss.168-183.
- ÖZDEMİR, Kemal (1993), *Ottoman clocks and watches*, TYT Bankası Yayınları, İstanbul.
- RUSKA, J. (1988), “Saat”, *MEB. İslam Ansiklopedisi*, C.10, s.2-3.

- SALMAN, Barış (2009), “Saatın Eski Çağlardaki Teknolojisi: Güneş ve Su Saatleri”, Zamanın Görünen Yüzü Saatler, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, ss.17-26.
- TEKELİ, Sevim (1966), *16'ıncı Asırda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in Mekanik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar*, Adlı Eseri, Ankara Üniv.Basımevi, Ankara.
- TUZCULAR, Aysel (1977), “Türk İskelet Saatleri”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, S.5, Ocak, İstanbul, ss.72-77.
- TUZCULAR, Aysel (1984), „19. Yüzyıl Cep ve Kolye Saat Örnekleri“, *Sanat Dünyamız*, S.31, ss.60-64.
- TBMM, *Saat Müzesi Kataloğu*, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları (Tarihsiz), Ankara.
- <http://www.millisaraylar.gov.tr/portalmain/Museums.aspx?MuzeId=5>
(Dolmabahçe Saat Müzesi).

FOTOĞRAFLAR

Fot.1, No-1, Ödemiş Ulu Cami Saati-1

Fot.2, No-1, Ödemiş Ulu Cami Saati-1

Fot.3, No-1, Ödemiş Ulu Cami Saati-1

Fot.4, No-1, Ödemiş Ulu Cami Saati-1

Fot.5, No-1, Ödemiş Ulu Cami Saati-1

Fot.6, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

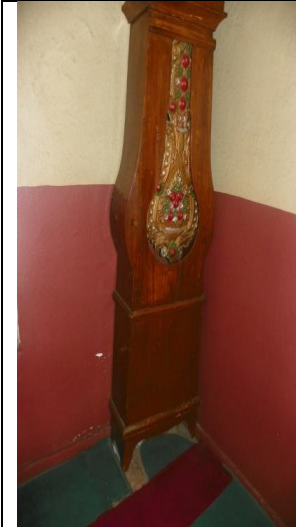
Fot.7, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

Fot.8, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

Fot.9, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

Fot.10, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

Fot.11, No-3, Hacı Abdi Ağa Cami Saati

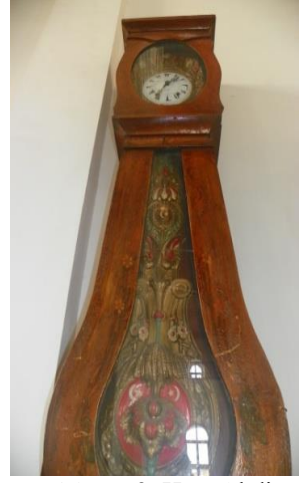
Fot.12, No-3, Hacı Abdi Ağa Cami Saati

Fot.7, No-2, Ödemiş Ulu Cami Saati-2

Fot.14, No-3, Hacı Abdi Ağa Cami Saati

Fot.15, No-3, Hacı Abdi Ağa Cami Saati

Fot.16, No-3, Hacı Abdi Ağa Cami Saati

Fot.17, No-4, ÖYKAM Saati

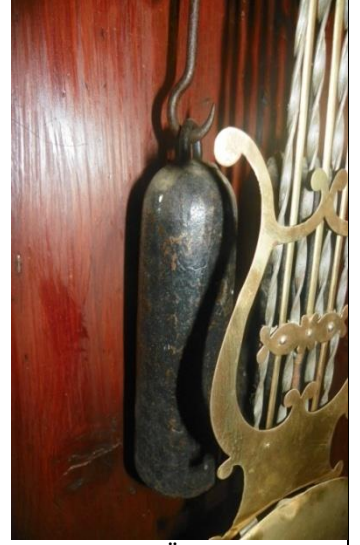
Fot.18, No-4, ÖYKAM Saati

Fot.19, No-4, ÖYKAM Saati

Fot.20, No-4, ÖYKAM Saati

Fot.21, No-4, ÖYKAM Saati

Fot.22, No-4, ÖYKAM Saati

Fot.23, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

Fot.24, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

Fot.25, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

Fot.26, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

Fot.27, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

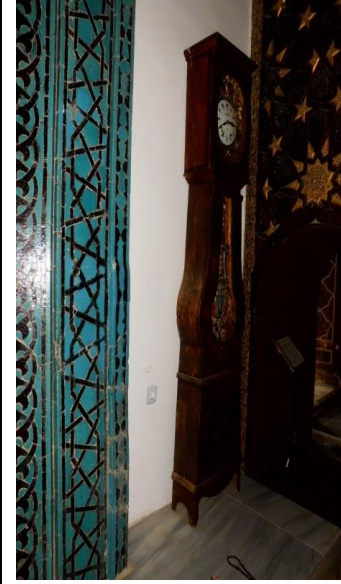
Fot.28, No-5, Birgi Karaoğlu Cami Saati

Fot.29, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

Fot.30, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

Fot.31, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

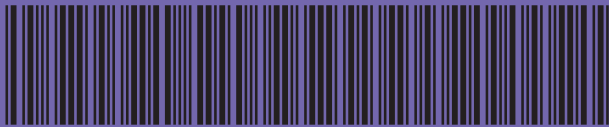
Fot.32, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

Fot.33, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

Fot.34, No-6, Birgi Ulu Cami Saati

ISBN: 978-605-7811-92-9